

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ FARS DİLİ ve EDEBİYATI
ANABİLİM DALI

**Beyhaki Tarihi'ne
göre
GAZNELİLERDE DEVLET TEŞKİLATI
ve
KÜLTÜR**

(Doktora Tezi)

Güller Nuhoğlu
88/5961

Yöneten
Doç.Dr.Tevfik Rüştü Topuzoğlu

İSTANBUL - 1995

İÇİNDEKİLER

Konu İndeksi.....	II-XI
Önsöz.....	XII-XIV
Genel Kısaltmalar.....	XV
Transkripsiyon Alfabesi.....	XVI
Bibliyografya ve Kısaltmalar.....	XVII-XXIV
Beyhakî'nin Kısaca Hayatı.....	XXV
Beyhakî'nin Eserleri.....	XXVI
Tarih-i Beyhakî'nin Yazma Nüshaları.....	XXVII
Tarih-i Beyhakî'nin Baskıları.....	XXVII-XXVIII
Giriş.....	1-41
Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür.....	42-371

Genel indeks - - - - -	372- ?
Özel adlar - - - - -	372- ?
Yer adları - - - - -	? ?
Terimler - - - - -	? ?

GAZNELİLERDE DEVLET TEŞKİLATI.....	45-360
I. SARAY TEŞKİLATI.....	45-227
A) HÜKÜMDAR.....	45-101
1) Hakimiyet Telakkisi.....	45
2) Hükümdarın Yetki ve Özellikleri.....	46
3) Hakimiyet Alâmetleri.....	55
a) Manevi alâmetler.....	55
1°) Ünvan ve lakablar.....	55
2°) Hutbe.....	66
b) Maddi alâmetler.....	69
1°) Sikke.....	69
2°) Tevki.....	71
3°) Hil'at.....	74
4°) Taht.....	81
5°) Tac.....	83
6°) Yüzük.....	84
7°) Nevbet.....	85
8°) Payitaht.....	87
9°) Bayrak.....	90
10°) Çetr.....	94
11°) Gaşiye.....	95
12°) Saray.....	97
13°) Saltanat çadırı.....	99

B) SARAY HAYATI.....	102-124
a) Hükümdarın Resmi Hayatı.....	102
1. Mutad Kabuller.....	103
A) Mutad Kabullere Katılan Kimseler.....	104
a) Ayan.....	104
b) Evliya.....	105
c) Haşem.....	105
B) Mutad Kabullerin Şekli.....	105
C) Mutad Kabullerde Görüşülen Meseleler.....	108
2. İstişarî Kabuller / Halvet Meclisleri.....	109
A) İstişarî Kabullere Katılan Kimseler.....	109
B) İstişarî Kabullerin Şekli.....	110
3. Genel Kabul (Bâr-ı Âm)ler.....	113
b) Hükümdarın Özel Hayatı.....	116
C. SARAY ADETLERİ.....	125-182
1) Cülûs.....	125
2) Şehzadelik ve Veliahtlık Müessesesi.....	125
3) Elçilik müessesesi.....	135

a) Elçi teatisi.....	135
1°) Halifelik Makamı ve Gazneliler Arasındaki Elçi Teatisi.....	135
2°) Türkistan Hanları ve Gazneliler Arasındaki Elçi Teatisi.....	139
3°) Vassal Devletler ile Elçi Teatisi.....	141
4°) Gazneliler ve Selçuklular Arasındaki Elçi Teatisi.....	142
b) Elçilerin Formasyonları.....	144
c) Elçilerin Yetkileri.....	144
ç) Elçilerin Maiyyetleri.....	145
4) Sarayda Rehineler Bulundurma.....	147
5) Hediye.....	151
6) Tebrikler.....	157
7) Matem ve Taziyet Merasimleri.....	160
8) Siyasi Amaçlı Evlilikler.....	163
9) Düğün Törenleri.....	167
10) Sünnet Törenleri.....	169
11) Fetih-nâmeler.....	169
12) Karşılama ve Uğurlama Merasimleri.....	171
13) Bayram Kutlamaları.....	177
a) Ramazan ve Kurban Bayramları.....	177

b) Nevruz, Mihrigan, Sede Bayramları.....	178
14) Ramazan.....	179
15) Saygı ve Tahkir Tezahürleri.....	181
D) SARAY GÖREVLİLERİ.....	183-227
1) Hacib-i büzürk.....	183
2) Hacibler.....	186
3) Hacib-i Saray.....	191
4) Vekil-i Has.....	193
5) Emir-i Hares.....	197
6) Ağaçi.....	199
7) Perdedar.....	199
8) Mihter-i Saray.....	201
9) Debir-i Saray.....	202
10) Ahur Salar.....	202
11) Hazinedar.....	203
12) Camedar.....	205
13) Deveddar.....	207
14) Alemdar.....	208
15) Çetrdar.....	208

16) Çevgandar.....	208
17) Silahdar.....	209
18) Candar.....	211
19) Rikabdar.....	211
20) Taşdar.....	212
21) Hansalar.....	212
22) Çaşnigir.....	213
23) Şaraptar.....	213
24) Resuldar.....	214
25) Mertebedar.....	215
26) Sipahdar.....	216
27) Nedimler.....	217
28) Mutripler.....	220
29) Sakiler.....	221
30) Muhaddis.....	222
31) Hembaz.....	222
32) Tabiban-ı Hasse.....	222
33) Sultan İmamı.....	223

34) Masharelar.....	223
35) Ferraşlar.....	223
36) Havaic-Keşan.....	225
37) Filbanan.....	226
38) Sarban, Suturban.....	226
II. İDARİ TEŞKİLAT.....	228-306
A) MERKEZİ TEŞKİLAT.....	228-286
1- Divan-ı Vezaret.....	228-245
Vezirler	
a) Vezirlerin Tayininde Gözönünde Bulundurulan Hususlar.....	231
b) Vezirlerin Görev Süreleri.....	232
c) Vezirlerin Görev ve Yetkileri.....	233
ç) Vezirlerin Atanma Şekilleri.....	237
d) Vezirlik Sembolleri.....	239
e) Vezirin Makamının Mahalli ve Maiyyeti.....	241
f) Vezirin Merasimlerdeki Durumu.....	243
g) Vezirlerin Gelir Kaynakları.....	245
2- Divan-ı Risalet.....	246-268
Sahib-i Divan-ı Risaletler.....	248
a) Sahib-i Divan-ı Risaletlerin Menşei, Formasyonları ve Görev Süreleri.....	251
b) Sahib-i Divan-ı Risaletin Görev ve Yetkileri.....	252

c) Divan-ı Risalet'den Sadır Olan Evraklar.....	255
1°) Menşur.....	255
2°) Ferman.....	256
3°) Kuşad-nâme.....	256
4°) Sevgend-nâme.....	256
5°) Ahid-nâme.....	257
6°) Biat-nâme.....	258
7°) Fetih-nâme.....	259
8°) Nâme.....	259
9°) Mûlettefe.....	259
10°) Ruk'a.....	260
11°) Mûşafehe.....	260
12°) Muvadaa.....	261
ç) Sahib-i Divan-ı Risalet'in Atama Şekli ve Protokol	
Bakımından Durumu.....	261
d) Sahib-i Divan-ı Risalet'in Sembolleri.....	262
e) Sahib-i Divan-ı Risalet Makamının Mahalli	
ve Maiyeti.....	263
1°) Debirler.....	264
2°) Divanban.....	267
3°) Muharrirler.....	267
4°) Mütercimler.....	268
3- Divan-ı İstifa.....	269-271
4- Divan-ı İşraf.....	271-274
1°) Müşrif-i Dergah.....	273
2°) Müşrif-i Gulaman-ı Saray.....	273
5- Divan-ı arz.....	275-279
6- Divan-ı berid.....	279-285

7- Divan-ı vekâlet.....	286
B) TAŞRA TEŞKİLATI.....	287-306
1- Eyalet İdaresi.....	287
a) Eyalet Askeri Teşkilatı.....	289
b) Eyalet İdari Teşkilatı.....	291
1°) Divan-ı Vezaret.....	291
2°) Divan-ı İstifa.....	292
3°) Divan-ı İşraf.....	294
4°) Divan-ı Risalet.....	294
5°) Divan-ı Berid.....	295
6°) Divan-ı Arz.....	295
2- Bölge İdaresi.....	296
Görevliler	
1°) Reis.....	297
2°) Zaim.....	298
3°) Şahne.....	298
4°) Amil.....	300
5°) Müstehis.....	301
6°) Muhtesib.....	302
7°) Halife-i Şehr.....	303
8°) Canbaş.....	303
9°) Hatib.....	303
10°) Nakib-i Aleviyan.....	304
11°) Kutval.....	304

III. ASKERİ TEŞKİLAT.....	307-354
1- İnsan Unsuru.....	307-320
a) Gulamlar (Köleler).....	307
b) Vassal Devletler.....	316
c) Türkmenler.....	316
ç) Bölge Kuvvetleri ve Gaziler.....	318
2- Teşkilat.....	321-339
a) Muharib Sınıflar.....	323
b) Gayri Muharip Sınıflar.....	324
1°) Kethüda-i Leşker.....	325
2°) Sahib-i Berid-i Leşker.....	325
3°) Hakim-i Leşker.....	326
4°) Pasban-ı Leşker.....	326
c) Rütbe ve Dereceler.....	327
ç) Orduda Ücret Sistemi.....	334
d) Gulam Ordusunun Sayısı.....	336
e) Sefer İçin Gözönünde Bulundurulmuş Hususlar.....	337
3- Teçhizat.....	339-354
a) Silahlar.....	340
b) Fil, at ve deve.....	354
IV. ADLİ TEŞKİLAT.....	355-360

GAZNELİLERDE KÜLTÜR.....	361-371
1) Dil.....	361
2) Edebiyat ve İlim.....	362
3) Eğitim ve Öğretim.....	367
4) İmar Faaliyetleri.....	368
5) Resim, Heykel.....	370
6) Astroloji.....	370

ÖNSÖZ

Gazneliler Devleti, tarihlere ilk Müslüman Türk Devleti olarak geçen iki devletten biridir. Ancak onun asıl önemi daha önceden İslâmı hiç müşerref olmayan Hindistan gibi bir kıta'ya İslâmı götürmüş ve daha sonra o bölgede kurulan Türk-İslâm devletlerinin önderliğini yapmış olmasıdır.

Gaznelilerin siyasi tarihleri hakkında çeşitli çalışmalar yapıp, kitaplar yazılmıştır. Buna mukabil kültür hayatı ve teşkilât tarihleri ile ilgili konularda bildiğimiz kadarıyla pek fazla yayın yoktur. Bu hususda yapılan çalışmalar da müteferrik durumda olup bir bütün oluşturmaktan uzaktır. Bu sebeple sahadaki boşluğu bir nebze olsun doldurabilmek için böyle bir çalışmaya başlamayı uygun gördük.

Bu tür çalışmalar için elbette en güvenilir kaynaklar, devirlerinden kalmış vesikalardır. Onların bulunmadığı durumlarda ilk müracaat edilecek eserler, bizzat o devirde veya ona yakın devirlerde kaleme alınan eserlerdir. Bu prensipten hareket ederek Gazneliler devri için birinci derecede kaynak eser olan, olayları bizzat kendi veya olaya şahit olanların gözlemlerine dayandırarak yazan, kendisi de bizzat bu devletin hizmetinde ve teşkilâtın içinde uzun yıllar görev yapan ve Divan-ı Risalet gibi bir makamın amirliğine kadar yükselen Abu'l-Fa'zî Bayhaqî'nin Târih-i Mas'ûdî adıyla maruf eserini esas alarak Gazneli Devleti teşkilâtını ortaya koymaya çalıştık.

Ancak iki asırdan fazla hüküm süren bir devletin teşkilâtının, sadece bir esere dayanarak ortaya konulamıyacağı açıktır. Bunun için bu devirde yazılan bütün ilmî ve edebî eserlerin de incelenmesi gerekir. Kaldı ki Tarih-i Beyhakî'nin günümüze kadar gelen kısmı sadece Mes'ud devrine aittir. Zaman zaman da Mahmud devrine atıflar yapılmıştır. Başka bir ifadeyle, Gaznelilerin yükseliş devrini ihtiva etmektedir. Bu itibarla bizim ortaya koymaya çalıştığımız bilgilerin Gaznelilerin ilk devirlerine özellikle Mesud devrine ait olduğunu burada hatırlatmak isteriz.

Tarih-i Beyhakî'nin teferruatlı bir şekilde incelenmesiyle şu anlaşılır ki Gazneliler Devri teşkilâtı, kendileriyle çağdaş devletlerin teşkilâtlarından çok fazla bir farklılık göstermez. Temelde onlarla aynı sistem üzerine oturtulmuştur. Hatta bazı ilim adamlarının da tesbit ettikleri gibi Samaniler yoluyla Abbasilerden aldıkları teşkilâtı, bazı ilâve ve değişikliklerle Selçuklulara ve daha sonraki İslâm devletlerine intikal ettirmişler ve böylece İslâmi devlet teşkilatının gelişip yerleşmesine katkıda bulunmuşlardır.

Ancak onların başarısı teşkilât kurmaktan çok mevcut teşkilâtı çok iyi bir şekilde işletebilmelerinden kaynaklanmaktadır. Gazne sultanları irsi bakımdan Türk olmalarına rağmen, daha çok İranî adetlere bağlı kalmışlar, fakat Türklüklerini de unutmamışlardır. Bizzat sultanlar maiyetleriyle Türkçe konuşmuşlar, eski Türklerdeki pederşâhîlik anlayışını devam ettirmişlerdir.

Şu söylenebilir ki "Gazneliler selefleri Samanîler kadar İranlı ve halefleri Selçuklular kadar Türk idiler." Selçuklu sultanlarından bir farkları vardı ki o da Selçuklu sultanlarının bazısı okuma-yazma bile bilmezken, Gazne sultanlarının hemen hepsinin kendi çağlarının ilmî, dinî ve edebî terbiyesi ile mücehhez olmalarıdır. Bu sebeple de sivil idarenin başı demek olan Gazneli veziri, sultanın yanında yönetimde ne kadar etkili olursa olsun hiçbir zaman Selçuklu vezirleri kadar "yetkili" olmamışlardır. Dolayısı ile Gaznelilerin yönetimindeki başarı, doğrudan doğruya sultanlardan kaynaklanmaktadır.

Bu genel bilgileri ifade ettikten sonra Beyhakî Tarihine göre "Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür" adlı çalışmamızın muhtevasını şöyle özetleyebiliriz.

Tezin girişinde Gazneliler devri siyasî, sosyal, ilmî ve edebî durumu muhtasar bir şekilde anlatılmıştır. I. bölüm saray teşkilâtına aittir. Bu bölümde teşkilâtın, hükümdar, saray hayatı, saray adetleri, saray görevlileri kısımları ele alınmıştır. II. bölümde merkez ve taşra olmak üzere idarî teşkilâta ait bilgiler verilmiştir. Bunu askerî ve adlî teşkilâtın incelenmeye çalışıldığı III. ve IV. bölümler takip

etmiştir. Son olarak da Tarih-i Beyhakî'ye göre Gaznelilerde kültür bahsi işlenmiştir.

Daha önce de söylediğimiz gibi, çalışmamızda ana kaynak olarak Tarih-i Beyhakî'deki malûmatı esas almamıza rağmen zaman zaman kaynağımızda açıklıkla belirtilmemiş bilgiler için başka eski kaynaklara ve konu ile ilgili modern çalışmalara da müracaat edilerek konunun mukayeseli bir şekilde incelenmesi yoluna gidilmiştir.

Çalışmamız sırasında mensubu olduğumuz İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatlar bölümündeki arkadaşlarımızın yakın alâka, anlayış ve yardımlarını gördük, kendilerine teşekkür borcumuzu ifadeden memnuniyet duyuyoruz. Özellikle tez yöneticiliği sorumluluğunu üstlenen Sayın Doç. Dr. Tevfik Rüştü Topuzoğlu bu çalışmanın meydana gelmesinin en mühim amili olmuştur. Kendisine minnet ve teşekkürlerimizi ifade ediyoruz.

Bu çalışma Gazneli Devleti teşkilâtını bir bütün olarak ortaya koymaktan uzaktır. Hatalarımızın olduğu muhakkaktır. Ancak diyebiliriz ki bu araştırma konuyu bütün olarak ele alan ilk çalışmadır. Bu çalışma ile üzerinde durulan konu için bir kapı aralanabilmiş ve ayrıca Türk Tarihinin Farsça kaynaklarından biri, bir açıdan değerlendirilerek Türk kültürüne kazandırılabilmiş ise bu bizim için bir mutluluk vesilesi olacaktır.

Güller Nuhoğlu

GENEL KISALTMALAR

a.g.e.	Adı Geçen Eser
B.E.O.	Bulletin d'études Orientales
B.S.O.A.S	Bulletin of the School of Oriental and African Studies
bk.	Bakınız
C.	Cilt
hızr.	Hazırlayan
hş.	Hicri Şemsi
İ.T.E.D.	İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi
JRAS	Journal of the Royal Asiatic Society
krş.	Karşılaştırınız
m.	Miladi
md	Madde
Muh.	Muhtemelen
NZ	Numismatische Zeitschrift
nşr.	Neşreden
ölm.	Ölümü
s.	Sayfa
salt.	Saltanatı
T.A.D.	Tarih Araştırmaları Dergisi
T.D.	Tarih Dergisi
T.E.D.	Tarih Enstitüsü Dergisi
T.T.K. Belleten	Türk Tarih Kurumu Belleten
T.T.K.B.	Türk Tarih Kurumu Bildiriler
trc.	Tercüme
ts.	Tarihsiz
v.b.	Ve benzeri
v.d.	Ve devamı
v.d.d.	Ve devamının devamı

TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

ا	a	س	s
و	u	ش	ş
ی	i	ص	ṣ
آ	a	ض	ẓ
و	u	ط	ṭ
ی	i	ظ	ẓ̣
ء	ʾ	ع	ʿ
ب	b	غ	ġ
ت	t	ف	f
ث	ṣ	ق	q̣
ج	c	ك	k
ح	ḥ	ل	l
خ	ḫ	م	m
د	d	ن	n
ذ	ẓ̣	ه	h
ر	r	و	v
ز	z	ی	y

Çalışmamızda Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi'nde kullanılan Transkripsiyon sistemi esas alınmıştır.

BİBLİYOGRAFYA VE KISALTMALAR

Akhlagui = Akhlagui, Nasser, Ebu'l-Fazl Beyhakî Tarihî ve Tarihinin dili ve edebi değeri, İstanbul, 1978 (Basılmamış doktora tezi).

‘Amîd Hasan, Farhang-i ‘Amîd, Tahran, 2516 (Şahinşahî).

Ānandrāc = Pādişāh, Muḥammed, Farhang-i Ānandrāc (hzr: Muḥammed Dabīr Siyākī) I-V, Tahran, h.ş. 1335-1336/m. 1956-1957.

Anvarī, ‘İştīlāḥāt = Anvarī, Ḥasan, ‘İştīlāḥāt-i Dīvanī dar Davra-i Gaznavī va Salḡūkī, Tahran, 2535 (Şahinşahî).

‘Arūzī, Nizāmī Samarkandī, Ḥahār Makāla (nşr: Muḥammed b. ‘Abd al-Vahhāb Kazvīnī), Tahran, 1327/1909.

Aslanapa, Oktay, Türk Sanatı (I-II), İstanbul, 1984.

Bahār, Muḥammed Takī Malīk al-Şu‘arā, Sabk-ı Şināsī, II, Tahran, ts..

Barthold, Türkistan = Barthold, V.V., Moğol İstilasına Kadar Türkistan (hzr: H.D. Yıldız) İstanbul, 1981.

Bāşa, Ḥasan, Alkāb al-İslāmīya, Kahire; 1957.

Bayhakī = Bayhakī, Abū'l-Fazl Muḥammed b. Ḥusayn, Tārīḥ-i Bayhakī, (nşr: Ġanī-Fayyāz), Tahran, h.ş. 1324/m. 1945.

Bayur = Bayur Hikmet, Hindistan Tarihi, I, Ankara, 1946.

Bertels, Yevgeni Edvardoviç, Tasavvuf va Adabiyat-ı Tasavvuf (trc: Sirius İzedi), Tahran, 2536 (Şahinşahî).

Bosworth, the Ghaznavids = Bosworth, C.E., the Ghaznavids Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 944-1040, Edinburg, 1963.

Bosworth, C.E., The Early Ghaznavids (Cambridge History of Iran), London, 1974.

The Later Ghaznavids = Bosworth, C.E., The Later Ghaznavids Splendour and Decay, Edinburg, 1977.

Military Organization = Bosworth, C.E., Ghaznavids Military Organization (Der Islam), XXXVI, 1960, s. 37-77.

Bosworth C.E., The Literature of the Early Ghaznavids (Oriens), Leiden, 1963, XV, s. 210-233.

Burhān-ı Kātibī = Tıbyān-ı Nāfi, der Tercüme-i Burhān-ı Kātibī trc: Asım Efendi, Istanbul, 1287/1870.

Curfādakānī, Tārīḥ = Curfādakānī Abū al-Şaraf Naşūḥ b. Zafar, Tarcuma-i Tārīḥ-i Yamīnī (nşr: Cāfar Şiār), h.ş. 1345/m. 1966.

Davlatşah = Davlatşah, Samarkandī, Tazkīra al-Şu'ara' (nşr: Muḥammed Ramazānī), Tahran, h.ş. 1366/m. 1987.

Devellioğlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Ankara, 1778.

Eİ² (İng.) = Encyclopedia of Islam (new edition), Leiden, 1954.

Genç, Reşat, Karahanlı Devleti Teşkilâtı, İstanbul, 1981.

Hāfī, Faşih Ahmed b. Calāl al-Dīn, Muḥmal-i Faşihī, (nşr: Muḥammed Farrūḥ), Meşhed, h.ş. 1341/m. 1922.

Hāşīmī, History = Hāşīmī, Yūsuf ‘Abbās, Political, Culturel and Administrative History Under the Later Ghaznavids, Hamburg, 1956 (Basılmamış doktora tezi).

Horst = Horst, H., Die Staatsver Waltung der Grosselgugen und Horazmiahs (1038-1251), Eine Untersuchung Nach Urkunden-formunlaren Derzit, Wiesbaden, 1964, s. VIII+192; trc: M. Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları "Selçuklu Devri Devlet Teikilâtına dair yazılmış bir eser münasebetiyle", (T.A.D.), II. Sayı: 2-3, Ankara, 1964.

İ.A. = İslâm Ansiklopèdisi, I-XIII, Istanbul, 1940-1988.

İbn al-Asîr, al-Kāmîl = ‘İbn al-Asîr, al-Kāmîl fi’t Tāriḥ (İslâm Tarihi, trc: Abdülkerîm Özaydın) IX-X, Istanbul, 1987.

İbn Funduk, Abu’l Ḥasan Bayhaḳî, Tāriḥ-i Bayhaḳ, (nşr: Ahmed Bahmanyar) Tahran, h.ş., 1317/m. 1938.

İkbāl, Vazārat = İkbāl, ‘Abbās, Vazārat dar Ahd-i Salātîn-i bozorg Salçukî, Tahran, h.ş. 1338/m. 1959.

Ḳabus-nāma = ‘Unsur al-Maālî Kaykāvus b. Iskandar, Ḳabus-nāma (nşr: Gulam Hüsəyin Yūsufî) Tahran, hş. 1345/m. 1966.

Ḳaimmakāmî, Tavḳî ve Tuḡrā = Ḳaimmakāmî, Cihangîr, Tavḳî ve Tuḡrā va Tatavvur-i Anḥā Dar Tadāvul-i Dīvānî (Barresihā-i Tāriḥî), sayı: 3, h.ş. 1349/m. 1970, s. 243-286.

Kavakçı, Yusuf, Hisbe Teşkilâtı, Ankara, 1975.

Kazıcı, Ziya, İslam Müesseseleri Tarihi, İstanbul, 1991.

Köprülü, Fuat, Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Etkisi, İstanbul, 1981.

Köymen, Saray Teşkilâtı = Köymen, M. Altay, Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı (T.A.D.), IV, Sayı: 6-7, (1966).

Selçuklu Askeri Teşkilâtı = Köymen, M. Altay, Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı (T.A.D.), V, Sayı: 8-9 (1967).

Lambton, A.K.S., Justice in the Medieval Persian Theory Kingship (Studia Islamica), XVII (1962), s. 92-119.

Lambton, A.K.S., The Administration of Sanjar's Empire As Illustrated in the Âtabat al-Kataba (B.S.O.A.S.) XX, 1957, s. 367-88; trc: N.Kaymaz, Âtabetû'l-Ketebe'ye göre Sancar İmparatorluğunun yönetimi (T.T.K. Belleten), XXXVII, Sayı: 147, Ankara, 1973.

Luğat-nāma = Dihhudā, Ali Akbar, Luğatnāma, Tahran.

Merçil, Gazneliler = Merçil, Erdoğan, Gazneliler (Büyük İslâm Tarihî, C. VI) İstanbul, 1987.

Merçil, Erdoğan, Gazneliler Devleti Tarihî, Ankara, 1989.

Merçil, Erdoğan, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1985.

Merçil Gaznavids = Merçil, Erdoğan, Gaznavids (A Short History of Turkish-Islamic States), Ankara 1994.

Merçil, Erdoğan, Gaznelilerde bir Saray Memuriyeti: Resuldarlık (T.T.K.B.), Ankara, 1981 (VIII. T.T.K., II, Ciltten ayrı basım).

Merçil, Erdoğan, Gaznelilerin Kirman Hakimiyeti (1031-1034) (T.D.), Sayı: 24, İstanbul, 1970.

Muḥakkıḳ, Maḥdī, Barḥī az 'İstīlāḥāt-ı 'Idārī ve Dīvānī dar Tārīḥ-i Bayḥakī (Bist Guftar dar Mabāhiṣ-i Adabī va Tārīḥī va Falsafī va Kalāmī va Tārīḥ-i 'Ulum dar Islām bā 'Inzīmām-ı Zindagī-nāma va Kitāb-nāma), Tahran, h.ş. 1369/m. 1990.

Mu 'īn, Muḥammed, Farhang-i Fārsī, I-VI, Tahran, h.ş. 1371/m. 1992.

Mucmal al-Tavāriḥ = Mucmal al-Tavāriḥ va 'al-Kışaş (nşr: Malik al-Şu'arā ' Bahār) Tahran, h.ş. 1318/m. 1939.

Nāzīm, Sultan Mahmud = Nāzīm, Muḥammed, The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna, Cambridge, 1931.

Ögel, Bahaeddin, Türklerde Devlet Anlayışı (13. yy. sonlarına kadar), Ankara, 1982.

Pakalın, Tarih Deyimleri ve Terimleri = Pakalın, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I-III, İstanbul, 1971.

Pand-nāma = Merçil, Erdoğan, Sebüktekin'in Pandnāmesi (İ.T.E.D.), VI, Sayı: 1-2, İstanbul, 1975.

Poole, S. Lane = Poole, S. Lane, Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, London, 1875-1889, II, III ve IX.

Ravakî, Âlî, Nigâh-i Kutâh bâ Târîh-i Bayhakî (Naşr-i Dāniş) Sayı: 6, h.ş. 1369/m. 1989.

Rieu, C., Catalogue of Persian Manuscripts in British Museum, I-III, 1879-83.

Safâ, Zabîh Allâh, Târîh-i Adabiyât-ı Îrân, I-II, Tahran, h.ş. 1368/m. 1989.

Safâ, Zabîh Allâh, Târîh-i Adabiyat dar Îran, I-II, Tahran, h.ş. 1351/m. 1972.

Siyâsat-nâma = Nizâmu'l-Mulk, Siyâsat-nâma (Siyaset-nâme, trc: M.A. Köymen) Istanbul, 1990.

Inventaire = Sourdél, Dominique, Inventaire des Monnaies Anciennes Musulmanes de Musée de Caboul, Damas, 1953.

Sourdél, Dominique, Un Tresor de Dinar Gaznawides et Selguğides Decouvert en Afghanistan (B.E.O), XVIII, 1963-1964, s. 200-219.

Sordel, Dominique, Le Vizirat Abbaside, I-II, Damas, 1959-1960.

Story, C.A., Persian Litterature a Histoire Bibliographic A Survey, I, I/II, London, 1927-1953.

Sümer, Oğuzlar = Sümer, Faruk, Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilâtı, Destanları, Ankara, 1980.

Şafak, Rızazâde Sadık, Tarih-i Adabîyat-ı Îran, Tahran, h.ş. 1352/m. 1973.

Şukun, Ziya, Farsça-Türkçe Lugat, Istanbul, 1944.

Harzemşahlar Vezareti = Tanerî, Aydın, Selçuklu-Osmanlı Çizgisinde Harzemşahlar Vezareti (T.E.D.) "Sayı 7-8'den ayrı basım", İstanbul, 1977, s. 17-54

Tanerî, Aydın, Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik (T.A.D.), V, Sayı: 8-9, Ankara, 1967, s. 75-186.

Tanerî, Aydın, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş Döneminde Vezir-i Azamlık (1299-1453), Ankara, 1974.

Tarih-i Sîstân (nşr: Malik al-Şu'arâ Bahâr) Tahran, h.ş. 1366/m. 1987.

Tevhid, Ahmed, Meskûkat-ı Kadîme-i İslâmiye Kataloğu, Kısım: 4, İstanbul, 1320, s. 42-53.

Thomas, E.R., On the Coins of the Kings of Ghaznî (JRAS), IX, 1948, s. 267-386.

Thomas, E.R., Supplementary Contributions to the Series of the Kings of Ghaznî, (JRAS), XVII, 1860, s. 138-208.

Turan, Osman, Selçuklular ve İslâmîyet, İstanbul, 1980.

Turan, Türk Cihan Hakimiyeti = Turan, Osman, Türk Cihan Hakîmîyeti Mefkûresî Tarihi, I-II, İstanbul, 1993.

Uğur, Ahmet, Osmanlı Siyaset-nâmeleri, t.s..

Uzunçarşılı, Tuğra ve Pençeler = Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Tuğra ve Pençeler ile Ferman ve Buyruclara Dair (Belleten), V, Sayı: 17-18, 1941, s. 101-157.

Uzunçarşılı, Medhal = Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına
Medhal, Ankara, 1984.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Devleti Saray Teşkilâtı, Ankara, 1988.

Yakubovsky, Gazneli Mahmud = Yakubovsky A.Y., Gazneli Mahmud, Gazne
Devletinin Menşei ve Karakteri Meselelerine Dair (trc:
Ahmed Caferoğlu, Ülkü Mecmuası) Sayı: 72-73 (Şubat-Mart
1939) - 75-76 (Mayıs-Haziran 1939).

Yūsufī, Ġulām Ḥusayn, Guẓār Şukr-i haḳīkat (Dīdārī bā ahl-i Ḳalam Darbāra-i
Bīst Kitāb-i Naşr-i Fārisī I, Tahran, h.ş. 1967/m. 1988.

Zambour, E. Von, Contributions à la Numismatique Orientale (N.Z.), XXXVI
(1904), s. 43-122 ve XXXVII (1905), s. 113-198.

Beyhakî'nin Kısaca Hayatı

Beyhakî tahminen 386/996 tarihinde Horasan'ın bugünkü Beyhak vilayetine bağlı Haris-abad köyünde doğmuştur. Ailesi, çocukluğu ve ilk eğitimi hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Ancak Nişabur'a gidip tahsil gördüğü, pekçok meşhur alim ve edip ile görüşüp bilgisini artırdığı anlaşılmaktadır.

431/1040 yılında, Üstadı Ebu Nasr Müşkan'ın 19 yıl hizmetinde bulunduğunu söylediğine göre 412/1021 yılında Divan-ı risalete girmiştir. Mesud'un saltanatının son yıllarında Ebu Nasr Müşkan'ın ölümü üzerine divan-ı risaletin başkanlığına getirilmek istendiğinde henüz genç bulunarak bu görev Bu Sahl Zevzeni'ye verilmiş, Bu Sahl'ın karakteri sebebiyle onunla geçinemeyeceğini düşünen Beyhakî görevden ayrılmak istemişse de bizzat Mesud'un kendisini himaye edeceği vaadiyle Zevzeni'nin yardımcısı olarak tekrar divanda kalmıştır. Ancak divandaki bütün önemli yazışmalar Zevzeni'nin bu meslekteki kifayetsizliği sebebiyle onun eliyle yürütülmüştür.

Mesud'dan sonraki hükümdarlar zamanında da divandaki görevine devam eden Beyhakî ile Zevzeni arasında mahiyeti bilinmeyen olumsuz olaylar cereyan etmiş ve nihayet Abdürreşid zamanında divan-ı risaletin başına getirilmiştir. Bir müddet sonra muhaliflerinin dedikoduları ile azledilip hapsedildiği gibi malı da Tuman adlı bir emir tarafından gasbedilmiştir.

Kafir-i nimet diye bilinen Tuğrul Gazne tahtını gasbedince devlet hizmetinde görevli olan diğer zevatla beraber saray hapishanesindeki Beyhakî de kale hapsine gönderilmiştir. Tuğrul'un öldürülmesi ve Ferruhzad'ın saltanata geçmesi üzerine hapisten kurtulmuş ve iki üç yıl onun sarayında hizmet ettikten sonra kendi arzusu ile uzlete çekilip kitap telifi ile uğraşmıştır.

Yaklaşık yirmi yıl devam eden (450-470/1058-1078) inziva günlerinden sonra Safer 470/Ağustos 1077 tarihinde 85 yanında iken vefat etmiştir.¹

Beyhakî'nin Eserleri:

İran Edebiyatında Beyhakî, tarihçiliği ile ünlü bir müellif olarak bilinmesine rağmen kaynaklar onun başka konularda yazılmış eserlerine de işaret ederler.

1. ***Ziynat al-Kuttab***: Tarih-i Beyhak müellifi İbn-i Funduk'un ifadesine göre, o zamana kadar yazılan emsalleri arasında, bir benzeri olmayan bu eser inşa sanatı hakkında idi.²
2. ***Makamat-ı Mahmudi***: Tarih-i Beyhakî'nin bugün mevcut olan bölümünde adından iki yerde bahsedilen³ bu eser adına izafeten muhtemelen makamat tarzında yazılmış idi.
3. ***Tarih***: Otuz ciltten meydana gelmiş olan bu eserin çok az bir kısmı bize kadar ulaşabilmiştir. Müellif eserine 448/1056 yılında başlamış olup, kendi ifadesine göre Sultan İbrahim'in saltanatının ilk günlerine kadar (451/1059) kadar geçen olayları yazmıştır. Tarih-i Mesudî adıyla da bilinen fakat daha ziyade Tarih-i Beyhakî olarak meşhur olan bu bölüm asıl tarihin altı bölümünden (5-10) ibarettir. Ancak bu bölümün de tam veya eksik olduğu ihtilâflıdır.

¹ Barthold, md. Beyhakî, I.A. II, 582. ; Akhlaqui, s. 20-6.

² İbn-i Funduk, Abu'l-Hasan Beyhakî, Tarih-i Beyhak, (nşr. Ahmed Bahmanyar), Tahran, 1317, s. 175.

³ Bayhakî, s. 154, 597.

Tarih-i Beyhakînin yazma Nüshaları

Tarih-i Beyhakî'nin yazma nüshaları çok azdır. İlk yazma nüshalar İngiliz müsteşrik Morley tarafından Hindistan'da bulunmuştur. Bunların en eskisi X/XVI asırda istinsah edilmiş olup diğer nüshalara göre daha sağlamdır. British Museum'da bulunan nüshalar, muhtemelen bu nüshalardır.⁴ Story tarafından tesbit edilen nüshalar⁵ dışında başka bir nüsha da Meşhed'de Faziliya Medresesi'nde bulunmuş olup aynı şehrin Navvab Medresesi Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir.⁶

Tarih-i Beyhakî'nin baskıları

I. baskı: Beyhakî'nin bu eseri ilk defa Morley tarafından yayınlanmış olup, metin Hindistan'da bulunan nüshalara göre neşredilmiştir. Naşir nüshaları, üzerinde herhangi bir tasarrufta bulunmaksızın olduğu gibi yayınlamıştır.

II. baskı: Tahran'da h.1305/m.1887'de Sayyid Ahmed Adib-i Paşavari tarafından düzeltmeler ve haşiyelerle birlikte taş basma olarak basılmıştır.

III. baskı: Said Nafisi tarafından düzeltmeler, açıklamalar ve karşılaştırmalarla farklı tarihlerde üç cilt halinde basılmıştır.

IV. baskı: Diğerlerine göre daha iyi ve doğru olan bu baskı Dr. Gani ve Dr. Fayyaz'ın düzeltmeleri, açıklamaları ve tam fihristi ile hş. 1324/m.1945'de Tahran'da basılmıştır. Biz de diğer baskılarına göre daha mükemmel olan bu baskıyı çalışmamızda esas olarak aldık.

⁴Rieu, A Catalogue of Persian Manuscripts, III, 901^a-902^a.

⁵bk. Story, Persian Literature, I, 23-54.

⁶bk. Bayhakî, (Mukaddime), s.

V. baskı: Eser hş.1350/m.1971'de yine Dr. Fayyaz tarafından Meşhed'de neşredilmiştir.

VI. baskı: Eserin son baskısı Halil Hatib Rahbar tarafından Tahran'da hş. 1368/m.1988'de neşredilmiştir.⁷

Bu baskılar dışında önemi sebebiyle özellikle müsteşriklerin sık sık müracaat ettikleri bu eserden çeşitli adlar altında iktibaslar, tercümeler yapılmış ve hakkında çeşitli yazılar yazılmıştır.

⁷Ravaki, Ali, Nigahi-i Kutah ba Tarih-i Bayhaki (Naşr-i Daniş, sayı: 6, hş.1369/m.1989.

GİRİŞ.....	1-41
1. Siyasi Durum.....	1-26
2. Sosyal Durum.....	27-35
3. İlmî ve Edebî Durum.....	36-41

1- SİYASİ DURUM

Geniş topraklar üzerine yayılmış bulunan Abbasîler ilk zamanlarda tek idare altında toplanmış bir islâm devleti halindeyken zamanla bu geniş topraklar, merkezîyetçi bir idare tarafından yönetilmesinin güçlüğü sebebiyle, Abbasî Halifeleri tarafından geniş eyaletler halinde, itimata layık valilere selahiyetle tevdi etme yoluyla idare edilmeye başlanmıştır. Bu valiler bölgelerindeki yerleri adeta müstakil bir hükümdar gibi idare ederlerdi¹.

Özellikle Meveraünnehr² ve onun bağlı olduğu Horasan³ Vilayetinin valisi diğer eyalet valilerinden daha farklı bir görünüm arz ediyordu. Bu vilayetin valileri, siyasî bünyeyi Sasani ananelerine göre takviye etmek, inzibat ve asayiş taraftarlarının hepsini birleştirmek, yolsuz unsurları teskin etmek, âsî vassallar ile onların bozkırlardaki müttefiklerine karşı harbetmek gibi güçlüklerle karşı karşıya idiler. Başlangıçta vilayetin başındaki valileri sık sık değiştirmekle maksada ulaşmak öngörülmüşse de zamanla bu âdet terkedilerek mahallî ahvali bilen ve halkın güvenini kazanmış olan yerli aristokratlar arasından irsi hükümdarlar tayin edilmek suretiyle ülkenin İslâm hakimiyetine tam manasıyla girmesi sağlanmıştı. Ancak bu valiler halifenin menfaatinden ziyade kendi menfaatlerine hizmet ediyorlardı⁴.

¹ Uzunçarşılı, Medhal, s. 14.

² Maveraünnehr için bk: W. Barthold, Maveraünnehr, I.A. VII, 408.

³ Horasan için bk: Cl. Huart, md. Horasan I.A. V/1, 560.

⁴ Barthold, Türkistan , s. 254.

Sonraları Hilafet merkezinin zaafından istifade eden bu valilerin Halifeye bağılılıkları, sözden ibaret kalarak müstakil hareket etmeye başlamışlar ve bunun neticesinde de bu bölgede muhtelif İslam devletlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır.

IV/X. yy.'da Maverünnehr ve Horasan, merkezi Buhara olan Samanî sülalesi tarafından idare edilmekteydi. Esasen Türkler, daha Arap istilası sırasında Horasan ve Maverünnehr'de bulunuyorlardı. Arapların gelişinden sonra da bu bölgede yaşayışlarına devam ettiler. Nitekim Samanîlerin kuruluş yıllarından itibaren onların hüküm sürdüğü bölgelerde Türk şehirlerinin ve Türk ahalisinin bulunduğunu kaynaklar zikretmektedir. Ayrıca Türkler, Abbasi hilafeti zamanından (131-656 / 749-1258)'dan itibaren bu devlette olduğu gibi bölgede kurulan öteki devletlerin ordusunda ve idare kademelerinde de görev almışlardı. Dolayısıyla Samanîler de diğer İslâm devletleri gibi, Türkleri ordularına alıp onlara devlet idaresinde yer vermişlerdi. Merkezi idarenin otoritesi zayıfladığı anda bu Türk kumandanlar devlet içinde bir kudret elde ederek yarı bağımsız bir şekilde hüküm sürmeye başlamışlardı. Gazneliler de Samanî Devleti'nin yıkılmaya yüz tutmasından faydalanarak ortaya çıkan Türk devletlerinden biridir⁵.

Kaynaklar Gazne Devletinin kurucusu olarak Samanîlerin Horasan Sipehsaları bulunan Alptekini gösterirler. Alptekin tahminen 266-267 / 880-881 yıllarında doğmuştur. Daha sonra Samanî Emiri Aḥmed b. İsmâ'îl'e (salt:295-301 / 907-913) köle olarak satılmış ve onun hassa askerleri arasına dahil edilmiştir. Sonradan yükselerek Hacib-i büzürk ve nihayet Sipehsalar

⁵Uzunçarşılı, Medhal, s. 14.

olmuştur⁶. Samanî Emiri Manşūr b. Nūḥ (salt: 350-365 / 961-976)⁷ tahta geçince buna muhalefet etmiş ve kendi adayını tahta çıkarmak için Buhara üzerine yürümek maksadıyla Nişabur'dan ayrılmış ancak ordusunda askerden kendisine karşı bir hareket olabileceğini sezerek bundan vazgeçmiş ve Hassa Ordusu ile Belh'e⁸ yönelip bu şehri almıştır. Daha sonra Manşūr'un üzerine gönderdiği orduyu yenip güneye doğru inerek, daha önceden bölgeye Türk topluluklarının yerleşmiş olduğu Gazne⁹ şehrini, Hindistana yapacağı seferler için kendisine uygun bir üs olarak seçer ve dört aylık bir kuşatmadan sonra şehri bir Hindu prensi olması muhtemel olan Levik'ten¹⁰ alır (13 Zilhicce 351/12 Ocak 963) ve böylece Gazne Devletinin temelini atmış olur.

Gazne'nin Samanî mülküne ait olduğuna dair deliller olmamasına rağmen¹¹ Manşūr b. Nūḥ'un Alptekin üzerine gönderdiği ordunun onun tarafından Gazne'de mağlup edilmesinden sonra, arayı düzeltmek için zaptettiği ülkelerin idaresini Alptekin'e veren bir ferman göndermesi¹², Samanîlerin Gaznelileri müstakil bir devlet olarak görmeye başladıklarının ilk işaretidir.

⁶ Bayhaqî, 95, 203; Siyaset-nâme s. 135-49.

⁷ Manşūr b. Nūḥ için bk: W. Barthold, md. Mansur b. Nuh. I. I.A. VII, 305.

⁸ Belh için bk: R. Hartmann, md. Belh, I.A. II, 485.

⁹ Gazne için bk: M. Longworth Dames, md. Gazne, I.A. IV, 741.

¹⁰ Levik'in Türk olma ihtimali için bk: Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 4, Merçil Gazneliler, VI, 225.

¹¹ Bayur, I, 127; M. Longworth Dames, md. Gazneliler, I.A. IV, 742.

¹² Merçil, Gazneliler, VI, 226.

Alptekin'in, Büst¹³ ve Kabulşahlar ülkesinin bir kısmını alması ve Hindistana seferlere başlaması, Horasan ve Maverâünnahr'deki halkın ona teveccüh etmesine sebep olmuş ve böylece emrindeki askerlerin sayısı süratle artmaya başlamıştır. Ancak saltanatı uzun sürmemiş olan Alptekin kısa bir süre sonra ölmüştür (352/963).

Alptekin'den sonra yerine oğlu Ēbû İshak İbrahim geçmiş, (salt:352-355 / 963-966) onun zamanında Levik Hanedanı Gazne'yi tekrar ele geçirmiş (27 Şevval 354/26 Eylül 965) ancak Ēbû İshak, Samanî Emiri yardımıyla şehri geri almayı başarmıştır. Böylece ismen de olsa Samanîler, Gazneliler üzerinde yeni bir etki kazanmışlardır.

Ēbû İshak'ın ölümü üzerine yerine geçecek oğlu olmadığından Türk emir ve kumandanlar Alptekin'in kölesi olan Bilgetekin'i hükümdar yaptılar. Bilgetekin tahta geçince Buhara'daki Samanî emîrine bağlılığını bildirmiş, ancak Türklerin bu topraklarda vasıtalı bağlılığını istemeyen ve doğrudan doğruya bölgeye hakim olmak isteyen Samanîler, Gazne üzerine yeni bir ordu göndermiştir. Bilgetekin tarafından mağlup edilen bu ordu Samanîlerce Gazneye gönderilen son ordu idi. Bilgetekin 364/974-5 tarihinde Gerdiz Kalesini kuşatırken öldü.

Bilgetekin'den sonra yerine Alptekin'in diğer bir kölesi olan Börütekin¹⁴ geçirildi. Kötü idareciliği sebebiyle halkın nefretini kazanınca halk tekrar hükümdar olması için Levik'i Gazne'ye davet etti. Ancak Levik, Alptekin'in diğer

¹³Büst için bk: R. Hartmann, md. Büst, I.A. II, 842.

¹⁴Börütekin bazı kaynaklarda Piritekin olarak geçer. (Bayur, 1, 128; M. Longworth Dames, md. Gazneliler, I.A. IV, 741). Longworth Dames, md. Gazneliler, I.A., IV, 743; Börütekin'in Levik Hanedanı ve Hinduşahiler ile ittifak etmesi sebebiyle yerli olması muhtemeldir (a.g.e., s. 743).

bir kölesi olan Sebüktekin¹⁵ ve beşyüz gulamı tarafından karşılanarak mağlup edildi. Levik öldürüldü ve Börütekin görevden alınıp yerine Sebüktekin geçirildi (27 Şaban 366/20 Nisan 977)¹⁶.

Zahiren Samanîlerin bir valisi gibi hareket eden Sebüktekin gerçekte Gazne Devletinin temelini atan kişidir. Sebüktekin hakimiyetini süratle Toharistan¹⁷, Zabulistan¹⁸ Zemindaver¹⁹, Gur²⁰ ve hatta Kusdar²¹ bölgelerine kadar yaymış, sonra Hindistan üzerine yönelmiş Paşaver'e²² kadar ilerleyip oralarda İslâm dinini yaymağa muvaffak olmuştur. Aynı zamanda Samanî emiri Abu'l-Kâsım Nûh (salt: 366-387 / 977-997)'un²³ isyancı Türk komutanlarına karşı yardım isteği üzerine oğlu Mahmudla birlikte Horasan'a gelmiş ve isyancıları mağlup etmiş (15 Ramazan 384/23 Ekim 994) bunun üzerine Samanîlerden oğlu ve kendisi için lakaplar almış, ayrıca oğlu Mahmud için

¹⁵Sebüktekin anlamı için bk: Barthold, Türkistan s. 329-30; Merçil, Gaznelliler Devleti Tarihi, s. 7.

¹⁶Sebüktekin'in Alptekin'in sarayına intisab etmesi ve ondan sonraki devre için bk. Pand-nâme, s. 227-29; Siyasat-nâme, s. 135-6; Beyhakîde tarih verilmeden başka olaylar zikredilir. (Bayhakî s. 201-03).

¹⁷Toharistan için bk: W. Barthold, md. Toharistan, I.A. XII/1, 399.

¹⁸Zabulistan için bk: md. Zabulistan, Farhang-i Fârisî.

¹⁹Zemindaver için bk: Erdoğan Merçil, md. Zemin-davar, I.A. XIII, 515.

²⁰Gur için bk: M. Longworth Dames, md. Gur I.A., VI, 825.

²¹Kusdar için bk: T.W. Haig md. Kusdar, I.A. VI, 1030.

²²Paşaver için bk: C. Collin Davies, md. Paşaver, I.A. IX, 556.

²³Abu'l Kâsım Nûh için bk: K. V. Zetterstéen, md. Ebu'l-Kasım Nuh II, b. Mansur b. Nuh, I.A. IX, 347.

Horasan sipehsalarlağını da elde etmişti²⁴. Bu sırada ortaya çıkan Samanî-Karahanlı ihtilafında Sebüktekin'in Karahanlılar'ın bazı vaadlerini gözardı ederek Samanîlere yardıma koşması, Samanî sarayındaki bazı görevlilerce endişe ile karşılanmış, bu durumda Sebüktekin gücünü ortaya koymuş ve neticede Samanî sarayındaki kendi aleyhinde bulunanların azlini sağlayarak yerlerine kendi istediği kişilerin tayinini gerçekleştirmiş, böylece Samanî-Gazneli münasebetlerindeki metbû-tâbî münasebetleri bir noktada tersine dönmüştür. Sebüktekin Şaban 387/Ağustos 997 yılında öldü.

Sebüktekin'den sonra onun isteği üzerine küçük oğlu İsmail Belh'te tahta oturmuş kısa süren bir saltanat devrinden sonra kardeşi Mahmud tarafından taht elinden alınarak bir kaleye haps edilmiştir (Rebüülevvel 388/Mart 998).

Mahmud daha gençlik yıllarında iken devlet idaresinde görev almış, hatta Büst şehrinde ikamet eden Sebüktekin onu vekili olarak Gazne'de bırakmıştı. Mahmud'un emir olarak tayin edildiği ilk vilayet Zemindaver idi bu sebepten o bu vilayeti hep uğurlu saymıştır²⁵.

Mahmud tahta oturmak için mücadele ederken Samanîler Horasanı işgal etmişlerdi. Aynı tarihlerde Samanîlerde de taht el değiştirmiş Abu'l-Kāsim Nūh'un yerine oğlu Abul-Hārīs Manşūr b. Nūh (salt: 387-389 / 997-999)²⁶ tahta oturmuştu. Yeni Samanî hükümdarı, Mahmud'un yokluğundan faydalanarak, Horasan sipesarlığına başka bir Türk kumandanını tayin etmişti. Mahmud tahttaki durumunu sağlamlaştırdıktan sonra Belh şehrine gelmiş, buradan Buhara'daki Samanî Emirine bir elçi göndermiş, Gazne tahtının kendisinde

²⁴Bayhakī sipehsalarlık ve lakapların savaştan önce verildiğini zikreder. (Bayhakī, s. 200).

²⁵Bayhakī, s. 111.

²⁶Abu'l Hārīs b. Manşūr için bk: W. Barthold, md. Mansur b. Nuh II. (Abu'l-Hārīs), I.A. VII, 305.

karar kıldığını, Samanîlerin hizmetinde olduğunu bu sebepten dolayı da Horasan'daki haklarının gözetilmesini istemişti. Bunun üzerine Emir Manşūr da Belh, Tirmiz²⁷, Herat²⁸ ve Būst vilayetlerinin Gazneye ait olduğuna dair bir ferman göndermiş, ancak Horasan için olumsuz cevap vermişti.

Bu olay üzerine Mahmud Nişabur üzerine yürümüş Manşūr b. Nūḥ'un Mahmud tarafını tutacağından çekinen emirleri onu tutuklayıp yerine oğlu II. 'Abd al-Malik b. Nūḥ'u²⁹ (salt: Safer 389-Zilkade 389 / Şubat 999-Ekim 999) tahta geçirmişlerdi Mahmud bunu bahane ederek bütün Horasan'ı ele geçirdi.

Bundan sonra Mahmud, Samanîler tarafından halife olarak tanınmayan Bağdat halifesi al-Ḳādir Billāh³⁰ (salt: Ramazan 381-Zilhicce 422 / Kasım 991-Kasım-Aralık 1031)'a elçi göndererek durumu bildirmiş bundan son derece hoşnut olan Halife de Mahmud'a elinde bulunan toprakların menşuruyla birlikte hil'at ve ünvanlar tevdi etmiştir (Zilhicce 389/Kasım 999).

Samanîler artık iktidarlarının son günlerini yaşıyorlardı. Bundan faydalanan Karahanlı Nasr b. Ali (salt: 388-407 / 998-1017)³¹ Buhara'ya girmiş ve Samanîleri tarih sahnesinden silmiştir (10 Zilkade 389/23 Ekim 999). Bundan sonra Mahmud müstakil bir hükümdar, Gazne Devleti de müstakil bir devlet olarak tarihte yerlerini almışlardır.

²⁷Tirmiz için bk: E. Esin, md. Tirmiz, I.A. XII/1 382.

²⁸Herat için bk: Zeki Velidi Togan, md. Herat, I.A. V/1, 429.

²⁹'Abd al-Malik b. Nūḥ için bk. W. Barthold, md. Abdülmelik, II, I.A. I, 97.

³⁰al-Ḳādir Billāh için bk: K. V. Zetterstéen, md. al-Ḳādir Billāh (Abu'l-Abbās Ahmed b. Ishāk), I.A. VI, 49.

³¹Nasr b. Ali için bk: Omelyan Pritsak, md. Abu Nasr Ahmed b. Ali, I.A. VI, 254.

Mahmud'un asıl başarısı, bazı araştırmacılara göre sırf zenginliği için³² bazılarına göre de gaza yapmak ve İslâm dinini bu bölgede yaymak maksadıyla, Hindistan'a yaptığı seferler olarak gösterilmektedir. Hangi sebeble olursa olsun kesin olan şey İslâm dininin Hindistan'da yayılması Mahmud sayesinde olmuştur. O saltanatı süresince Hindistan'a on yedi sefer düzenlemiştir ki bu seferlerin en ünlüsü İslâm dünyasında büyük yankılar uyandıran Sumnat seferidir. Mahmud bu şehirde bulunan ve bütün Hintlilerin kutsal bildikleri bir putu yıkarak İslâm dininin Hintliler arasında yayılmasının çabuklaşmasını amaçlamıştır. Şehir Zilkade 416/Ocak 1026 günü Gaznelilerin eline geçmiş ve çok büyük miktarda ganimet elde edilmiştir. Tarihçilerin rivayetine göre bu seferin ganimetinden sultanın payına düşen beşte bir malın değeri yirmi milyon dinardır. Bu sefer sebebiyle Mahmud İslâm aleminde efsanevi bir kahraman olma özelliğini kazanmıştır. Mahmud, Hindistan'a düzenlediği seferlerle sadece Hindistanın zenginliklerini Gazne'ye aktarmak ve İslâm dinini bölgede yaymakla kalmamış Hindistan'da asırlarca sürecek olan Türk hakimiyetini de tesis etmiştir.

Mahmud bir taraftan Hindistan'da gaza yaparken diğer taraftan da Sistan'a³³ birkaç sefer düzenlemiş nihayet Zilhicce 393/Ekim 1003 tarihinde bu toprakları da kesin olarak ülkesine katmış, zaman zaman Karahanlılarla savaşarak onlara üstünlüğünü kabul ettirmiş neticede iki taraf arasında barış yapılarak dostane ilişkiler kurulmuştur³⁴. Ayrıca Harezm³⁵ bölgesini hakimiyeti

³²Yakubovsky, Gazneli Mahmut, Ülkü (Haziran 1939), s. 34, Barthold, Türkistan, s. 364.

³³Sistan için bk: V.F. Buchner, md. Sistan, I.A. X, 715.

³⁴Bayhaqî s. 87, 197, 209-10.

³⁵Harezm için bk: Zeki Veledi Togan, md. Harezm, I.A. V/1, 240.

altına almış (Safer 408/Temmuz 1017)³⁶ ömrünün son yıllarında Türkmenlerin Ceyhunu geçerek Horasan'a yerleşmelerine müsaade etmiş³⁷ fakat onların bölgede çıkardıkları fesatlar yüzünden ölünceye kadar onların isyanlarını bastırmakla uğraşmıştır. Ancak Türkmenleri Horasana yerleştirmekle Gazne Devleti için sonraki yıllarda çıkacak olan tehlikelerin de temelini atmış, neticede bu Türkmenler Selçuklu Devletini kurmuşlardır. Ayrıca Gur bölgesine de seferler düzenlemiş, bu yerleri de idaresi altına almıştır. Sebüktekin zamanında Gazne Devletine bağlanan Kusdar şehrinin hükümdarının isyanı üzerine şehri kuşatmış ve bölgede tekrar hakimiyet kurmuştur (401/1011) Garcistan'ı³⁸ yeniden Gazne topraklarına katmış (403/1012) putperest Afganlıların üzerine yürüyerek (410/1020) bölgenin İslâmlaşmasında etkili olmuştur. Cürcan³⁹ ve Taberistan'da⁴⁰ hüküm süren Ziyariler Hanedanının⁴¹ itâatini sağlamış (420/1029) Şii Büveyhi Hanedanından⁴² hükümdarların idaresinde bulunan Kirman⁴³ ve Rey vilayetlerindeki taht mücadelelerini ve halkın, Büveyhilerin kötü idaresinden şikayetlerini⁴⁴ bahane ederek Irak bölgesine yönelmiş,

³⁶Bayhaki s. 678-79.

³⁷a.g.e., s. 260, 481.

³⁸Garcistan için bk: M. Longworth Dames, md. Garcistan, I.A. IV, 717.

³⁹Gürcan için bk: R. Hartmann, md. Cürcan, I.A. III, 245.

⁴⁰Taberistan için bk: Cl. Huart, md. Taberistan, I.A. XI, 598.

⁴¹Ziyariler için bk: Erdoğan Merçil, md. Ziyariler, I.A. XIII; 622.

⁴²Büveyhiler için bk: K. V. Zetterstéen, md. Büveyhiler, I.A. II, 843.

⁴³Kirman için bk: J. H. Kramers. md. Kirman, I.A. VI, 815.

⁴⁴Bayhaki, s. 22.

bölgede dini yönden karışıklıklar çıkaran Batiniler'i⁴⁵ cezalandırmış, Rey'i topraklarına katarak (9 Cemaziyelevvel 420/26 Mayıs 1029) oğlu Mesud'a bırakmış fakat Kirman'da tam bir hakimiyet sağlayamamıştır. Bilahare bu vilayet Mesud zamanında Gazne hakimiyetine girmiştir⁴⁶. Yine Kākūyī Hanedanının⁴⁷ elindeki Hemedan ve İsfahan Mesud eliyle Gazne topraklarına katılmıştır (421/1030). Sebüktekin zamanında Gaznelilere itaat etmiş olan Mekrân⁴⁸ vilayetinde olan taht değişiklikleri ve kavgaları sebebiyle⁴⁹ bu vilayette yeni bir hakimiyet kurmak istemiş, ancak bu amacı onun ölümünden sonra oğlu Mes'ud tarafından gerçekleştirilmiştir⁵⁰.

Mahmud daha sağlığında iken ülkesini iki oğlu arasında paylaştırmıştı. Buna göre Gazne, Horasan, Belh ve Kuzey Hindistan gibi durumu kesinlik kazanan vilayetleri Muhammed'e Rey, İsfahan, Cibāl⁵¹ gibi yeni alınan ve durumu henüz kesinlik kazanmayan vilayetleri ise oğlu Mešud'a vermişti. Aynı zamanda resmi veliahtı Mes'ud olmasına rağmen Muhammed tarafına meyl etmişti.⁵² Bu adeletsiz taksim Mes'ud'u kızdırmış, fakat ordunun kendisini tutmasına rağmen gerek Mahmud'un sağlığında gerekse ölümünden sonra

⁴⁵Batiniler için bk: Ahmet Ateş, md. Batiniye, I.A. II, 339.

⁴⁶Gaznelilerin Kirman hakimiyeti için bk. Merçil, Erdoğan, "Gaznelilerin Kirman hakimiyeti (1031-1034)", s. 35-44.

⁴⁷Kākūyīler için bk: Cl. Huart, md. Kakuyiler, I.A. VI, 108.

⁴⁸Mekran için bk: T.W. Haig, md. Mekrân, I.A. VII, 650.

⁴⁹Bayhākī, s. 242.

⁵⁰a.g.e., s. 240.

⁵¹Cibāl için bk: R. Hartmann, md. Cibāl, I.A. III, 158.

⁵²Bayhākī, s. 216-18.

babasına karşı açık bir düşmanlık gösterip muhalif bir harekette bulunmamıştır⁵³.

Mahmud öldüğü zaman (23 Rebiyülahir 421/30 Nisan 1030) Mesûd İsfahan'da Muhammed ise Guzganan'da⁵⁴ idi. Mahmud'un ölümü sebebiyle çıkacak karışıklıkları önlemek için daha yakında bulunan Muhammed devlet büyükleri tarafından Gazneye çağrılıp tahta oturtuldu (Cemaziyelevvel 421/Mayıs 1030)⁵⁵. Muhammed'in tahta geçer geçmez kardeşinden gelecek tehlikeye karşı orduyu kendi tarafında tutmak maksadıyla ordu mensuplarına çok miktarda mal dağıtması dışında⁵⁶ kısa saltanat süresine ait başka olaylar zikredilmez.

Meşud babasının ölüm ve kardeşinin tahta çıkma haberini 20 Cemaziyelevvel 421/26 Mayıs 1030 tarihinde İsfehanda iken öğrenmişti. O Gazne tahtına oturmak için derhal harekete geçmek mecburiyetinde kalmış, onun bu kararında başta annesi, halası, amcası Yusuf ve devlet erkânının kendi tarafını tutarak onu Gazne'ye çağırmaları da etkili olmuştu⁵⁷. Meşud haberi alınca derhal İsfahan'da Kâkûyî hanedanından 'Alâ' al-Davla Muhammed b. Düşmanziyâr⁵⁸ (salt: 398-1008 / 433/1041)'ı kendisine vekil olarak bırakıp

⁵³ Bayhaqî, s. 29, 135, 216-18.

⁵⁴ Guzganan Horasan'da bir vilayettir. a.g.e., s. 3 (Dipnot: 7).

⁵⁵ a.g.e., s. 12-3.

⁵⁶ a.g.e., s. 219.

⁵⁷ a.g.e., s.13, 18.

⁵⁸ 'Alâ' al-Davla Muhammed b. Düşmanziyâr için bk: Cl. Huart, md. Alaüddeve Cafer Muhammed b. Düşmanziyâr I.A., VI, 108.

Rey'e hareket etmiş⁵⁹, Rey'den Muhammed'e tehniyet, taziyet ve miras meselesi hakkında mektuplar yazmıştı⁶⁰. Muhammed kardeşine ters cevaplar verdiği gibi ondan gelecek tehlikeyi de ciddiye almamıştı⁶¹.

Horasan Sipehsaları Hacı Gazinin hutbeyi Mesud adına okutması⁶² Abbasi Halifesi al-Ḳādir Billāhı'nda babasının veliahtı olarak Mesud'u tanıması⁶³ Mesud'u iyice cesaretlendirmişti. Bu cesaretle Nişabur'a gelen (10 Şaban 421/13 Ağustos 1030) Mesud bu şehirde hükümdarlığını ilan etmiş⁶⁴, babasının ve kendi kazandığı ülkelerin menşuruyula gelen halife elçisini de bu şehirde kabul etmişti⁶⁵. Halifenin fermanıyla iyice güç kazanan Mesud kardeşine karşı yapacağı mücadeleden kendi taraftarı olmaları maksadıyla Karahanlı hanedanından Buhara hakimi olan Alitekin'e (öl. tah. 425/1034)⁶⁶ elçi göndererek yardımı karşılığında Huttel⁶⁷ vilayetini, ona vereceğini vaadetmiş; ayrıca, Türkmenlerin Horasana dönmelerine de müsaade edip onları hizmetine

⁵⁹Bayhaḳı s.16-7.

⁶⁰a.g.e., s. 17, 80.

⁶¹a.g.e. s. 80-1.

⁶²a.g.e. s. 82.

⁶³a.g.e. s. 17-8, 82.

⁶⁴a.g.e. s. 38.

⁶⁵a.g.e. s. 47.

⁶⁶Alitekin için bk: W. Barthold, md. Alitekin, I.A. I, 358.

⁶⁷Huttel için bk: W. Barthold, md. Huttel, I.A. V/1, 920.

almıştı⁶⁸. Yanlış verilen bu kararlar ileride Mesud'un Horasan'ı ve hatta tahtını kaybetmesine sebep olmuştur.

Mesud tüm Gazne topraklarına hakim olmak için çalışırken tehlikenin büyüklüğünü anlayan Muhammed tahta çıkışından dört ay sonra kardeşi üzerine yürümek zorunda kalmış, Tekinabâdâ geldiğinde kendisini tahta çıkaranlarca tutuklanıp Kuhtiz kalesine hapsedilmişti (Şevval 421/Ekim 1030)⁶⁹ artık Mesud Gazne tahtının tek sahibiydi.

Mesud tahta geçtikten sonra ilk iş olarak Mekran vilayetine bir ordu göndererek Mahmud zamanında Gazne Sarayına sığınmış bulunan Abu'l-Mu⁴askarî tahta oturtmuştu (Rebiyülahir 422/Nisan 1031)⁷⁰.

Daha sonra Muhammed zamanında Gazne orduları kumandanı olan amcası Yusufu, gerçekte kendisine karşı olabileceği şüphesiyle, zahirde ise Kusdar'da çıkan karışıklıkları önleme bahanesiyle buraya vali olarak tayin etmişti⁷¹.

Mesud bir taraftan Gazne'ye doğru ilerlerken diğer taraftan da idari kadrosunu kuruyordu. O Heratta iken Hindistan'da bir kalede tutuklu bulunan babasının vezirlerinden Ahmed Hasan al-Maymandî'yi (ölm. 25 Muharrem 424/31 Aralık 1032) vezirliğe tayin etmek için Hindistan'dan Herat'a getirttiği

⁶⁸Bayhaqî, s. 68.

⁶⁹a.g.e., s. 3.

⁷⁰a.g.e., s. 69, 242-45.

⁷¹a.g.e., s. 69-70.

gibi⁷², babasının veziri olan Hasanak'ın de Karmatilikle⁷³ suçlanıp idam edilmesine göz yummuştu.

Mesud Belh'te iken Kirman'dan bölgenin karışıklık içinde bulunduğuna, Büveyhi ~~Ba~~ Kalincār'ın adeleti sağlayamadığına dair haberler gelmişti. Kirman'da tam bir hakimiyet kurmak isteyen sultan bunu fırsat bilerek Ahmed b. Ali Nuştekin kumandasındaki bir orduyu bölgeye göndermiş (1-12 Cemaziyevvel 422/26 Nisan-7 Mayıs 1031) dört ay içinde oraya hakim olmuştu⁷⁴.

Yine Belh'ten ayrıldıktan sonra Kusdar'a tayin ettiği Amcası Yusuf'u bir bahane ile yanına getirterek hapsedirmiş⁷⁵. Böylece tahtına ortak olabilecek bir tehlikeyi de bertaraf etmişti.

Mesud, 8 Cemaziyelahir 422/762 Haziran 1031'de Gazne'ye varmış ve büyük bir merasimle tahta oturmuştu⁷⁶. Gazne'de tahta oturduktan sonra ilk olarak Taş-ı Ferraş'ı Irak sipehsarlığına tayin etmiş, aynı zamanda yağmur, Buka, Göktaş ve Kızıl adlı Türkmen beylerine de mektuplar yazarak Taş-ı Ferraş'ın emrinde bulunmalarını istemişti. Diğer taraftan da vezir Ahmed Hasan al-Maymandi'nin karşı koymasına rağmen Taş-ı Ferraş'a bu beyleri yakalaması için emir vermişti⁷⁷. Ancak, Taş-ı Ferraş'ın bu emri kısmen yerine getirmesi

⁷²Bayhaki, s. 154.

⁷³Karmatilik için bk: L. Massignon, md. Karmatiler, I.A. VI, 352.

⁷⁴Bayhaki, s. 430.

⁷⁵a.g.e., s. 252.

⁷⁶a.g.e., s. 256.

⁷⁷a.g.e., s. 265-66.

Türkmenlerin Gaznelilere karşı giderek ayaklanmalarına sebep olmuştu⁷⁸. Ayrıca, Hindistan sipehsarlığına da Ahmet Yinaltekin'i tayin ederek Hindistan'a göndermişti⁷⁹.

Bu sırada Abbasi halifesi al-Ḳādir Billāh ölmüş yerine oğlu al-Ḳāim Bi amrillāh (Salt: Zilhicce 422- Şaban 467 / Kasım 1031-Nisan 1075) geçmişti⁸⁰. Mesud halife elçisini Belh şehrinde kabul ederek yeni halife adına hutbe okutup ona biat etmişti (Muharrem 423/Aralık 1031)⁸¹

Ayrıca, Harezmsah Altıntaş kumandasındaki bir orduyu Buhara Hakimi Alitekin'in üzerine göndermiş Debusiye'de karşılaşan iki ordu birbirine üstünlük sağlayamamıştı. Altıntaş'ın yaralanması sebebiyle Gazneliler aleyhine gelişecek olayları önlemek için Harzemşah'ın Kethüdası Aḥmed 'Abd al-Şamad barış yapmayı uygun görmüş ve iki taraf arasında barış imzalanmıştı⁸². Antlaşmanın imzalanmasında hemen sonra Altıntaş ölmüş bunun üzerine Mesud, oğlu Emir Sa'id'i (ölm. Rebiyülevvel 430/Ekim 1038) Harzemşah, Altıntaş'ın oğlu Harun'u da Sa'id'in vekili olarak Harezme tayin etmişti⁸³.

⁷⁸Bayhaḳī, s. 397-400.

⁷⁹Bayhaḳī, s. 266-71.

⁸⁰Kaim bi Emrillah için bk: Şinasi Altundağ, md. el-Kaim bi Emrillah, (Abū Cafer 'Abd Allāh), I.A. VI, 102.

⁸¹Bayhaḳī, s. 287-91.

⁸²a.g.e., s. 345-52.

⁸³a.g.e., s. 355.

Mesud'un İsfahan'da iken yerine vekil olarak bıraktığı Kākūyî 'Alā' al-Davla Muhammed Gaznelilere isyan ederek bazı yerleri ele geçirmişti⁸⁴. Sultan Hindistan'daki olaylar sebebiyle yıllık haraç verme ve Sultana tabi olma şartı ile onunla barış yapmak zorunda kalmıştı⁸⁵.

Harezme gönderilen Harun çeşitli bahanelerle bir müddet sonra isyan alametleri göstermiş ayrıca, Selçuklu ve Karahanlılarla ittifak yaparak neticede de bağımsızlığını ilân etmişti⁸⁶. Ancak, Vezir Ahmed 'Abd al-Şamad'ın aldığı tedbirlerle öldürtülerek yerine kardeşi İsmā'îl Hāndān emirlik tahtına oturtulmuştu (29 Cemaziyelahir 426 / 11 Mayıs 1035)⁸⁷.

Devletin batı kısımlarında Selçuklu tehlikesi büyürken doğuda da Hindistana salar olarak gönderilen Ahmet Yinaltekin önceleri işleri yoluna koymakla beraber bilâhare bağımsız gibi davranmaya başlamış, bunun üzerine Mesud Hindistana Tilak⁸⁸ adında birini salar olarak göndermişti⁸⁹. Mesud'un bu tayini Ahmet Yinaltekin'in açıkça isyan etmesine sebep olmuş ancak, Tilak Ahmed'i öldürmeye ve isyanı baştırmaya muvaffak olmuştu (Zilkade 425 / Ekim 1034)⁹⁰.

⁸⁴ Bayhaki, s. 392.

⁸⁵ a.g.e., s. 444.

⁸⁶ a.g.e., s. 681-82.

⁸⁷ a.g.e., s. 686.

⁸⁸ Hal Tercümesi için bk: a.g.e., s. 406.

⁸⁹ a.g.e., s. 409.

⁹⁰ a.g.e., s. 433-34.

Kirman'da yeniden karışıklıklar başlamış Ahmed b. Ali Nuştekin'in asker üzerindeki otoritesini kaybetmesi Gazneli ordusununda bu karışıklıklarda etkili olmasına sebep olmuştu. Bu sebeple Kirmanlılar Büveyhilerden yardım istemiş onlar da bu davete icabet etmişlerdi. Her iki ordu arasındaki savaşta Nuştekin kumandasındaki Gazneliler büyük bir bozguna uğramış ve böylece Gaznelilerin Kirman hakimiyeti tamamen sona ermişti (tah. 425/1034)⁹¹.

Her taraftan zuhur eden bu tehlikeler içinde, Mesud, Hassa hadım Nuştekin'in Türkmenleri Merv'de bozguna uğratmasıyla⁹² bu tehlikenin ortadan kalktığını sanmış ve başta vezir olmak üzere ileri gelen devlet ricalinin karşı koymalarına aldırmayarak Dehistan ve Taberistan üzerine sefere çıkmaya karar vermişti (427/1035)⁹³. Sefer görünüşte başarılı olmakla beraber gerçekte sultana bir çıkar sağlamadığı gibi büyük masraflara da sebep olmuş ayrıca, bölge halkı da bu sefer dolayısıyla zarar görüp incinmişti. Mesud bu sefere çıktığına pişman olmuş ve sebep olanları lânetlemiştir⁹⁴.

Sultan Mesud Dehistan ve Taberistan seferinde iken Selçuklular Horasan Sahib Divanı Sūrî'yi aracı kılarak Nâsâ ve Farava vilayetlerinin kendilerine verilmesini talep etmişlerdi⁹⁵. Bu talebe çok kızan Mesud Türkmenleri Horasan'dan çıkarmak için Hacib Bey⁹⁶oğdıkumandasındaki bir orduyu Nâsâ'ya sevk etmişti. Ancak, Gazneli ordusuna birden fazla kumandanın komuta etmesi ve Selçukluların savaş düzeninin mükemmelliği

⁹¹ Bayhaki, s. 431.

⁹² a.g.e., s. 440.

⁹³ a.g.e., s. 443-46.

⁹⁴ a.g.e., s. 448-68.

⁹⁵ a.g.e., s. 469-71.

Gazne ordusunun Nâsâ yöresinde ağır bir yenilgiye uğramalarına sebep olmuş⁹⁶ ve yenilgi üzerine Mesud Selçukluların istedikleri toprakları onlara vermek zorunda kalmıştı⁹⁷. Selçukluların istediklerini elde etmelerine rağmen bununla yetinmeyerek tekrar faaliyete geçmeleri, onların üzerine yeni bir ordu gönderilmesini zaruri kılmış ve bu sebeple Hâcib-i büzûrg Subaşı kumandasındaki bir ordu Horasan'a gönderilmişti⁹⁸.

Yine bu sırada İsfahan hakimi 'Alâ' al-Davla Muhammed Kākūyî Türkmenlerle birleşerek karışıklıklar çıkarmaya başlamış⁹⁹ ve itaati karşılığında tekrar İsfahan'ı Ikta suretiyle almayı başarmıştı¹⁰⁰.

Öte yandan Selçuklular elde ettikleri vilayetlerle yetinmeyerek, yeni vilayetler istemek maksadıyla Gazneliler nezdine elçi göndermişler (19 Muharrem 427/ 23 Kasım 1035) Ancak, onların bu isteği açıkça reddilmeyerek oyalama siyaseti güdülmüştü¹⁰¹. Selçukluların Horasan'ın muhtelif yerlerine saldırılarını yoğunlaştırmaları üzerine vezir Ahmed 'Abd al-Şamad kumandasındaki bir ordu Herat'a gönderilmiş¹⁰² (5 Rebiyülahir 427/ 6 Şubat 1036) Ahmed 'Abd al-Şamad aldığı tedbirlerle bu tehlikeyi kısa bir süre için bertaraf etmeyi başarmış ancak, kesin çözüm için sultanın bizzat Herat'a gelip

⁹⁶Bayhaki, s. 481-86.

⁹⁷a.g.e., s. 492.

⁹⁸a.g.e., s. 498.

⁹⁹a.g.e., s. 501.

¹⁰⁰a.g.e., s. 511.

¹⁰¹a.g.e., s. 505-06.

¹⁰²a.g.e., s. 518-19.

bir müddet kalmasını teklif etmişti. Mes'ud bu teklifi ciddeye almadığı gibi veziri de Gazneye getirtmişti¹⁰³ (427 Ramazan/ Temmuz 1036). Yine bu tarihlerde Gazneliler aleyhine Selçukluları kışkırttığı anlaşılan Karahanlılara bir elçi gönderilmiş (Zilkade 428 / Eylül 1037) ve bir buçuk sene süren çetin görüşmelerden sonra iki hanedan arasında dostluk tesis edilmişti¹⁰⁴.

Horasan ve Irak bölgelerinde Türkmen tehlikesi çok etkili bir hal almışken Mesud geçirdiği bir hastalıktan salimen kurtulmanın kefareti olarak Hindistan üzerine bir sefer yapmaya karar vermiş, vezir ve devlet ricalinin muhalefetine rağmen Hindistan üzerine yürüyerek Hansi Kalesini fethetmişti¹⁰⁵ (Rebiyülevvel 429 / Ocak 1038). Ancak, Mesud'un bu sefere çıkmasından faydalanan Türkmenler ve 'Alā' al-Davla Kākūyī Horasan ve Rey bölgelerini alt-üst etmişler, Rey kuşatılmış ve çok geçmeden de düşmüş, böylece Gaznelilerin Irak'taki hakimiyetleri kesin olarak sona ermiştir¹⁰⁶. Bu seferden de Mesud tıpkı Dehistan ve Taberistan seferinde olduğu gibi büyük bir pişmanlık duymuştur.

Bu sırada Nişabur'da bulunan Hâcib Subaşı sultanın emriyle mecburen Selçuklularla bir meydan savaşına girişmek zorunda kalmış ve Talhâb denilen yerde yapılan savaşta Selçuklular kazanmıştı¹⁰⁷ (Ramazan 429 / Haziran 1038). Öte yandan Mesud, Harezmdeki Gaznelilerin daimi düşmanı olan İsmâ'îl Hândân tehlikesini bertaraf etmek için Cendli Şahmelik'e Harezm vilayetinin

¹⁰³ Bayhaqî, s. 521-23.

¹⁰⁴ a.g.e., s. 528-29.

¹⁰⁵ a.g.e., s. 530-34.

¹⁰⁶ a.g.e., s. 534-35.

¹⁰⁷ a.g.e. s. 543-44.

menşurunu göndererek ondan faydalanmak ve bu suretle de ondan gelecek tehlikeyi ortadan kaldırmaya çalışmıştı¹⁰⁸.

Subaşı kumandasındaki orduların Talhab'da yenilmesinden kısa bir süre sonra Selçuklu İbrahim Yinaltekin Nişabur'a gelerek şehrin teslimini istemiş ve hutbeyi kardeşi Tuğrul adına çevirtmişti (Haziran 1038 / Ramazan 429). Bu olaydan on gün sonra Tuğrul Bey Nişabur'a gelmiş ve Mesud'un tahtına oturmuştu¹⁰⁹.

Bu sırada Karahanlılardan Börtekin adıyla maruf birisi¹¹⁰ Gazne topraklarına tecavüzlere başlamıştı¹¹¹. Bu sebeple Mesud 430/1038-39 kışında Börtekin üzerine bir sefere çıkmış¹¹² ancak kötü mevsim şartları ve Selçuklu Davud'un Cüzcan¹¹³ üzerine yürümesi sebebiyle geri dönmek zorunda kalmıştı. Mesud'un bu seferde uğradığı başarısızlığın Börtekin'in önemini artırdığı ve onun Türkmenlerin de yardımıyla yavaş yavaş Maveräünnehr'e sahip olduğu anlaşılmaktadır (431/1039)¹¹⁴.

¹⁰⁸Bayhaki, s. 688-89; Barthold, Türkistan, s. 377; Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 68.

¹⁰⁹a.g.e., s. 550-53.

¹¹⁰Tarih-i Beyhaki'de Purtekin olarak geçer. Fazla bilgi için bk: a.g.e., s. 704; (Talikat) Barthold, Türkistan s. 375 (Dipnot: 801).

¹¹¹a.g.e., s. 557.

¹¹²a.g.e., s. 563-66.

¹¹³Cüzcan için bk: R. Hartmann, md. Cüzcan, I.A. III, 229.

¹¹⁴Bayhaki, 594.

Bütün bu başarısızlıklara karşı, Mesud bizzat iştirak ettiği Ulyâ-âbâd (Recep 430 /Nisan 1039)¹¹⁵ ve Serahs (Ramazan 430 / Haziran 1039)¹¹⁶ savaşlarında durumu Gazneliler lehine çevirmiş, ancak geçici zaferlerle yetinip kesin zafere gitmemesi Selçukluların sonraki tarihlerdeki gabiliyetlerine zemin hazırlamıştır.

Ulyâ-âbâd ve Serahs yenilgilerine rağmen Selçuklu kuvvetlerinin Gazne ordugâhına karşı tecavüzlere devam etmeleri ve aynı zamanda Mesud'un da, ordusundaki gevşekliği görmesi Selçuklularla bir barış yapılmasını zaruri kılmıştı¹¹⁷(Şevval 430/ Temmuz 1039). Ancak, her iki tarafın da barıştan maksadı yeni bir savaş için zaman kazanmaktı.

Gazneliler 15 Rebiyülahir 431/ 4 Ocak 1040 tarihinde Nişabur'u tekrar ele geçirmeyi başardılar¹¹⁸. Fakat, bölgedeki kıtlık sebebiyle orduların yiyecek ihtiyacını temin etmek oldukça güçleşmişti. Mesud yiyecek ihtiyacını temin etmek maksadıyla Nişabur'dan ayrılarak Serahs üzerine yürümüş, umduğunu bulamayınca Merv'e hareket etmiş, fakat perişan durumdaki ordu bu sefer susuzluk problemiyle karşılaşmıştı¹¹⁹.

Askerin, hatta sultanın kölelerinin gevşekliği, yokluk ve sık sık Selçuklu akınlarına maruz kalmak gibi pek çok olumsuzluğa rağmen Dandenekan Kalesine ulaşmayı başaran Mesud (Ramazan 431/Mayıs 1040) burada

¹¹⁵Bayhaki, s. 567-69.

¹¹⁶a.g.e., s. 571-75.

¹¹⁷Bayhaki, s. 581-86.

¹¹⁸a.g.e., s. 607.

¹¹⁹a.g.e., s. 615-16.

konaklamayarak ordunun su sıkıntısını gidermek için beş fersah ilerideki havuzlara gidilmesini emretmişti. Bu sırada ordunun düzeni iyice bozulmuş, saray kölelerinin bir kısmı Selçuklu saflarına geçmiş, diğer askerlerin pek çoğu da savaş alanından kaçmışlardı. Bu sebeple Mesud bütün gayretine rağmen askerin sayıca yetersizliği sebebiyle savaş alanını terk etmek zorunda kalmış, Gazneli ordusunun ağırlıkları Selçuklular tarafından yağmalanmıştı¹²⁰. Dandenekan galibiyetinden sonra Tuğrul Bey ordugâhdaki çadırında kurulan tahta oturmuş, Âyân tarafından Horasan Emiri olarak selamlanmış¹²¹ ve böylece Selçuklular devletlerinin temelini kesin olarak atmışlardı.

Bu yenilgiden sonra 7 Şevval 431/21 Haziran 1040 tarihinde Mesud perişan bir şekilde Gazne'ye dönmüş,¹²² bu şehrin de Selçuklular tarafından işgal edileceği endişesiyle Hindistan'a gitmeyi planlamıştı¹²³. Bunun için tutuklattığı kardeşi Muhammed ve oğullarını Gazne'ye getirtmiş (Safer 432/ Kasım 1040) ayrıca, bu kişilerin kendisine muhalefet etmeyeceklerine dair onlardan yemin almıştı¹²⁴.

Mesud muhtemelen Sefer 432/Kasım 1040 tarihinde hazine, harem ve maiyeti beraberinde olduğu halde Gazne'den ayrılmış¹²⁵ Marikala denilen yerde isyân eden kölelerince hazinesi yağmalanmış ve isyâncılar Muhammed'i ikinci kez sultan ilân etmişlerdi (Rebiyûlahir 432/Aralık 1040). Mesud Ribat'ı

¹²⁰Bayhakî, s. 623-24.

¹²¹a.g.e., s. 628.

¹²²a.g.e., s. 639.

¹²³a.g.e., s. 654.

¹²⁴a.g.e., s. 659-60.

¹²⁵a.g.e., s. 664.

Marikale'ye gitmeyi başarmış ve kendisine sadık kalanlar ile isyânı bastırmaya çalışmışsa da başarılı olamamış, isyâncılar onu Giri Kalesine göndererek hapsedirmiş daha sonra da aynı kalede öldürmüşlerdir (11 Cemaziyevvel 432/28 Ocak 1041).

Muhammed, sultan ilân edildikten sonra Gazne'ye dönmeyerek kışı Peşâver'de geçirmişti. Diğer taraftan Mesud'un Hindistan'a hareket etmeden önce Selçuklulara karşı Belh'e gönderdiği oğlu Mevdud¹²⁶ onlara karşı bir üstünlük sağlayamayınca Hubyan Kasabasına çekilmiş ve babasının ölüm haberini burada öğrenmişti. Bunun üzerine derhal Gazne'ye hareket etmiş, kışı amcasıyla yapacağı taht mücadelesi için hazırlıklarla geçmişti. Kış sonunda Muhammed de Gazne üzerine yürümüş her iki ordu Dunpur (Bugünkü Celalabad)'da karşılaşmış savaş Mevdud'un galibiyeti ile neticelenmiş, Muhammed ve bütün taraftarları esir ya da idam edilmişlerdi. Mevdud 23 Şaban 432/28 Nisan 1041 tarihinde muzaffer bir şekilde Gazne'ye dönmüştü.

Mesud tarafından Multan'a gönderilen, diğer oğlu Mecdud da tahtda iddialı olarak ortaya çıkmış, ancak ölümü üzerine (10 Zilhicce 432/11 Ağustos 1041) bu tehlike de ortadan kalkmış ve Mevdud tek başına tahtın sahibi olmuştur.

Mevdud, tahta çıktıktan sonra Sistan'a birkaç sefer düzenlemiş, Hindistan'a gönderdiği orduların galibiyeti ile Gaznelilerin bölgede sona ermekte olan nüfuzlarını bir müddet için yeniden tesis etmiş, Selçukluların eline geçen Gazne topraklarında yeniden hakimiyet kurmak arzusu ile Kākūyî ve Karahanlı hükümdarları ile bir ittifak yapmış, ancak ani ölümü üzerine (20 Recep 441/18 Aralık 1049) bu planı gerçekleştirememiştir.

Mevdud'tan sonra, sıra ile küçük yaştaki oğlu II. Mesud ondan sonra da kardeşi Ali Gazneli tahtına oturdular. Çok kısa süre ile saltanat süren bu iki

¹²⁶Bayhaki, s. 657.

hükümdardan sonra muhtemelen 27 Şaban 441/24 Ocak 1050 tarihinde Gazneli tahtı ailenin en yaşlı ferdi olan Sultan Mahmud'un oğlu Abdurreşid'de karar kıldı. Abdurreşid zamanında, Gaznelilerin Hindistan'daki durumu sağlamlaşmış, Selçuklulara karşı başarılar kazanılmış ve Sistan geri alınmıştır.

Ancak, Abdürreşid'in saltanatı uzun süreli olmamış Selçuklulara karşı başarılar sağlayan ve tarihçilerin Kâfir-i nimet diye niteledikleri Hacib Tuğrul adındaki Türk kumandan¹²⁷, Abdürreşid dahil onbir şehzadeyi öldürterek idareyi ele geçirmiştir. Yaklaşık iki ay kadar tahtta kalabilen Tuğrul başka bir Türk kumandan tarafından öldürülmüştür.

Daha sonra Gazne tahtına Tuğrul'un katliamından kurtulabilen üç şehzadeden birisi olan Ferruhzâd geçirildi (443/1052). Ferruhzâd yedi yıl süren saltanatı süresince Horasan'da tekrar üstünlük kurmaya çalışmış, Selçuklularla başarıyla mücadele etmiş, nihayet 451/1059 tarihinde eceliyle ölmüştür.

Ferruhzâd'dan sonra katliamdan kurtulabilen diğer bir şehzade, İbrahim tahta oturmuştu. O tahta geçer geçmez Selçuklu ve Gazneliler arasında cereyan eden savaşları uzun süreli bir barış antlaşmasıyla noktalamış, daha sonra bu barış devresinden faydalanarak ülkesinde refahı sağlamaya çalışmıştır. Ne varki Selçuklulardaki taht değişikliğinden faydalanmak isteyen Gazneliler tarafından bu barış bozulmuş, ancak iki taraf arasındaki dostluk ve evlilik bağları ile barış yeniden tesis edilmiştir.

İbrahim Hindistan üzerine başarılı seferler düzenlemiş ve bölgedeki bazı kaleleri zapt etmişti. Ayrıca, idarecilerinin kötü idaresinden şikayetçi olan Gur halkının daveti üzerine Gur bölgesine de seferler düzenlemiş ve Gur'u hakimiyetine almıştı. Sultan İbrahim yaklaşık kırk yıllık saltanat süresinden sonra 492/1099 yılında öldü.

¹²⁷ Bayhaki, s. 252.

İbrahim'den sonra sırayla oğlu III. Mesud ve onun oğlu Şîrzâd Gazne tahtına oturmuşlardı. Bu iki hükümdarın kısa saltanatlarından sonra Gaznelilerde tekrar taht mücadeleleri başlamış, Selçuklu sultanı Sencer'in yardımını sağlayan Behramşah, kardeşi Aslânşâh'ı tahtan indirerek Gazne tahtının sahibi olmuştur. Bunun zamanında Gazneliler, artık Selçukluların Vassalı durumunda idiler. Behramşah saltanatının ilk yıllarında Hindistan'daki isyâncılarla uğraşmış ve bölgedeki istikrarı sağlamış, ancak Sencer'e ödemeyi vaaddettiği yıllık vergiyi göndermemesi üzerine Sencer'in Gazne üzerine, yürümesine sebep olmuş fakat Sencer, Hindistan'a kaçan Behramşah'ı affederek yeniden hükümdar olarak bırakmıştı.

Bu tarihlerde Gurlular¹²⁸ büyük bir güç kazanmış ve hakimiyet sahalarını genişletmişlerdi. Gur devletindeki taht mücadelesi sırasında Behramşah'a sığınan Gurlu Kûtb al-Dīn Muḥammed (ölm. 542-43/1148) Behramşah tarafından öldürülünce, kardeşi Sayf al-Dīn Sūrî bu bahaneyle Gazne üzerine yürümüş, Behramşah şehri terkettiğinden hiçbir mukavemetle karşılaşmadan sultan ünvanını alarak Gazne tahtına oturmuştu. Behramşah topladığı kuvvetlerle Gazne'yi geri almayı başarmış ve Sūrî'yi idâm ettirmişti (9 Muharrem 544 /19 Mayıs 1149). Bunun üzerine tarihlere Cihân-Sûz adıyla geçen Gur'lu 'Alâ' al-Dīn Ḥusayn¹²⁹ (ölm. 551/1156) Gazne'yi zaptederek şehri korkunç bir şekilde tahrip ve yağma etmişti (546/1151).

¹²⁸Gurler için bk: M. Longworth Dames, md. Gurler, I.A. IV, 826.

¹²⁹Cihan-Sûz için bk: M. Longworth Dames, md. Alâüddin Hüseyin, I.A. III, 173.

Daha sonra Selçuklu-Gur'lu mücadelesinden faydalanan Behramşah, yeniden Gazne'ye dönmüş, kısa bir saltanat süresinden sonra¹³⁰, 552/1157 yılında Gazne'de ölmüştür¹³¹.

Behramşah'a, oğlu Hüsrevşah halef olmuştu. Sultan Sencer'in Oğuzlar tarafından esir edilmesinin yarattığı kargaşalık Gur'luların Gazne'yi sıkıştırmalarına sebep olmuş, esareti dolayısıyla Sencer'in yardımından da mahrum kalan Hüsrevşah bu sıkıştırmalara dayanamayarak Gazne'yi terkedip Lahôr'a çekilmişti. Artık, tarih sahnesinden silinmeye başlayan Gazneliler bundan sonra varlıklarını, ancak Lahôr'da sürdürebilmişlerdir. Hüsrevşah 555/1160 yılında Lahôr'da vefât etti.

Hüsrevşah'dan sonra yerine oğlu Hüsrevmelik geçti, muhtemelen Pencâp bölgesinde 583/1187 tarihine kadar hüküm sürmüştür. 567/1171-72'de Gazne'yi Oğuzlardan alan Gur sultanı Mu'izz al-Dīn b. Sām¹³² (ölm. 3 Şaban 602 /15 Mart 1206) Hindistan'ı istilaya başlamış ve nihayet Lahôr'u da eline geçirerek Hüsrevmelik'i esir etmişti. Esir sultan önce Gazne'ye sonra Gur'luların başkenti olan Firuzkuh'a daha sonra da Garcistan'da bir kaleye götürülerek oğlu Behramşah ile birlikte öldürülmüş (587/1191) ve bu suretle Gazneli Devleti tarih sahnesinden silinmiştir.¹³³.

¹³⁰Behramşah'ın Gazne'yi bir süre daha elinde tuttuğu hakkındaki bilgiler ihtilafıdır. bk. M.L. Dames, md. Gazneliler, I.A. IV, 747.

¹³¹Behramşah'ın ölüm tarihi hakkındaki rivayetler için bk: Bosworth, Later Ghaznavids, s. 119; S. Hillelson, md. Behramşah, I.A. II, 454.

¹³²Mu'izz al-Dīn b. Sām için bk: H.R. Gibb, md. Muhammed b. Muhammed b. Sam, I.A. VIII, 483.

¹³³Gazneliler hakkında daha detaylı ve tamamlayıcı bilgi için istifade ettiğimiz aşağıdaki çalışmalara da müracaat edilebilir: Muhammed, Nāzīm, md. Mes'ud I.A. VIII; Muhammed, Nāzīm, md. Muhammed b. Muhammed, I.A. VII; Muhammed, Nāzīm, md. Mevdud, I.A. VIII; İbrahim Kafesoğlu, md. Mahmud Gaznevi I.A. VII.; Merçil

2- SOSYAL DURUM

Samanilerin mirası üzerine kurulan ve geniş topraklara yayılan Gazneli Devleti -istisnalar bir tarafa bırakılırsa- genelde iki asırlık hakimiyet süresince Gazne sultanları tarafından iyi bir şekilde idare edilmiştir. İyi idareye paralel olarak ülkenin refah seviyesinin de genelde yüksek olduğu söylenebilir.

Gazne sultanları genellikle adaletleri, dindarlıkları, iyi idareleri ile ünlüdürler. Gazne Devletinin en parlak devrini oluşturan Sultan Mahmud devri için bazı müelliflerin -bazı olaylar örnek gösterilerek- "halk tabakalarının sefalet içinde yaşadıkları devir" şeklindeki yorumlarına fazla itibar etmemek gerekir. Gerçekte bu olayları zikredenler bile kendileriyle tezat halindedirler. Onlara göre "Mahmud'un zenginliğinin kaynağını Hindistan'a yapılan seferlerde elde edilen ganimetler teşkil ediyor, bu ganimetten ise, ancak sefere katılanlar ve yöneticiler faydalanıyordu. Halka ise sadece seferin maddi külfetini karşılamak için ağır vergiler ödemek düşüyordu"¹³⁴. Bu yorumu bir dereceye kadar doğru saysak bile halkın bu zenginliklerden nasipsiz olduklarını söylemek haksızlık olur. Bir kere Mahmud'un bu seferlerine düzenli ordusu yanında halkdan işsiz güçsüz olan ve Gaziler adı verilen çok sayıda insan iştirak ediyordu. Bu gönüllüler bir taraftan yüklü miktardaki ganimetten faydalanırken diğer taraftan

Gaznavids

Erdoğan, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1985; Merçil Erdoğan, *A Short History of Turkish-Islamic States*, Ankara, 1994; Bosworth, C.E. The Ghaznavids Their Empire in Afghanistan and Eastren Iran, 944-1040, Edinburg, 1963; Bosworth, C.E., "The Early Ghaznavids" Cambridge History of Iran III London 1974; Nāẓim, M., The Life and Times of sultan Mahmud of Ghazna, Cambridge 1931; Hāşimī, Yūsuf 'Abbās, Political, Culturel and administrative History under the Latter Ghaznavids, Hamburg 1956 (Basılmamış doktora tezi); İbn el-Esir, İslām Tarihi el-Kamil fi't-Tarih (trc. Abdülkerim Özeydin) c. IX-X, İstanbul 1987; Curfādakānī, Tarcūma-i Tarih-i Yamini, nşr. Cafer Şiar, Tahran, 1345 hş.; Tarih-i Sistān, (nşr. Melik al-Şu'arā Bahār) Tahran, ts.

¹³⁴Barthold, Türkistan, s. 360; Yakubovsky, Gazneli Mahmud, Ülkü (Haziran 1939) s. 327.

da bu gurubun işsizlik ve parasızlık sebebiyle, ülke dahilinde çıkaracağı karışıklıkların önüne geçilmiş oluyordu¹³⁵. Sadece bu strateji bile Mahmud'un bir idareci olarak dehasını ortaya koyar niteliktedir.

Yine aynı müelliflerin iddialarına göre Hindistan seferlerinden elde edilen zenginlikler, başta Gazne olmak üzere ülkenin belli başlı şehirlerinde imar edilen saraylar, bahçeler vs. gibi eserlere sarfediliyor ve bunlardan, başta sultan olmak üzere yöneticiler istifade ediyordu¹³⁶. Ancak, bu iddialarda bulunan müellifler olayın diğer yüzünü gözardı etmektedirler. Yani elde edilen ganimetlerden hazineye intikal eden mal çeşitli sebeplerle (tahta çıkma, sefer, nezir vs.) ihtiyacı olan halka sarfediliyordu¹³⁷. Mesud'un sefere çıkacağı zaman muhtaçlara mal vermesi, bu malın da Mahmud zamanında Hint seferlerinden elde edilen maldan olmasına önem gösterdiği, Beyhakî'de zikredilmektedir¹³⁸.

Mahmud'un saltanatının tebası için ağır bir yük olduğu ileri sürülürse de bunun gerçekte alakası yoktur. Hafız Ebrû ve Beyhakî'ye istinaden, Mahmud devrinde Belh ahalisine ait olarak verilen iki örnek bazı araştırmacılarca kasıtlı olarak yanlış yorumlanmıştır. Bu olaylarda Mahmud'un şahsi çıkarından çok halkın çıkarını ön planda tuttuğu aşikârdır. Nitekim Hafız Ebrû'dan naklen verilen olayda Mahmud, Belh halkının Belh bahçesi için yaptıkları harcamalardan müzdarip olduğunu öğrenince- neşrettiği bir ferman ile onları bu bahçenin masraflarından muaf tutmuş, bu mükellefiyeti yahudilere yüklemiş ancak, onlardan da beşyüz diremden fazla alınmaması hususunda kesin emir

¹³⁵İbrahim Kafesoğlu, md. Mahmud Gaznevi, I.A., VII, 182; Yakubovsky, Gazneli Mahmud, Ülkü (Mayıs 1939), s. 245

¹³⁶Yakubvsky, Gazneli Mahmud, Ülkü (Haziran 1939), s. 331.

¹³⁷Bayhakî, s. 256, 508.

¹³⁸a.g.e., s. 512.

vermişti¹³⁹. Beyhakî'den naklen verilen olay neticesinde ise, ahaliye kendilerinden daha güçlü bir kuvvetin istilasına karşı koymamalarını, onların istediği haracı vererek kendilerini tahribattan korumalarını emretmiştir.¹⁴⁰

Ayrıca, zaman zaman ülkede vuku bulan kıtlıklar sebebiyle Gazne hükümdarları kendi zahire ambarlarını halk için açarak, onların ihtiyaçlarını bir noktada karşılamaya çalışmışlardır. Nitekim Mahmud zamanında Nişabur'da yaşanan kıtlık sebebiyle sultan, valilere fakirler için para dağıtmaları hususunda ferman göndermiş¹⁴¹, Sultan İbrahim zamanında Gazne'de meydana gelen kıtlık dolayısı ile ekmek fiatları aşırı derecede yükselince, sultanın emri üzerine hükümdara ait silolardan fırıncı ve unculara verilen on at yükü buğday fiatların aşağı çekilmesini sağlamıştır. Yine III. Mesud zamanındaki başka bir kıtlık sebebiyle ekmek fiatlarının yükselmesi üzerine sultan, buğday tüccarlarına ellerindeki malı hükümetin istediği fiattan satmalarını emretmiş ve bunun üzerine fiatlar birkaç gün içinde normale dönmüştür¹⁴².

Son iki olay bir gerçeği ortaya koymaktadır. Yiyecek maddelerinin azlığına ve bu tür sıkıntılara sebep olan sadece tabii kıtlık değildi. İnsanoğlu eliyle de halk sıkıntıya sokulabiliyordu. Bu örnekler gösteriyor ki buğday tüccarlarının ellerinde kafi miktarda mal olmasına rağmen onu satışa çıkarmamaları suni bir kıtlık yaratmıştır. Ancak bu tür vakalarda hükümetin işin içine girmesi ve fiatları aşağı çekmesi, Gazne sultanlarının halkın refahı için çalıştıklarını ortaya koyar niteliktedir. Bu örnekler şunu da gösteriyor ki modern

¹³⁹Barthold, Türkistan, 361-62.

¹⁴⁰Bayhakî, s. 551.

¹⁴¹Curfâdakanî, Tarih, s. 314-18.

¹⁴²Bosworth, Later Ghaznavids, s. 87; Haşimî, History, s. 175.

devletlerdeki sistemin kontrolü, hükümetin desteklemesi ve dürüst dağıtım gibi hususlar Gaznelilerce bilinmekte ve tatbik edilmekte idi¹⁴³.

Şunu da söylemek gerekir ki savaş gibi olağanüstü durum sebebiyle kıtlık vs. gibi bir afet vuku bulduğu zaman halkın ihtiyacından ziyâde, ordunun ihtiyaçları ön plana çıkarılmıştır. Mesud zamanında mevsimin kurak geçmesi sebebiyle bir kıtlık yaşanmış, ancak ordu, Selçukluların çıkardıkları isyânları bastırmakla meşgûl olduğundan öncelikle asker ve orduda kullanılan hayvanlar için kıtlığın etkilemediği yerlerden bu ihtiyaçları karşılamak yoluna gidilmiştir. Bu durumda halka yardım hususunda kaynaklarda herhangi bir bilgi zikredilmez.

Ayrıca, Gazne sultanları zaman zaman teba için ağır gelen vergileri affederek halkın üzerineden ağır yükü kaldırmaya çalışmışlardır¹⁴⁴.

Sebüktekin ve Mahmud zaptettikleri ülkelerde büyük bir güven sağlamışlardı. Bir taraftan mahalli hükümdarların kavgalarını sona erdirirken diğer taraftan Bâtini¹⁴⁵ İsmaili¹⁴⁶ Rafizi¹⁴⁷ gibi dînî hizip perdesi altındaki ayaklanma ve soygunculukların da önünü almışlardı. Ancak Sultan Mahmud, devletin menfaatlerini koruyan bir hükümdar sıfatı ile bu tür dînî hareketlerin şiddetle üzerine giderken, diğer taraftan da gönüllülerin çoğunluğunun tâbî olduğu ve kuvvetli bir teşkilâta dayanan Kerramilik¹⁴⁸ ve onun mensuplarını

¹⁴³Haşimi, History s. 175-76.

¹⁴⁴Bosworth, Later Ghaznavids s. 87; Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 85.

¹⁴⁵Batınlık için bk: Ahmet Ateş, md. Batıniye, I.A. II 339.

¹⁴⁶İsmaililer için bk: Bernhard Lewis, md. İsmaili, I.A. V/2 1120.

¹⁴⁷Rafizilik için bk: J.H. Kramers, md. Rafizi, I.A. IX, 593.

¹⁴⁸Kerramilik için bk. D. S. Margoliouth, md. Kerramiler, I.A. VI, 594.

himaye ederek bu teşkilâtı, devlet menfaatlerine hizmet ettirmekte maharet göstermiştir. Çünkü bir taraftan Harezmdeki Bâtiniler ve Karmatiler ile manevi mücadelede, diğer taraftan da yaptığı gazalarda bu mutaassıp kitleden, faydalanmıştır¹⁴⁹. Dolayısıyla halka rahat çalışmak ve çalışmalarının da mükafatını görmek imkânını vererek ülkenin kalkınma ve zenginleşmesini sağlamıştır¹⁵⁰. Siyasetnâmede anlatılan birçok hikaye¹⁵¹ abartılı olsa bile Mahmud'un halkın refahı için nasıl çalıştığını, halka eziyet edenlerin en yakınları hatta, oğlu bile olsa nasıl cezalandırdığını ortaya koymaktadır¹⁵².

Gazne hükümdarları iyi idarecilikleri sayesinde halkın güvenini kazanmışlar, onların fetihleri bu sebeble başarılı olmuştur. Mesud zamanında Rey halkının Gazne Devletine bağlılığı ve kendileri gibi Şii olan idarecilerinin kötü idarelerine karşı olmaları bu sebebdendir¹⁵³. Yine Nişabur'un Selçuklular tarafından alınması sebebiyle halkın onlara karşı gösterdiği tepki ve Gaznelilere bağlılığı¹⁵⁴ başka bir örnektir. Sultan İbrahim'in Selçuklularla uzun süren bir antlaşma imzalaması ve bu barış sürecinde, karışıklık içinde bulunan ülkesini yeniden düzene sokması ve bir dereceye kadar halka refah sağlaması da¹⁵⁵ başka bir örnektir.

¹⁴⁹İ. Kafesoğlu, md. Gazneli Mahmud, I.A. VII, 182.

¹⁵⁰Bayur, 1, 240.

¹⁵¹Siyasetnâme s. 80, 91, 105, 276.

¹⁵²Siyaset-nâme s. 276.

¹⁵³Bayhakî, s. 22.

¹⁵⁴a.g.e., s. 551.

¹⁵⁵Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 84.

Gazneliler sadece ikbâllerinin dorukta olduğu ilk zamanlarında değil, yıkılış devrinde de halkın tercih ettiği idarecilerdi. Rebiyülahir 440 / Ekim 1148'de Gûrî Sultan Suri Gazne'yi ele geçirip Gazne tahtına oturduğu zaman, halk Gazne Sultanına beslediği büyük sevgi sebebiyle ilk fırsatta onu Gazne'ye çağırıp tahtı kendisine teslim etmişti. Gazne Devleti Gur'lularca yıkıldıktan sonra bile, Gazne Hanedanına karşı minnet duyan halkın, Gûrîler tarafından esir alınan Sultan Husravmalik ve oğlunun Peşâver'e getirilmesi sırasında, onları karşılayıp ağırlaması, hâlâ Gazne Hanedanına olan sevgi ve bağlılığı göstermesi açısından önemlidir. Halkın Gazne hanedanına gösterdiği ilgi onların halk tarafından bir kurtarıcı gibi görünmeleri ve kendilerine duyulan minnet hissi sebebiyle olsa gerektir.

Gerek çok geniş topraklara yayılmış bir ülkede rahat ve güven içinde seyahat edebilmek¹⁵⁶ gerekse Hindistan gibi bir ülkeye yapılan başarılı seferler neticesinde imzalanan barış sebebiyle, Horasan ve Hindistan arasındaki yolların kabile ve tüccarlara açılması¹⁵⁷ Hindistan'ın bir kısmının öbür Asya ülkeleriyle karadan ticaretini sağlamış, dolayısıyla Gazne Devleti'nden geçen ve onunla yapılan ticarete yeni alan açmış, böylece Gazne Devleti için önemli bir gelir kaynağı oluşturmuştur¹⁵⁸.

Başta Beyhakî olmak üzere kaynaklar, bu devirdeki ticari faaliyetler, çarşı-pazar durumu ve fiatlar hakkında pek fazla bilgi vermemektedir. Ancak mallar üzerinde hükümetin tesbit ettiği bir narh olması muhtemeldir¹⁵⁹. Yalnız, olağanüstü durumlarda fiatların ihtiyaç durumuna göre yükselip veya

¹⁵⁶Siyaset-nāma, s. 81-8.

¹⁵⁷Curfadaḳanī, Tārīḥ, s. 312.

¹⁵⁸Bayur, 1, 241.

¹⁵⁹Haşimi, History, s. 175; Bosworth, The Later Ghaznavids, s. 87.

düştüğünü gösteren kayıtlar vardır. Meselâ 426/1035 yılında Horasan'ın bazı bölgelerinde 10 men buğday veya 15 men arpanın bir dirheme satıldığı¹⁶⁰, 429/1038 Yılında Nişabur'da 7 men buğdayın bir direm olduğu¹⁶¹ 431/1040 yılında bir men ekmeğin 3 direme satılması¹⁶² yine aynı yıl vuku bulan Dandenakan yenilgisinden sonra bir men ekmeğin 13 direme çıktığı¹⁶³ gözönünde bulundurulursa siyasi ve sosyal istikrarın fiatlar üzerinde ne derece etkili olduğu anlaşılır.

Mahmud zamanında bütün ülkenin, özellikle Gazne, Nişabur, Belh, Büst, Herat gibi şehirlerin îmarından; cami, medrese, saraylar, çarşılar, bahçeler vs. gibi imar eserlerinin bolluk ve güzelliklerinden muâsır tarihçiler övgü ile bahsetmektedirler¹⁶⁴. Nitekim Mahmud tarafından Belh'te "Bâzâr-ı Âşikân" adlı bir çarşının yaptırılmış olduğu ve İlik Han'ın şehri işgâl ettiği zaman halkın, karşı koyması sebebiyle bu çarşığı yakmış olduğu, bundan dolayı da Mahmud'un ahaliyi azarladığı Beyhakî'nin kayıtları arasındadır¹⁶⁵. Ayrıca, Gazne dolaylarında Mahmud'a atfedilen birkaç sulama kanalından bahsedilmektedir¹⁶⁶.

¹⁶⁰ Bayhakî, s. 444.

¹⁶¹ a.g.e., s., 535.

¹⁶² Bayhakî, s. 607.

¹⁶³ a.g.e., s. 609.

¹⁶⁴ Cürfâdâkânî, Tarih, s. 386-89.

¹⁶⁵ Bayhakî, s. 551.

¹⁶⁶ Bayur, 1, 241.

Şehirlerin imarı sadece sultanlara münhasır kalmamıştır. Hanedan üyeleri, devlet ricali ve hayırsever halk da kendi güçleri ölçüsünde ülkenin imarına katkıda bulunmuşlardır¹⁶⁷. Nitekim 402/ 1011 yılında Nişabur çarşısının, üstünü örtmek için çarşı esnafının 100.000 dinar harcamaları¹⁶⁸ halkın, ülkenin imarına katkısını göstermekle beraber aynı zamanda onların zenginliğini de ortaya koyma yönünden önemlidir.

Mesud zamanında ülkenin refah seviyesi Mahmud zamanındaki gibi olmamakla birlikte onun saltanatının ilk yıllarında hâlâ devletin ve saltanatın ikbalinin doruğunda olduğunu Beyhakî zikretmektedir¹⁶⁹. Buna rağmen Mesud devrinde saray entrikaları had safhaya ulaşmış, devlet ricalinin birbiri hakkındaki fesat ve fitneleri huzursuz bir ortam yaratmıştı. Elbetteki bu huzursuz ortama sultana hoş görünmek arzusuyla Horasan Sahip divanı Sūrî gibi görevliler sebep olmuş ve bu arzuyla halktan ağır vergiler almayı kendilerine hak bilmişlerdi. Bu tür bir idarede ahlâki değerler de değişmiş hizmetkâr efendisine ihanet ettiği gibi efendi de hizmetkârına zulüm eder duruma gelmişti¹⁷⁰. Beyhakî tarafından "Pederiyân ve Nev-Hastegân" diye adlandırılan Mahmud ve Mesud taraftarları arasındaki uyuşmazlık, sarayı bir casusluk merkezi haline getirmekle kalmamış bunun neticesinde ülkede emniyetsizlik ve itimatsızlık almış yürümüştü. İşte gerek idare ve idarecilerin yozlaşması gerekse ülkede Türkmenlerin çıkardıkları karışıklıklar sebebiyle pekçok mamur şehir harabe haline gelmiştir¹⁷¹.

¹⁶⁷Curfâdâkânî, Tarih, s. 401-2; Bayhakî, s. 260.

¹⁶⁸a.g.e., s. 401.

¹⁶⁹a.g.e., s. 426.

¹⁷⁰a.g.e., s. 64, 250.

¹⁷¹a.g.e., s. 577, 607.

Gaznelilerde, kaynakların verdikleri bilgilere göre iskân konusunun devlet tarafından ciddiyetle ele alındığı, muhtelif sebeplere bağlı olarak iskân politikası diyebileceğimiz bir davranışın söz konusu olduğu anlaşılmaktadır¹⁷².

Gazne Devleti'nin tebasının emniyeti için kendi hudutları dışında da gözönünde tuttuğu, o zamanlar Büveyhilerin kontrolünde olan Hac yollarında Gazneli hacıların emniyet içinde hac ibadetlerini yerine getirebilmeleri için bunların Abbasi Hilafetiyle istişarelerden sonra temin edilen bir takım tedbirler meyanında hac kafilelerinin tayin edilmiş kumandan refakatinde gidiş dönüş emniyetlerini sağlamaya çalışmaları, Gazne hükümdarlarının halkın ekonomik ve sosyal ihtiyaçları yanında dîni ihtiyaçlarını da karşılamaktaki hassasiyetlerini göstermektedir¹⁷³.

Dîni bir farz ve sosyal bir müessese olan zekât mekanizması da Gazneliler devrinde özellikle Mahmud zamanında iyi işlemiş böylece fakir halk gözetilmiştir¹⁷⁴.

Bu bilgiler ışığında, harp ganimetleri, Hindistanın fethi, müstakil ve bağlı emirliklerin çeşitli vesilelerle gönderdikleri hediyeler ve Hindistan-İran arasında yapılan ticaret sayesinde memleketin iktisadi durumu pekçok gelişmiştir. Bütün bunlarla beraber Gazne sultanlarının genellikle iyi idareciliği sebebiyle de Gazneliler devri, hakikaten halk için refah, zenginlik ve bolluk devri olmuştur.

¹⁷²Bayhaki, s. 91-2.

¹⁷³a.g.e., s. 292, 357.

¹⁷⁴a.g.e., s. 271.

3- İLMİ VE EDEBİ DURUM

Siyasi ve içtimai yönden Gaznelilerin altın devri sayılan Mahmud devrinin ilmi ve edebi yönden de özel bir önemi vardır. Gerek ilim adamları ve şairlerin kendilerine melce olarak Mahmud'un sarayını seçip ona teveccüh etmeleri, gerekse Mahmud'un devrin en büyük alim ve şairlerini kendi sarayında toplamaya önem vermesi, Gazne'nin onun zamanında bir ilim merkezi haline gelmesine sebep olmuştur. Bu sebeple bu devrede ilmi ve edebi sahada büyük üstadlar yetişmiştir. 'Unşurî (ölm. 431/1039-40)¹⁷⁵, 'Ascadî (ölm. 455/1062)¹⁷⁶, Farruhî (429/1038)¹⁷⁷, Minûçihri (ölm. 432/1040)¹⁷⁸, Firdavsi (ölm. 416/1025)¹⁷⁹ gibi şairler, Bediüzzaman Hamadânî (ölm. 398/1008)¹⁸⁰, Abû 'Alî İbn Sînâ (ölm. 428/1037)¹⁸¹, Abû Rayhân Bîrûnî (ölm. 440/1048)¹⁸², 'Sa'âlibî (ölm. 429/1038)¹⁸³, İbn Miskavayh (ölm. 421/1030)¹⁸⁴

¹⁷⁵Unşurî için bk: M. N. Şahinoğlu, md. Unsuri, I. A. XIII, 41.

¹⁷⁶Safa, Tarih-i adabiyat-ı İran, I, 131.

¹⁷⁷Farruhî için bk: T.W. Hag, md. Ferruhi, I.A., IV, 573.

¹⁷⁸Minûçihri için bk: A. Ateş, md. Menuçehri, I.A., VIII, 340.

¹⁷⁹Firdavsi için bk: H. Ritter, md. Firdevsi, I. A., IV, 642.

¹⁸⁰Hamadânî için bk: D.S. Margoliouth, md. Hemedani, I. A., VI, 425.

¹⁸¹Abû 'Alî Sînâ için bk: H. Z. Ülken, md. İbn Sina, I.A., V/2, 807.

¹⁸²Abû Rayhân Bîrûnî için bk: Z. V. Togan, md. Ebu Reyhan Biruni, I.A. II, 635.

¹⁸³'Sa'âlibî için bk: C. Brockelmann, md. Seallibi, I.A., X, 262.

¹⁸⁴İbn Miskavayh için bk: A. Ateş, md. İbn Miskeveyh, I.A., VI/2, 775.

gibi alimler onun sarayında ağırlandırlar ve onun lütuf ve ihsanına mazhar olmuşlardır.

Mahmud Fars dili ve Edebiyatına diğer Gazneli hükümdarlardan daha ziyade hizmet etmiştir. Devletş h'ın onun sarayında 400 şairin bulunduğu tarzındaki ifadesi¹⁸⁵ abartmalı olsa bile bu devirde edebiyata verilen önemi göstermesi açısından önemlidir. Efendilerinden her vesile ile büyük caizelere kavuşan şairlerin servetleri ve yaşayışlarının debdebesi neredeyse sultanlara eş değerdedir. Öyleki 'Unş r n'in yemek kazanının gümüşten, sofra takımlarının altından olduęunu¹⁸⁶ bazı şairlerin ise tıpkı şahlar gibi altın ve gümüş kemerli kölelerle dolaştıklarını muasırları zikretmektedir¹⁸⁷.

Elbette böyle büyük caizelere kavuşan şairler, karşılığında efendilerini methedip, onların adlarını  l ms zleştirmişlerdir. Bu sebeple şiirin hacmi genişlemiş, şairlerin mahareti ve şiir söyleme güçleri önceki devirlere göre artmıştır.

Böylece Fars Edebiyatı tarihinde Gazneliler devri bir merhale teşkil etmektedir. Bu devir şiiri realisttir ve hayatla ilgilidir. Tavsif ve tasvirlerin tabii ve realiteye uygun olmasına dikkat edilmiş, savaşlar, Mahmud'un meclisleri, mahfilleri, maş k, bayram yerleri vs. gibi tavsif ve tasvirler ön plana çıkmıştır. şiirde ilmi istilahlar kullanılmamıştır. Fakat  zellikle 'Unş r n'de fen, ilim ve istidlallere az da olsa temayül başlamıştır.

G   ve zor arapça kelimelerden şiiri arındırma yoluna gidilmiş, arapça kelimeler eskisine nazaran çok az kullanılmıştır. Deri lehçesinin eski

¹⁸⁵ Devletş h, s. 36.

¹⁸⁶ şafa, Tarih-i adabiy t-ı İran, I, 95.

¹⁸⁷ Ar ği,  ah r Maküla, s. 40.

sözcüklerinden pek çok kelime korunmuştur. Tür olarak genellikle kasîde tercih edilmiştir.

Bu devir şiirinde yeis ve ümitsizlik pekaz görülür. Ruh güzelliği, milli gurur, kahramanlık, hoşgörü ve hürriyetperverlik şiiri süslemiş, müreffeh hayat, "ayş u işret", sürur ve neşe hakim unsur olmuştur.

Milli İran Edebiyatı bakımından Firdavsi'yi bu asrın mihveri saymak lâzımdır. Çünkü Firdavsi Arap istilasıyla milli fikir ve eserlerin unutulmasından sonra gelen ilk büyük hamse şairidir¹⁸⁸.

Bu devre nesri ise, Samaniler devri sonlarında olduğu gibi sâde, tasannu ile daha sonraki devirlerde olduğu kadar, yüklü değildir. Arapça kelimeler çokça kullanılmasına rağmen farsça kurallar hakimdir¹⁸⁹.

Fars dilinin edebiyatta kazandığı bu önem yanında, yine Mahmud devrinde resmi yazışmalarda da arapça yerine farsçanın kullanılır olduğu görülmektedir¹⁹⁰.

Diğer Gazne hükümdarları gibi Mahmud da ilmi ve edebi terbiyeden nasipli idi. O çeşitli ülkelerden gelen bilginler ile huzurunda toplantılar tertip eder ve münakaşalara katılırdı. Şiirleriyle kendisini ölümsüzleştiren şairlere gösterdiği alâkayı alimlere de gösterir ve onları sarayında toplamağa büyük önem verirdi. Mahmud'un alimlere ve ilimle uğraşanlara bahsettiği imkânları o devrin tarihini yazan Utbi şöyle nakleder:

¹⁸⁸Şafa, Tarih-i adabiyat-ı İran, 1, 96-101.

¹⁸⁹a.g.e., 1, 137.

¹⁹⁰Curfâdakanî, Tarih, s. 345; Barthold, Türkistan, s. 364; Şafa, Tarih-i adabiyat-ı İran, 1, 137.

"Sultan, caminin yanında büyük bir medrese yaptırdı. Bu hem medrese hem kütüphane idi. Bu medresenin içi yerden tavana kadar hep kitap ile dolmuş idi. Eski ve yeni ilimlere ait bu eserleri büyük padişahlar Irak'dan ve diğer yerlerden buldurmuş ve hazinelerine koydurmışlardı. Bunlar, sonra sultana intikal etmişti.....Bu kitaplar Gazne fakih ve bilginlerinin okuması ve okutması için oraya konulmuştu. Sultan aynı zamanda ders veren alimler ve okuyan öğrenciler için medresenin evkafından dolgun aylıklar, yıllıklar tayin ederek onların geçimlerini sağlamıştır¹⁹¹.

Tarih yazıcılığı yönünden de Gazneliler devri önem arzeder. Mahmud devrini kaleme alan 'Utbî¹⁹², eserinden sadece Mesud devrine ait bölümü günümüze gelen Abu'l-Fa'zî Bayhakî (ölm. 470/1077)¹⁹³ ve Zayn al-Ahbar'ın müellifi Gardîzî¹⁹⁴ en önemli simalardır.

İlk kırk küsur senelik parlak devirden sonra Gazneliler için çöküşün başlangıcı sayılır. II. devrede de Mahmud'un haleflerinden Mesud, İbrahim ve Behramşah gibi hükümdarlar şair, edip ve alimleri himaye etmişler, fakat asla Mahmud'un payesine erişememişlerdir. Buna rağmen onların da İran Dili ve Edebiyatına katkıları inkâr edilemez. Beyhakî Mesud'un şairlere karşı nasıl cömert davrandığını her fırsatta kaydeder.

Yaklaşık 150 yıllık bir süreyi içeren Gazne Devleti'nin II. devresinde de din ve edebiyat önemini korumuştur. Hindistan'ın fethedilen yerlerinde farsça

¹⁹¹Curfadağanî, Tarih, s. 388.

¹⁹²Utbî için bk: M. Nâzîm, md. Utbi, I.A. XIII, 83.

¹⁹³Abu'l-Fa'zî Bayhakî için bk: W. Barthold, md. Beyhakî, I.A. II, 582.

¹⁹⁴Gardîzî için bk: W. Barthold, md. Gardîzî, I.A. IV 766.

kök salarak yayılmış, Emir Husrav Dihlavi (ölm. 705/1305)¹⁹⁵ gibi şairlerin yetişmesine ve onlar sayesinde Hint üslûbu adı verilen yeni bir üslûbun doğmasına sebep olmuştur. Horasan dışında Irak ve Azarbeycan gibi bölgelerde Deri Farsçası revaç bulmuş Kaṭrān-ı Tabrīzī (ölm. 482/1089)¹⁹⁶ gibi şairler Deri Farsçasıyla şiirler terennüm etmişlerdir.

Sultan İbrahim ve haleflerinin ilim ve edebiyata duydukları ilgi, Maṣ'ūd b. Sa'd Salmān (515/1121)¹⁹⁷, 'Osmān-ı Muhtār (554/1159)¹⁹⁸, Sayyid Ḥasan Ġaznavī (506/1111)¹⁹⁹, Sanā'ī (545/1150)²⁰⁰, Abūl- Farac Rūnī (ölm. 492/1098)²⁰¹ gibi şairlerin onların saraylarına intisap etmelerine sebep olmuştur²⁰².

Gazne sultanları sûfilere de ilgi gösterip onların Nişabur, Tus, Gazne ve Herat gibi kendi hakimiyet sahalarında halkı irşad etmelerine sebep olmuşlardır. Bu mutasavvıfların en ünlüleri Aḥmed al-Ḥarākānī (ölm.

¹⁹⁵Şafā, Tārīḥ-i adabiyāt-ı Īrān, II, 158.

¹⁹⁶Katrān-ı Tabrīzī için bk: A. Ateş, md. Katran, I.A. VI, 447.

¹⁹⁷Mas'ud b. Sa'd Salmān için bk: A. Ateş, md. Mes'ud b. Sa d, I.A. VIII, 141.

¹⁹⁸Osmān-ı Muhtār için bk: E. Berthels, md. Muhtari, I.A. VIII, 532.

¹⁹⁹Şafak, Tārīḥ-i adabiyāt-ı Īrān, s. 327 v.d.

²⁰⁰Sanā'ī için bk: A. Ateş, md. Senā'ī, I.A. X, 476.

²⁰¹Şafak, Tārīḥ-i adabiyāt-ı Īrān, s. 325 v.d.

²⁰²Şafā, Tārīḥ-i adabiyāt-ı Īrān, c. I, s. 202; c. II, s. 5

424/1033/34)²⁰³, ‘Abd al-Raḥmān al-Sulamī (ölm. 1021)²⁰⁴, ‘Abd al-Karīm b. Havāzin al-Ḳuṣayrī (ölm. 465/1072)²⁰⁵, Abū Manṣūr Muḥammed al-Anṣārī (ölm. 1088)²⁰⁶.

Gazneliler devrinde de Samanîlerde olduğu gibi hükümdarlar dışında emir ve vezir gibi yüksek rütbeli devlet ricali de ilim ve edebiyat ile meşgûl olmuş Harezmşâhlar²⁰⁷, Ziyariler, Büveyliler ve diğer hanedanlar da şair ve alimleri himaye ve teşvik ederek, ilim ve edebiyata hizmet etmişlerdi.

²⁰³Bertels, (trc. Sirius İzedi), Tasavvuf ve Edebiyat-ı Tasavvuf, s. 311-66.

²⁰⁴‘Abd al-Raḥmān al-Sulamī için bk: T. Yazıcı, md. Sülemi, I.A. XI, 94.

²⁰⁵‘Abd al-Karīm el-Ḳuṣayrī için bk: A. Ateş, md. Kuşeyri, I.A. VI, 1035.

²⁰⁶Abū Manṣūr Muḥammed al-Anṣārī için bk: md. Ensari, I.A. IV, 277.

²⁰⁷Harezmşâhlar için bk: M. Fuat Köprülü, md. Harizmşâhlar, I.A. V/1, 265.

GAZNELİLERDE DEVLET TEŞKİLATI VE KÜLTÜR.....42-371

GAZNELİLERDE DEVLET TEŞKİLATI.....42-361

I. Saray Teşkilatı.....45-227

II. İdari Teşkilat.....228-306

III. Askeri Teşkilat.....307-354

IV. Adli Teşkilat.....355-360

GAZNELİLERDE DEVLET TEŞKİLATI

Gaznelilerde devlet teşkilatına başlamadan önce bütün çağdaş Türk-İslâm devlet teşkilatlarını ana hatlarıyla ortaya koyması bakımından Selçuklu devri mütehassıslarından Prof. Dr. M. Altay KÖYMEN'in ortaçağ devlet teşkilatı hakkında yaptığı yorumu burada zikretmek yerinde olacaktır. Çünkü bu yorum, az bir farklılıkla bütün muasır İslâm devletleri için yapılabilir:

"Devlet teşkilatı halk tabakalarına derinliğine pek nüfuz edemez. Şu halde devlet hakimiyeti şâkûlî olmaktan ziyâde ufkîdir. Geniş ülkelere alabildiğine yayılma istidadındadır. Fakat o kadar derinleşemez. Esasında devlet kendisine muhatap olarak fertleri değil, daha ziyade teşekkülleri alır. Zaten hemen hemen her fert bir tarîkata, bir loncaya veya -devlet dahil- bir müesseseye mensuptur. Böylece devlet, teşkilatlı bir cemiyetle karşı karşıya bulunuyor demektir.

Diğer taraftan devletin icrâ vasıtası olan hükümet teşkilatı da devletin ve cemiyetin bu vasfına uygun olarak kurulmuştur. Bu sebeple de hükümet teşkilatı o kadar geniş değildir ve ancak devletin belli başlı vazifelerini yerine getirecek ölçüdedir.

Saray teşkilatı ve hayatına gelince bu o kadar basit değildir. Gerek haşmet ve debdebe, gerekse teşrifat usul ve kaideleri ve gerekse bizâtihi saray müesseseleriyle çok karışık bir mekanizmadır".²⁰⁸

Devrin muhafazakar zihniyeti gözönünde bulundurulacak olursa konulmuş kaideleri yıkmak veya yenilerini ihdas etmenin çok basit bir olay olmadığı tabiatıyla ortaya çıkmaktadır. O günlerin İslâm dünyasında siyâsî harita hep değişkendi. Hükümdarlar gelip gidiyor, yeni hanedanlar ortaya çıkıyor ve yok oluyorlar; hudutlar sık sık el değiştiriyordu. Böylesine değişken

²⁰⁸Köymen, *Saray Teşkilatı*, s. 1.

ortamda her gelen hükümdarın veya hanedanın ya da devletin yeni kaideler koymaktan çok eski kaideleri tekamül ettirmeleri daha mantikî idi. Zaten bir hükümdarın memuru başka bir hükümdar zamanında da görev alabildiği gibi²⁰⁹, bir hanedanın veya devletin memuru da başka bir hanedan veya devlette yüksek mevki elde edebiliyordu²¹⁰. Hatta bir hanedanın memuru müstakil bir devlet dahi kurabiliyordu²¹¹.

Bu sebeple teşkilatta bir devamlılık söz konusu idi. Her kurulan devlet bir öncekinden aldığı kuralları bazı yeniliklerle kendinden sonrakilere miras olarak bırakıyordu. Nitekim Gaznelilerin Samanîlerden etkilenerek-ki onlar da Abbasi ve Sasanîlerden etkilenmişlerdi²¹². Kurdukları mükemmel teşkilatın²¹³ daha sonra kurulan Türk devletlerine örnek teşkil ettiği kaydedilmektedir²¹⁴.

Gaznelilerin teşkilatı, merkeziyetçi ağırlıklı askerî bir teşkilat olup memleket birinci derecede hükümdar ve ailesi ile hükümdarın bölgesel vali olarak tayin ettiği Türk asıllı yüksek rütbeli saray ricalinin idaresinde idi²¹⁵.

Bütün ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi Gaznelilerde de

²⁰⁹Bayhaki, s. 331.

²¹⁰İkbāl, *Vaz̄erat*, s. 40; Nāzım, Sultan Mahmūd, s. 135.

²¹¹Buna, Samanîlerin Horasan sipehsaları olan Alptekin'in Gazneli devletini kurması örnek olarak gösterilebilir.

²¹²Anvarī, *İstīlāhāt*, s. 6-7.

²¹³bk. Nāzım, Sultan Mahmud, s. 130.

²¹⁴Köprülü, *Bizan Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Etkisi*, s. 43, 84; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 19, 24.

²¹⁵Bayhaki, s. 265, 400, 679.

devlet, hanedanın müşterek malı ve hükümdarlar da hanedan mensubu idi²¹⁶.

Vezirlik veya divan sahipliği gibi makamları işgal eden sivil görevliler ise İran asıllı olup devlet idaresinde ikinci derecede önemi hâiz idiler.

Gaznelilerin Alptekin'in Gazne'de devletin temelini attığı tarihten (13 Zilhicce 351/12 Ocak 963) Sebüktekin'e kadar teşkilat yönünden bir gelişme halinde oldukları muhtemeldir. Her ne kadar devleti kuran kişi Alptekin idi ise de onun programını uygulamak Sebüktekin ve onun oğlu Mahmud'a nasip olmuştur²¹⁷. Bizzat Beyhakî: "Sağlam ve sarsılmaz kaideler üzerine devleti kuran kişinin sultan Mahmud olduğunu bu kaide ve esaslardan birinin değiştirilmesi ile bütün sistemin bozulacağını" kaydetmektedir²¹⁸.

Biz bu çalışmamızda Gazneli teşkilatını daha önceki benzer çalışmaların ana çizgilerine de uyarak²¹⁹ aşağıdaki başlıklar altında incelemeyi uygun bulduk:

1. Saray Teşkilatı

2. İdari Teşkilatı

3. Askerî Teşkilat

4. Adli Teşkilat

²¹⁶Bayur, I, 127-28; Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 6.

²¹⁷Yakubovsky, Gazneli Mahmud, Ülkü, (Mayıs 1939), s. 241-42.

²¹⁸Bayhakî, s. 92.

²¹⁹Köymen, Saray Teşkilatı, s. 2; Genç, Karahanlı Devleti Teşkilatı, s. 10-1.

I. SARAY TEŞKİLATI	45-227
A) Hükümdar	45-101
B) Saray Hayatı	102-124
C) Saray Adetleri	125-192
Ç) Saray Görevlileri	183-227

A) HÜKÜMDAR 45-101

A) HÜKÜMDAR

Devletin başı olan hükümdar, devlet güçleri olarak kabul edilen yasama, yürütme ve yargı yetkisini şahsında toplamıştır. Bu durumu izah için ilk olarak hakimiyet telâkkisini ele almak uygun olacaktır.

1. Hakimiyet telâkkîsi

Çağın anlayışına göre hükümdarlar hükmetme yetkisini doğrudan doğruya Allah'tan alır ve yeryüzünde onun adına hükmederlerdi²²⁰. Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde hükümdarın hükmetme yetkisini -Allah'dan aldığı- nın kaynağı islâmî, irânî hatta hindî geleneklere dayandırılırsa da²²¹ gerçekte sadece bu esaslara dayanmayıp büyük oranda Türk hakimiyet telâkkisinden kaynaklanmakta idi²²². Türklerin hakimiyet telâkkîsi, islâm halîfesini veya onun adına hüküm süren hükümdarları "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" olarak telâkkî eden İslâmî anlayışa çok yakın olup Türklerin İslâmiyeti benimsemelerinde âmil olmuştur²²³.

Kısaca şu söylenebilir ki, Gaznelilerdeki hakimiyet anlayışı sadece irânî, islâmî veya türkî değil, belki de bütün bunların bir sentezidir. Çünkü onların

²²⁰Siyâsat-nâme, s. 11.

²²¹Ortaçağ Türk-İslâm devletlerindeki hakimiyet telâkkisi hakkında geniş bilgi için bk: Lambton, A.K.S. Justice in the Medieval Persian Theory of Kingship, Studia Islamica, XVII (1962), s. 92-119.

²²²Turan, Türk Cihan Hakimiyeti, I, 94-101 ; Ögel, Türklerde Devlet Anlayışı, s. 50-6 Genç, Karahanlı Devlet Teşkilatı, s. 66-84; Turan, Selçuklular ve İslâmiyet, s. 23; Uğur, Osmanlı Siyaset-nâmeleri, s. 124-33; Göde, Türk-İslâm Kültür ve Medeniyeti Tarihi, s. 86.

²²³Turan, Türk Cihan Hakimiyeti, s. 101.

aslen İranlı olan bir hanedanın uzun yıllar hizmetinde bulunduktan sonra hüküm sürdükleri topraklar üzerindeki geçmiş milletlerin adetlerinden etkilenmemeleri veya mensup oldukları ve yıllarca bayraktarlığını yaptıkları bir dinin kaidelerini benimsememeleri ya da kendi ırkî özelliklerini gözardı etmeleri asla düşünülemez.

Nitekim Oğuzlar hakkında yapılan çalışmalarda bu konuda şunlar söylenir:

"Oğuz Türkleri anayurtlarından birlikte getirdikleri devlet teşkilatına ait müesseseleri ve geleneklerini İslâm dünyasında devam ettirdiler".²²⁴

"Türklerin Şamanizmden Mani, Buda ve İslâm dinine girmelerine rağmen devlet ve devlet idaresiyle ilgili anlayış ve deyimleri kaybolmuyordu".²²⁵

2. Hükümdarın Yetki, Özellik ve Sorumlulukları

Samanî hükümdarları gibi şahsî idare tipinin mutlak örneklerinden olan Gazneli hükümdarları kânûnî, adlî ve idarî otorite olarak devlet içinde mutlak otorite olup tebeası üzerinde hayat memat hakkına sahipti.

Sultan sadece bir sembol değildi, devletin işlemesi bizzat şahsına bağlıydı. Her ne kadar vezir devletin işlerini yürüten en üst yetkili ise de sultan bu idareyi kontrol ve onun işlemesini temin eden kişi idi²²⁶.

Şunu da söylemek gerekir ki sultanların şahsiyetleri de devlet idaresinde büyük önem arz ediyordu. Nitekim Gazne devletinin yükselip geniş

²²⁴Sümer, Oğuzlar, s. XI

²²⁵Ögel, Türklerde Devlet Anlayışı, s. 266.

²²⁶Nâzım, Sultan Mahmud, s. 126.

sahalara yayılması Sultan Mahmud'a maledildiği gibi²²⁷, devletin yıkılmaya yüz tutmasının sebebi olarak da Mesud gösterilir²²⁸.

Çağdaşları gibi²²⁹ geniş yetkilerle donanmış olan hükümdarlarının devlet işlerini yürütürken salâhiyetlerini ve hukuklarını tahdit eden hiçbir müessese yoktu ve zahirde hiçbir makâma hesap vermek zorunda da değildiler. Ancak Allah'a karşı sorumlu ve dini kurallarla mukayyet oldukları söylenebilir.²³⁰ Ayrıca Müslümanların her işlerinde birbirleriyle istişâre etmesi ilkesine²³¹ uyarak sıkça başvurdukları yüksek rütbeli devlet ricâlinden oluşan bir istişâre meclisleri vardı. Hükümdar sefere çıkma, tayin, elçi gönderme vb. konularda gerekli gördüğü zaman bu meclisleri kurar ve meseleler bu meclislerde müzâkere edilirdi. Ancak nihâî karar veya alınan tedbirler tatbik edip etmeme yetkisi yine sultana ait olurdu²³².

Ayrıca Gazneli sultanlar mezâlim meclisleri kurar ve bu meclislerde sınıf farkı gözetmeden halka adâlet ile muamele ederlerdi.

Gazneli hükümdarlarının da tıpkı çağdaşları gibi²³³ herhangi bir iş hakkında verdikleri kararlar, muhtelif konularda neşrettikleri fermanlar, hatta

²²⁷ Bayur, I, 182; Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 49; I. Kafesoğlu, md. Mahmud Gaznevi, I.A. VII, 181-82.

²²⁸ Bayhâkî, s. 400; Bayur, I, 186, 216; Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 77; Barthold, Türkistan, s. 366.

²²⁹ Köymen, Saray Teşkilatı, s. 5

²³⁰ Bayhâkî, s. 582.

²³¹ Siyâset-nâmâ, s. 117; Nâzîm, Sultan Mahmud, s. 128.

²³² İstişâri Kabuller için bk: bu çalışmada, s. 129.

²³³ Köymen, Saray Teşkilatı, s. 5.

ağızlarından çıkan sözler de kanun kuvvet ve mâhiyetinde idi. Gerek her kademededen devlet ricâli gerekse halk, bunlara itaatle mükellefti. Bazan sultanın kızgınlık anında lâf olsun diye söylediği sözler bile, birinin hayatına mal olabiliyordu. Pûşan Kâmil ve zâimi Muzaffer Tâhir'in böyle bir sözle idam edildiğini Beyhakî kaydetmektedir. Gerçi sultan onun ölümünü duyunca çok kızmış, görevlileri cezalandırmış ama iş işten geçmiştir²³⁴.

Sultanın verdiği bir kararın neticesi, onun istediği gibi olmayınca bir başkasını suçlayıp onu cezalandırdığı da vâkidir. Sultan Mes'ud'un Harezmsah Altıntaş'ı ortadan kaldırma denemesi gerçekleşmeyince vezir Aḥmed 'Abd al-Şamad'in teklifi ile suç ârız Bū Sahl Zavzanî'ye yüklenmiş Harezmsah'a özür diler mâhiyette mektup yazılmış ve Bū Sahl cezalandırılmıştır²³⁵.

Nadir de olsa sultanın kararından döndüğü oluyordu. Sultan Mahmud, döktüğü kanlar sebebiyle vezir Aḥmed Ḥasan Maymandî'nin öldürülmesi için kendi tevkî'i ile süslü ferman buyurduğu zaman, Horasan sâhib dîvanı Abu'l-Ḳāsim Kaşîr buna muhalefet etmiş; bunun üzerine sultan, Maymandî'nin öldürülmesinden vazgeçmiştir²³⁶. Yine sultan Mahmud oğlu Mesud'u öldürmek istediği zaman ordudaki isyan alâmetlerini sezip bu kararını değiştirmiştir²³⁷.

Sultanın şahsî olarak verdiği kararların zarûrî durumlarda vezir tarafından uygulanmadığı da görülüyor. Sultan Mesud Türkmenlerin çıkardığı isyanları önleyebileceği düşüncesiyle, Belh vilâyetinin Purtekin'e verilmesi için

²³⁴Bayhakî, s. 435-36.

²³⁵a.g.e., s. 316-33.

²³⁶a.g. e., s. 364.

²³⁷a.g. e., s. 133.

menşûr çıkardığı zaman, buna vakıf olan vezir Ahmed Abd al-Samad bu çareyi doğru bulmadığından menşuru kendi yanında alıkoymuştur²³⁸.

Gazne sultanları despot olarak nitelenmelerine²³⁹ rağmen zaman zaman vezir ve sâhib-i dîvân-ı risâlet gibi yüksek rütbeli devlet ricâlinin ağır eleştirilerine maruz kalmakta ve bunu hoşgörü ile karşılamakta idiler²⁴⁰.

Gazne sultanının memleketin sahibi olması itibariyle tebeasının bütün maddî varlığı üzerinde tasarruf hakkı vardı. Bu sebeple devletin zararına zenginleşmiş olan kişilerin hatta yüksek dereceli memurların bile mallarını müsâdere edebiliyordu²⁴¹. Müsâdere edilen mallar her zaman hazîneye intikal etmemiş, bazan da sultan tarafından bir başka kölesine bağışlandığı olmuştur²⁴². Ancak malı müsâdere edilen kişi daha sonraki bir zamanda tekrar yüksek makamlara getirebildiği gibi malı da kendisine iade edilmiştir. Sultan Mahmud devrinde hazînedar olan Ahmet Yinaltekin'in malı müsâdere edilmiş iken aynı şahıs Mesud zamanında daha yüksek bir görev olan Hindistan sipehsâlârlığına atanmıştır²⁴³. Yine nedim Bû Na'îm'in mal varlığı sultan tarafından kölesi Nûştekin'e bağışlanmış, bir süre sonra araya şefaatçilerin girmesiyle affedilerek müsâdere edilen mal, sahibine iade edilmiştir²⁴⁴.

²³⁸Bayhaqî, s. 659.

²³⁹Yakubovsky, Gazneli Mahmud, Ülkü, (Mayıs 1939), s. 242; Barthold, Türkistan s. 359-66.

²⁴⁰Bayhaqî, s. 547, 660-62.

²⁴¹a.g.e., s. 230, 236-37, 267, 648.

²⁴²a.g.e., s. 410.

²⁴³a.g.e., s. 267.

²⁴⁴a.g.e., s. 410.

Vergi koymak, vergilerin miktarını belirlemek veya vergileri bağışlamak yetkisi de sultana aitti. Neyazık ki konulan vergiler, her zaman âdil olmuyor, halkın ödeme gücünü aşarak bir zulüm halini alıyordu.

Sultan Mesud, Mekran vilayetinin fethinden (422/1031) duyduğu memnûniyeti Tirmiz'in o yılki haracını bağışlamakla göstermişti²⁴⁵. Ama aynı sultan, Gurgan emiri Baḳālıncār'ın isyanı üzerine, vilayeti zaptetmek ve karışıklıkları bastırmak için Gurgan'a bir sefer düzenlemiş; Natil'de Gurganlılar ile yaptığı savaşı kazanmış (426/1034-5) ve Amul ahalisinden savaş tazminatı olarak yüklü miktarda bir vergi talep etmişti. Fakat, Gurganlıların bu miktarı ödeyecek güçleri olmadığından, Vezir Aḥmed 'Abd al-Şamad'ın muhalefetine rağmen, sultanın emriyle şehir dört gün süreyle yağmaya açılmış, ancak talep edilenden çok az miktarda mal askerin eline geçmişti. Bu haksızlığa uğrayanların, sekiz ay sonra Bağdat'a giderek halifeye şikayette bulundukları, hattâ ahâlinin Mekke'ye giderek bu duruma sebep olanlara beddua ettikleri de Bayhakî'nin kayıtları arasındadır²⁴⁶.

Yine Horasan Sahib divanı Sūrî'nin halktan topladığı vergilerin Horasan halkını bıkırdığı ve Maverâünnehr'deki Türkler'in ileri gelenlerine elçiler göndererek yardım istedikleri, onların da Türkmenler'i kışkırtarak, neticede Horasan'ın elden çıkmasına sebep oldukları tarihi bir gerçektir²⁴⁷.

²⁴⁵Bayhakî, s. 240-41.

²⁴⁶Bu olaydan önce, Amul ve Taberistan'ın verebildiği hediyeler (vergiler): 100.000 dirhem ve yine bu miktara denk Mağfuri halı iken, bu olayla talep edilen şeyler: 1.000.000 Nişabur dinarı, Rum esvabları, diğer cinslerden bin kat esvab, bin Mağfuri halı, beş bin Takış olmuştur. Yağmadan sonra, askerin eline ancak 160.000 dinar ve bunun iki misli de eşya geçmiştir. (Bayhakî, s. 588-95).

²⁴⁷a.g.e., s. 412.

Sultan bizzat ordunun başı olup birçok seferlere şahsen katılmıştır²⁴⁸. Çok iyi düzenlenmiş ve etkili bir haber alma teşkilatı oluşturarak, ülkedeki görevlilerin yaptıklarından en ince noktasına kadar haberdar olmuştur. Harici politikayı da bizzat idare edip, mühim yazışmaların metinlerini kendisi dikte ettirmiştir²⁴⁹. Ayrıca, nasihat-nâmelerdeki "işleri ehline havale etmek" tavsiyesine uyarak²⁵⁰ -her zaman isabetli bir karar olmasa bile-²⁵¹ tayinleri bizzat yapmış ve tayin ettiği kişilerin seçiminde oldukça titiz davranmıştır²⁵².

Beyhakî, "Devlet bir çadır, padişah direk, ipler ve kazıklar ise raiyyettir." şeklindeki teşbihi delil getirerek devleti vassfederken, onu ayakta tutan şeyin hükümdar olduğuna işaret eder²⁵³. Elbette ki devletin en önemli rüknü olan hükümdarın bazı özellikler taşıması gerekir. Devrin anlayışına göre hükümdarların en önemli özellikleri, adalet, dindarlık, Allah'dan korkma, merhamet, cömertlik v.s.dir²⁵⁴. Beyhakî bu özelliklere, hükümdarların iyi idareci olma vasıflarını da ilave ederek "bir yeri fethetmek değil, fethedilen yerleri iyi idare edebilme kabiliyetinin önemli olduğu"na işaret eder²⁵⁵. Zikredilen

²⁴⁸ Bayhakî, s. 571, 602.

²⁴⁹ a.g.e., s. 211-20, 328, 457.

²⁵⁰ Pand-nâma, s. 231; Siyasat-nâma, s. 159.

²⁵¹ Bayhakî, s. 387.

²⁵² a.g.e., s. 366-67, 389.

²⁵³ a.g.e., s. 379.

²⁵⁴ Pand-nâma, s. 229-31; Siyasat-nâma, s. 18, 75, 275.

²⁵⁵ Bayhakî, s. 96.

özelliklerin Gazne sultanlarında bulunduğuna dair anekdotlar naklederek onların cömertlik ve adaletini ön plana çıkartır²⁵⁶.

Hükümdarların adil olması, her kültürün temel prensiplerine bağlı olarak farklılık gösterir. Meselâ İran geleneğine göre adalet kavramı tanrı mesabesinde addedilen hükümdarın, bağışlama fiilinden ibarettir. Türkler'deki adalet anlayışı, törenin hükümdar tarafından doğru bir şekilde uygulanmasıdır. İslâmî anlayışta hükümdarın adaleti, Allah'ın emirlerine uygun davranmak ve Ayet-i kerimenin gösterdiği gibi davranışta adil ve ihsan sahibi olmaktır²⁵⁷. Beyhaki, "hükümdarların adaletini Allah'ın fermanına göre, adil olmak"²⁵⁸ şeklinde anlar ki bu şüphesiz, Gazne sultanları'nın uygulaması gereken adaletti ve bu yönüyle Gazneli hükümdarlarındaki adalet anlayışı İranî olmaktan uzak ve Türkî anlayışa yakın olan İslâmî anlayıştı.

Bunca yetki ve özelliklerle donanmış olan hükümdarların tebeasına karşı yükümlülüklerinin olması tabii idi. Bir bakıma, tarih boyunca bütün devletlerde görülen, devletin vatandaşına karşı vazifesi, vatandaşın yani tebeanın herşeyden önce emniyet ve huzurunu sağlamak, sonra da refahını temin edecek faaliyetleri ortaya koymaktır. Gaznelilerde de pekçok seferin sebebi, sefer yapılan yerlerdeki halkın, çeşitli kişilerden ve çeşitli sebeplerle uğradıkları zulümleri def etmektir. Türkmenler'in Horasan'da çıkardıkları fesatları bastırmak için, sultan defalarca onlarla harb etmiş, hatta bu sebeple devlet bile elden gitmiştir. Kirman'ın zaptedilmesi de yöre halkının sıkıntılarına son vermek içindi²⁵⁹.

²⁵⁶Bayhaki, s. 20, 22, 128, 129, 130-31, 203-04, 274, 450-51.

²⁵⁷Uğur, Osmanlı Siyasetnameleri, s. 131.

²⁵⁸Nahl Suresi, XVI/90.

²⁵⁹Bayhaki, s. 99.

Rey'in Gaznelilerce fethinin bölge halkı tarafından memnuniyetle karşılanmış olmasının sebebi, Büveyhiler'in buradaki kötü idaresine karşı Gaznelilerin iyi ve adil idaresiydi²⁶⁰.

Esasında Gaznelilerde tebanın, topraklarını istila edenlere karşı, kendilerini müdafaa etmeleri gibi bir mecburiyetleri olmadığı anlaşılıyor. Bu görevi hükümdar yüklenmişti. Nitekim Selçuklular'ın öncü kuvveti olarak Nişabur'a gelen İbrahim Yinaltekin şehrin kendilerine teslimi için, Nişabur ileri gelenlerine elçi gönderdiği zaman onların Selçuklular'a itaat hususunda gösterdiği tepkiyi Kadı Saad'ın şu sözleri ortadan kaldırır. "Ahali hiçbir zaman silahlı ve muntazam bir orduya karşı koyamaz. Sizin Emir Mesud gibi bir emiriniz vardır. Eğer bu vilayet ona lâzım ise mutlaka ya kendisi gelmeli, yahud birisini gönderip bu şehri müdafaa etmelidir. Bugün zuhur eden bu felaket ateşi büyüktür, boyun eğmekten başka çare yoktur".. Daha sonra şöyle devam eder. "Vaktiyle Subaşı Tekin, İylik Han'ın askerleriyle Buhara'dan geldiği vakit, Belh ahalisi, onlarla savaşmaya başladı. Subaşı Tekin üstün geldi. ahaliyi öldürdü. Mallarını yağmaladı. Yani Belh ahalisi, bugün Nişabur ahalisinin yapmak istediklerini yaptı ve o fena akibete uğradı. Emir Mahmud Multan'dan Gazne'ye geldikten sonra Horasan'a doğru yola çıktı. Belh şehrine geldiği zaman kendisinin yaptırdığı Bazar-ı Aşikan'ı yanmış buldu. Bunun için kızdı. Belhliler'i azarladı ve onlara: "Ahalinin savaşla ne işi var. Ahali bu işten ne anlar?. İşte bunun için şehriniz viran olup gitti. Benim böyle irad getiren büyük bir eserim mahv oldu. Bunun size ödetilmesi lazım geldiği halde bundan vazgeçiyoruz. Fakat bundan sonra bir daha böyle yapmayın. Eğer kuvvetli bir padişah, size musallat olur, sizden haraç ister ama sizi korursa ona itaat edin. Haracını verin, kendinizi kurtarın. İşte bugün bizim durumumuz o zamanki durumun aynıdır". Bunun üzerine Nişabur ahalisi, elçiye, "Biz raiyyetiz. Bir hükümdara muhtacız. Raiyyet savaş yapmaz. Emirleriniz gelsinler, şehrimiz onlara açıktır. Eğer bu

²⁶⁰Bayhaqi, s. 430.

vilayet Sultan Mes'ud'a lazım ise ya kendisi gelsin ya da birisin göndersin korusun" diye cevaplarını bildirdiler²⁶¹.

Beyhakî tarihinden nakledilerek bazı araştırmalarda yer alan ve Sultan Mahmud'a atfedilen yukarıdaki sözler, tarafgir araştırmacılar tarafından farklı şekillerde yorumlansa bile²⁶² bir bakıma raiyyet ile hükümdar arasındaki yönetim yetki ve mesuliyetin Gazneliler açısından ne olduğunu ortaya koyduğu gibi, hükümdarlık mücadelesinde halkın bîtaraf olmasının, böylece yağmadan ve harâbiyetten uzak kalarak, imarın devamının sağlanmasının, dolayısıyla halkın refahını düşünen bir görüşün ifadesi olarak da yorumlanabilir.

Gazne sultanlarının devirlerinde bir sultanda aranması gereken siyasî, idarî ve askerî vasıfları yanında, yukarıda da zikredilen adalet, cömertlik v.b. özellikleri de taşımakta olup, ondan öte, çağdaşlarına nisbeten daha fazla ilmi, edebi ve dinî terbiye almış olduklarını kaynaklar zikretmektedir²⁶³. Nitekim Mahmud'un eğitim gördüğü²⁶⁴ Mes'ud'un farsçayı çok iyi okuyup yazdığı, hatta arapçayı da anladığı Beyhakîde kaydedilmektedir²⁶⁵.

Aynı zamanda edebî zevke de sahip olan sultanların, şâir ve yazarları etraflarında toplayarak kendi değerlendirmelerine göre bunlara caizeler verdikleri de olmuştur.

²⁶¹ Bayhakî, s. 20, 22, 41.

²⁶² a.g.e., s. 550-51.

²⁶³ Barthold, Türkistan, s. 364; Yakubovsky, Gazneli Mahmud, Ülkü, (Haziran 1939), s. 327; Bayur, I, 228.

²⁶⁴ Anvarî, İstilahât, s. 9; İkbâl, Vazarat, s. 18; Bayhakî, s. 123, 136.

²⁶⁵ a.g.e., s. 491.

3. Hakimiyet Alâmetleri

Hükümdarı hükümdar yapan unsurlar çok çeşitlidir. Maddî ve manevî olarak iki grupta toplanabilen unsurlar başlıca saray, payitaht, çadır, taht, tac, bayrak, nevbet, sikke, tıraz, çetr, ünvanlar, lakaplar, hutbe vs.²⁶⁶

a) Manevî Alâmetler

1^a) Ünvan ve Lakaplar

Hükümdarların hükümdarlık alâmetlerinden sayılan ünvan ve lakaplar, IV/X. yüzyılda bütün İslâm dünyasında yayılmış olup, sadece müstakil hükümdarların değil valilerin, askerî kumandanların hatta sivil divan görevlilerinin de bu alâmetlere sahip oldukları bilinmektedir. Şarkta ünvan tevcih eden makam Abbasî halifeleri idi ve bu ünvanlar halife tarafından nakit veya kıymetli hediyeler karşılığı olarak tevcih edilmekte idi. Nitekim halife al-Kâim Bi amrillâh'ın tahta geçmesi üzerine elindeki ülkelerin bundan sonra da kendi hakimiyetinde kalmasının te'kidini isteyen Mesud ona çok zengin hediyeler göndermişti²⁶⁷. Bu hediyeler halifenin ne karşılığında bu ünvan ve lakapları tevcih ettiğini ortaya koymaktadır. Her ne kadar görünüşte Abbasî halifeleri İslâm aleminin manevî liderleri idiyeler de aslında onlara şeklen bağlı bulunan hükümdarların bu kabilden verdikleri hediyelerle gelirlerini temin ediyorlardı²⁶⁸.

²⁶⁶ Bayhaki, s. 123, 136, 292, 511, 655.

²⁶⁷ Köymen, Saray Teşkilatı, s. 9; Uğur Osmanlı Siyasetnâmeleri, s. 129.

²⁶⁸ Bayhaki, s. 293-94.

Hükümdarların kendi ve yakınları için halifeden ısrarla ünvan talep etmeleri²⁶⁹, hükümdarlıklarının meşrûluğunu tasdik ettirmek için olmuştur²⁷⁰.

V/XI. yüzyıl sonlarına doğru ünvan tevcih etmek ve verilen ünvanları kullanmakta iş ifrat derecesine vardığından ve en değersiz insanın bile beş-on ünvana sahip olduğundan şikayet eden Nizâmülmülk, Gaznelilerin ilk devirlerinde halifelerin ünvan tevcih etmekte ne kadar titiz davrandıklarını örneklerle ortaya koyarken, ünvan kazanmanın zorluğuna işaret etmektedir²⁷¹.

Samanîlerin yolundan giden Gazneli hükümdarların ünvan kullanmakta mütevâzi oldukları söylenebilir. Beyhakî kendi tarihinin hemen her yerinde Gazne hükümdarlarından emir diye bahseder. Emirle birlikte âdil ve mâzî gibi sıfatlar da kullanır. Emir tabirini sadece hükümdarlar için değil şehzadeler için de kullanır. Yalnız hanedan mensubu dışındakiler için bu tabiri kullanmadığı görülür. Emir yanında ra'y-ı âlî, lafz-ı âlî, ra'y-ı ref î, rikâb-ı âlî, hatt-ı âlî gibi tabirleri de kullanmaktadır²⁷².

Her ne kadar bazı araştırmalar Gaznelilerde sultan lakabını alan, hatta ilk olarak sultan ünvanı ile anılan İslâm hükümdarı olarak sultan Mahmud'u gösterirlerse de²⁷³ bu onun resmî makamı ile alâkalı olmayıp gerçekte IV/X.

²⁶⁹Bosworth, *Litlature of the Early Ghaznavids*, s. 211.

²⁷⁰Bayhakî, s. 218.

²⁷¹a.g.e., s. 17, 18.

²⁷²Siyâsat-nâma, s. 192-04.

²⁷³Bayhakî, s. 14, 41, 44, 57, 170, 269, 327, 372, 454, 480, 583.

yüzyılda pek çok küçük mahallî idarecilerin de bu ünvanı kullandıklarını başka araştırmalar kaydeder²⁷⁴.

Beyhakî, sultan tabirini daha ziyade hükümdar karşılığı olarak kullanmış, bunu kullanırken de **sultânü'l-a'zam**, **sultânü'l-buzurg** ve **sultânü'l-mu azzam** gibi sıfatlar ilave etmiştir²⁷⁵.

Gazne hükümdarları içinde resmi ünvan olarak sultan ünvanına sahip olan ilk hükümdarın, İbrahim olduğu öne sürülmüştür²⁷⁶. Fakat Ferruhzad'ın resmî ünvan olarak **al-Sultân al-Mu'azzam** ifadesini taşıyan sikkesinin mevcudiyetine dayanarak ilk defa resmî ünvan olarak bu ünvanı kullanan kişinin Ferruhzad olduğu ve ondan sonraki hükümdarlarda bunun değişmez bir hale geldiği söylenebilir²⁷⁷. Nitekim Beyhakî de Ferruhzad ve İbrahim'i bu ünvanla zikretmiştir²⁷⁸.

Eski İran ünvanı olan **şahinşah** tabirine Beyhakî Tarihi'nde de rastlıyoruz²⁷⁹. Daha çok şairlerin tercih ettikleri²⁸⁰ bir ünvan olan bu tabir resmî bir ünvan olmaktan ziyade makamın yüceliğini ifade etmektedir.

²⁷⁴J. Kafesoğlu, md. Mahmud Gaznevî, I.A., VII, 175; J. H. Kramers, md. Sultan, I.A., XI, 25; Akhlaqui, s. 1.

²⁷⁵thBosworth, Litulature of the Early Ghaznavids, 222; Barthold, Türkistan, s. 342.

²⁷⁶Bayhakî, s. 2, 16, 127, 138, 470, 583.

²⁷⁷J.H. Kramers, md. Sultan, I.A., XI, 25.

²⁷⁸thBosworth, Litulature of the Early Ghaznavids, s. 224.

²⁷⁹Bayhakî, s. 110, 136, 378, 534.

²⁸⁰tha.g.e., s. 132, 383, 400; Ayrıca bk: Litulature of the Early Ghaznavids, s. 219.

Gazne devletinin kurucusu olan Alptekin'in hangi ünvanları kullandığına dair kaynaklarda bir kayıt yoktur. Adına basılmış olan bir sikkenin bu hususa açıklık getirmediği söylenmektedir²⁸¹.

Beyhakî tarihinde Sebüktekin'den amîr-i âdil olarak bahsetmiş²⁸² ve bu vasıf dışında açık olarak başka bir ünvan zikretmemiştir. Ancak müellifin Gazneli devletini nâsirî, muînî, hâfizî olarak adlandırması²⁸³ muhtemelen Samanîlerce Sebüktekin'e verilen Mu'în al-Davla ve Nâsir al-Davla lakaplarıyla ilgilidir²⁸⁴.

Mahmud ilk lakabı olan Sayf al-Davla'yı Samanîlerin Horasan sipehsaları olduğu zaman Samanî efendilerinden almıştır²⁸⁵. Yine Beyhakî'nin ifadelerine göre halîfe al-Ğāim Bi amrillāh tarafından babası Mahmud'un memleketlerinin kendisine ait olduğu hakkında, Mes'ud'a gönderilen menşurda sultan Mahmud Yamīn al-Davla, Amīn al-Milla, Nizām al-Dīn ve Kahf al-İslām va'l-muslimīn lakaplarıyla anılmıştır²⁸⁶. Tarih-i Yamīnī'ye göre Yemīnū'd-devle ve Emīnū'l-mille, halife al-Ğādir Bi amrillāh tarafından

²⁸¹Bosworth, The Litulature of the Early Ghaznavids, s. 216.

²⁸²Bayhakî, s. 95, 256, 450.

²⁸³a.g.e., s. 99.

²⁸⁴Bosworth, Litulature of the Early Ghaznavids, s. 215; Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 10; Barthold tarafından sadece Nâsir al-Davla va'l-Dīn lakabının verildiği kaydedilir. (Barthold, Türkistan, s. 330).

²⁸⁵Bayhakî, s. 200; Barthold, Türkistan, s. 330-31.

²⁸⁶Bayhakî, s. 49. Halife al-Ğāim Bi-amrillāh'ın Mes'ud'a gönderdiği biat-nâmede de Mahmud aynı ünvanlarla zikredilir. (Bayhakî, s. 295). Başka bir sahifede Yamīn al-Davla ünvanı Yamīn al-Davla va'l-Dīn olarak zikredilir (Bayhakî, s. 371).

Mahmud'a tevcih edilen ilk ünvanlardır²⁸⁷. Nizām al-Davla ünvanı ise IX. Hind seferi (405/1014)nden muzaffer olarak dönmesi üzerine halife al-Kādir tarafından Mahmud'a verilmiştir²⁸⁸. Kahf al-İslām va'l-muslimīn lakabı, Mahmud'un Sümenât seferinde kazandığı zaferin (417/1026) İslâm dünyasında büyük bir sevinç ve heyecan yaratması üzerine, Abbasî halifesi al-Kādir Billāh tarafından tebrik ve takdirlerinin bir nişânesi olarak ona tevcih edilmiştir²⁸⁹. Bu ünvanlar Mahmud'un sunnî mezhebinin güvenilir müdâfii ve hilâfetin temel direği olma rolünü ortaya koyar niteliktedir²⁹⁰.

Beyhakî Mahmud'dan sonra kısa bir süre tahtta kalan Muhammed'i Calāl al-Davla lakabıyla zikreder²⁹¹.

Sultan Mahmud öldüğü zaman Mesud İsfahan'da idi. Ölüm haberi üzerine doğuya yönelen sultan, İsfahan'dan Bağdat'taki halifeye kendisinin Gazne tahtındaki hakkını ortaya koyan bir mektup yazmıştı²⁹². Bunun üzerine halife tarafından gönderilen heyeti Nişabur'da kabul eden Mesud'a nu ût ve karāmât diye adlandırılan hil'at ve yeni lakaplar gelmişti. Bu lakaplar Mes'ud'un kardeşi Muhammed'le olan taht mücadelesi için çok önem taşıyan manevî silahlardı. Halife tarafından sultan Mesud'a tevcih edilen ve nu ût-ı Sultânî

²⁸⁷Curfādaḳānī, Tārīḥ, s. 182.

²⁸⁸İ. Kafesoğlu, md. Mahmud Gaznevî, İ.A., VII, 178; Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 22.

²⁸⁹Bayur, I, 178; Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 27. Bu eserlerde Kahf al-Davla va'l-İslām şeklindedir.

²⁹⁰Bosworth, ¹⁴⁶Litlature of the Early Ghaznavids, s. 217.

²⁹¹Bayhakî, s. 73

²⁹²a.g.e., s. 17, 82.

diye adlandırılan lakaplar: Nāṣir-i dīnillāh, Ḥāfız-i 'İbādullāh, al-Muntaḳīm min a'ḍāillāh, ṣāhīr-i ḥalīfatullāh idi²⁹³.

Hilafetin Mahmud'un gerçek halefi olarak kendisini tercih etmesinin işaretleri olan bu ünvanlara son derece sevinen Mesud, derhal Herat, Pūşeng, Tūs, Serahs, Nesâ, Bâverd, Badğīs ve Genc-i Rustâ'ya mektuplar yazdırarak bundan sonra bu yerlerde okunacak olan hutbelerde adının, halifenin kendisine tevcih ettiği bu ünvanlarla birlikte zikredilmesini istemiştir²⁹⁴.

Nişabur'daki lakaplardan sonra Mes'ud'un Bağdat'tan yeni bir lakap almadığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar halife al-Ḳāim Bi-amrillāh'ın tahta çıkması yeni lakaplar için münasip bir fırsat idiyse de her halde Mesud da böyle bir istekte bulunmamıştır. Mesud'un yeni halife adına hutbe okutması üzerine halifenin de Mesud'u yukarıda zikredilen lakaplarla övdüğü, ancak Ḥāfız-i 'İbādullāh yerine Ḥāfız-i bilādullāh ünvanını kullandığını Beyhakī kaydetmektedir²⁹⁵. Ancak yeni halife tarafından gönderilen heyet vasıtasıyla Mesud halifeden Doğu Türkistan Hanları'yla haberleşmemesini, özellikle Gaznelilerin aracılığı olmadan onlara lakap vermemesini ve hil'at göndermemesini istemiştir²⁹⁶. Bunun sebebi Karahanlılar'ın iki kudretli hükümdarı Yusuf Kadir Han (ölm. 423/1032) ve Alitekin'i birbirinden ayrı ve düşman olarak tutabilmek ve onların halife ile olan direk temasını ve halifenin

²⁹³ Bayhakī, 49. Halife al-Ḳāim Bi-amrillāh'ın Mes'ud'a gönderdiği biat-nâmede de Mes'ud aynı ünvanlarla zikredilir. (a.g.e., s. 295).

²⁹⁴ a.g.e., s. 489.

²⁹⁵ a.g.e., s. 370.

²⁹⁶ a.g.e., s. 291.

onları desteklemesini önlemektir²⁹⁷. Aynı zamanda bu olay Mes'ud'un halifelik makamı üzerindeki siyâsî etkisini de göstermektedir.

Beyhakî, Mes'ud için yukarıda zikredilen lakaplar yanında **Şihāb al-Davla**²⁹⁸ ve **Ḳuṭb al-milla**²⁹⁹ ünvanlarını da zikreder. Yalnız bu ünvanların ne sebeple verildiğine dair bir bilgi vermez. Yine Mes'ud ve İbrahim için Valī al-niṣam tabirini kullanan Beyhakî Mes'ud'u bu ünvanla Selçuklu liderlerinin nitelediklerini zikreder³⁰⁰.

Sultan Muhammed'in lakabı Calāl al-Davla³⁰¹ Mahmud'un kardeşi Yusuf'un lakabı Āzuṣ al-Davla idi³⁰². Yalnız bu ünvanların hangi makam veya şahıs tarafından tevcih edildiği belli değildir. Ancak Mahmud'un halifeden yalnız kendisi için değil, aynı zamanda kardeş ve oğulları için de ünvan talebettiğine bakılırsa³⁰³, bu ünvanın Halife tarafından verilmiş olduğu muhtemeldir.

Gazneliler'de hükümdar ve hanedan mensupları dışındaki memurlar için, muasır devletler (Büveyhîler, Selçuklular)'de olduğu gibi resmî ünvanlara rastlamıyoruz. Yüksek askerî rütbeliler genellikle hâcib diye anılırken sivil görevli olan vezirler de Ḥ āca-i buzurg ve Ḥ āca diye zikredilmiştir. Mes'ud

²⁹⁷Nāzım, Sultan Mahmud, s. 47, 56.

²⁹⁸Bayhakî s. 25, 328, 588.

²⁹⁹a.g.e., s. 588

³⁰⁰a.g.e., s. 378, 470.

³⁰¹a.g.e., s. 73.

³⁰²a.g.e., s. 1, 69.

³⁰³a.g.e., s. 218.

tahta çıkınca kendisine vezir olarak babasının eski veziri Ahmed Hasan Maymandî'yi seçmiş, Hindistan'daki Cengi kalesinde tutuklu bulunan vezire bu hususta bir mektup yazmış ve ona *hâcâ-i fâzil* diye hitap etmiştir³⁰⁴. Beyhakî, hâce tabirinin Mahmud ve Mes'ud zamanında ululuk ifade ettiğinden bahsetmekte, ancak eserin yazıldığı tarihlerde bu ünvanın eski önemini kaybettiğini zikretmektedir³⁰⁵.

Mevdud'un saltanatına kadar herhangi bir Gazneli memurun, Bağdat'taki halifeden bir lakap aldığına şahit olmuyoruz. Ancak çok sık olarak diplomatik heyetlerde görev alan Abū Sa'îd 'Abd al-Ğaffār'ın böyle bir görevlendirmeden sonra halife tarafından *Hâmid-i Amîr al-mu'minîn* ünvanı ile şereflendirildiğini görüyoruz³⁰⁶.

İlk devir Gaznelilerinde vali ve büyük kumandanları diğerlerinden ayırmak için *muḥāṭaba* diye zikredilen bir hitap şekli vardı. Sultana yakınlık veya sultanın itimadına nâiliyet gösteren bu ifade, kişinin kendisine resmen veriliyor ve sultanın onunla olan resmî ve husûsî haberleşmelerinde kullanılıyordu. Gaznelilerin sadık Harezm valisi Altıntaş'a Mes'ud çeşitli vesillerle *hâcib-i fâzil'âm muḥāṭabasını* vermiş³⁰⁷, ayrıca babasının ve kardeşinin *Hacib-i büzürk-ü, Ali Karib için de "Hâcib-i fâzil berrâdar"* muḥatabasını kullanmıştır.³⁰⁸ Altıntaş'ın ölümü üzerine yerine Mes'ud'un oğlu Sa'îd Harzemşah tayin edilmiş, Altıntaş'ın oğlu Hârun da onun Harezm'deki vekili olmuştu. Bu olay üzerine

³⁰⁴Bayhakî, s. 83.

³⁰⁵a.g.e., s. 357.

³⁰⁶a.g.e., s. 110.

³⁰⁷a.g.e., s. 83, 328.

³⁰⁸a.g.e., s. 7.

Harun'a **Ḥalīfat al-Dār-ı Ḥarazmşāh** ünvanı verilmiş ayrıca kendisine **valadī** ve **muṭamadī** diye hitap edilmiştir³⁰⁹.

Muhataba olayı sadece vassal valilerle ilgili değildi. Gazne sultanları müstakil emirler ile özellikle Karahanlılar'la olan yazışmalarında da çeşitli hitap şekilleri kullanmışlardır. Buhara hâkimi Alitekin ölüp yerine oğlu geçtiği zaman Mesud ona tehniyet ve ta'ziyet babında bir mektup yazmış ve bu gencin eğer fesat çıkarmak gibi bir niyeti varsa bu mektuptan utanıp vazgeçeceği gibi bir düşünce öngörülüyordu. Mesud bu mektupta Alitekin'in oğluna **al-Amīr al-fāzil al-valad** diye hitap etmişti³¹⁰. Yine aynı hanedandan İlik Han'ın oğlu Purtekin'e Mesud tarafından yazılan bir mektupta da **amīr-i fāzil** muhatabası kullanılmıştır³¹¹.

Zamanın şartlarına göre protokol icabı doğrudan doğruya sultana hitap edemeyecek olan Selçuklu liderleri Davud, Tuğrul ve Yabgu 426/1035 yılında Horasan sâhib dīvanı Sūrī'yi aracı kılarak Gazne sultanından bazı isteklerde bulunmuşlardı. Bu mektupta Sūrī'ye **al-şayh al-ra'īs al-cālīl al-sayyid Mavlānā Abi'l-fāzil Sūrī** diye hitap eden Selçuklu liderleri, kendilerini de **mavāli-yi amīr al-mū' minīn** olarak nitelemişlerdi³¹². Neticede Selçuklu liderlerinin istekleri kabul edilmiş, kendilerine Dehistan, Nesâ ve Ferâva vilayetlerinin verildiğine dair yazılan menşurlarla mektuplar gönderilmiş ve bu üç Selçuklu lideri için **dihkân** muhatabası tercih edilmiştir³¹³.

³⁰⁹ Bayhaki, s. 355.

³¹⁰ a.g.e., s. 465.

³¹¹ a.g.e., s. 548.

³¹² a.g.e., s. 479.

³¹³ a.g.e., s. 492.

Gazneliler vassal veya müstakil valiler yanında kendi yakınları için de ünvan tevcih etmişlerdir. Sultan Mahmud'un kardeşi Emir Yusuf, Mesud tarafından Mükran ve Kusdar'da çıkan karışıklıkları bastırmak için gönderilip bu görevi başarınca Mesud tarafından ona **al-Amīr al-caḡl al'ām Abū Ya'kūb** diye hitap edilmişti³¹⁴. Dandenakan yenilgisinden sonra Hindistan'a gitmeye karar veren Mesud, hapsedtiği kardeşi Muhammed'i Nagz kalesinden Gazne kalesine naklettirmişti. Bu kalede iken Muhammed'e çocukları hakkındaki düşüncelerini ihtiva eden bir mektup yazmış ve kardeşine **al-amīr al-caḡl al-aḡ muhatabasıyla** hitap etmiştir³¹⁵.

Vezirler sivil ve askerî görevliler de çeşitli derecelerde itibar edilen muhatabalar almışlardır. Debusiye'de Alitekin'e karşı harbeden Harzemşah Altıntaş'ın veziri Aḡmed b. 'Abd al-Şamad'e **şayḡ** ve **mu'tamad** muhatabaları verilmişti. Bu şahsın daha önceki muhatabası **şayḡunā** idi³¹⁶. Yine Hindistan salarlığına tayin edilen Hind'li Tilek'in tayin tarihinde muhatabası **al-mu'tamat** idi³¹⁷.

Gazneli idaresinde bir sivil görevlinin alabileceği en yüksek ünvan **'amīd** olup özellikle eyaletlere vezir olarak gönderilen kethüdalar (sivil valiler), dīvan sahipleri ve bürokrasideki en yüksek birkaç kişi için kullanılmıştır. Nitekim vezirlik makamına atanmadan önce Harzemşāh'ın kethüdası olan Aḡmed 'Abd al-Şamad, Ḥāca 'Amīd olarak adlandırılmıştır³¹⁸. Şāhib-i Dīvān-ı Risālet Abū

³¹⁴Bayḡakī, s. 250.

³¹⁵a.g.e., s. 660.

³¹⁶a.g.e., s. 354.

³¹⁷a.g.e., s. 423.

³¹⁸a.g.e., s. 353.

Naşr-ı Muşğān için Beyhakî'de sıklıkla Ḥāca 'Amīd tabiri kullanılmıştır³¹⁹. Yine Ahmed 'Abd al-Şamad vezirliğe atanacağını Abū Naşr-ı Muşğān'ın özel mektubuyla öğrenmiş ve ona cevaben yazdığı mektupta al-Şayḥ al-Ḥafī al-Sayyid muhatabasıyla hitab etmiştir³²⁰. Mevdud zamanında vezirlik makamına yükselen aynı zamanda vezir Maymandī'nin oğlu olan 'Abd al-Razzāk'da Beyhakî tarihinde Ḥāca 'Amīd ünvanı ile zikredilmiştir.³²¹ Ayrıca Nişabur'un al-Mikā'ilî ailesinden gelen bir idareci ve ilim adamı olan Abū 'Abd Allāh Ḥusayn al-Mikā'ilî, kendi memleketinin reisliğine kadar yükselerek Rā'is'ul-Rū'asā' olmuş ve Ḥāca 'Amīd ünvanını almıştır³²². Irak bölgesine tayin edilen kethüdalar (sivil valiler) 'Amīd-i 'Irāk olarak vasıflanmışlardır³²³. R. Ahir 423'de Irak Kethüdalığına tayin edilen Tahir Debir Mes'ud'un tahta oturduğu günlerde de amīd ünvanıyla biliniyordu³²⁴. Abū Sahl Ḥamdūyī Rey ve Cibāl bölgesi için kethüda olarak tayin edildiğinde kendisine Şayḥ al-'Amīd ünvanı verilmiş ve bu ünvan Vezir Ahmed 'Abd al-Şamad'ın rahatsız olmasına sebep olmuştur. Mes'ud bu ünvanı verirken Gazneliler'in gücünün Büveyhiler'den aşağı olmadığını sebep göstermiştir³²⁵. Bu ifadeden devletin batı bölgelerine gönderilen görevlilerin en azından komşu Büveyhiler'in görevlileriyle aynı seviyede tutulmalarına itina gösterildiği anlaşılmaktadır.

³¹⁹ Bayhakî, s. 147, 515, 561, 595.

³²⁰ a.g.e., s. 373.

³²¹ a.g.e., s. 186.

³²² a.g.e., s. 287.

³²³ a.g.e., s. 398, 437, 501, 510.

³²⁴ a.g.e., s. 21.

³²⁵ a.g.e., s. 390.

Ünvan vermede dikkati çeken diğer bir nokta da Gaznelilerin ünvan tevcihleri sadece siyâsî memurlar için değil, nedim gibi sultanın sosyal hayatında yeri olan görevliler için de geçerli idi. Mes'ud tahta çıktığı zaman Karahanlı hükümdarına gönderdiği elçilik heyetinde bulunan Abu'l-Ğāsım İbrāhīm b. 'Abd Allāh Ḥasīnī'ye aḥī ve mu'tamad diye hitap etmişti ki, bu şahıs Mes'ud'un meclislerinin mutemedlerindendi ve özel nedimler (nadīmān-ı ḥāş) derecesinde bir mevkiye sahipti³²⁶.

2°) Hutbe

Hükümdarlığın manevi unsurlarından en önemlisi, hükmedilen sahalardaki camilerde hutbe esnasında hükümdarın adının, ünvanlarının ve lakaplarının zikredilmesidir³²⁷.

Bilindiği gibi hükümdar olmanın ilk tezahürü hutbedir. Mes'ud, Gazne tahtına oturmak için harekate geçtiği zaman Gazne ve Horasan gibi büyük vilayetlerde hutbe yeni hükümdar Muhammed adına okutuluyordu. Muhammed'e karşı olumsuz, Mes'ud'a karşı ise olumlu ilk tepki, Horasan sipehsaları Gâzî'nin hutbeyi Nişabur'da Mes'ud adına çevirmesiyle ortaya çıkmıştı³²⁸. Bu olayla manevi kuvvet bulan Mes'ud, Nişabur'a gelip resmen tahta oturmuştu³²⁹.

Mes'ud'un adına Nişabur'da hutbe okunmasıyla, onun bu bölgedeki hakimiyeti kabul edilmekle beraber, Gazne ve çevresindeki vilayetlerde ise Muhammed hâlâ hâkim unsur idi ve hutbe onun adına okunuyordu. Mes'ud'un tahta

³²⁶ Bayhaqî, s. 212, 213, 216.

³²⁷ Köymen, Saray Teşkilatı, s. 13.

³²⁸ Bayhaqî, s. 82.

³²⁹ a.g.e., s. 38-9.

oturuşunu müteakib günlerde Halife elçisi Nişabur'a gelmiş ve halife tarafından Mes'ud'a gönderilen menşur ve hil'atleri taktim etmişti. Bu olay üzerine Mes'ud, Herat, Puşeng, Tus, Serahs, Nesa, Baverd ve Ganc-i Rustâ'ya mektuplar yazıp hutbenin kendi adına okunmasını istemiş, bunun üzerine bu şehirlerde hutbeler Mes'ud adına okunmuş ve böylece onun hakimiyeti bütün Horasan'da kabul edilmiştir³³⁰.

Mes'ud'un gücünün artması karşısında harekete geçmeyi zaruri gören Muhammed, kardeşinin üzerine yürümeye karar vermiş³³¹ ancak Tekîn-âbâd da kendisini tahta çıkaranlarca tutuklanıp bir kaleye hapsedilmişti. Onun hapsedilmesinden sonra, Gazne'ye mektuplar yazılmış (muhtemelen hutbe hususunda) ve Tekîn-âbâd'da hutbe Mes'ud adına okunmuş³³² ve böylece bütün Gazne devleti Mes'ud'un hakimiyeti altına girmiştir.

Hutbelerde önce halifenin, sonra sultanın ad ve lakapları zikredilmekte ve hutbeler Mescid-i Âdina adı verilen camilerde hatipler tarafından okunmaktaydı³³³. Halifenin ölümü halinde, ölüm olayının kesinlik kazanmasına kadar hutbe eski halife adına okunmaya devam ediyordu. 422/1031'de Halife al-Ğâdir Bi-amrillâh ölüp oğlu al-Ğâim Bi-amrillâh tahta oturduğunda, olayın Mes'ud'ca malum olmasına rağmen, hutbe eski halife adına okunmaya devam etmiş; ancak yeni halife tarafından gönderilen elçi heyeti gelip olayı doğruladıktan sonra, hutbe yeni halife adına çevrilmiştir.

³³⁰Bayhakî, s. 48-9.

³³¹Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 53.

³³²Bayhakî, s. 4.

³³³a.g.e., s. 4, 286.

Yeni halife adına hutbe okunacak olan ilk cuma günü için şehir süslenmiş, saraydan hutbenin okunacağı camie kadar olan güzergah donatılmıştı. Kuşluk vaktinde süslü elbiseleri içindeki çok sayıda saray köleleri önde, arkalarında saray kölelerinin kumandanı, onun arkasında sultanın has köleleri, sultanın bayrağı, mertebedarlar, hâcipler, onların arkasında da hâcib-i buzurg, daha arkada sultan, vezir, devlet ricali, onların arkasında da resuldar, kadılar, fakîhler, alimler, zaim, şehrin ayanı ve halifenin elçisinden oluşan gösterişli bir alayla, saraydan camie gidilmişti. Hutbe ve namazdan sonra yeni halifeye başta sultan olmak üzere şehzadeler, devlet ricali ve diğerleri tarafından hediyelerin sahiplerinin adları okunarak saçılar saçılmıştı³³⁴.

Vasıtalı idare edilen topraklarda (vassal devletlerde) hutbelerde önce halifenin, sonra sultanın, daha sonra da vassal hükümdarın adı zikredilmekteydi³³⁵. Sultanın ad ve ünvanlarının hutbede zikredilmemesi tâbî emirin bağımsızlığını ilan etmesi anlamını taşımaktaydı³³⁶. Beyhakî'ye göre, hutbede sultanın isminin zikrinin devamı, istiklâl niyetiyle yapılan diğer her türlü isyan hazırlıklarına rağmen, hukuken ve fiilen metbuiyetin devamına işaretti³³⁷.

Hutbede metbu hükümdar yerine bir başka hükümdarın adının zikredilmesi, zikredilen hükümdarın metbuluğunu kabul demekti. Nitekim, 429/1038de Nişabur'u ele geçiren Selçuklu liderleri, Hatib İsmâ'îl Şâbûnî'yi zorla ikna ederek hutbenin Tuğrul adına okunmasını istemişlerdi. Hutbe Tuğrul

³³⁴Bayhakî, s. 290-91.

³³⁵a.g.e., s. 690.

³³⁶a.g.e., s. 500, 681.

³³⁷a.g.e., s. 324, 422.

adına okununca ahali ayaklanmış, olay bastırıldıktan sonra cuma namazı eda edilmiş ve böylece Nişabur Tuğrul'un hakimiyetine girmişti³³⁸.

Bazan kendisinden daha güçlü bir sultanın gücünden çekinen mustaki bir emir, kendi rızasıyla sultan adına hutbe okutarak topraklarının ve halkının güvenini temin etmeye çalışmıştır. Sultan Mahmud'un Harezm üzerinde hakimiyet kurma düşüncesini sezen Harzemşâh Abu'l 'Abbās Ma'mûn b. Ma'mûn, Mahmud'a olan bağlılığı ve aynı zamanda onun gücünden çekindiği için kendi rızasıyla Mahmud adına hutbe okutmak istemiş; ancak devlet erkanının bu isteğe karşı çıkması üzerine hutbe okutamayan Ma'mun, Mahmud'un Harezm üzerine yürüdüğünü haber alınca, hakimiyet bölgesindeki Harezm ve Gürgenç dışındaki şehirlerden Nesa ve Ferave'de kendi adına okunan hutbeyi Mahmud adına çevirmiş; bilahare kendi adamları tarafından öldürülünce de Mahmud bunu bahane ederek barış yoluyla elde edemediği Harezm'i silah gücüyle topraklarına katmıştır³³⁹.

b) Maddî Alâmetler

1 - Sikke (sikka): Bir cephesiyle manevi diğer cephesiyle maddi unsur sayılabilen sikke de hakimiyet alametlerindendir. Tahta çıkan hükümdarın ilk işi, üzerinde adının, ünvanının ve lakaplarının bulunduğu paralar bastırmaktadır. Vasal hükümdarlar da, hutbede olduğu gibi sikkelerde önce Halifenin, sonra metbû'u hükümdarın ad, ünvan ve lakapların en sonra da -şayet vasallık statüsünde müsaade ediliyorsa- kendi ad, ünvan ve lakaplarını zikretmek zorundadır³⁴⁰.

³³⁸ Bayhaki, s. 550-53.

³³⁹ a.g.e., s. 670-79.

³⁴⁰ Köymen, Saray Teşkilatı, s. 15, Genç, Karahanlı Devleti Teşkilatı, s. 141.

Gazne hükümdarları ve emirleri de kendi adlarına paralar bastırmışlardır. 383/993 yılından 385/995 yılına kadar bastırdıkları altın sikkelerde Samanî Emiri II. Nūḥ b. Maṣṣūr'un adına rastlanmaktadır³⁴¹.

Gazneliler müstakil bir devlet kurduktan sonra, paraları kendi adlarına bastırmışlardır. Beyhakî Tarihi'nde Mahmud'un Hindistan seferlerinden elde ettiği altın putları eritip, para bastırdığı zikredilmekte ancak paraların şekli hakkında bir bilgi verilmemektedir³⁴².

Mesud babası Mahmud'un ölümü üzerine İsfahan'dan Gazne üzerine yürüdüğü zaman Rey'e geldiğinde kardeşi Muhammed'in tahta oturtulduğunu öğrenmiş ve bunun üzerine kardeşine bir mektup yazarak direm ve dinar sikkelerinde önce kendi adının sonra da kardeşinin adının yazılmasını talep etmişti³⁴³. Elbetteki o bu talebi, kendisinin Mahmud'un gerçek veliahtı olmasına dayanarak yapmıştı. Bu örnek yarı müstakil hükümdarların darbettikleri paralarda sultanın ismiyle beraber kendi ad ve ünvanlarını da yazdırabileceklerini ortaya koymaktadır. Beyhakî Tarihi'nde sikke ile bilgiler bu iki örnekten ibarettir.³⁴⁴

³⁴¹Sordel, Inventaire, s. 27.

³⁴²Bayhakî, s. 512.

³⁴³a.g.e., s. 80.

³⁴⁴Gazneli Devleti sikkeleri hakkında daha geniş bilgi için bk. E.R. Thomas, On the Coins of the Kings of Ghazni, IRAS, IX (1948) s. 267-386; E.R. Thomas Supplementary Contributions to the Series of the Kings of Ghazni IRAS; XVII (1860) s. 138-208; Dominique Sordel, Un Tresor de Dinars Gaznawides Selguqides decouvert en Afghanistan, BEO; XVIII (1963-64) s. 200-219. Dominique Sordel inventaire des monnaies musulmanes anciennes demusée de Caboul, Damas, 1953 E. Von Zambour, Contributins à la numismatique orientale, VNZ, XXXVI (1904) s. 43-122 ve XXXVII (1905) s. 113-198; S. Lane-Poole, Catalogue of Oriental Coins in the British

2 - Tevki (Tavkī): Aslında arapça olan tevki kelimesi "bir şeyi vaki ettirme, tesir, icra etme" gibi manalara gelmekte ise de İslâm devletlerinde bir resmi yazışma (diplomatik) istilahı olarak, zaman zaman birbirinden farklı şekillerde hükümdarın kararı, bunun yazılış sureti, tayin beratı, hükümdarlara mahsus alamet, tuğra, ferman manalarında ve nihayet mühür müteradifi olarak da kullanılmıştır³⁴⁵.

Gazne hükümdarlarının tevki denilen alametleri vardı. Bu alametler bugünkü imza karşılığı kullanılmakta idi³⁴⁶. Beyhakî Tarihî'nde Abbasi Halifesi al-Ḳa'im Bi-amrillāh'ın tevkii "i'tizādī billāh" olarak verilmesine rağmen³⁴⁷ Gazne hükümdarlarının tevkilerinin şekli hakkında bilgi yoktur. Ancak Mucmal al-Tavāriḥ bazı Gazne Hükümdarlarının tevkilerini aşağıdaki şekilde vermiştir³⁴⁸.

Mahmud b. Sebüktekin'in	Vallāhu Huva'l-Maḥmūd
Muhammed b. Mahmud	Tavakkaltu 'alallāh
İbrahim b. Mas'ud	Billāhi'l-Karīm Yasukku İbrāhīm
Mas'ud b. İbrahim	Sa'd billāh Mas'ūd

Museum, London, 1875-1889, Vol II, III ve IX; Ahmed Tevhid, Meskukat-ı Kadime-i İslâmiye Kataloğu, Kısım 4, İstanbul, 1320, s. 42. Beyhakî Tarihî'nde sikke ile ilgili bilgiler bu iki örnekten ibarettir.

³⁴⁵Nejat Göyünç, md. Tevkî, I.A., XII/1, 217.

³⁴⁶Anvarî, İstifâhât, s. 174; Kaïmmakāmî, Tevkî ve Tuğra, s. 244-45; Bayhakî, s. 129, 153, 398, 422, 492, 511, 538, 555.

³⁴⁷a.g.e., s. 295.

³⁴⁸Mucmal al-Tavāriḥ, s. 429.

Arslan b. Mas'udu Sani

Billahi'l-Mannān Yasukku Arslan

Behramşah b. Mas'ud

İ'tasimū billāh Behramşah

kaynakların Selçuklu sultanlarının tevkilerini birer dua cümlesi olarak zikretmelerine rağmen³⁴⁹ Gazne sultanlarının tevkilerinin dua cümlesiyle birlikte sultanların isimlerini de ihtiva etmesi dikkat çekmektedir. Bu manada Gazne sultanlarının tevkilerinin aynı zamanda onların tuğrası olabileceği tarzında bir kaniya varılabilir³⁵⁰. Resmi yazışmalarda imza karşılığında kullanılan tevkilerin evrakın başında besmeleden sonra yazıldığı anlaşılmaktadır³⁵¹.

Yukarıda zikredilen mânâ dışında Gazneliler devrinde tevki başka mânâlarda da kullanılmıştır. Öyle anlaşıyor ki; bir evrakın münderecatının doğruluğunu pekiştirmek ve evrakın yazıldığı makam veya kişinin nezdinde münderecatın kesinlik kazanması için sadece sultanın tevkii kifayet etmemiş, tevki ile beraber evrakın alt kısmına bizzat sultanın el yazısı ile yazdığı birkaç satır veya ayrı bir fasıla da ihtiyaç görülmüştür³⁵². İşte sultanın kendi eliyle

³⁴⁹Anvarî, İstilahât, s. 175-76; Kaimmakâmî, Tevkî ve Tuğra, s. 248.

³⁵⁰Zira kaynaklar tuğranın hükümdarın tevkî ve isim ve lakaplarından oluştuğu yolunda bilgiler vermektedir. Belki bu sebepten dolayı Gaznelilerdeki divan-ı Risalet yerine Selçuklulardaki Divan-ı İnşaya aynı zamanda Divan-ı Tuğra da denilmiştir. Çünkü Gazne Sultanları evraklara tevkilerini kendi elleriyle koyarken, Selçuklularda bu işlemi Sahib-i Tuğra yapmakta idi. (Uzunçarşılı, Medhal, s. 26-7; Uzunçarşılı, Tuğra ve Pençeler, s. 102; Anvarî, İstilahât, s. 141; İkbâl, Vazârat, s. 29.)

³⁵¹Bayhakî, s. 295.

³⁵²a.g.e., s. 7, 51, 52, 88, 90, 269, 370, 423, 537, 538, 654, 655.

yazdığı bu fasıl veya satırlar da bazı araştırmacılarca tevki diye adlandırılmıştır³⁵³.

Beyhakî Tarihi'nde sultan tarafından tevkilenen veya bir kaç satır veya fasıl ilave edilen bu tür evraklar **Manşūr-i Tavkī**³⁵⁴ **Misāl-i Tavkī**³⁵⁵ **Nāmahā-i Tavkī**³⁵⁶ **Mulattafa-i Tavkī**³⁵⁷ **Farmān-ı Tavkī**³⁵⁸ tabirleriyle zikredilmektedir. Ayrıca sultanın yazılı hüküm ve fermanları için de zaman zaman tevki kelimesi kullanılmıştır³⁵⁹.

Tevki bahsi içinde damga kelimesini de mûtaala etmek gerektiği kanısındayız. Bazı incelemelerde bugünkü imza karşılığı olarak kullanılan tevkinin zamanla süslü bir şekil alarak damga diye adlandırıldığına dair fikirler beyan edilmekte ise de³⁶⁰ Tarih-i Beyhakî'de Gazne hükümdarlarına ait damgadan bahsedilmemesi buna mukabil aynı tarihlere tekabül eden zamanda bu kelimenin Selçuklu liderleri için kullanılması dikkat çekmektedir³⁶¹.

³⁵³ Kaimmakāmī, *Tavkī ve Tuğrā*, s. 243, 246; Anvarī, *Istilahat*, s. 176.

³⁵⁴ Bayhakī, s. 11.

³⁵⁵ a.g.e., s. 65, 498.

³⁵⁶ a.g.e., s. 26, 83, 149, 237, 389, 398, 512.

³⁵⁷ a.g.e., s. 543-46.

³⁵⁸ a.g.e., s. 52.

³⁵⁹ a.g.e., s. 406, 410; Tevkinin bu anlamı için ayrıca bk: Anandiraç, md. *Tevkī*

³⁶⁰ Kaimmakāmī, *Tavkī ve Tuğrā*, s. 249.

³⁶¹ Bayhakī, s. 528.

Emirlikle bir vilayete tayin edilen Gazne şehzadelerinin de kendilerine ait tevkileri olduğu ve bu şehzadelerin yazışmalarında kendi tevkilerini kullandıkları anlaşıyor. Sultan Mahmud oğlu Mes'udla Rey üzerine yürüdüğü zaman Gurgan ve Taberistan valisi bulunan Kābūs b. Mañūçahr Mahmud'un ömrünün sonuna geldiğini, yerine oğlu Mes'ud'un tahta oturacağını hissedip, gelecekte sultan olacak Mes'udla aralarındaki dostluğu pekiştirmek için Mahmud'tan gizli olarak Mes'uda haber göndermiş ve ondan aht ve yeminname (Savgand-nāma) istemiş, Mes'ud da buna cevap olarak kendi tevkî ile süslenmiş bir ahdname yazmıştı. Durumdan haberli olan, Mes'ud'un yazışmalarıyla görevli, Abd al-Ğaffār bunun uygun olmadığını, şayet bu ahdnamenin herhangi bir şekilde Mahmud'un eline geçerse Mes'ud'a gazap göstereceğini söyleyip Mes'ud'u bundan vazgeçirmiş ve münasip tarzda bir ahdname yazılarak mesele halledilmişti³⁶².

3 - *Hil'at (hīl'at) = tiraz (tirāz)*: İstilah olarak hükümdarın taltif etmek istediği kimseye verdiği kıymetli elbiseye denilir³⁶³. Üzerine hükümdarın ad ve lakaplarının işlenmiş olduğu tiraz adı verilen şerit halindeki kumaşlarla³⁶⁴ süslenmiş elbiseler, hükümdar tarafından devletin yüksek rütbeli erkânına

³⁶²Bayhaqî, s. 137.

³⁶³M. Fuat Köprülü, md. hil'at, I.A. VI, 483-84; Anvarî, İstīlāhāt, s. 35.

³⁶⁴Tıpkı para bastırmak ve hutbelerde ad okutmak gibi tirazlarda da hükümdarın ad ve lakaplarının işlenmesi bir hükümdarlık hakkı idi. Nitekim Mes'ud tahta oturmadan önce daha Rey'de iken babasının gerçek veliahdı olması sebebiyle, Gazne'de tahta oturtulan kardeşi Muhammed'e yazdığı mektupta ondan tirazlarda önce kendi adının sonra da Muhammed'in adının yazılmasını istemişti (Bayhaqî, s. 80). Bundan anlaşılmaktadır ki tabi hükümdarlar da para ve hutbelerde olduğu gibi metbu hükümdarın müsaadesi dahilinde tirazlarda kendi adlarını zikrettirebilirlerdi. (Tiraz hakkında geniş bilgi için bk. A. Grohmann, md. Tiraz, I.A., XII/1, 235-49).

verildikleri zaman hil'at diye adlandırılıyordu³⁶⁵. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki tevcih edilen bütün hil'atlar tirazlı değildi. Bu ancak hükümdarın hil'at tevcih ettiği kişiye gösterdiği teveccühe bağlıydı ve nadir rastlanan bir imtiyaz idi³⁶⁶. Tirazlarda, verilen kişinin adının yazılıp-yazılmaması hakkında bir bilgiye sahip olmamamıza rağmen bu durumun çok nadir olarak görüldüğü ve verilen kişi için tamamiyle hususi bir imtiyaz olduğu da vakiidir³⁶⁷.

Hükümdarların hil'at tevcihi çok eski bir adet olup İslamiyetten evvel Bizans ve Sasanilerde de mevcut idi. İslam dünyasına girmesi Emeviler zamanında olmuş Abbasilerin ilk devirlerinden itibaren hilafetlerinin yıkılışına kadar devam etmiştir. Abbasi İmparatorluğundan ayrılan coğrafi sahalarda kurulan ve Abbasilerin siyasi ve idari müesseselerini devam ettiren muhtelif İslam ve Türk devletleri de zaman ve mekana göre bazı farklılıklar göstererek bu adeti devam ettirmişlerdir³⁶⁸.

Gazneliler devrinde hil'at tevcih etme adedinin büyük bir önem kazandığı Beyhakî'nin ifadelerinden anlaşılmaktadır. Öyle ki valinin sultan adına hutbe okutması bile vilayetin uhtesinde kalacağının garantisi sayılmıyordu. Ancak sultan tarafından kendisine tevcih edilen hil'at ile bu garantiye sahip olabiliyordu³⁶⁹.

³⁶⁵Köymen, Saray Teşkilatı, s. 20; Genç, Karahanlı Devlet Teşkilatı, s. 154.

³⁶⁶Bayhakî, s. 155-56, 610.

³⁶⁷A. Grohmann, md. Tiraz, I.A., XII/1, 246.

³⁶⁸M. Fuat Köprülü, md. hil'at, V/1, 484.

³⁶⁹Bayhakî, s. 243.

Genellikle üst rütbeli devlet ricaline verilen hil'atlar onların görevleriyle mütenasip olup, göreve atama³⁷⁰ görevlendirme³⁷¹ mükafatlandırma ve taltif³⁷² gibi sebeblerle verilmiştir.

Sultanın verdiği hil'atlar sadece siyasi rical ile sınırlı olmayıp, halkın üzerinde nüfuz sahibi olan sosyal ağırlıklı kişiler (Kadı, Reis, Hatip, v.s.)³⁷³ nedimler³⁷⁴ hatta elçiler³⁷⁵ de ihmal edilmemiştir.

Sultan devlet erkanına hil'at verdiği gibi kendisine de halife tarafından hil'at tevcih edilmiştir. Bu takdirde hem sultanın meşruluğu (dolayısıyla devletin meşruluğu) halifece tanınmış, hem de sultan halifenin yüksek manevi gücünü kabul etmiştir.

Mes'ud tahta oturduktan sonra Halife al-Ğādir Bi-amrillah'ın elçisi, menşur, hil'at ve diğer eşyalarla Nişabur'a gelmişti. Halife tarafından gönderilen hil'at, dikilmiş ve dikilmemiş kumaşlar, birisi siyah diğerleri Bağdat ve Mısır'ın Depka şehrinde dokunmuş son derece nadir kumaşlardan olan yedi adet elbise (Davvac) Taç, Gerdanlık, Binek Atı, Kılıç ve Hemail'den oluşmuştu.

³⁷⁰Bayhakī, s. 24, 339-40, 451, 474, 648.

³⁷¹a.g.e., s. 339, 403, 423, 483, 518.

³⁷²a.g.e., s. 37, 85, 142, 211, 361, 451, 556.

³⁷³a.g.e., s. 23-4, 49.

³⁷⁴a.g.e., s. 51.

³⁷⁵a.g.e., s. 294, 340, 396.

Mes'ud hil'atı giymiş böylece babasının vilayetlerinin hepsi halife tarafından ona tevcih edilmişti³⁷⁶.

Halife al-Ğādir Billāh'ın ölümü üzerine tahta geçen Halife al-Ğāim Bi-amrillāh da Mes'uda aynı unsurlardan oluşan hil'at göndermiş (Bunlara ilave olarak halifenin kendi eliyle sardığı bir de sarık vardı) Mes'ud'da elçinin bulunduğu kabul merasiminde hil'atı giyerek halifeye metbuiyetini göstermişti³⁷⁷.

Görüldüğü gibi hil'at sadece elbise olmayıp zikredilen eşyalar da hil'atın unsurlarından idi. Ayrıca sultana ait hil'atın (Tiraz'ın) Bağdat'ta imal edildiği ve Gaznelilerin hakimiyet rengi olan siyah rengi taşıdığı anlaşılmaktadır. Şunu da söylemek gerekir ki Gazneli Sultanları kırmızı rengi de tercih etmişlerdir³⁷⁸.

Halifenin Türkistan Hanlarına ve müstakil emirlere hil'at vermesinin, ancak Gazne sultanlarının aracılığı ile olabildiği anlaşıyor³⁷⁹. Eğer halife tarafından müstakil bir hükümdara Gazne sultanının bilgisi olmadan hil'at tevcih edilmiş ise Sultanı incitmekten korkan müstakil hükümdar bu olayı gizli tutuyordu. Nitekim Halife al-Ğādir Bi-amrillah Harezmsah, Abu'l-'Abbās Māmūn b. Māmūn'a hil'at, liva v.s. gönderdiği zaman Māmūn, Sultan Mahmud'un şefaati ve vasıtası olmadan bunları kabul edip onu incitmekten çekindiği için bu olayı

³⁷⁶Bayhakī, s. 47.

³⁷⁷a.g.e., s. 371.

³⁷⁸a.g.e., 540. 429 Şaban ayında Mes'ud yeni yapılan taht sebebiyle verdiği kabul merasiminde kırmızı renkli bir elbise giymiş idi. Bu elbise altınla öylesine işlenmişti ki elbisenin kumaşı az görünüyordu. Ayrıca bk: a.g.e., s.75.

³⁷⁹a.g.e., s. .291.

gizli tutmuş, ancak Memuniler Hanedanı yakılıp, Harezm Mahmud'un eline geçtikten sonra olay ortaya çıkmıştır³⁸⁰.

Bu olay Mahmud ve Mes'ud devrindeki Gazne Devleti'nin Abbasi Hilafeti ve çevredeki müstakil ve yarı müstakil devletler üzerindeki Gazne nüfuzunun ve tesirinin derecesini göstermektedir.

Göreve yeni atanan kişiler hil'atı giymekle göreve resmen başlamış sayılıyorlardı³⁸¹. Bu kişilerin hil'atı kabul edip giymeleri Sultana metbuluğun alameti olup aksi hareket isyân sayılmaktaydı³⁸².

Konunun genişliği ve Beyhakî tarafından verilen malzemenin çokluğu başlı başına bir mevzuu oluşturup çalışmamızın çerçevesini aşacağından yine Beyhakî'nin ifadelerine dayanarak bazı devlet ricaline verilen hil'atların hangi unsurlardan oluştuğunu vermekle yetinmeyi uygun gördük.

a) Vezirlerin Hil'atı: Kaba-i Saklatun denilen Bağdat'ta dokunmuş altın işlemeli beyaz ince nakışları olan beyaz bir elsibe, Büyük, yüksek ve son derece zarif bir sarık, son derece zarif bir tiraz, büyük bir zincir, üzerine firuzeler oturtulmuş, bin miskal³⁸³ ağırlığında bir kemer, Sultanın ismi nakşedilmiş firuze taşlı bir yüzük.

Vezir sefere çıkmakla görevlendirildiği zaman tevcih edilen hil'atın unsurları değişiyordu. Vezir Aḥmed 'Abd al-Şamad Horasan'daki Türkmen isyânlarını bastırmak için Herat'a gönderildiği zaman (428/1037): kendisine dişi

³⁸⁰Bayhakî, s. 669.

³⁸¹a.g.e., s. 156, 374.

³⁸²a.g.e., s. 339.

³⁸³Miskal: 1 miskal, takriben 4,5 gr.dır.

ve erkek fil, deve, taht-ı revan (mehd), Doğan ve Türk köleler hil'at olarak verilmişti.

b) Arız'ın Hil'atı: Arızlara verilen hil'at Beyhakî Tarihî'nde teferruatlı tavsif edilmemiş, ancak hil'at üzerine bağlanan yediyüz miskal ağırlığında bir kemerden bahsedilmiştir.

c) Hacib-i Büzürglerin Hil'atı: Bayrak, Mancuk, kös, elbiseler, gümüş keseler v.b. şeyler³⁸⁴. Siyah kaba, iki dallı külah ve altın kemer³⁸⁵.

d) Irak Sipehsalarlarının Hil'atı: Altın kemer, iki dallı külah, bin miskallık bir altın dizgin, 20 köle, bin direm, altı erkek ve üç dişi fil, on kat hususi elbise, bayrak, kös v.b. ³⁸⁶

e) Hindistan Sipehsalarlarının Hil'atı: Kırmızı renkli güzel bir hil'at³⁸⁷ bin miskallık altın bir kemer iki dallı külah, kös, tabl, sancak³⁸⁸.

f) Valilerin Hil'atı: Kemer, iki dallı külah, kös, bayrak, beş fil vb. eşya³⁸⁹.

426 Şevval /Ağustos 1035'de üç Selçuklu lideri tarafından Nişabur'a gelen elçi ile yapılan görüşmelerde liderlerin istediği vilayetlerin onlara

³⁸⁴Bayhakî, s. 497.

³⁸⁵a.g.e., s. 160.

³⁸⁶a.g.e., s. 265.

³⁸⁷a.g.e., s. 271

³⁸⁸a.g.e., s. 268-69.

³⁸⁹a.g.e., s. 430.

verildiğine dair menşur yazılarak liva ve hil'atla birlikte gönderilmişti. Her bir lider için hazırlanan bu hil'at, valilere verilen hil'atlara denk olup: iki dallı külâh, liva, Gaznelilerin adetince dikilmiş elbiseler, at, eğer, Türklerin tarzında altın kemer, ayrıca otuz kat her cinsten kesilmemiş kumaşlardan müteşekkildi³⁹⁰.

g) Şahnelerin Hil'atı: Rum ipeğinden yapılmış özel bir elbise, beşyüz miskal ağırlığında altın bir kemer v.s.³⁹¹

Hil'at olarak verilen eşyanın cinsi ile kendilerine hil'at verilenlerin görevleri arasında yakın bir alakanın olduğunu yukarıdaki bilgiler ortaya koymaktadır. Özellikle dikkati çeken nokta, vezir gibi kalem ehliyle sipehsalarlık gibi kılıç ehlinin hil'atlarının temelde birbirinin aynı olduğu ve hil'atların mahiyetinin vazife ile uygunluğunun tatbikatte bir kaide halini almış bulunduğudur.

Şunu da söylemek gerekir ki hil'atların müştemilatı temelde aynı olsa da sultanın lütfuna mazhar olan kişilerin hil'atlerine çok daha fazla ilaveler yapılıyordu.

Hil'at verilen kişilerin ve verilen hil'atların kayıtlarının tutulduğu³⁹² böylece hazinenin kontrol altında bulunmasının sağlandığı anlaşılmaktadır.

Müstakil emirlerin de hil'at tevcih etme yetkisi vardı³⁹³. Ancak bu yetkinin Sultanın müsaadesine tabi olduğu muhtemeldir.

³⁹⁰ Bayhaki, s. 492.

³⁹¹ a.g.e., s. 25. Hil'atler hakkında daha fazla bilgi için bk. a.g.e., s. 144, 226, 284, 294, 357, 407, 409, 430, 501, 530, 535, 660, 657.

³⁹² a.g.e., s. 241.

³⁹³ a.g.e., s. 350.

4 - Taht (taht) Hükümdarlık alemetleri arasında hususî ehemmiyete sahip bir alamettir. Zira kişilerin hükümdarlığı tahta cülusla başlar ve bütün hükümdarlık süresince ondan ayrılmadan devam eder. Hükümdarlar resmî ve özel hayatlarında her vesile ile tahtlarına otururlardı. Özellikle kabul merasimlerinde ve toplantılarda sultan merasim süresince tahta oturur, ancak kabul merasimi tahta yeni oturan halifenin elçisinin kabulü dolayısıyla yapılmışsa yeni halifenin gönderdiği hil'atı giymek için hâcib-i büzürg ve hacibler yardımıyla tahtından iner, halifenin gönderdiği hil'atı giyer, şükür nişânesi olarak iki rek'at namaz kılar sonra tekrar tahtına otururdu. Yine hil'at levâzımından olan tac, gerdanlık, kılıç gibi diğer eşyalar, sultan tahtta oturur halde iken takdim edilirdi³⁹⁴. Sultan tahta oturduğu zaman maiyeti ve devlet erkânı veya huzura kabul edilen kişiler tahtın etrafında ya da önünde belli protokol kaideleriyle yer alırlardı³⁹⁵.

Gazne hükümdarlarının her birinin kendine ait tahtı olduğu anlaşılıyor. Mes'ud tahta oturduğu ilk yıllarda henüz kendi tahtı yapılmadığı için babasından kalan tahtı kullanmış³⁹⁶, daha sonra kendi yaptırdığı muhteşem tahta oturmuştur³⁹⁷.

Sultanın Nişabur, Herat, Büst gibi payitaht mesabesinde olan şehirlerde ikamet ettiği süre içinde burada bulunan tahtlara oturduğu³⁹⁸, ancak av,

³⁹⁴Bayhaki, s. 47, 371.

³⁹⁵a.g.e., s. 47, 56-7, 369, 540.

³⁹⁶a.g.e., s. 524.

³⁹⁷a.g.e., s. 539.

³⁹⁸Bayhaki, s. 509. H. 429'da Selçuklu sultanı Tuğrul Nişabur'u ele geçirdiğinde Mes'ud'un burada bulunan tahtına oturmuş, verdiği genel kabulde şehrin a'yanını kabul etmiş; kadı Sa'd'ı tahtın dibine koydukları mindere

temaşa ve sefer gibi sürekli hareketi gerektiren durumlarda ise tahtının beraberinde götürüldüğü anlaşılmaktadır³⁹⁹. Beyhakî, Mes'ud'un hastalık sebebiyle haremde bulunduğu sırada da tahta oturduğunu zikretmektedir. Galiba burada kastedilen taht kabul merasimlerinde kullanılan taht değil, sultanın istirahat için üzerinde oturduğu taht veya yüksekçe yer olmalıdır⁴⁰⁰.

Yine sultanlar herhangi bir sebeple seferde iken fil üzerine konulmuş olan mehd (mahd) yani taht-ı revanlarda seyahat etmişlerdir⁴⁰¹.

Üç seneden daha fazla bir zamanda bitirilebilen, tamamen altından olan, çeşitli mücevherlerle yapılmış heykellerle süslenen, altın ve ibrişimle dokunmuş çok değerli kumaşlarla tefriş edilen Mes'ud'a ait tahtı ve aynı derecede kıymetli eşya ile donatılan taht salonunu tavsif eden Beyhakî bunları görenlerin hayrette kaldıklarını söyler⁴⁰².

Hükümdar eşlerinin de özel tahtlara sahip oldukları anlaşıyor. Receb 424/1033'de Sultan Mes'ud Gurgan Emiri Bakālicār'ın kızı ile evlendiği zaman

oturtmak suretiyle iltifat etmiş ve onun nasihatlerini dinlemişti (a.g.e., s.553-54). H. 431'de aynı şehir Gazneliler tarafından tekrar ele geçirilince bu sefer Tuğrul'un oturduğu taht, Horasan sâhib divanı Sūfî tarafından parçalattırılıp fakirlere dağıtılmıştı (a.g.e., s.607). Sūfî'nin bu hareketinden tahta bir başka devletin hükümdarının oturmasının tahtın ilk sahibi açısından zül addedildiği ortaya çıkmaktadır.

³⁹⁹Bayhakî, s. 169, 460. Ancak bu tahtların saraydaki muhteşem tahtlar olmadığı muhtemeldir. Zaten Beyhakî Tarih'i'nde de taht-ı revan olarak vasfedilmesi bunu ortaya koymaktadır.

⁴⁰⁰a.g.e., s. 511.

⁴⁰¹a.g.e., s. 162.

⁴⁰²Bu muhteşem taht hakkında daha fazla bilgi için bk: a.g.e., s. 540.

gelinin getirdiği çehiz arasında çok değerli mücevherlerle süslenmiş ve bir bahçeyi andıracak şekilde tanzim edilmiş bir taht vardı⁴⁰³.

5- Taç (tāc): Maddi hükümdarlık alametlerinden olan taç da daima taht ile beraber zikredilmiş ve birbirini tamamlayan iki unsur gibi vasfedilmiştir.

Gazne hükümdarları bütün resmi merasimlerinde tahta oturdukları zaman, başlarına taç koymuşlardır.

Gazne sultanlarının taçlarının da tahtları gibi çok değerli maden ve taşlardan yapıldığı şüphesizdir. Nitekim Beyhakî'nin ifadelerinden verdiğimiz yukarıdaki taht örneğinden anlaşıldığına göre tacın da başa konulunca zahmet verecek kadar ağır ve süslü olduğu aşikardır. Sultanın başına eziyet vermemesi için tavandan asılı zincire merbut olması bunu göstermektedir. Sultan bu tacı külahının üzerine koyuyordu⁴⁰⁴.

Tacın hükümdarların emriyle özel olarak yapıldığı gibi halifenin gönderdiği hil'atın levazımından da olduğu anlaşılmaktadır. Halife tarafından gönderilen tacın da mücevherlerle süslü olduğu nakledilmektedir⁴⁰⁵.

Ayrıca şehzade eşlerinin de taç takdıklarına dair bilgiler verilmektedir (429/1038). Şehzade Merdanşah Saray kölelerinin saları Beydoğdu'nun kızı ile nikahladığı zaman, Beydoğdu'nun kızına cehiz olarak verdiği eşyalar arasında dört tane de mücevherlerle süslü altın taç bulunduğunu Beyhakî zikreder⁴⁰⁶. Buna kıyasla hükümdar eşlerinin de taç takdıkları kesin olarak söylenebilir.

⁴⁰³Bahsedilen tahtın tam tavsifi için bk: a.g.e., s. 396.

⁴⁰⁴Bayhakî, s. 540.

⁴⁰⁵a.g.e., s. 371.

⁴⁰⁶a.g.e., s. 526.

6 - Yüzük (= anguſtar): Çok eski devirlerden beri yüzük (mühür) bir otorite (hükümdarlık) alameti olagelmıştır. Sultanın hükmü onun yüzüğü yani mührüyle beraber kendisinin olmadığı yerlere ulaşmıştır. Bu arada hükümdara vekalet de onun mührünü taşımak, onun mührüne emanetçi olmak ile gerçekleşmiştir. Mührün yapılıſ şekli ve taşınması devirlere göre çeſitlilik arzeder. En yaygın taşınma şekli bilhassa Orta Çağda yüzüğün taşı şeklinde olarak görülür. Bu hali aynen Gaznelilerde de görmekteyiz.

Beyhakî'nin verdiği bilgilere göre Gazne Sultanları adlarının yazılmış olduğu yüzükleri kullanmışlardır⁴⁰⁷. Tarih-i Beyhakîde yüzüğün kullanışı ile ilgili ſu durumları görüyoruz:

Vezire ve vezirlik makamında bulunanlara hükümdarın yetki verdiğine yani, kendisine vekil tayin ettiğine işaret olarak yüzük verilmesi durumudur. Mes'ud vezaret görevini tevdi ettiğı iki vezirine de kendi ismini taşıyan yüzüğü vererek onların kendi adına hareket etme yetkilerini "Haceye verdiğim bu yüzük saltanat yüzüğüdür. O bizim halifemiz (vekilimiz)'dir. Devlet ve memleketin menfaatine muteallik her işte bizim fermanımızdan sonra onun fermanı caridir" sözü ile bu durumu ifade etmiştir⁴⁰⁸.

Yüzüğün kullanışıyla ilgili diğeri bir durum hükümdarın aman vermesi olayıdır. Aman verme, herhangi bir sebeple Sultan tarafından bir şey yapılmayacağına dair bir garanti belgesi olup bizzat Sultanın el yazısı ile yazdığı ve yeminleri havi bir belge idi. Sultan bu aman-nâmeyi kendi yüzüğü veya yüzük muadili birşey ile birlikte bu kişiye gönderiyordu.

⁴⁰⁷ Bayhakî, s. 156, 374.

⁴⁰⁸ a.g.e., s. 156, 374, 391.

Böylece yüzük ve aman-nâme işte, bir hile olmadığına ve vaadin bizzat Sultan tarafından yapıldığına kefalet ediyordu⁴⁰⁹.

Ancak aman verme durumunda hileye başvurulduğu da cari idi. İsyancı bir orduyu savaşıla alt edemeyeceğini anlayan kumandan, rakip gücün kumandanına isyânından vazgeçmesi halinde sultanın şefaatine mazhar olup kendilerinin sultanın hizmetinde bulunacaklarına dair garanti veriyor ve bunun nişanesi olarak da sözde Sultana ait bir yüzük delil olarak gönderiliyor ve yüzüğün kefaleti ile isyancılar alt ediliyordu⁴¹⁰.

7. Nevbet (Navba): Hükümdarı hükümdar yapan maddi unsurlardan biri olan nevbet hükümdarlık sarayının kapısında veya çadırın önünde muayyen zamanlarda, ekseriye namaz vakitlerinde o zamanın devlet orkestrasının konser vermesi demektir⁴¹¹.

Gaznelilerin çağdaşı olan devletlerde müstakil hükümdarlar için beş vakit namaz vaktinde çalınıyordu⁴¹². Beyhakî'nin: "Hace ancak saray davulu öğle vaktinde çaldığı zaman saraydan ayrıldı"⁴¹³ ifadesine dayanarak Gaznelilerin de namaz vakitlerinde nevbet çaldırdıklarına hükümlenabilir⁴¹⁴.

⁴⁰⁹Bayhakî, 234, 317-18.

⁴¹⁰a.g.e., s. 561.

⁴¹¹Köymen, Saray Teşkilatı, s. 25,

⁴¹²a.g.e., s. 25; Uzunçarşılı, Medhal, s. 2, 25, 74.

⁴¹³Bayhakî, s. 157.

⁴¹⁴Beyhakî tarihinde zikredilmemesine rağmen bazı kaynaklar teessür zamanlarında nevbet çalınmadığına işaret etmektedir. Uzunçarşılı, Medhal, s. 29. (Dipnot: 3)

Gaznelilerde nevbet: Kös (kūs)⁴¹⁵, Būk (Būk)⁴¹⁶, Tabl (tabl)⁴¹⁷, Dehl (Dahl)⁴¹⁸, Kāse pil (Kāsa pil)⁴¹⁹ gibi çalgılardan oluşmakta idi. Yalnız nevbet takımını oluşturan bu aletlerin hepsi aynı zamanda mı yoksa yerine göre bir veya birkaçı bir arada mı çalınıyordu bilmiyoruz. Ancak Kös'ün daha ziyâde savaş meydanlarında çalındığı hatta Kus-i Cank⁴²⁰ olarak nitelenmesi de bu fikri doğrular niteliktedir. Ayrıca savaş meydanında çalınan köslerin tunçtan yapıldığı ve develerin üzerinde taşındığı anlaşıyor⁴²¹.

Gaznelilerdeki nevbet çalınması sadece namaz vakitleri ve savaş alanlarıyla sınırlı değildi. Karşılama ve uğurlama merasimleri⁴²² ve elçi kabullerinde nevbet çalınması adetti. Özellikle halifelik elçisinin huzura kabul merasiminde Dahl, Buk yanında Kāse pil adı verilen nakkariler ve âyine-i pılan denilen fil üzerinde bulunan davullarda çalınmakta idi⁴²³.

⁴¹⁵Kös. için bk: Muin, Farhang-i Fārsī, md. kus.

⁴¹⁶Būk için bk: a.g.e., md. buk.

⁴¹⁷Tabl için bk: a.g.e., md. Tabl

⁴¹⁸Anvarī, İstīlāhat, s. 39.

⁴¹⁹Kase pil için bk: md. kāsa pil, Farhang-i Fārsī

⁴²⁰Bayhaki, s. 348, 458.

⁴²¹a.g.e., s. 604.

⁴²²a.g.e., s. 38. 281.

⁴²³a.g.e., s. 288-89, 371.

Hükümdarların nevbet takımları olduğu gibi yüksek rütbeli devlet ricalinin⁴²⁴ bir bölgeye emir olarak tayin edilen şehzadelerin,⁴²⁵ sipahsalarların ve tabi emirlerin⁴²⁶ de nevbet takımları vardı. Bu rical de kendi emirleriyle herhalde sultanın müsaadesi dahilinde nevbet çaldırma hakkına sahip idiler. Nitekim Harzemşah Altuntaş Mes'ud'un kendisi hakkındaki kötü düşüncesini sezip, Herat Sarayından davul çaldırmadan ayrılmış, böylece Mes'ud'un planlarını bozmuştu⁴²⁷.

Hindistan sipahsalarlığına tayin edilen Hint asıllı kumandanlar zikredilen tabl ve kös yanında, Hindistanlı kumandanların adeti gereğince tömbek (tunbak) adı verilen davul da çaldırırlardı.⁴²⁸

8. Payitaht (pāy-i taht = Hükümet Merkezi): Her devletin bir merkezden yönetildiği muhakkaktır. Bu itibarla Gazneliler için de siyasî gelişmelere paralel olarak bazı şehirlerin merkez görevini üstlendiği söylenebilir. Her ne kadar Nişabur, Herat, Büst gibi şehirler zaman zaman bir merkez gibi kullanılmışsa da bizzat Beyhakî tarafından "hazrat" ve "Dār al-mulk" sıfatıyla beraber kullanılması⁴²⁹ devletin gerçek merkezinin Gazne olduğunu ortaya koymaktadır.

⁴²⁴ Bayhakî, s. 160, 497.

⁴²⁵ a.g.e., s. 501.

⁴²⁶ a.g.e., s. 181, 268, 497.

⁴²⁷ a.g.e., s. 86.

⁴²⁸ a.g.e., s. 407.

⁴²⁹ a.g.e., s. 200, 255, 432.

Sultan Mahmud'un ölümü üzerine, halası Hurra-i Hatali'nin Isfahan'da bulunan Mes'uda gönderdiği mektupta: "Asıl olan, en ziyâde ehemniyet verilmesi lâzım gelen Gazne, ondan sonra Horasan'dır. Diğerleri fer'idir, ikinci derecede ehemniyeti haizdir..... Emir buraya gelmek hususunda acele etsin taki bu saltanat tahtı elden gitmesin....." tarzındaki ifadesi başkent olan Gazne'nin önemini göstermekte ve Gazne'ye sahip olmakla tahta sahip olmanın eş tutulduğu anlaşılmaktadır⁴³⁰.

Gazne'nin önemini ortaya koyan ikinci örnek ise Mevdud'un tahta oturmasıyla ilgilidir. Mes'udun Hindistana giderken bir isyân neticesi öldürülmesi üzerine sultan ilân edilen Muhammed Gazne'ye dönmeyerek kışı Peşâver'de geçirmişti. Babasının ölüm haberini Belh yakınlarında öğrenen Mevdud, amcası Muhammed üzerine yürümek isteyince Vezir Aḥmed 'Abd al-Şamad buna karşı çıkarak Gazne'ye dönmesini, Gazne'yi elde etmekle saltanat tahtının daha kolay elde edileceğini söylemiş ve bu surette Gazne'nin önemini belirtmişti⁴³¹.

Alptekin'in 351/962'de Gazne'de devletin temelini atışından, devletin yıkılışı olan 558/1163'e kadar iki asır boyunca Gazne şehrinin devlete payitahtlık ettiği söylenmiştir. Gerek ilmî ve edebî faaliyetler, gerek maddi zenginlikler öncelikle Gazne için kullanılmıştır. Bir kaynağın: "Altıyüz fırın ve altıbin zahirecinin bulunması ve ilân yapılacağı zaman tellâl'ların 200 kadar deve ve at kullandıkları" şeklindeki ifadesi⁴³² o günün Gazne'sinin genişlik ve büyüklüğünü ölçü olarak ortaya koymaktadır.

⁴³⁰Bayhaki, s. 13, 14.

⁴³¹Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 77.

⁴³²Haşimî, History, s. 132.

Durum böyle olmakla beraber Gazne Sultanları için özellikle de çalışmasına esas teşkil eden Mesud devri için tek merkez Gazne değildi. Gazne'nin yanında Belh, Büst genellikle, Nişabur ve Herat muayyen zamanlarda ve Lahor'da bazı acil durumlarda Mes'uda başkent ve ikâmetgah olarak hizmet etmişlerdi.

Selçukluların eline geçinceye kadar Sultan Mesud Belh'i kışlak olarak kullanmıştır⁴³³. Nişabur'a gelince Mes'ud burada taç giymiş, Irak ve Horasan'da çıkan karışıklıklar dolayısıyla devletin tehlikede olduğunu hissedince Nişabur'a gelip orada kalmıştır⁴³⁴. Ayrıca sultana ikâmetgah olması yanında hazinenin bulunduğu ikinci merkez olmuştur⁴³⁵. Büst şehri de sultanın uzun süre burada mukim olmasıyla devlete başkentlik etmiştir.⁴³⁶ Başkent mesabesinde bir başka şehir de Herat idi. Mes'ud emirlik günlerini Herat'ta geçirdiği için onun bu şehre karşı da özel bir ilgisi vardı, bu sebeple zaman zaman Herat'a gidip devleti buradan idare etmiştir⁴³⁷.

Gazneliler için önem taşıyan bir diğer şehir Lahor idi. Bir bakıma Lahor zikredilen diğer şehirlerden daha emniyetli ve en iyi sığınılacak yer olarak ortaya çıkmıştır. Dandenekan yenilgisinden sonra Selçukluların Gazne'ye girme tehlikesiyle karşı karşıya kalan Mesud, vezirin itirazına rağmen hazine

⁴³³Bayhaki, s. 9, 58, 87.

⁴³⁴a.g.e., s. 365, 443..

⁴³⁵a.g.e., s. 58, 545-46, 549.

⁴³⁶a.g.e., s. 504-22.

⁴³⁷a.g.e., s. 361.

ve ailesini alarak Lahor'a gitmeyi uygun görmüş ve bu sebeple Gazne'yi terketmişti⁴³⁸.

Mes'ud'un bu tercihi sonraki sultanlara da örnek olmuş batıda yenilen Gazneli hükümdarlar doğuda emniyetli gördükleri Lahor'a sığınmayı adet edinmişlerdir.

Gazne hükümdarlarının Gazne'den ayrılıp Lahor'u başkent yapmaları en son Hüsrevşah zamanında olmuştur. Hüsrevşah'ın Lahor'a gelmesinden sonraki 25 sene Lahor Gaznelilere başkentlik yapmış (558-583/1163-1187) ve Gazne devleti burada sona ermiştir⁴³⁹.

9- **Bayrak:** Beyhakî Tarihinde alem ('alam), alamet ('alāmat), liva (livā) ve rayet (ra'yat) şekillerinde geçen bu kelimelerin hepsinin bayrak manasına geldiğini kaynaklar zikretmektedir⁴⁴⁰ ve bayrak ta maddi hakimiyet alametlerindendir.

Özellikle sultanların bayrakları Rayet diye adlandırılmakla beraber, Beyhakî Tarihinde Ra'yat-i Ālī ve Ra'yat-i Maṣṣūr terkipleriyle mecazi olarak hükümdar kastedilmiştir⁴⁴¹.

Beyhakî'nin ifadelerinden Gazneli devri bayrakları hakkında oldukça bilgi sahibi olabiliyoruz. Hükümdara ait resmi bayrak bulunduğu gibi⁴⁴²

⁴³⁸Bayhakî, s. 660-64.

⁴³⁹Hāşimî, History, s. 133.

⁴⁴⁰Bk. Rayet: Pakalın, Tarih Deyimleri ve Terimleri, III., 14; Anvarî, İstīlāḥāt, s. 246; Uzunçarşılı, Medhal, s. 35. Liva: Pakalın, Tarih Deyimleri ve Terimleri, II, 367; I. Uzunçarşılı, md. Liva, I.A. VII, 63; Anvarî, İstīlāḥāt, s. 265. Alamet: Anvarî, İstīlāḥāt, s. 136; Akhlaqî, s. 126.

⁴⁴¹Bayhakî, s.283, 285, 340, 432, 442, 477, 557, 560.

şehzadelere⁴⁴³ kumandanlara⁴⁴⁴ vali veya yarı müstakil hükümdarlara⁴⁴⁵ da diğer hakimiyet alametleriyle beraber bayrak veriliyordu.

Muhtemelen askeri kıtaların, üstünde hususi alametler ve şekiller taşıyan bayrakları vardı. Mesela Saray kölelerinden oluşan kıtaların bayraklarında arslan alameti ('Alāmat-i Şīr) bulunuyordu⁴⁴⁶. Yine yarı müstakil hükümdarlara (Sipehsalarlara) kırmızı renkli ipek kumaşlardan yapılmış bayraklar verildiği anlaşıyor. Hindistan sipehsarlığına tayin edilen Ahmet Yinaltekin'in bayrağı kırmızı ipektendi⁴⁴⁷. Beyhakî'nin ifadesinin mulaklığından ötürü bayrakla birlikte zikredilen Mancuk'un bayrağın direğinin üzerine takılan ay şeklindeki bir alamet mi bayrağın üzerine işlenen bir şekil mi veya yarı hakimiyet sembolü mü olduğu anlaşılmamaktadır. Ancak, bazı müelliflerin ifadelerine dayanarak bunun birinci tarife daha yakın olduğu söylenebilir⁴⁴⁸. Buna göre Ahmet Yinal Tekin'in bayrağının kırmızı ipekten ve bayrak direğinin üzerine konan hilal şeklindeki bir şekilden oluşmuş olduğu kanaatine varılabilir.

Yine Beyhakî'nin Hindistan'a sipehsalar tayin edilen Hintli Tilek'e verilen Hindistan sipehsarlığı levazımını sayarken, 'Alāmat-i Mancūk diye

⁴⁴²Bayhakî, s. 162, 170, 290, 574, 639

⁴⁴³a.g.e., s. 657.

⁴⁴⁴a.g.e., s. 160, 271, 281, 407, 494.

⁴⁴⁵a.g.e., s. 492, 465, 495.

⁴⁴⁶a.g.e., s. 271, 623

⁴⁴⁷Bayhakî, Buhara Hakimi Alitekin'in bayrağının da kırmızı renkte olduğuna işaret eder (Bayhakî, s. 346). Nitekim Karahanlılar'ın hakimiyet rengi kırmızıydı (Genç, Karahanlı Devleti Teşkilatı, s. 149).

⁴⁴⁸Uzunçarşılı, Medhal, s. 74; Anandrac, md. Liva; Anvarî, İslahât, s. 43; Şükun, Lûgat, s. 1882.

bahsetmesi⁴⁴⁹ Mancuk'un bayrak direkleri üzerine takılan alamet olduğu fikrini teyit etmektedir.

Ancak bütün vali ve sipehsalarının bayraklarının bu vasıfları taşıdığını söylemek güçtür. Çünkü müellifimiz, Irak sipehsaları Taş-ı Ferraş'a alamet verildiğini zikrederken herhangi bir tavsifte bulunmaz⁴⁵⁰. Nitekim Köprülü, devletin resmi bayrağından gayri bayraklarda ayrı ayrı renkler kullanılması adetinin birçok İslâm ve Türk devletlerinde varolduğunu ve bu itibarla Gazneli bayraklarında da hükümdarların, kumandanların veya emirlerin isim ve lakaplarının yazılmış olmasının muhtemel olabileceğini işaret etmektedir⁴⁵¹.

Kaynağımızın verdiği bilgiye göre kesin olan şudur ki, Gazne hükümdarlarına ait bayraklar siyah renkli idi⁴⁵². Gazneliler için siyah rengin bir anlamı olduğunu ve hakimiyet ifade ettiğini de söylemek mümkün görünüyor. Nitekim peygamberin alâmet olarak tercih ettiği renklerden biri olan siyah, Abbasilerde de hakimiyet rengi olmuştur. Gazneli sultanların hakimiyet rengi olarak bu rengi tercih etmeleri Uzunçarşılı'nın: "siyah renk Abbasilerin şiarı olduğundan bu rengi kullanmak onların manevi nüfuzunu kabul etmek

⁴⁴⁹Bayhakî, s.407.

⁴⁵⁰a.g.e., s. 281.

⁴⁵¹M. Fuat Köprülü, md. Bayrak, İ.A., II, 406. Bayhakî Selçuklu liderlerinin (Tuğrul, Yabgu, Davud) bayraklarının siyah renkli olduğundan bahsederken (Bayhakî, s. 627) bunların ayırıcı özelliklerini zikretmemekle beraber Sultan Mes'ud'un bu üç liderle yaptığı savaşta yenilmeleri üzerine "Siyah bayrak yerinden oynadı ve bunun Davud'un ordusu olduğunu söylediler" şeklindeki ifadesi (Bayhakî, s. 475) Köprülü'nün bu yorumunu teyit edecek mahiyettedir.

⁴⁵²a.g.e., s. 574, 639.

manasını taşıyordu."⁴⁵³ ve Köprülü'nün: "Gaznelilerin siyah rengi tercih etmelerinin sebebi muhtemelen eski Türklerde de görülen hakimiyet rengi olmasından ziyade, Abbasi-Gazneli münasebetleri neticesinde Gaznelilerin kendilerini Abbasilerin meşru mümessili gibi görmüş olmalarındandır"⁴⁵⁴ ifadeleriyle bir derece açıklık kazanmaktadır.

Emir ve valilerin bayraklarında siyah rengi taşımaları isyân alameti sayılıyordu⁴⁵⁵.

Muharebe esnasında bayrağın bulunduğu yer, hükümdar veya ordu kumandanının bulunduğu yeri gösterdiğinden (çoğunlukla merkezde bulunurdu) asker daima buna dikkat ederdi⁴⁵⁶. Herhangi bir sebeble bayrağın görülmemesi veya yerinden oynaması ordunun bozulduğuna alametti⁴⁵⁷.

Bir yerin zapt ve işgalinde bayrağın kale burcuna çekilmesi teslimiyet işareti⁴⁵⁸ olduğu gibi, bayrağın düşman eline geçmesi de ordunun yenilgisi anlamına geliyordu⁴⁵⁹.

⁴⁵³Uzunçarşılı, Medhal, s. 71.

⁴⁵⁴M. Fuat Köprülü, md. Bayrak, I.A., II, 406.

⁴⁵⁵Bayhaki, s. 681.

⁴⁵⁶a.g.e., s. 345-47.

⁴⁵⁷a.g.e., s. 475, 574.

⁴⁵⁸a.g.e., s. 465

⁴⁵⁹a.g.e., s. 42-3.

10. **Çetr (Çatr):** Sultanların başları üzerinde tutulan gölgelik olarak tarif edilen Çetr⁴⁶⁰ de maddi hakimiyet alametlerindendir.

Sultan, sefer⁴⁶¹ ve eğlenmek⁴⁶² maksadıyla saray dışında bulunduğu zaman beraberinde götürülüyor, muhtemelen güneş, yağmur v.s. gibi dış etkilere sultanı muhafaza ediyordu.

Şevval 430/Haziran 1039'da vuku bulan Serahs Muharebesinde Mes'ud çetri başında olduğu halde, ordunun merkezinde savaşıyordu. Beyhakî'nin zikrettiği bu olaydan, çetrin sadece sultanı dış etkilere korumak için değil, aynı zamanda harp meydanında sultanın veya ordu komutanının ordunun idaresini bizzat yürüttüğünün de alâmeti olduğunu görüyoruz. Harp meydanında sultanın başı üzerinde tutulması gereken çetr, sultanın bulunduğu mevki gösterdiğinden asker daima buna dikkat ederdi, eğer yerinde değilse, düşmüştü ve ordunun bütün cenahlarından görünmüyorsa, bu durum sultanın başına bir hal geldiğinin işareti olarak kabul ediliyor, neticede de ordunun dağılmasına kadar varan istenmeyen hallere sebep olabiliyordu⁴⁶³.

Dandenekan muharebesinde (431/1040) Mes'uda ait çetr, bayrak v.s. gibi gerekli eşya Selçukluların yağmasına uğradığından, bunlar olmaksızın Gazne'ye dönemeyen sultan, Ribat-ı Karvan'da beklemiş, ancak Gazne kutvalı

⁴⁶⁰Pakalın, Tarih Deyimleri ve Terimleri, I, 357; Genç, Karahanlı Devlet Teşkilatı, s. 149; Uzunçarşılı, Medhal, s. 28, 29; Köymen, Saray Teşkilatı, s. 20

⁴⁶¹Bayhakî, s. 574-75.

⁴⁶²a.g.e., s. 162, 170.

⁴⁶³a.g.e., s. 574-75.

Bū 'Alī'nin ve sultanın yakınlarının gönderdiği bu tür levazımı temin ettikten sonra Gazne'ye dönebilmiştir⁴⁶⁴.

Beyhakī'nin ifadelerinden Gazne hükümdarlarının çetrlерinin de tıpkı bayrakları gibi siyah rengi taşıdıklarını anlıyoruz⁴⁶⁵.

Gazneliler zamanında çetrin, sadece hükümdarlara ait bir alâmet olmadığı, yarı müstakil hükümdar sayılan sipehsalarların, komutanların,⁴⁶⁶ emirlik payesini alan şehzadelerin de çetr sahibi oldukları anlaşılıyor.⁴⁶⁷ Çetrlерin bu kişilere sultan tarafından verildiğine dair bir bilgiye rastlayamıyoruz. Ancak tabi hükümdarların siyah bayrak ve siyah çetr edinmeleri isyân alâmeti olarak sayılıyordu⁴⁶⁸. Bu bilgiye dayanarak bu tür kişilerin çetr sahibi olabilmelerinin sultanın müsaadesine bağlı olduğu sonucu çıkarılabilir. Yalnız sultan ve Emirlerin çetrlерinin renk ve ebatlarının farklı olması muhtemeldir.

11- Gaşīye (Ġāşīya): Eğer örtüsü anlamında kullanılan⁴⁶⁹ Gaşīye de hakimiyet alameti idi⁴⁷⁰.

⁴⁶⁴Bayhakī, s. 639.

⁴⁶⁵a.g.e., s. 574, 639.

⁴⁶⁶a.g.e., s. 594, 407.

⁴⁶⁷a.g.e., s. 657.

⁴⁶⁸a.g.e., s. 680-81.

⁴⁶⁹Muin, *Ferheng-i Fārsī*, md. Gaşīye.

⁴⁷⁰bk. md. Gaşīye, I.A., IV, 721.

Kaynaklarda Gazne sultanları tarafından kullanıldığına dair bilgiler elimizde yoksa da, Beyhakî Tarihi'nde bazı ileri gelen kişilerin gaşiye sahibi oldukları⁴⁷¹ hatta Hac sipehsalarlığı ile görevlendirilen kişilere verilen hil'atın levazımından olduğu⁴⁷² zikredilmektedir. Bu bilgiye kıyasla bu devir hükümdarlarının da gaşiye kullandıklarına şüphe yoktur.

Beyhakî'nin ifadelerinden gaşiyenin, sahibi ata binince rikabdan tarafından koltuk altında taşınarak, attan ineceği zaman yere yayılan geniş işlemeli ve süslü bir kumaş olduğu anlaşılıyor⁴⁷³

Kardeşi Emir Nasr'ın bir vesile ile Abu'l-Ḳāsim Rāzī adındaki bir kişiye teveccüh gösterdiğini, neticede bu kişinin de gaşiye sahibi olduğunu öğrenen Sultan Mahmud çok kızmış bu sebeple kardeşini azarlamış, oğulları Muhammed ve Mes'uda gaşiye verilecek kişilerin seçimi hakkında emirler göndermişti⁴⁷⁴. Ancak eserin yazıldığı tarihlerde gaşiye kullanmanın bir ayrıcalık olmaktan çıktığından, bizzat Beyhakî'nin ifadesiyle 50 direme sahip olan herkesin gaşiye satın alıp kullandığından, casuslar ve münhiler haberdar etmedikleri için padişahların da bu durumdan haberli olmadığından şikayet edilmekte hatta böyle devam ederse bu hususta ferman çıkarmanın gereğinden bahsedilmektedir⁴⁷⁵.

⁴⁷¹ Bayhakî, s. 357-60.

⁴⁷² a.g.e., s. 357.

⁴⁷³ a.g.e., s. 359-60. Selçuklu ve Memluklerde sultanlara mahsus altın işlemeli gaşiyenin saltanat alameti olarak, rikabtarın elinde sağa-sola sallanarak götürülmesi adetti. (Uzunçarşılı, Medhal, s. 308; md. Gaşiye, I.A.. IV, 721).

⁴⁷⁴ a.g.e., s. 360.

⁴⁷⁵ a.g.e., s. 408, 360.

12. Saray: Hükümdarın maddi alametleri arasında saraylar ayrı bir yer işgâl eder. Özellikle başşehirlerde yapılan sarayların gösterisi, hükümdarı ve dolayısıyla devleti içe ve dışa karşı haşmetli göstermek için bir propaganda vasıtası olmuştur.

Saray genel olarak hükümdarın ikâmetgâhı ve devlet işlerinin yürütüldüğü yer olarak ifade edilmektedir. Beyhakî Tarihî'nde sarayın, bu manasıyla başta hükümdarın ikametgâhı (özellikle haremi)⁴⁷⁶ olmak üzere, emirlik payesini alan şehzadelerin⁴⁷⁷ ve yüksek rütbeli devlet ricalinin⁴⁷⁸ ikametgâhları için kullanıldığını da görüyoruz. Şunu da belirtmek gerekir ki devlet ricali, devlet işlerini dergâhta icra ettiği gibi kendi saraylarında da yürütmüşlerdi⁴⁷⁹.

Saray kavramı içinde kanaatimizce asıl üzerinde durulması gereken nokta, bu kavrama yakın anlamlarda kullanıldığını gördüğümüz **Bârgâh**⁴⁸⁰ **Dergâh**⁴⁸¹ **Dergâh-ı âlî**⁴⁸² ve **hazret**⁴⁸³ kelimelerinin ifade ettikleri mânâdır. Özellikle Dergâh tabiriyle bir mekândan ziyade, daha şumullü bir mefhum

⁴⁷⁶Bayhakî, s. 234, 249, 256, 271, 344, 502, 523, 556, 565.

⁴⁷⁷a.g.e., s. 249, 432.

⁴⁷⁸a.g.e., s. 233, 270, 323, 324, 326, 362.

⁴⁷⁹a.g.e., s. 362.

⁴⁸⁰a.g.e., s. 355, 368.

⁴⁸¹a.g.e., s. 46, 50, 156, 221, 227, 230, 406, 590.

⁴⁸²a.g.e., s. 4, 264, 327, 373, 389.

⁴⁸³a.g.e., s. 274, 661.

dikkate alınarak sultanın bizzat bulunduğu yer ve onun huzuru kastedilmiştir. Bunun başkentteki saray olması şartı yoktur. Herhangi bir şehirde sultanın ikamet ettiği sarayı⁴⁸⁴ sefer veya başka bir sebeple bir menzilgâhdaki çadırı⁴⁸⁵ da bu adla adlandırılmıştır.

Netice olarak dergâh, sultanın devlet başkanı olarak makamını ifade etmektedir.

Dergâh-ı âli terkihiyle ise saraydan ziyâde, mecazi olarak sultan kastedilmiştir⁴⁸⁶.

Esasında Gazne hükümdarları için bir şehirdeki saraydan değil, saraylar kompleksinden, hatta bir mahalleden bahsetmek gerektiği anlaşılıyor. Beyhakînin ifadelerine dayanarak Gazne sultanlarının saraylarının, süslü bahçeler, ordu arzı, çevgan oyunu ve bayram namazlarını eda etmek için gereken geniş meydanlar, kabul merasimleri ve ziyâfetler için güzel bir şekilde tefriş edilmiş muhtelif salonlar, koridorlar, devlet işlerinin yürütüldüğü dîvanlar, saray köleleri için yatak-hâneler ve sultanın özel hayatını sürdürdüğü harem v.b. gibi binalardan oluştuğu anlaşılıyor⁴⁸⁷.

Beyhakî Sultan Mes'ud'un Gazne'de yaptırdığı sarayın planlarını bizzat kendisinin çizdiğini, bu sarayın dört yılda tamamlandığını, (427/1036) amele ve ustaların ücretinin saraya safedilenin iki misli kadar tuttuğunu, toplam olarak bu saraya yedi milyon direm harcandığı deftere kaydedilmişse de gerçekte bunun iki misline malolduğunu ve eserin yazıldığı yıllarda az çok harap olmasına

⁴⁸⁴Bayhakî, s. 46.

⁴⁸⁵a.g.e., s. , s. 133, 615.

⁴⁸⁶a.g.e., s. 325, 373.

⁴⁸⁷a.g.e., s. 56, 287, 344, 365, 499, 503, 524.

rağmen yirmi yılda yapılan ilavelerle hâlâ ayakta kaldığını ve kalan bahçeler ve binaların, geçmişte ne kadar güzel olduğuna şehadet ettiklerini kaydetmektedir⁴⁸⁸. Onun bu ifadesinden Gazne Sultanların saraylarının haşmeti açıkça anlaşılmaktadır.

13 - Saltanat Çadırı: Hükümdarın hayatı, seferler sebebiyle saraydan çok çadırlarda geçiyordu. Bundan dolayı tıpkı saray gibi hükümdar çadırı da hakimiyet alâmeti idi.

Beyhakî Tarihî'nde saltanat çadırı, Serâ-perde veya saray-perde, hârgâh, hayme ve hayme-i bûzûrk tabirleriyle ifade edilmiştir. Bu tabirlerin eş anlamlı mı yoksa farklı mefhumlar için mi kullanıldığı kat'i olarak anlaşılmıyorsa da, Serâ perde-nin Sultanın sefer esnasında kurdurduğu ve muhtemelen sarayın selâmlığı yani devlet dairesi karşılığında,⁴⁸⁹ hargâh'ın ise daha çok, istirahat ve uyku gibi ferdi halleri için⁴⁹⁰ kullanıldığı kanaatine varılabilir. Hayme-i bûzürkten maksadın ne olduğu anlaşılamamaktadır. Eğer ifade yanlış değilse belki sadece üst örtüsü olan ve altına saray perde dahil, sultanla birlikte sefere iştirak eden devlet ricalinin divânlarının kurulduğu büyük bir çadır kasdedilmiştir⁴⁹¹. Yine Beyhakî'nin ifadelerine dayanarak şunu da belirtmek gerekir ki sefer esnasında devlet ricali devlet işlerini Nîm-i Terk⁴⁹² adı verilen küçük çadırlarda yürütmüşlerdir⁴⁹³.

⁴⁸⁸Bayhakî, s. 499-500.

⁴⁸⁹a.g.e., s. 3, 19, 251, 441, 541.

⁴⁹⁰a.g.e., s. 169, 251, 348, 580, 614.

⁴⁹¹a.g.e., s. 452.

⁴⁹²Nîm-i Terk için bk. a.g.e., s. 24 (Dipnot: 4)

⁴⁹³a.g.e., s. 24, 93, 145, 241, 456, 460, 472.

Gazne hükümdarlarının çadırlarının şekli hakkında herhangi bir bilgi verilmemesine rağmen sultanın, emirlerin ve vezir gibi yüksek rütbeli kişilerin çadırlarının değerli kumaşlardan yapıldığı⁴⁹⁴ ve sultanların çadırlarının bayrak ve çetr gibi hakimiyet alametlerinin rengini taşıdığı muhtemeldir.

Tabi hükümdarlar da saray perdeye sahip idiler⁴⁹⁵. Bu çadırların onlara hil'atın bir parçası olarak Gazne sultanı tarafından verildiğine dair bilgiler Beyhakî Tarihi'nde yoksa da yine Beyhakî'nin ifadeleriyle "Selçuklu sultanları tarafından vilayet emirlerine verildiği"⁴⁹⁶ bilgisinden hareket ederek, bu sınıftan olan kişilerin saray perde sahibi olabilmesinin sultanın müsaadesine bağlı olduğu sonucuna varılabilir. Yalnız bunların saray perdeleri sultaninkinden daha küçüktü⁴⁹⁷.

Saltanat çadırının kurulması sefere alâmet idi. Sultan nereye sefer yapmak istiyorsa çadır o yönde bir yere kuruluyor,⁴⁹⁸ sultanın çadıra inmesiyle ve birkaç menzil katetmesiyle sefer kesinlik kazanıyordu. Nitekim 426/1035'de Sutan Mes'ud Merv'e gitmek istediği zaman saray perde Merv yoluna kurulmuş, sultanın fikir değiştirmesi üzerine yine sultanın emriyle geri getirtilmişti⁴⁹⁹.

⁴⁹⁴Bayhakî, s. 626,

⁴⁹⁵a.g.e., s. 348, 352, 407.

⁴⁹⁶a.g.e., s. 628.

⁴⁹⁷a.g.e., s. 407

⁴⁹⁸a.g.e., s. 361, 442, 504, 556-57.

⁴⁹⁹a.g.e., s. 442-43

Bu çadırlar sadece sefer sebebiyle kurulmuyor, sultanın av ve temaşa için saraydan ayrıldığı zamanlarda da saraydan ıkarılıyor⁵⁰⁰ ve muhtemelen konaklama yerlerine konduruluyordu.

⁵⁰⁰Bayhaki, s. 162.

B) SARAY HAYATI 102-124

B. SARAY HAYATI

Diğer Ortaçağ Türk-İslâm Devletlerinde olduğu gibi Gazneliler de merkeziyetçi bir yönetime sahip olup, bu yönetimin başında mutlak güç sahibi sultan bulunmaktadır. Sultanın başında bulunduğu bu idarî teşkilatın merkezi de saraydır. Saray hayatı denildiğinde ilk akla gelen, sultanın günlük hayatıdır. Onun resmî ve özel hayatını birbirinden kesin çizgilerle ayırmak mümkün değilse de bir devlet adamı olarak sultanın günlük hayatını resmi ve özel olmak üzere şu iki şıkta inceleyebiliriz:

a) Resmî Hayatı

Hükümdarın resmî hayatı, onun tâc, taht ve hil'at gibi çeşitli maddî hakimiyet sembolleriyle⁵⁰¹ donanmış olduğu halde saray, hükümet ve ordu erkânını, sosyal hayatta sivrilmiş kişileri ve raiyyeti belli bir merâsim dahilinde kabul etmesi esnasında sürdürdüğü hayattır. Beyhakî Tarihi'nde *Bâr dâdan* istilâhıyla ifade edilen bu merâsimlerle, sultanın huzuruna kabul izni ve huzura girişte yapılan özel merâsimler ve özel teşrifatlar kastedilmektedir⁵⁰².

Çalışmamıza esas teşkil eden Beyhakî Tarihi'nde muhtelif vesilelerle huzura kabulde uygulanan bu merâsim ve teşrifatlar hakkında, sarîh olmasa da bazı bilgiler verilmektedir. Tarih-i Beyhakî'nin ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Gazneli sarayında huzura kabulün üç türlü yapılmakta olduğunu söylemek mümkündür. Bunlar:

⁵⁰¹Maddî semboller için bk: Bu çalışmada, s. ...69-99

⁵⁰²Anvarî, *İstîlâhât*, s. 20-2.

1. Mutad Kabuller

2. İstişârî Kabuller (Halvet, Meşveret Meclisleri)

3. Genel Kabuller (Bâr-ı Âm)

1. Mutad Kabuller:

Beyhakî'de bu tür kabul merasimleri genel anlamıyla Bâr dâdan olarak zikredilmekte ve meclis olarak adlandırılmaktadır⁵⁰³.

Mutad veya olağan kabuller muhtemelen normal durumlarda Cuma günü hariç⁵⁰⁴ her gün sabahleyin (kuşluk vaktinde)⁵⁰⁵ ya da ikindi vakti, namazı müteâkip icrâ edilmekte idi⁵⁰⁶.

Mutad kabullerin süresi hakkında Beyhakî sarih bir bilgi vermese de, muhtemelen sabahleyin yapılan kabul merâsimleri aşağı yukarı kuşluk vaktine⁵⁰⁷ kadar devam edip, sultanın izniyle başladığı gibi yine onun işâretiyle sona eriyordu⁵⁰⁸.

⁵⁰³Bayhakî, s. 343.

⁵⁰⁴Beyhakî Tarihî'nde Cuma günleri kabul merasimlerinin yapıldığına dair bilgiler varsa da (a.g.e., s. 290, 460) zikredilen olaylar sebebiyle bunların mutad kabulden ziyade genel kabul oldukları aşîkardır. Yine aynı kaynaktan edinilen bilgiye göre muhtemelen cuma günü huzura kabuller vezir ve sipahsarlara (yari müstakil hükümdarlara) hasredilmişti. (a.g.e., s. 164, 320).

⁵⁰⁵a.g.e., s. 56, 143, 156, 183, 235, 594.

⁵⁰⁶a.g.e., s. 255-56, 472, 486, 617, 621.

⁵⁰⁷a.g.e., s. 155.

⁵⁰⁸a.g.e., s. 438.

Savaş ve kargaşa gibi olağanüstü durumlarda sultanın bu kabulleri günde iki defa gerçekleştirdiği⁵⁰⁹, ancak sultanın hastalığı veya yakınlarından birinin ölümü halinde bunların günlerce ertelenebildiği görülmektedir⁵¹⁰.

A. Mutad Kabullere Katılan Kimseler:

Bu meclislere a'yân, evliyâ ve haşem olarak adlandırılan yüksek ve orta dereceli sivil ve askerî memurların iştirâk ettiği anlaşılmaktadır.

a) **A'yân (a'yân):** Enverî'nin yüksek rütbeli memurlar olarak tarif ettiği bu tabir⁵¹¹ Beyhakî Tarihî'nde zaman zaman başta vezir olmak üzere diğer divan sahipleri karşılığı kullanıldığı gibi⁵¹² genellikle de bu tabirle zikredilen görevliler yanında Hacib-i buzurg, salar-ı gulaman-ı saray, Hacib-i saray hatta sipehsalarlar gibi yüksek rütbeli askerî görevliler de kastedilmiştir⁵¹³. Bu durumda a'yân-ı davlat⁵¹⁴ A'yân-ı dargâh,⁵¹⁵ arkân-ı davlat⁵¹⁶ ifadeleri ve özel olarak da

⁵⁰⁹Bayhakî, s. 542.

⁵¹⁰a.g.e., s. 533, 564.

⁵¹¹Anvarî, İstilahât, s. 238

⁵¹²Bayhakî, s. 256, 486.

⁵¹³a.g.e., s. 33, 457, 621.

⁵¹⁴a.g.e., s. 263, 443, 444, 456.

⁵¹⁵a.g.e., s. 45.

⁵¹⁶a.g.e., s. 1, 509, 612.

yüksek rütbeli askerî görevliler için a' yān-ı sipāh⁵¹⁷ hudāvandān-ı şamşīr⁵¹⁸ ve Mukāddamān⁵¹⁹ ve sadece yüksek makam sahibi sivil görevliler için de Hudāvandān-ı kalem⁵²⁰ kullanılmıştır.

b) Evliya (Avliyā¹): Genel olarak sultanın hizmetinde olan yüksek rütbeli askerî ve sivil görevliler⁵²¹.

c) Haşem (haşam): Orta dereceli askerî ve sivil görevliler⁵²²

Beyhakî, tarihinde kabullere iştirak eden bu görevlilerin hepsi için kavım tabirini de kullanmaktadır⁵²³.

B. Mutad Kabullerin Şekli:

Huzura kabul önceden devlet erkânına bildirilmemekte⁵²⁴, erkân her gün hıdmet (saygı ve bağlılığını arz etmek ya da saygı göstermek) için maiyyetleriyle (özellikle sipahsalarlar⁵²⁵) birlikte saraya gelip bâr varsa kabul

⁵¹⁷Bayhakî, 445, 612.

⁵¹⁸a.g.e., s. 262.

⁵¹⁹a.g.e., s. 486.

⁵²⁰a.g.e., s. 262.

⁵²¹Anvarî, İstilahât, s. 239.

⁵²²Bayhakî, s. 341

⁵²³a.g.e., s. 56, 58, 438, 445.

⁵²⁴a.g.e., s. 139, 221, 373.

⁵²⁵a.g.e., s. 139, 221.

salonundaki merâsime maiyyetsiz iştirak ediyor, şayet bâr yoksa geri dönüyorlardı⁵²⁶.

Beyhaki'nin huzura kabulün şekli hakkında verdiği malûmatın, çağdaşı Nizâmülmülk'ün verdiği bilgiler tamamen uyduğunu söylemek güçtür⁵²⁷. Ancak Gazne sarayındaki huzura kabul merâsimlerinin özel bir tertip ve teşrîfat kâidelerine bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre; Sultan bu meclislerin yapıldığı kabul salonunda hakimiyet alametleriyle tahta oturuyor, sultanın korunmasında sorumlu olan görevliler tahtın etrafında yerlerini almış oldukları halde huzura kabul merâsimi icrâ ediliyordu⁵²⁸. Saraya gelen devlet ricâli ise huzura kabulden evvel tayin edilen yerlerde bekliyor⁵²⁹, huzura kabul için izin çıkınca belli bir protokol içerisinde kabul resmi yapılan salona giriyorlardı⁵³⁰.

Salona ilk önce hâcibler, arkasından da derecelerine göre ayan girer ve bir kısmı ayakta, bir kısmı da oturarak kabulde bulunurlardı⁵³¹. Sultanın özel muamelelerde bulunacağı kişilerin kabulü diğerlerinden farklı olmakta; hâcibler tarafından karşılanarak sultanın yanına oturtulmakta idiler⁵³².

⁵²⁶Bayhaki, s., 469.

⁵²⁷Nizâmülmülk'ün Kabuller hakkında verdiği malumat için bk. Siyasat-nâmâ, s. 152.

⁵²⁸Bayhaki, s. 58.

⁵²⁹a.g.e., s. 59, 139.

⁵³⁰a.g.e., s. 143, 155.

⁵³¹a.g.e., s. 56, 57, 143, 226, 227, 373.

⁵³²a.g.e., s. 57, 143, 374.

Beyhakî Tarihî'nde huzura kabul edilenlerin hükümdara hıdmeti nasıl yerine getirdiklerine dair verilen bilgilerden şu sonuç çıkarılabilir:

Öncelikle, huzura kabul edilen herkes sultanın çok yakınları olsalar bile yer öpme mecburiyetinde idiler⁵³³. Ayrıca sipehsarlara taht öpme müsaadesinin verildiği anlaşılmaktadır⁵³⁴. Yine başta vezir olmak üzere çok üst rütbeli devlet ricâli (hâcib-i bûzûrk ve sipahsalar) el öpme imtiyazına da sahiptiler⁵³⁵. Sultanla kucaklaşmak hakkı sadece şehzadelere verilmiş gibi görünüyorsa da⁵³⁶ vezir gibi yüksek rütbeli devlet ricâlinden birinin haksız yere suçlanması durumunda sultan bundan pişmanlık duyarsa o kişinin gönlünü olmak maksadıyla bir lutûf olarak o kişiyi kucakladığı da vaki idi⁵³⁷.

Şunu da belirtmek gerekir ki, erkânın sadece sultanın huzurunda değil, sultan tarafından kendilerine emir ve ferman iletildiğinde dahi yer öpme mecburiyetleri vardı⁵³⁸. Eğer sultanın emri, erkâna açık bir mekânda iletilmişse ve erkân da at üzerinde ise, sultanın ismi zikredilince, herkesin atından inip sonra, tekrar binerek hıdmeti yerine getirdikleri anlaşıyor⁵³⁹.

⁵³³Bayhakî, s. 251, 253, 133.

⁵³⁴a.g.e., s. 226.

⁵³⁵a.g.e., 57, 156, 226.

⁵³⁶a.g.e., s. 501.

⁵³⁷a.g.e., s. 85, 328.

⁵³⁸a.g.e., s. 159.

⁵³⁹a.g.e., s. 7.

Tebaanın hergün saraya gelip usullerine göre hıdmeti yerine getirmesi, sultana bağılılığı ifâde ettiğı gibi, merâsime katıldığı halde gerektiğı gibi hıdmeti yerine getirmemekte isyân alameti olarak sayılmakta idi⁵⁴⁰.

Gazne sultanları da muayyen günlerde manevi lider durumunda olan Halifeye hıdmet etmek durumunda idiler. Özellikle Halifelik makamından gelen elçilerin kabul törenlerinde, Halife tarafından gönderilen mektup ve menşurlar sultan tarafından öpülerek alınıyor, mektubun okunması esnasında Halifenin sultanı tebrik bahsine gelindiğinde sultan ayağa kalkıp tahtın yaygısını öpüyor ve böylece hıdmeti yerine getirmiş oluyordu⁵⁴¹.

C. Mutad Kabullerde Görüşülen Meseleler:

Mutad kabullerin maksadı, devlet meselelerinin görüşülmesinden ziyade sultana hıdmet (bağılılık)'i arzetmek ve kararların tebliğı içindir. Fakat istisnaî de olsa hıdmet merasiminden sonra devlete ait meselelerin görüşüldüğü⁵⁴² istişari mecliste birisine görev tevcih etme hususunda alınan kararın mecliste bulunanlara tebliğ edildiğı ve hil'at törenlerinin gerçekleştirildiğı vaki idi.⁵⁴³

Bunlara ilave olarak sultanın devlete ait herhangi bir konu hakkındaki kararı da bu mecliste bulunanlara bizzat sultan tarafından bildirilirdi⁵⁴⁴.

⁵⁴⁰Bayhaki, s. 320.

⁵⁴¹a.g.e., s. 47.

⁵⁴²a.g.e., 617.

⁵⁴³a.g.e., s. 155, 159, 160, 269, 391, 373.

⁵⁴⁴a.g.e., s. 235, 282.

2. İstişârî Kabuller (Halvet Meclisleri)

Bizzat Beyhakî'nin ifadesi ile amacı müşavere olan bu meclisler⁵⁴⁵ kaynağımızda Hâîf Kardan veya Halvat Kardan tabirleriyle ifade edilmektedir.

Sultanın gerek gördüğü zamanlarda toplanan istişâre meclislerinin genellikle kuşluk⁵⁴⁶ ya da ikindi namazı vaktinde genel kabullerden önce⁵⁴⁷ veya sonra⁵⁴⁸ toplandığı ve toplantıda görüşülen konunun ehemmiyetine göre bir sonraki namaz vaktine kadar sürdüğü⁵⁴⁹ ve aynı konu hakkında ve bir günde birden fazla oturum yapıldığı vaki idi.⁵⁵⁰

A. İstişârî Kabullere Katılan Kimseler:

Divan-ı a' lâ olarak niteleyebileceğimiz bu meclisler, sultanın başkanlığında âyân (yüksek rütbeli askerî ve sivil erkân) ve Haşem'in iştiraki ile gerçekleşiyordu. Zaman zaman siyâsî görevi olmayan nedimler de sultanın emri ile meclislere katılıyordu.

⁵⁴⁵Bayhakî, s. 14.

⁵⁴⁶a.g.e., s. 594.

⁵⁴⁷a.g.e., s. 594.

⁵⁴⁸a.g.e., s. 366, 442, 546.

⁵⁴⁹a.g.e., s. 425, 472, 486, 530, 617, 621.

⁵⁵⁰a.g.e., 617.

Zikredilen görevlilerin hepsi aynı anda bu meclislere katılabildiği gibi, çoğu zaman sultan bunların arasından bir veya bir kaçıyla toplantı yapabiliyordu. Çoğunlukla bu kişiler vezir, sâhibdîvân-ı risâlet ve ârız idi⁵⁵¹.

Meclislere kimlerin katılacağı bizzat sultan tarafından tesbit edilip, katılacaklara bu durum tebliğ ediliyordu⁵⁵².

B. İstişârî Kabullerin Şekli:

İstişari meclislerin gerçekleşmesinde meclise katılanların huzura girerken ve huzurda iken ne şekilde davrandıklarına dair teferruatlı bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu toplantılarda sultanın tahtta olduğu⁵⁵³, kabul edilenlerin usule uygun olarak huzura girdikleri⁵⁵⁴ ve derecelerine göre oturdukları veya ayakta durdukları anlaşılıyor.⁵⁵⁵

İstişârî meclislerin işleyiş şekli hakkında şöyle bir hüküm çıkarmak mümkündür.

Meclislerde sultan görüşülecek konuyu ortaya atar ve fikir beyan ederse, meclise katılanlardan hiçbirisi buna itirazda bulunamazdı⁵⁵⁶.

⁵⁵¹ Bayhaki, s. 262, 404, 442, 425, 472, 481.

⁵⁵² a.g.e., s. 481, 621.

⁵⁵³ a.g.e., s. 444.

⁵⁵⁴ a.g.e., s. 472.

⁵⁵⁵ a.g.e., s. 486.

⁵⁵⁶ a.g.e., s. 472-73, 606.

Sultan meclistekilerden görüş bildirmelerini isterse ilk cevap hakkı ve yetkisi vezire aitti⁵⁵⁷. Şayet vezir sultanın fikrine iştirak ediyorsa bu konuda hiç kimse fikir beyan etmiyordu. Beyhaki'nin ifadesine göre "özellikle vezir bu tarzda fikir beyan ettikten sonra hâciplerin görüş bildirmeleri zaten münasip değildi"⁵⁵⁸.

Eğer vezir kendi fikrini beyan etmeden önce huzurda bulunanlardan görüş isterse, o zaman herkes bilgisi dahilinde düşüncelerini açıklıyordu⁵⁵⁹. Bazı durumlarda toplantıya katılanlar müsaade isteyip konuyu başka bir mekanda kendi aralarında tartışarak görüşlerini sultana bildiriyorlardı⁵⁶⁰. Mecliste bulunanlardan biri başka bir kavmin veya hükümdarın adamı olarak suçlanmaktan çekinirse⁵⁶¹, fikrini belirtmekten sakınır; bunun üzerine de sultan o kişiyi yalnız olarak huzuruna çağırıp fikir teatisinde bulunabilirdi⁵⁶². Fakat nihâî karar yine de sultana aitti.

Vezir, sultanın görüşlerine iştirak etmediği durumlarda, kendi fikrini usulüne uygun bir biçimde sultana arz ederek sultanın kararında etkili olabiliyordu. Nitekim sultan Mes'ud Hindistan'a sefere çıkmak istediği zaman (5 Şevval 423/14 Eylül 1032), vezir Aḥmed Ḥasan Maymandī sultanın Hindistan'a gitmesiyle bütün işlerin aksayacağını, Bağdat halifesinin hasta oludğunu ve

⁵⁵⁷ Bayhaki, s. 263.

⁵⁵⁸ a.g.e., s. 443.

⁵⁵⁹ a.g.e., s. 445, 531.

⁵⁶⁰ a.g.e., s. 481.

⁵⁶¹ a.g.e., s. 478.

⁵⁶² a.g.e., s. 446.

ölümü anında sultanın Horasa'nın dışında olmasının hoş karşılanmayacağını; ancak mecliste konuşulan bütün işlerin yola girmesinden ve neticelenmesinden sonra, sultanın bu seferi gerçekleştirmesinin daha iyi olacağını söylemek suretiyle sultanı buna ikna etmişti⁵⁶³.

Ancak her zaman sultanın kararında vezirin ve erkanın fikirleri etkili olamıyor ve sultan bildiğinden şaşmıyordu. 428/1037'de sultan Mes'ud Hansi Kalesi üzerine sefere çıkmak istediği zaman vezir ve âyânın bütün çabalarına rağmen bu kararından vazgeçmemiş, sonuç olarak da Türkmenler Horasan'ı istila etmişti⁵⁶⁴.

Sultan devlet erkânı ile görüşme talep ettiği gibi, erkân da hangi durumda ve zamanda olursa olsun, gerekli gördükçe, sultandan görüşme talep edebiliyordu; ancak bu çok olağanüstü durumlarda mümkün olabilmekteydi⁵⁶⁵.

Devlete ait konularda sultan devlet erkânı ile görüşüp onlara fikir danıştığı gibi, teşkilat dışındaki sosyal hayatta sivrilmiş kişilere de çok önem verir, devlet işleri hakkında onlarla da görüş teatisinde bulunurdu⁵⁶⁶.

⁵⁶³Bayhakî, s. 282 v.d. Bu konu ile ilgili diğer örnek için bk. s. 505-06.

⁵⁶⁴a.g.e., s. 530 v.dd., s. 460 v.d.

⁵⁶⁵a.g.e., s. 471-72.

⁵⁶⁶a.g.e., s. 212.

Bu meclislerde görüşülen konular genellikle tayin⁵⁶⁷, ordu meseleleri⁵⁶⁸, Bağdat halifesinin ölümü durumunda hilâfet makamına karşı takınılacak tavırlar, hutbe okutma, ⁵⁶⁹ elçi gönderme⁵⁷⁰, elçi kabul etme⁵⁷¹dir.

Meclislerde görüşülen meseleler yukarıda zikredilenlerle sınırlı değildi. Birini görevden azletme, hayatına son verme gibi özellikle mahremiyet taşıyan konularda sultan devlet erkanından yalnız biriyle, genellikle vezirle ikili görüşmeler yapıyordu. Mesela Harzemşah Altıntaş'ın yakalanma kararı böyle gizli bir mecliste alınmıştı⁵⁷². Vezirin olmadığı durumlarda veya vezir hakkındaki bir konu hususunda sultan sahib-i divan-ı risaletle görüşülebiliyordu⁵⁷³.

3. Genel Kabul (Bâr-ı Ām)ler

Huzura kabul merasimleri içinde en görkemlisi ve katılan kişiler yönünden de en kalabalık olanı şüphesiz Genel Kabullerdir. Beyhakî

⁵⁶⁷ Bayhakî, s. 262, 268, 366.

⁵⁶⁸ Özellikle sefere çıkma sırasında merkezde ve orduda yapılması gereken şeyler, sefer yapılacak topraklar halkından alınacak vergiler vs. gibi konular. Bk. a.g.e., s. 282-83, 404, 442, 443, 444, 456 v.d., 472 v.d., 530 v.d., 612 v.d.

⁵⁶⁹ a.g.e., s. 286.

⁵⁷⁰ a.g.e., s. 197

⁵⁷¹ a.g.e., s. 286, 509

⁵⁷² a.g.e., s. 84. Bu tür meclisler hakkında diğer bir örnek için bk. 156-57.

⁵⁷³ a.g.e., s. 479.

Tarihi'nde sadece dört yerde Bâr-ı Âm ibâresinin kullanılmış olmasına rağmen⁵⁷⁴, merâsim ve kabullerin icrâsı yönünden mutad ve istişârî kabuller dışındaki kabullerin hepsini genel kabuller içinde mütalâ etmek mümkündür.

Bâr-ı Âm diye nitelenen kabullerden maksat, cülûs (ve bu sebeple yapılan tehniyet merâsimleri), bayramlar, ölen sultan veya halife için yapılan taziyet, Bağdat halifesi ve müstakil devletlerin veya emirliklerin elçilerini kabul, sultanın bir şehre varması sebebiyle verdiği kabuller, sultanın bir hastalık vs.den kurtulması sebebiyle halkın ve ordunun moralini düzeltmek için yaptığı kabuller, bir îmar eserini⁵⁷⁵ ya da saltanat şiârından olan bir şeyin tamamlanmasından sonra düzenlenen merâsimler, adâlet dağıtmak için kurduğu mezâlim meclisleri v.b. merâsimlerdir. Ayrıca sultana ordunun arzı (sultanın orduyu denetlemesi) veya sefere giden orduyu uğurlama törenleri de bu tür merâsimler kapsamına alınabilir.

Bu merâsimlere, devlet erkânı, evliyâ ve haşem yanında şehrin ileri gelenleri (alevîler, kadılar, imamlar, fakihler), her tabakadan insanlar ve onlara tabi olan kimseler⁵⁷⁶ yani reâyâ⁵⁷⁷ ve özellikle her sınıftan ordu mensupları⁵⁷⁸ da iştirak ediyordu.

Genel kabul merâsimlerinin Gazne sarayında katı protokol kaideleriyle icra edildiği söylenebilir. 429/1038'de Selçuklu lideri Tuğrul Nişabur'a gelip, Mes'ud'un tahtına oturduğu gün verdiği genel kabul merâsimine, ayak

⁵⁷⁴Bayhaki, s. 370, 476, 508, 517.

⁵⁷⁵a.g.e., s. 343.

⁵⁷⁶a.g.e., s. 19; 20.

⁵⁷⁷a.g.e., s. 518.

⁵⁷⁸a.g.e., s. 256, 508.

takımlarının da gayri muntazam bir şekilde katıldığını, her katılanın, sultanla konuşma küstahlığında bulunduğunu bu sebeple artık dergâhın haşmet ve şevketinin kalmadığını söyleyen Beyhakî, merâsimin icrasını beğenmediğini ortaya koyar⁵⁷⁹.

Genel kabullerde huzura kabul edilenlerin saçları saçmaları⁵⁸⁰, halkın sultana dualar edip getirdikleri kurbanları kesmeleri, kesilen kurbanların fakirlere dağıtılması⁵⁸¹, sultanın da kabul edilenlere mükellef ziyâfetler vermesi dikkat çekmektedir⁵⁸². Bu tür ziyâfetlere katılanlar sofrada bulunan herşeyi silip süpürüyor, geriye birşey bırakmıyorlardı⁵⁸³. Sultanın özel bir gün sebebiyle düzenlediği bu ziyâfetlerin devlet erkânı yanında halka da açık olduğu anlaşılmaktadır. Pek tabii ki mutribler, şairler ve nedimler bu ziyâfetlerin vazgeçilmez unsurlarıdır⁵⁸⁴.

Sultanın hayatı seferler sebebiyle saraydan çok hakimiyet sembolü sayılan çadırdaki geçiyordu. Bununla ilgili Beyhakî Tarihi'nde pek çok bilgi vardır. Sultan saray dışında bulunduğu zaman hayatına çadır yanında at, fil gibi unsurlar katılıyordu. Çünkü sultan seferde iken fil üzerine kurulan bir ~~tahtırevanda seyahat ediyor, bazan geceyi bile filin üzerinde geçirdiği vâki~~

⁵⁷⁹Bayhakî, s. 553-54.

⁵⁸⁰a.g.e., s. 551.

⁵⁸¹a.g.e., s. 518.

⁵⁸²a.g.e., s. 541.

⁵⁸³a.g.e., s. 503. Bu adet Oğuzlardaki han-ı yağma'yı hatırlatmaktadır. Han-ı Yağma için bk: Sümer, Oğuzlar, s. 411-12.

⁵⁸⁴a.g.e., s. 281.

tahtirevanda seyahat ediyor, bazan geceyi bile filin üzerinde geçirdiği vâki oluyordu⁵⁸⁵. Yine saray dışında olduğu zamanlarda, özellikle savaş alanlarında at ve deve sultandan ayrılmaz iki unsurdu⁵⁸⁶.

Pek tabiidir ki bu unsurların sultanın hayatına girmesiyle onların gerektirdiği tedbir ve protokol kaideleri önem arz ediyordu. Mesela sultan at üzerinde olduğu zaman erkân taht yerine sultanın atının üzengisini öperek hidmet gösteriyordu⁵⁸⁷.

Bu törenlerin böyle görkemli bir şekilde icrâ edilmesi, sadece belli adetleri yerine getirmek maksadını taşımıyordu. Hiç şüphe yok ki bu maksat yanında asıl maksat içe ve dışa karşı devletin gücünü sergilemektir. Çünkü devletin yıkılmaya yüz tuttuğu, özellikle ordunun yenik düştüğü durumlarda bu merâsimler daha gösterişsiz olmuş⁵⁸⁸, hatta bazan sadece adeti yerine getirmek maksadı güdülmüştür. Nitekim Dandenakan yenilgisinden sonra bizzat sultan Mes'ud'un emriyle bayram namazı ve kurban kesimi gibi dini vecibeler eda edilmekten başka hiçbir tören ve ziyâfet yapılmamıştır⁵⁸⁹.

b) Özel Hayatı:

Daha önce zikredildiği gibi hükümdarın özel hayatını resmî hayatından ayırmak güçtür. Ancak Beyhakî Tarihi'nde geçen bazı bilgiler sultanın özel hayatı hakkında bazı ipuçları vermektedir. Temâşâ, içki ve ilim meclisleri, av,

⁵⁸⁵ Bayhakî, s. 602.

⁵⁸⁶ a.g.e., s. 625.

⁵⁸⁷ a.g.e., s. 37.

⁵⁸⁸ a.g.e., s. 546.

⁵⁸⁹ a.g.e., s. 649.

çevgan gibi eğlenmeye, dinlenmeye ve öğrenmeye yönelik hareketleri sultanın özel hayatı olarak mütâlâa etmek yerinde olur.

Resmî kabullerde olduğu gibi hususî meclislerde de katılanların belli bir düzen ve protokol içerisinde sultana karşı olan saygı ve bağlılıklarını yerine getirdikleri muhakkaktır.

Sultanın özel meclislerine katılan kişiler arasında en önemli yeri işgal eden nedimler ve mutriblerdir. Meclislere katılan bu görevliler sadece içki meclislerine değil, sultanın kendilerine ihtiyaç hissettiği her anda, özellikle sıkıntılı ve üzüntülü anlarında⁵⁹⁰, hatta istirahat halinde iken bile huzura çağrılıp sultana eşlik ediyorlardı⁵⁹¹.

Bu meclislerin ne zaman ve ne şekilde icrâ edildiğine dair sarîh bir bilgi mevcut değilse de, sultanın resmî işlerden arta kalan vakitlerinde nedimlerle başbaşa kaldığı söylenebilir⁵⁹².

Sultan daha çok cûlus, bayram v.s. gibi münasebetlerle ziyâfetler düzenlediği gibi, hiçbir sebep olmadan sadece eğlence maksadıyla da bu çeşit meclisler tertip ediyordu⁵⁹³.

Türk idare anlayışına göre hükümdarların en önemli görevi halkı doyurmak idi⁵⁹⁴. Bu kaideden hareket eden Gazneli sultanlarının da günlük

⁵⁹⁰Bayhaki, s. 5, 71.

⁵⁹¹a.g.e., s. 128.

⁵⁹²a.g.e., s. 409.

⁵⁹³a.g.e., s. 142.

⁵⁹⁴Ögel, Türklerde Devlet Anlayışı, s. 137-38.

hayatlarında gerek devlet ileri gelenlerine, gerekse zaman zaman halka açık olarak düzenledikleri ziyâfetler oldukça mühim bir yer işgal eder⁵⁹⁵.

Gazne hükümdarlarının hususî hayatı ve bilhassa onların ziyâfetleri ile ilgili olarak Tarih-i Beyhaki'de geçen ziyâfet ve davet gelenekleri ile alâkalı örnekleri vermek faydalı olacaktır. Beyhaki'nin örneğine göre hükümdar ve ileri gelenler gül mevsiminde "Gûl afşânî" (Gül saçma) adı verilen bir ziyâfet tertip etmekle ve bu ziyâfette gül yapraklarının arasına koydukları direm ve dinarları ziyâfete katılanlara saçmakla, ayrıca davetlilere "dandân-ı muzd" (diş kirası) denilen bir bahşîş vermekte idiler⁵⁹⁶. Türk idare geleneğinin güzel adetlerinden biri olan ve kökü çok eskilere dayanan bu usulün son zamanlara kadar Osmanlı paşa konaklarında yaşatıldığı anlaşıyor⁵⁹⁷.

Bu ziyâfetler saray içerisinde olduğu gibi, temâşâ, av ve benzeri sebeplerden dolayı saray dışında da verilmekte idi⁵⁹⁸.

Beyhakî Tarihî'nde genel olarak meclis-i şarab olarak adlandırılan⁵⁹⁹ çok özel meclisler Nizamülmülk tarafından Bâr-ı has olarak adlandırılmaktadır⁶⁰⁰. Fakat Beyhaki'nin ifadesine göre bu tür meclislerde

⁵⁹⁵ Bayhakî, s. 497.

⁵⁹⁶ a.g.e., s. 252, 387.

⁵⁹⁷ Pakalın, Tarih Deyimleri ve Terimleri, 1, 455.

⁵⁹⁸ a.g.e., s. 165. Mes'ud daha şehzadeliği zamanında temâşâ için sahraya çıktığı zaman büyük ziyâfetler verir, kendi derecesinde olan akranlarını davet eder, yemekten sonra da katılanlara bir şeyler hediye ederdi. (Bayhakî, s. 110).

⁵⁹⁹ a.g.e., s. 142.

⁶⁰⁰ Siyasat-nâma, s. 154.

sadece eğlenilmediği aynı zamanda edebi konuların da görüşölüp tartışıldığı anlaşılmaktadır⁶⁰¹.

Sultan tarafından verilen Bar-ı haslara katılacak kişilerin önceden sultan tarafından belirlendiği ve bu iştirakçilerin ahl-i basât ve ahl-i hân olarak adlandırıldıkları görölmekte⁶⁰², bizzat sultanın saray erkânı ile veya halifelik elçisiyle oturduğu sofraya ise hân-ı sultânî denilmektedir⁶⁰³.

Sultan devlet erkânı için meclis düzenlediği zaman tıpkı resmî kabullerde olduğu gibi katılanlar kendi maiyyetleriyle ve resmî kıyafetleriyle geliyorlardı. Her ne kadar Nizâmülmülk meclise davet edilenlerin maiyyetlerinin en çok bir kişi olmasını tavsiye ediyorsa da⁶⁰⁴, Gaznelilerde çok daha fazla maiyyet erkânıyla saraya gelindiği anlaşıyor⁶⁰⁵.

Bu tür ziyâfetlerde ilgi çeken bir husus şudur: Sultanın düzenlediği ziyâfetlere katılan kimseler beraberlerinde yiyecek ve içecek türünden herhangi bir şey getirmiyor; ancak katılamayanlara sultan tarafından ziyâfette yenip içilen şeylerden gönderiliyordu⁶⁰⁶.

Sultanın meclis düzenlemesi bir nevi işlerin yolunda olduğunun göstergesiydi. Nitekim Sultan Mahmud'un ölümüyle Muhammed'in tahta

⁶⁰¹ Bayhakî, s. 669.

⁶⁰² a.g.e., s. 48.

⁶⁰³ a.g.e., s. 48-9.

⁶⁰⁴ Siyasat-nâma, s. 154.

⁶⁰⁵ Bayhakî, s. 228.

⁶⁰⁶ a.g.e., s. 226-27.

oturmasından sonra Mes'ud resmen tahta çıkıncaya kadar (yaklaşık altı ay müddetince) meclisleri içkisiz olarak tertib etmiş, tahta oturduktan sonra ise devlet erkanının işlerin yoluna girdiğini ve meclis düzenlemenin şartının yerine geldiğini söylemeleri üzerine yeniden içki meclisleri düzenlenmeye başlanmıştır⁶⁰⁷.

Temâşâ v.b. sebeplerle sultan saray dışında bulunduğu zaman, bulunduğu mekândaki en üst yetkili ev sahipliği yaparak sultan şerefine ziyâfetler düzenliyordu. Sultan Mes'ud 25 Rebiulâhir 428/15 Şubat 1037'de gezmek ve avlanmak için Yemenâbâd ve Meymend taraflarına gittiğinde H̱ âca 'Abd al-Razzâk Hasan mihmandarlık yapmış ve 'Abd al-Razzâk sultana pek çok dış kirası vermiş, vekilleri de sultanın maiyyetindekilere pek çok ihsanda bulunmuştu⁶⁰⁸.

Mes'ud Cemaziyelevvel 422/Nisan 1030'da Belh'den Gazne'ye doğru yola çıktığı zaman ilk olarak H̱ âca 'Alî Mikâilî'n bağına inip orada konaklamış, bu zat sultana muhteşem ziyâfetler vermiş, ayrıca Sultan da, devlet ricali ve kaledekilere altın ve gümüş gibi pekçok hediyeler sunmuştu. Belh-Gazne güzergâhında bulunan Bahlem, Piruz ve Nahcir⁶⁰⁹ ve Bedahşan'da bu yerlerin salarlığını uhdesinde bulunduran Ahmet Ali Nuştekin'e Bağlan ve Toharistan'da ise Hacib-i büzürk Bilgetekin'e misafir olmuştu⁶¹⁰. Bu örneklerden, sultanın davet sahibi olarak misafirlere dış kirası verdiği gibi misafir olma durumunda da ev sahipliğini üstlenen kişiden dış kirası alabildiği anlaşılmaktadır.

⁶⁰⁷ Bayhaki, s. 49-50.

⁶⁰⁸ a.g.e., s. 519.

⁶⁰⁹ Bu yerler için bk. a.g.e., s. 246 (Dipnot: 2).

⁶¹⁰ a.g.e., s. 246. Kaşgarlı Mahmud'a istinaden verilen bilgiye göre Hakanlar sefere çıktığında onlara da yemek ve başka şeyler takdim edilir ve buna "Tanguk" denilirdi. (Genç, Karahanlı Devleti Teşkilatı, s. 169).

Sultan herhangi bir sebeple bir kaleye gittiği zaman kale kutvali ev sahipliği yaparak sultan şerefine ziyâfetler veriyordu⁶¹¹. Bu tür seyahatlerde sultanın da orada bulunanlara ziyâfet verdiği görülmektedir⁶¹².

Bu tür ziyâfetler yanında sultanın özel hayatında ilim meclisleri de önem arz etmektedir. Sultan zaman zaman sahalarında sivrilmiş ilim adamlarını toplayarak ilim meclisleri tertip ediyor ve bu meclislerde ilmi eserler hakkında müzakereeler yapıyordu⁶¹³.

Bunların yanında sultanın sohbet meclisleri de tertip ettiği ve bu tür meclislere kadınların iştirak ettiği özellikle dikkat çekmektedir⁶¹⁴.

Sultanın özel hayatının önemli bir kısmını da av partileri oluşturuyordu. Tıpkı sefere çıktığı zamanlarda olduğu gibi, av sebebiyle saraydan ayrıldığı zaman da başta seraperde, taht, çetr, bayrak gibi hakimiyet sembolleri olmak üzere mutfak, şaraphane ve gerekli bütün şeylerde beraberinde gidiyordu⁶¹⁵. Saraydan ayrılacağı zaman pek çok köle sıralanıyor başta devlet ricali (Buzurgān) olmak üzere pekçok kişi uğurlama merasimine iştirak ediyordu. Sultan çoğunlukla fil üzerine kurulmuş tahtırevanda bulunuyor, devlet ricali sahraya kadar Sultana refakat ediyor, gitmelerine izin çıkmamışsa geri dönüyorlardı. Av partilerine de katılacak kişilerin kimler olduğuna sultan karar

⁶¹¹ Bayhaki, s. 240.

⁶¹² a.g.e., s. 409.

⁶¹³ a.g.e., s. 209-10.

⁶¹⁴ a.g.e., s. 113.

⁶¹⁵ a.g.e., s., 162, 504.

veriyor, bazan sadece özel hizmetlilerle (Ḥassagān) gittiği gibi⁶¹⁶ bazan da evliya, haşem ve ordunun ileri gelenleriyle (Ḥassagān-ı laşkar) beraber gidebiliyordu⁶¹⁷. Tabidir ki her durumda bu kişilerden gayri mutripler, nedimler ve pekçok köle de beraberinde bulunuyordu.

Beyhakî Sultan Mesud'un av partileriyle ilgili pekçok bilgi vermektedir. Özellikle arslan avlamakta onun çok mahir olduğunu ifade etmekte ve arslan avlama tekniğini övmektedir⁶¹⁸. Sultan Mesud daha gençlik çağlarında iken kuvvet denemek için ağır taşlar kaldırır ve güreş gibi sporlar yapardı. Kuş avlamak için av köşkleri yaptırmıştı. Şiddetli kış günlerinde bu köşklere giderek avlandığını, atından inerek bedenini zorluklara alıştırmak için çok şiddetli soğuklarda çıplak ayağına çizme geçirip ve saatlerce yürüdüğünü Beyhakî kaydetmektedir⁶¹⁹.

Sürek avları da sultanın eğlenceleri arasında önemli bir yer işgal ediyordu. Bu tür av partileri tertiplendiği zaman bir hafta önceden gönderilen Haşar adı verilen görevliler avları bir ovada topluyorlar sonra sultan çimenlerin üzerine oturarak okla bu hayvanları avlıyordu⁶²⁰.

Av partilerine katılmayan devlet büyükleri için, avlananlardan pay getirilmesi gibi bir adetin olduğu anlaşılmaktadır⁶²¹.

⁶¹⁶Bayhakî, s. 162, 186, 496.

⁶¹⁷a.g.e., s. 239, 500.

⁶¹⁸a.g.e., s. 126, 127, 240.

⁶¹⁹a.g.e., s. 125.

⁶²⁰a.g.e., s. 273, 411, 504.

⁶²¹a.g.e., s. 500.

Gazne sultanlarının saraylarında çevgan oyununun adet olduğunu Beyhakî'nin ifadelerinden anlamamıza rağmen, oyuna kimlerin katıldığı ve nasıl oynandığı hakkında sarîh bir bilgiye sahip değiliz. Ancak sultan ve şehzadeler bu oyunu oynadıkları zaman kendi tabakalarından olan kişilerin (Emirler, valiler v.b.) oyuna iştirak ettiklerine⁶²² ayrıca, elçilikle sarayda bulunan kişilerin şerefine bu oyunun oynandığına da şüphe yoktur⁶²³.

Hükümdarların özel hayatı içinde şüphesiz ki onun kendi ailesiyle olan ilişkilerini ve aile hayatını da zikretmek gerekecektir.

Sultan ailesiyle olan hayatını sarayın harem bölümünde sürdürür. Haremde sultanın annesi, kızkardeşleri, eşleri, halaları, kız evlâtları⁶²⁴ küçük yaştaki şehzadeleri⁶²⁵ cariyeleri⁶²⁶ ve hadımlar⁶²⁷ bulunmaktadır.

⁶²²Bayhakî, s. 243, 495.

⁶²³a.g.e., s. 426.

⁶²⁴a.g.e., s. 660.

⁶²⁵Merdanşah kendi düşün töreninden sonra yaşı küçük olduğu için annesinin yanına gönderilmişti. (a.g.e., s. 525).

⁶²⁶Beyhakî'de Mes'uda alt cariyeler hiç bahis konusu edilmemektedir. Ancak Hacıb Gazinin sarayında cariyelerin bulunduğu (a.g.e., s. 232-33). İstinaden sultanların sarayında da cariyeler olduğu kesindir. Cariyelerin varlığı için ayrıca bk. a.g.e., s. 252.

⁶²⁷a.g.e., s. 395. İlk ve orta çağlarda tavâşiler devlet hayatında önemli roller oynamışlardır. Harem hayatıyla alakalı olan bu adet bilhassa Abbasilerden başlayarak bütün İslâm-Türk saraylarında devam etti. (Köprülü, Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Etkisi, s. 76); Beyhakî'nin ifadelerine dayanarak Gaznelilerde de Hadımların bulunduğunu ve bunlardan bazılarının yüksek mevkilere kadar çıktıklarını söylemek mümkündür. Mahmud'un sarayında Hassa Hadım olan Nuştekin (a.g.e., s. 122) Mes'ud zamanının da Merv vilayetinin şahneliğe

Sultanın eşlerinin her birinin kendine ait sarayları olduğu muhtemeldir. Hatunların sultanın sefer sebebiyle Gazne'den ayrıldığı zaman onunla birlikte gittiklerine dair bilgi yoktur. Ancak mevsim değişikliği gibi sebeplerle başka bir şehirde uzun süreli ikamet için saraydan ayrıldığı zamanlar hareme mensup kadınların da onun yanına gittikleri⁶²⁸ ve yolculuk esnasında fil veya deve üzerine kurulan mehd'larda yolculuk yaptıkları âşikardır⁶²⁹.

Hatunların hususi veya resmi saray toplantılarına katılmadıkları anlaşıyor. Dolayısıyla devlet işlerine ait kararlarda etkili olmadıkları da söylenebilir. Ancak Mes'ud'un tahta çıkmasında annesi ve halasının etkisi inkâr edilemez⁶³⁰.

yükselmşti (a.g.e., s. 517). Mes'ud'un has kölelerinden olan Taş-i Mahruyî bir olay üzerine hadım edilmesinden sonra yine sultanın hizmetinde bulunmuş ve nihayet sultanın devatdârı olmuştu (a.g.e., s. 374-75).

⁶²⁸ Bayhaki, s. 77.

⁶²⁹ a.g.e., s. 73.

⁶³⁰ a.g.e., s. , 13, 18.

C) SARAY ADETLERİ	125-182

C. SARAY ADETLERİ

1 - Cülüs (Tahta Çıkma): Yeni sultanın tahta çıkışı Gazneliler için çok önemli aynı zamanda da çok neşeli bir olay idi. Bir taraftan ölen sultan için ağlanırken diğer taraftan da yeni sultanın tahta oturduğu muhteşem törenlerle kutlanırdı. Beyhakî Tarihi'nde onyedî Gazne hükümdarından (Sebüktekin'den Merdanşah'a kadar) sadece Mesud ve Muhammed'in tahta çıkışları hakkında bilgiler vardır. Bu bilgiler bütün Gazne sultanlarının cülusları hakkında bize genelleme yapma imkânı vermezse de en azından törenler hakkındaki bilgiler, tahta çıkış şekil ve adetlerini ortaya koyması bakımından önem taşır.

Gaznelilerde de bütün çağdaşları gibi bir veliahtlık müessesesi olmakla beraber bunun tahta çıkış için her zaman etkili olmadığı anlaşılıyor. Çünkü sülâlenin onyedî hükümdarından sadece üç tanesi (III. Mesud, Hüsrevşah, Hüsrevmalik) sulh içinde tahta oturmuştur. Tahta çıkışta belli bir kaidenin olmaması sebebiyle yeni hükümdarın kabulü ordu veya saraylılar eliyle oluyordu⁶³¹. Fakat askeri güce dayanma, tehlikelerle dolu olduğundan Sultan orduyu elde tutmak için onların gönlünü kazanmak zorundaydı. Nitekim Muhammed tahta çıktığında ilk iş olarak orduya bol miktarda para dağıtmıştı⁶³². Tahta çıkışta önemli rol oynayan diğer bir unsur da saraylılar, yani devlet ricali ve sultanın yakınları idi⁶³³. Fakat onların sadakati de tahtta kalmak için güvenilebilecek bir unsur değildi. Çünkü Muhammedin hükümdarlığını sağlayan bu grup Mesud'un büyüyen gücü karşısında ona ihanet edip Mesuda biat etmişlerdi⁶³⁴. Başka bir faktör de halifelik makamı idi. Fakat bunun da

⁶³¹ Bayhakî, s. 1.

⁶³² a.g.e., s. 328.

⁶³³ a.g.e., s. 13, 18.

⁶³⁴ a.g.e., s. 2.

manevi bir güç olma ötesinde çok fazla önemi yoktu. Çünkü Mahmud'un ölümünden sonra Muhammed'in sultanlığının halife tarafından tasdik edildiğine dair Beyhakî Tarihi'nde bilgi yoktur. Ancak halifenin tercihini Mesud tarafına kullandığı da açıktır⁶³⁵. Şu kadarını da söylemek yerinde olur ki halifenin Mesud'un sultanlığını tasdik eden mektubu, Mesud taç giydikten sonra gelmiş ve bu durumda da pek etkili olmamıştır⁶³⁶.

Bütün bu faktörler yanında tebaanın hükümdar adaylarına karşı tutumu da gözardı edilemez. Rey'in Büveyhilerden alınışından takriben bir yıl sonra Mesud bu şehre geldiğinde (Recep 421/Temmuz 1030) halkın önceki efendilerinden kurtulmaları sebebiyle ona karşı gösterdikleri bağlılık ve minnet duyguları Mesud'un saltanat tahtına oturmasında moral kaynağı olmuştur⁶³⁷.

Yeni sultanın Gazne'de tahta çıkması bir zaruret değildi. Ancak, Gazne dışında tahta çıkmak istisnai bir durumdu. Ayrıca otoriteye sahip olmak iddiasında olan iki kardeş kendi hakimiyet sahalarında da tahta oturup hüküm sürebiliyorlardı. Nitekim Mesud Horasan'ın merkezi Nişabur'da taç giyerken⁶³⁸ Muhammed Gazne'de hâlâ kudretli idi ve kardeşini ciddiye almıyordu⁶³⁹.

Tahta çıkış umumi bir eğlence günü idi. Cülüs töreni sarayın büyük salonunda yapılır, sultan tahta oturur, huzura kabul izni verir, saray mensupları, ileri gelenler, sivil ve askeri erkân, kadılar, fakihler, âlimler gelip ölen sultan için taziyet, yeni sultan için de tehniyetlerini sunar ve yeni sultana biat ederlerdi. Bu

⁶³⁵Bayhakî, s. 19.

⁶³⁶a.g.e., s. 49.

⁶³⁷a.g.e., s. 20-5.

⁶³⁸a.g.e., s. 49.

⁶³⁹a.g.e., s. 49.

günde halkın istekleri dinlenir, zindan kapıları açılarak mahkumlar serbest bırakılırdı⁶⁴⁰. Böyle münasebetlerle, şehirler, saraylar, bahçeler süslenir, şairler şiirler söyler, fakirlere bol miktarda sadakalar dağıtılır, kurbanlar kesilir, kur'anlar okunur, sultana saçılar saçılırdı⁶⁴¹.

Sultanın, Gazne dışında tahta oturması durumunda Gazne'de de gıyabi tahta çıkış şenlikleri yapılırdı⁶⁴². Sultanın Gazne'ye vasil olduğu ilk anda bu törenler yeniden icra edilir, yeni sultan babasının ve dedelerinin türbelerini de ziyâret ederdi⁶⁴³.

Bilindiği gibi yeni bir hükümdarın tahta oturması aynı zamanda devletin yeniden yapılanması demektir. Yeni sultan, önceki sultanın devlet ricalini çeşitli bahanelerle görevden alır yerlerine yenilerini tâyin ederdi. Mesud'un tahta çıktığı zaman sahib-i divan-ı risalet Abū Naşr Mûşkân hariç hemen hemen bütün devlet erkânını değiştirdiğini kaynağımız zikretmektedir.

Tahta çıkan hükümdar devrin anlayışına uyarak⁶⁴⁴ bu durumu Bağdat'taki halifeye, münasebette oldukları müstakil Karahanlı Devleti'ne⁶⁴⁵ ve ayrıca vassal devletlere elçi ve mektup göndererek bildirirdi. Bundan maksat,

⁶⁴⁰ Bayhaqî, s. 38-9.

⁶⁴¹ a.g.e., s. 38, 255.

⁶⁴² a.g.e., s. 6.

⁶⁴³ a.g.e., s. 256.

⁶⁴⁴ Köymen, Saray Teşkilatı, s. 70.

⁶⁴⁵ Bayhaqî, s. 77, 212, 213-16.

halifeden gelecek menşurla kendi meşruiyetini sağlamak,⁶⁴⁶ müstakil hükümdarlara bildirmekten maksat önceki sultan zamanında yapılmış olan ahidlerin pekiştirilmesi ve tazelenmesi,⁶⁴⁷ vassalları haberdar etmesinden maksad ise fırsattan istifade ederek istiklallerini ilân etmelerine meydan vermemek ve kendisinin metbuluğunun ikrarını sağlamaktı⁶⁴⁸.

2- Şehzadeler ve Veliahdlık Müessesesi: Gazne hükümdarlarının erkek çocukları Hûdâvend-zâde veya Melik-zâde diye adlandırılmakta⁶⁴⁹ ve aynı zamanda hanedanın bütün erkek evlâtları "Emir" ünvanını kullanmakta idiler⁶⁵⁰.

Şehzadeler çocukluklarından itibaren çok iyi eğitim görmüş olup⁶⁵¹ yetişkinlik çağlarında her birine birer vilayet tevcih edilmiş ve böylece devlet idaresinde tecrübe kazanmaları sağlanmıştır. Emirlik payesini kazanan her şehzadenin yanında işlerini idare eden kişilerden oluşan bir idari teşkilat vardı. Sultan halifeden şehzadeler için de ünvan talep eder,⁶⁵² muhtemelen onlar bu ünvanları kullanır, hakimiyet sahalarında hutbede halife ve sultanın isminden

⁶⁴⁶ Bayhaki, s. 82.

⁶⁴⁷ a.g.e., s. 79.

⁶⁴⁸ a.g.e., s. 63, 83

⁶⁴⁹ a.g.e., s. 54, 111, 392, 432, 501, 503, 504, 653.

⁶⁵⁰ Bk: Bu çalışmada Ünvan ve lakaplar, s. 55.

⁶⁵¹ Bayhaki, s. 112.

⁶⁵² a.g.e., s. 217, 218.

sonra kendi adlarını zikrettirirlerdi⁶⁵³. Saraylarının kapısında nevbet çaldırır,⁶⁵⁴ kendilerine ait tevkiî : kullanır ve hatta komşu devletlerle yazışmalar yapabilirlerdi⁶⁵⁵. Ayrıca mezalime oturup, mütazallimlerin dertlerini dinlerlerdi.⁶⁵⁶ Tıpkı sultanlar gibi ziyafetler tertipleyip, başka hanedanlara mensup şehzadeleri bu ziyâfetlere davet eder ve yemekten sonra davetlilere bağışta bulunurlardı⁶⁵⁷.

Şehzadeler daha çocuk yaşlarında iken sultanla beraber seferlere iştirak eder ve savaşta gösterdikleri başarılar onların veliahd olarak tayinlerinde etkili olurdu⁶⁵⁸.

Vilayetlere tayin edilen şehzadeler, yılda bir kez Gazne'ye çağrılır, bir müddet sultanın hizmetinde bulunurlardı⁶⁵⁹. Ayrıca Nevruz ve Mihrigan gibi bayramlarda sultanın huzuruna kabul edilir ve sultana hediyeler sunarlardı⁶⁶⁰. Ancak sultanın düzenlediği meclislerde veya ziyâfetlerde şehzadeler sultanla

⁶⁵³ Bayhaki, s. 393.

⁶⁵⁴ 428/1036-37 yılında Belh vilayeti Mevdut'a verildiği zaman Mes'ud tarafından ona verilen hil'atın levazımından kôs, alâmetler ve debdebe vardı. (a.g.e., s. 530); Yine Zilkade 427/Ağustos 1036'da Hindistan Emiriğine tayin edilen Mecdud'a Tabl, alem, Kôs, Fil ve Mehd verilmişti. (a.g.e., s. 501)

⁶⁵⁵ a.g.e., s. 137.

⁶⁵⁶ a.g.e., s. 432.

⁶⁵⁷ a.g.e., s. 112.

⁶⁵⁸ a.g.e., s. 114.

⁶⁵⁹ a.g.e., s. 217-18.

⁶⁶⁰ a.g.e., s. 501.

birlikte aynı sofraya oturamaz, sultan sofradan kalktıktan sonra hacibler ve nedimlerle nöbetleşe aynı sofraya otururlardı⁶⁶¹ (Muhtemelen veliahd tayin edilen şehzade önce diğer şehzadeler daha sonra). Bir istisnai durum olarak Sultan Mahmud oğlu Mesud hakkında çıkarılan fesatlara inanıp onu öldürtmek istediği zaman, Mesud'u, tertiplelediği davete kabul ederek ona içki sunmak istemiş, ancak oğlunun, niyetinden haberli olduğunu öğrenince bu ziyâfetten vazgeçmişti⁶⁶². Sultanın düzenlediği içki meclislerine katılmamak kendi oğulları için geçerli idi. Yoksa kardeşleri bu tür meclislere iştirak edebilir ve içki içebilirlerdi⁶⁶³.

Bir vilâyetin emirliğine tayin edilen şehzade ve maiyetindekilere sultan tarafından hil'at tevcih edilir, hil'atı giyen şehzade ve maiyeti sultanın huzuruna çıkıp saygılarını sunduktan sonra sarayına döner, devlet ricali sultanın emriyle onun yanına gidip saygılarını sunarlardı⁶⁶⁴. Sefer hazırlığını yapan şehzade geniş bir alana gelir, maiyeti ve kendi ordusuyla sultanın önünde bir geçit resmi yapar ve sultanla vedalaştıktan sonra tayin edildiği vilayete doğru yola çıkardı⁶⁶⁵.

Şehzadelere sadece emirlik tayinlerinde hil'at verilmeyip, seferden muzafter dönme veya bir görevi başarı ile sonuçlandırmaları da hil'at tevcihi için bir vesile idi. Tevcih edilen hil'atların temelde aynı unsurlardan oluşmasına rağmen sultanın daha fazla sevip teveccüh ettiği şehzadelerin hil'at levazımları

⁶⁶¹ Bayhaqî, s. 271.

⁶⁶² a.g.e., s. 133.

⁶⁶³ a.g.e., s. 252.

⁶⁶⁴ a.g.e., s. 530.

⁶⁶⁵ a.g.e., s. 501, 533, 657.

daha fazla olabilir, ayrıca ilave olarak köleler, hizmetkârlar, debdebe ve darata müteallik şeyler de verip onu daha fazla sevdiğini izhar ederdi⁶⁶⁶. Şehzadeler sultanın maiyetinde sefere iştirak ettikleri gibi⁶⁶⁷ sultanın emriyle de bizzat orduya kumanda edebilirlerdi⁶⁶⁸.

Bir vilayetin emirliğine tayin edilen şehzadenin vilayetine bizzat gitmesi gerekmezdi. Vilayetin menşuru şehzade adına verilir, vilayette hutbe onun adına okunur, ancak şehzade merkezde kalır ve o vilayetine onun adına işleri yürütecek vezir makamında bir **kedhüdâ** gönderilirdi. Nitekim Harzemşah Altuntaş öldüğü zaman Harezmi vilayetinin menşuru Emir S aid adına yazılmış, fakat Emir S aid Harezme gitmemiş, onun Harezmi'deki halifesi olarak Altuntaş'ın oğlu Harun tayin edilmişti⁶⁶⁹. Yine 424/1032'de Irak bölgesinde çıkan karışıklıkları bastırmakta sipehsalar Taş-ı Ferraş ve Kedhüda Tahir Debir'in etkili olamaması üzerine, Mesud tarafından, Emir S aid ve Busehl Hamduyî'nin bölgeye gönderilmesi uygun görülmüş, ancak Buselh Irak'taki karışık durum sebebiyle S aid'in o bölgede bulunmasının tehlike arzedeceğini, ayrıca kendisinin hareket kabiliyetini engelleyebileceğini ileri sürerek, işler yoluna girene kadar onun Gazne'de kalmasına ve kendisinden onun halifesi olarak bölgede bulunmasının daha doğru olacağına sultanı ikna etmiş ve Emir Said'in halifesi olarak Irak'a gitmişti⁶⁷⁰.

⁶⁶⁶Bayhaki, s. 504.

⁶⁶⁷a.g.e., s. 626.

⁶⁶⁸a.g.e., s. 452, 503, 652.

⁶⁶⁹a.g.e., s. 355.

⁶⁷⁰a.g.e., s. 392-93.

Sultan sefere çıktığı zaman şehzadelerden birini kendi halifesi olarak Gazne'de bırakırdı⁶⁷¹. Beyhakî'nin ifadelerinden sarîh olarak anlamak mümkün değilse de muhtemelen veliahd olan şehzade merkezde kalırdı.

Bütün Ortaçağ İslâm devletlerinde olduğu gibi Sebüktekin'den sonra Gaznelilerde de bir veliahtlık müessesesinin olduğunu görüyoruz⁶⁷². Ancak her sultanın oğullarından birini veliahd tayin etmesine karşılık daha önce de zikredildiği gibi veliahd tayininin tahta çıkmada çok etkin bir unsur olmadığı buna ilave şehzadelerin kişilikleri, ordunun ve saraylıların desteğinin de gerekli olduğu anlaşılmaktadır.

Kesin bir kural olmamasına rağmen veliahd tayin edilen şehzadenin "ekber evlâd" olduğunu görüyoruz. Sebüktekin ilk önce büyük oğlu Mahmud'u veliahd tayin etmiş, daha sonra onu azlederek Multan'a sürmüştü⁶⁷³ ve veliahdlığı küçük oğlu İsmail'e vermiştir. Mahmud da ilk olarak büyük oğlu Mesud'u veliahd göstermiş, fakat onun hoşlanmadığı hareketlerini görüp, küçük oğlu Muhammed'e veliahd gibi davranmıştır⁶⁷⁴. Mesud tahta çıktıktan sonra Karahan hükümdarına yazdığı mektupta büyük oğlu Mevdud'u veliahd olarak

⁶⁷¹ Bayhakî, s. 432, 556.

⁶⁷² Gaznelilerin ilk kuruluş yıllarında Sebüktekin'e kadar bir veliahtlık müessesesinden bahsedilemez. Hükümdarlar genellikle seçim yoluyla tahta çıkmışlardır. Ancak Sebüktekin'den sonra hükümdarların hanedan mensubu olmaları kural haline gelmiştir.

⁶⁷³ a.g.e., s. 126.

⁶⁷⁴ Her ne kadar Mesud büyük oğul olarak biliniyorsa da (İbn al-Asîr, al-Kâmil, IX, 307) bizzat Beyhakî'nin kayıtlarında bu iki şehzadenin aynı yaşta olduğu zikredilmektedir (Bayhakî, s. 111).

nitelerken⁶⁷⁵ 430/1039 yılının olayları verildiğinde Emir Said veliahd olarak gösterilir⁶⁷⁶.

Veliahd tayin etmek için muayyen bir süre yoktu. Hükümdarın arzu ettiği zaman veliahd tayin ettiği anlaşılıyor. Nitekim Mahmud 388/988 yılında tahta oturmasına rağmen 8 yıl sonra oğlu Mesudu veliahd olarak tayin etmiştir⁶⁷⁷. 421/1030 yılında tahta çıkan Mesud 422/1032 yılında oğlu Mevdud'tan veliahd diye bahsetmektedir⁶⁷⁸.

Veliahd tayin edilen şehzadenin belli bir yaşa gelme mecburiyeti olup olmadığını bilmiyoruz. Fakat Mesud'un eğitimi tamamlandıktan sonra muhtemelen ondokuz yaşında iken veliahd tayin edildiğini anlıyoruz⁶⁷⁹. Ayrıca, resmen tayin edilmeden önce de şehzadelerden birine veliahd gibi davranıldığını görüyoruz. Mesud 406/1015 yılında veliahdlığa seçilmişti. Ancak daha 401/1010 yılında iken ona diğer şehzadelerden farklı davranıldığına, kardeşi Muhammed ve amcası Yusufun onun hizmetinde olduğuna şahit oluyoruz⁶⁸⁰.

⁶⁷⁵Bayhaki, s. 215

⁶⁷⁶a.g.e., s. 565. Bu yedi sekiz yıllık süre içinde Mes'ud'un Mevdud'u veliahdlıktan azlettiğine dair bir kayıt Beyhaki Tarihinde bulunmamaktadır. Ancak bir hükümdarın iki oğlunu birden veliahd tayin etmesi mümkün olmadığından bir azil durumunun olduğu düşünülebilir.

⁶⁷⁷a.g.e., s. 216.

⁶⁷⁸a.g.e., s. 215.

⁶⁷⁹a.g.e., s. 216.

⁶⁸⁰a.g.e., s. 112.

Beyhakî Tarihi'nde zikredilen Mesud'un veliahdlığa tayini hakkındaki bilgiler Gazneliler Devri'ndeki bu müessese hakkında bizi aydınlatmaktadır. Bu bilgilere göre Mahmud Mesud'u veliahd olarak seçtiği zaman önce kendi kardeşleri Nasr ve Yusuf'a, sonra bütün yakınları, evliya ve haşeme kendisinin ölümü halinde, saltanatın Mesud'a geçeceğine dair yemin ettirmiş ve bunun için de lâzım gelen vesikaları hazırlatmıştı (Anlaşılan veliahd tayini sadece şifahi olarak yapılmıyor yazılı bazı evrakla da kesinleştiriliyordu). Mesuda Herat'ı, Muhammed'e de Güzganın vilayetini vermiş ve ayrıca Muhammed'e Mesud'un tahta çıkması halinde ona muhalefet etmeyeceğine ve kardeşinin emri altında olacağına dair yemin ettirilmişti (Yine anlaşılıyor ki, yaşça veliahdlığa yakın olan kardeşe de yemin verdiriliyor ve böylece onun tahtta iddiacı olarak ortaya çıkması engellenmeye çalışılıyordu). Ayrıca Mesuda veliahdlara verilmesi adet olan, köle, eşya, vezire muadil bir kedhüda hacipler ve hizmetkârlar verilmişti. Mesud veliahdlığa 406/1015 yılında atanmasına rağmen kendisine verilen vilayete 408/1017 yılında gitmişti. Mahmud'un emriyle vilayetteki bütün haşem, kadılar, valiler (amirler) ve halk gelip Mesud'a hürmetlerini arzetmiş ve ona itaat etmişlerdi. Mesud'un ifadesiyle Mahmud'un bundan maksadı "uzak ve yakın her tarafta oğlunun kendisinin "halife" ve "veliahd" olduğunu ilân etmektir"⁶⁸¹.

Mesud bir müddet Herat'ta kalmış, araya giren fesatçıların etkisiyle oğluna kızan Mahmud, onu Multan'da ikamete mecbur etmiş, aynı zamanda da diğer oğlu Muhammed'e aşırı iltifatlar göstererek bu davranışıyla Mesud'u kızdırmaya çalışmıştır.

Ancak bütün bunlara rağmen Mesud'un veliahdlık sıfatını kaldırmamıştır. Daha sonra Mesud hakkındaki olumsuz düşüncesi asla değişmemiş, her yıl Mesud'u Gazne'ye çağırdığı zaman, sarayda Meclis-i emaret'e gitmek, oturmak ve geri dönmek hususlarında teşrifat bakımından

⁶⁸¹ Bayhakî, s. 216.

onu Muhammed ile aynı merasime tabi tutmuş, sarayda kaldığı süre zafında bir gün Mesud'a bir gün Muhammed'e öncelik tanımış, halifeden ünvanlar istediği zaman evvelâ Muhammed'in, sonra Mesud'un adının yazılmasını istemişti. Rey üzerine sefere çıktığında Gurgan'a uğramış ve burada Muhammed'i tahtın varisi yapmak istemişti. Bunun için başta Harzemşah Altuntaş olmak üzere ordu kumandanlarına danışmış, neticede babalarının ölümü halinde birbirine hücum etmiyeceklerine dair iki kardeş arasında bir anlaşma imzalanmıştı. Bütün bu gayretine rağmen Mahmud, veliahdlık sıfatını Mesud'dan kaldırmaya fırsat bulamamıştı. Rey üzerine yürüdüğü zaman Mesud'u beraberinde götürmüş, Muhammed'i Horasan'a göndermiş, böylece tahtın varisi olma hususunda Muhammed'i tercih ettiğini ima etmişti. Rey'in alınmasından sonra bu vilayeti oğlu Mesuda bırakıp Gazne'ye dönmüş ve orada ölünce, devlet erkânı Mahmud'un isteğine göre⁶⁸² Muhammed'i tahta oturtmuştu. Ancak Mesud resmi veliahd ünvanıyla tahtı kardeşinden almıştır⁶⁸³.

3. Elçilik Müessesesi:

a) Elçi Teatisi: Gazne devleti zamanında elçilik müessesesi devletin, halifelik makamı, müstakil ve vassal devletlerle olan diplomasi ilişkilerinde önemli bir rol oynamıştır. Elçi gönderme genellikle gerekli görüldükçe ve muvakkat mahiyette yapılmış ve gönderilen elçiler *resul* tabiriyle adlandırılmıştır. Gaznelilerle komşuları arasındaki elçi teatisi şu maddeler halinde toplanabilir.

1.º Halifelik makamı ve Gazneliler arasındaki elçi teatisi

Gaznelilerin yükseliş devrinde doğunun hakim kuvveti, Gazneli devleti idi. Bağdat ve Gazne arasındaki sefaret mübadelesi basit bir formalitenin yerine getirilmesinden öte siyasi mahiyetteydi. Büyük bir gücün sahibi olan ve

⁶⁸²İbnü'l-Esire göre ölüm yatağında Muhammed'i veliahdlığı tayin etmiştir. İbn al-Aşîr, al-Kâmil, IX, 307.

⁶⁸³Bayhaki, s. 216-18.

~~yerine getirilmesinden öte siyasi mahiyetteydi. Büyük bir gücün sahibi olan ve~~
çevresindeki diğer hükümdarlar üstünde etkisi bulunan Gazne hükümdarları
Bağdat'a muayyen istekler ve yerine getirilmesi istenen şartlarla hey'etler
göndermiştir. Öte yandan halife de bu güçlü hükümdarlardan siyâsi ve maddi
destek umarak hey'etler vasıtasıyla karşılıklı bulunmuştur⁶⁸⁴.

Bağdat ve Gazne arasındaki ilk elçi hey'eti Mesud'un henüz saltanat
tahtına oturmadan, halifenin İsfahan'ın mağlup hükümdarı 'Alā' al-Davla b.
Kākūyī'yi Mesud'un vekili olarak tahtında bırakmasını Mesud'dan talep etmesi
üzerine gelmiştir.⁶⁸⁵ Mesud bu teklifi hemen kabul etmişti. Hiç şüphesiz buna
sebeup halifeye itaatten ziyâde kardeşler arasındaki taht mücadelesi idi.

Mesud tahta oturduğu zaman başta halife olmak üzere Karahanlı
Devleti'ne ve vassal devletlere cülüsünü tebliğ etmiş, fakat bunu öncelikle bir
haberci vasıtasıyla bildirip⁶⁸⁶ bilâhare elçilik hey'etinin gönderildiği
anlaşılmaktadır⁶⁸⁷. Halife al-Kādir Billāh Mahmud'un ölümü ve Mesud'un
tahta oturması üzerine tehniyet ve taziyet maksadıyla yakın akrabalarından
Abū Muhammed Hāşimī'yi Mesud nezdine göndermiş, Mesud bu hey'eti 29
Şaban 421/1 Eylül 1030'da Nişabur'da kabul etmiş ve halifenin gönderdiği Aht,
Liva, Menşûr ve lâkablarla Mesud'un hükümdarlığı meşru kılınmıştır⁶⁸⁸.

Halife al-Kādir Billāh ölüp, yerine oğlu al-Kāim Bī-amrillāh geçtiği
zaman yeni halife tahta cülüsünü tebliğ, aynı zamanda da Mesud'un itaatini

⁶⁸⁴Hāşimī, History, s. 150.

⁶⁸⁵Bayhakī, s. 15.

⁶⁸⁶a.g.e., s. 18, 77.

⁶⁸⁷a.g.e., s. 211.

⁶⁸⁸a.g.e., s. 44-9.

temin için Belh'te bulunan Sultan Mesud nezdinde kadı Abū Bakr b. Muhammed b. Muhammed el-Sulaymānī al-Ṭūsī başkanlığında bir hey'et göndermiş ve hey'et Zilhicce 422/Aralık 1031'de Belh'e vasil olmuştu. Her ne kadar halife ^{al-}Ḳādir'in ölümü ve ^{al-}Ḳāim'in tahta çıkışı elçinin gelişinden çok önce haber alınmışsa da hutbe yine eski halife adına okunmuş ve halifenin ölümü halktan gizlenmiştir.

Elçilik hey'eti çok mutandıran bir şekilde kabul edilmiş, böylece Bağdat'taki yeni halifenin tahta çıkışı resmen öğrenilmiş ve ilân edilmiştir. Elçinin kabulünü ve mâtem merasimini takip eden ilk cuma günü hutbe yeni halife adına okunmuş, müteakip günlerde biat merasimi icra edilmiş, biat-name sultan tarafından imza edilmiş, merasime katılan rical de şahit olarak Biat-nâme'ye imza koymuşlardı. Sefir Bağdat'tan getirdiği hediyeleri Mesud'a sunmuş, Mesud da halifeye çok değerli hediyeler göndermiş, ayrıca sefire de şeref hil'atı ve başka hediyeler verilerek Bağdat'a yollanmıştı.⁶⁸⁹

Beyhakî'nin kayıtlarında olmamasına rağmen bu olay sebebiyle, Mesud'un da halife nezdine bir elçi gönderdiği malumdur⁶⁹⁰.

Mesud halifeye biat etmesi karşılığında, elçi vasıtasıyla ondan Türkistan hanlarıyla Gaznelilerin aracılığı olmadan mektuplaşmamasını, yeni topraklar için menşur vermesini, hac yolunun güvenliğinin temin edilmesini ve yeni toprakların fethine müsaade etmesini istemiş, elçiye de bu istekleri halifeye kabul ettirip geri dönmesi halinde kendisine çok değerli hil'at ve hediyeler vereceğini bildirmişti⁶⁹¹. Elbetteki o devirde Gazneliler doğunun en hakim

⁶⁸⁹ Bayhakî, s. 286-95.

⁶⁹⁰ Ibn al-Asîr al-Kâmil, IX, 326.

⁶⁹¹ Bayhakî, s. 291-92.

unsuru idi. Bu sebeple manevi lider olan halifeden talep edilen şeyler bir isteğin yerine getirilme arzusundan ziyâde bir ultimatom niteliğindeydi.

Nitekim al-Ḳāim'in elçisi sultanın isteklerini halifeye kabul ettirmiş olarak Nişabur'a gelmiş aynı görkemli törenlerle huzura kabul edilmiş (Rebiyülahir 424/Mart 1033) halifenin Mesud'un bi atından duyduğu memnuniyeti ve onun iltifatlarını arzettikten sonra halife tarafından gönderilen hil'at, Liva Menşur v.s.'yi sultana sunmuştu⁶⁹².

Bu tür amaçlarla yapılan elçilik teatresi dışında da halifelik makamından Gazne sarayına hey'etler geldiğine şahit oluyoruz ki bunlardan birisi Mahmud'un Ḥasandk diye maruf vezirinin, halifece Karmatilikle itham edilmesi ve bu sebeple de Mahmud'tan onu idâm ettirmesini talep etmek sebebiyle Gazne'ye gönderilmesi idi. Ancak Mahmud'u çok kızdıran bu istek Bağdat ve Gazne arasındaki muhaberenin kesilmesine sebep olmuştu⁶⁹³.

Bağdat ve Gazne arasında, Beyhakî'de zikredilen belli başlı sefaret hey'etleri bunlardan ibarettir. Yalnız Ferruhzâd zamanında Büst riyaseti kendisine verilmiş olan Ḥ ũ āca Bũ Sa'īd ŀ Abd al-Ġaffār Fāḫir b. Şarīf'in Mevdud ve Abdürreşit zamanlarında Gazneliler adında Bağdat'a ve Horasan'a önemli işler için gönderildiğine hatta halifeden Hamid-i Emirŀl-Mŀminin ŀnvanını aldığına dair bilgiler varsa da bu kişinin hangi sebeplerle elçi olarak gönderildiğine ait bilgiler yoktur⁶⁹⁴.

Zaten Gaznelilerin çöküş devrinde halifelik makamınca Gaznelilerden beklenen şey sadece hutbenin mevcut halife adına okunması idi. Bu sebeple

⁶⁹²Bayhakî, s. 369-72.

⁶⁹³a.g.e., s. 180-81.

⁶⁹⁴a.g.e., s. 110.

Üç halife değişmiş olmasına rağmen iki devlet arasında elçilik teatisinde bulunulmadığı anlaşılmaktadır.⁶⁹⁵

2.° *Türkistan Hanları ve Gazneliler arasındaki elçi teatisi*

Türkistan hanlarına gönderilen elçilik hey'etleri genellikle iki hanedan arasında sihriyet tesis etmek ve dostlukları daim kılmak amacını taşıyordu. Mesud tarafından Türkistan'a gönderilen ilk sefaret hey'eti Kadir Han'ın kızını Mesud'a, oğullarından birinin kızını da oğlu Mevdud'a nikâhlamak ve aynı zamanda Mahmud zamanında kurulan dostluğu pekiştirmek maksadıyla gönderilmişti. Hey'ete Nedim H aca Abul Kasım Hasirî başkanlık etmiş, şer'i bakımından gerekli açıklama ve izâhları yapmak üzere de Kadı Abu Tahir Tûbanî onunla beraber görevlendirilmişti⁶⁹⁶. Elçilik hey'eti dört yıl gibi bir süre Kaşgar'da kalmış uzun süren tartışma ve münazaralardan sonra maksada ulaşmış olarak Han'ın elçileriyle beraber geri dönmüştü⁶⁹⁷.

Bu hey'etten sonra Kaşgar'a başka bir hey'etin daha gönderildiğini görüyoruz. Mahmud zamanında kızı Zeynep Karahanlı Buğra Han'a nişanlanmıştı⁶⁹⁸. Mahmud'un ölümünden sonra Buğra Han bu sihriyete dayanarak Gazne toprakları üzerinde hak iddia etmeye başlamış, bunun üzerine Mesud bu nikâhı bozmuştu. Mesud'un bu hareketi Buğra Han'ı kızdırmış ve Mesud'a karşı düşmanca bir tavır takınmasına sebep olmuş, ~~Heracân'da etkili bir güç haline gelen Selçuklularla temas kurarak onlarla ittifak~~

⁶⁹⁵Hasîmî, History, s. 154.

⁶⁹⁶Bayhakî, s. 211.

⁶⁹⁷a.g.e., s. 424-25.

⁶⁹⁸a.g.e., s. 197.

Horasan'da etkili bir güç haline gelen Selçuklularla temas kurarak onlarla ittifak etmeye çalışmıştı. Ancak, durum Mesud tarafından öğrenilince⁶⁹⁹ Gazne sarayı bu hadise üzerine diplomatça bir tavır takınmayı uygun görmüş ve Türkistan Hanının düşmanlığını ortadan kaldırmak ve onu yeniden kendi tarafına çekmek maksadı ile Kadı Tūbānī'nin akrabalarından İmam Abū Şādīk Tūbānī başkanlığında güçlü bir sefaret hey'eti Kaşgar'a gönderilmişti (Zilkade 428/Ağustos 1037). İmam Abū Şādīk Tūbānī Kaşgar sarayında bir yıldan fazla kalmış, Hanlarla uzun müzakereler yapmış ve neticede iki hanedan arasında dostluk bağlarını yeniden kurmaya muvaffak olarak Zilhicce 429/Eylül 1038'de Gazne'ye dönmüştü⁷⁰⁰.

Abū Şādīk Tūbānī müzakereleri yürütürken Buğra Han ve kardeşi tarafından da Gazne'ye bir hey'et gönderilmiş böylece ilişkiler sağlam bir temele oturtulmuştu⁷⁰¹.

Gaznelilerle Türkistan Hanları arasında elçilik teatisi sadece akrabalıklar kurmak maksadıyla yapılmamıştır. Sefer 427/Aralık 1035'de Buhara hakimi Alitekinoğlu, oğullarından Musatekin ve Danişmand-i Samarkandī adında birinin Sultan'ın nezdine elçi olarak gönderilmiti. Bu heyetin maksadı, Beydoğdu'nun Nesa yöresinde uğradığı bozgundan cesaretlenerek Çağaniyan ve Tirmiz üzerine yürümüş olan Alitekinoğlu'nun özürünü iletmektir. Sultan bu elçileri huzura kabul etmiş ancak Alitekinoğlu'na bu olaydan dolayı kırıgın olduğu için elçilerle konuşmamıştı. Yapılan müzakerelerden sonra Sultan, Türkmenlerin çıkardıkları fesatları bastırmakla meşgul olduğundan, elçilik hey'etinin isteklerini kabul etmek zorunda kalmış, kendi adına mukabil bir

⁶⁹⁹ Bayhakī, s. 527-28.

⁷⁰⁰ a.g.e., s. 528-29.

⁷⁰¹ a.g.e., s. 530.

harekette bulunmak için elçilerle beraber gitmek üzere Mas'adî'yi tayin etmiş ve böylece iki taraf arasında barış ve sukunet sağlanmıştı⁷⁰².

Sihriyet peyda etmek sebebiyle sadece Gazne sarayından Türkistan'a elçiler gönderilmediği anlaşıyor. Aynı sebeple Karahanlı Hanedanı'nın hey'etleri de Gazne sarayına gelmiştir.

Safer 428/Kasım 1036'da Buhara hakimi Alitekin'in oğlu İlik Han tarafından hacibi Alptekin ve Buhara hatibi 'Abd Allāh Pārsī elçilikle Büst şehrindeki Mesud'un yanına gönderilmişti. Hey'etin amacı Gazne hanedanından kız alıp vermek ve ayrıca kendilerinin Karahanlı Arslan Han ile mektuplaşmasına sultan tarafından müsaade edilmesiydi. Tabii ki bu isteklerin neticelendirilmesi için ayrıca bir Gazne hey'etinin İlik Han yanına gitmesi talep ediliyordu. Bu teklifleri makul gören sultan İlik Han'ın kızkardeşinin, oğlu Emir Said'e; Mesud'un amcasının kızının da İlik Han'a nikâhlanmasına karar verdi. Ve bu iş için Belh reisi ve kendi nedimlerinden olan 'Abd al-Salām'ı görevlendirdi. Neticede o da bu meseleyi istenildiği şekilde sonuçlandırdı⁷⁰³.

3.º *Vasal Devletlerle Elçi Teatisi*

Cemaziyelevvel 424/Nisan 1033'de Gazne sarayından Vezir Aḥmed 'Abd al-Şamad'ın oğlu 'Abd al-Cabbār başkanlığında bir heyet, Gurgan Emirinin Mesuda nikâhlanan kızını getirmek ve onun vermeyi deruhte ettiği malları almak üzere gönderilmişti⁷⁰⁴. 'Abd al-Cabbār aynı yılın Recep ayında maksada ulaşmış olarak Emir Bakālicār'ın kızı ve onun verdiği mallarla geri dönmüştü⁷⁰⁵.

⁷⁰²Bayhaki, s. 496.

⁷⁰³a.g.e., s. 508-10.

⁷⁰⁴a.g.e., s. 376.

⁷⁰⁵a.g.e., s. 396.

Gazneli ve Ziyari Hanedanları arasında bu şekilde bir akrabalık kurulmasına rağmen Bakalicar'ın isyânı Mesud'un bölgeye sefer yapmasına sebep olmuştu. Bākālīcār çıkardığı bu isyândan özür dilemek maksadıyla Cemaziyelevvel 426/Mart 1035'de sultan nezdine oğlu ile beraber bir elçi göndermişti. Elçilik hey'eti iyi bir şekilde ağırlanmış ve Bakalicar'ın özürü kabul edilmişti⁷⁰⁶.

Gaznelilerin diğer bir vassalı olan Mekran Emiri Ma'dan'ın ölümü üzerine oğulları arasında taht kavgaları başlamış kardeşlerden Bul'Askar Mahmud'un sarayına sığınmıştı. Bu durumdan çekinen diğer kardeş İsâ, Mahmud'a Mekran Kadısı, Reisi, â yânı ve birkaç salihden oluşan bir hey'eti göndermiş ve Mahmud'dan vilayeti kendisine bırakmasını, kardeşine kendi aleyhine yardımcı olmamasını, vilayetin kesin olarak kendisinde kaldığının delili olarak sultan tarafından Menşur, Hil'at verilmesini ve ayrıca Dergâhtan mukabil olarak kendi nezdine bir elçi gönderilmesini talep etmişti. Mahmud buna icabet ederek Sarban Hasan-ı Sipahani'yi elçilikle Mekran'a göndermiş ve böylece Mekran'ın işleri zaman içinde yoluna girmişti⁷⁰⁷.

4.º *Gazneliler ve Selçuklular arasındaki elçi teatisi*

426/1035 senesinde Selçuklular, Hacıp Beydoğdu kumandasındaki orduyu Nesâ yöresinde bozguna uğrattıkları zaman Buharalı natuk, alim bir ihtiyarı Vezir Aḥmed 'Abd aḥ-Şamad'e özür diler mahiyette mektuplarla göndererek sultan nezdinde şefaatçi olmasını istemişler,⁷⁰⁸ bunun üzerine onların bu konudaki samimiyetlerini öğrenmek ve bir esas üzere muahade

⁷⁰⁶Bayhaḳī, s. 464.

⁷⁰⁷a.g.e., s. 242-3.

⁷⁰⁸Devrin protokol şartlarına göre bu üç liderin direkt olarak sultanla temas kurmalarının mümkün olmadığı anlaşılıyor.

yapmak için Selçuklu elçisi ile birlikte Kadı Bū Naşr Sīnī'nin gönderilmesine karar verilmişti. Kadı Selçukluların yanında uzun zaman kalmış, birçok müzakerelerden sonra üç Selçuklu liderinin elçileri ile geri dönmüştü. Neticede Nesâ, Ferave ve Dehistan'ın bu üç lidere verilmesine karar verilmiş ve Kadı Sīnī bu vilayetlerin menşurları ve hil'atle Selçuklu liderlerine gönderilmişti⁷⁰⁹. Ancak Kadı Sīnī geri döndüğünde Türkmenlerin niyetlerinde ciddi olmadıklarını ve Gaznelileri küçümsediklerini bu sebeple sultanın bölgeden ayrılmaması gerektiğini söylemişti⁷¹⁰.

Muharrem 428/Ekim 1037'da Selçuklular tarafından daha önce kendilerine verilen vilayetlerin onlara kifayet etmediğine, bu sebeple Merv, Serahs, Baverd gibi şehirlerin de kendilerine verilmesi talebi ile bir elçi hey'eti gelmiş ancak, hey'ete oyalayıcı mahiyette cevaplar verilmişti⁷¹¹.

430/1038 yılında Selçukluların bütün Horasan'ın emniyetini tehlikeli bir hale sokmaları üzerine Mesud ordunun başında sefere çıkmak mecburiyetinde kalmıştı. Serahs'ta Selçuklularla yaptığı savaşlarda Selçukluların galibeyete daha yakın olduklarını, ve artık Selçuklu tehlikesinin önünün alınamaz bir hale geldiğini farkederek Mesud, yapılacak tek şeyin dostluk tesis etmek olduğunu anlamıştı. Vezirin teklifiyle tamamiyle değişik bir elçi gönderme sistemi tatbik edilmiş, Selçuklular nezdine resmi bir hey'et veya haberci değil de zahiren kendi insiyatifiyle davranan gizli bir elçi gönderilmesine karar verilmiş ve bu iş için Bū Naşr Muṭavva'a tayin edilmişti. Onun görevi Selçuklularla bir anlaşmanın olup olmayacağını tesbit etmektir. Gizli elçinin hangi şartlara bağlı olarak gönderildiği bilinmiyor. Ancak onun, vazifesini yerine getirdiği anlaşılıyor.

⁷⁰⁹Bayhaki, s. 490-92.

⁷¹⁰a.g.e., s. 493.

⁷¹¹a.g.e., s. 505.

Çünkü kısa bir zaman içinde bizzat Selçuklular müzakere yolunu açmışlar ve Mesud da onlara karşı yeni bir sefere hazırlanmak için zaman kazanmıştı⁷¹².

Yukarıdaki örneklere dayanarak elçi teatisinin yapılış sebeplerinin; Tahta cülüsün tebliği, tebrik ve taziyet, akrabalık tesis etmek, dostlukları pekiştirmek, yeni dostluklar kurmak ve özür dilemek olduğu söylenebilir.

Yine verilen örneklere dayanarak şunu söylemek mümkündür ki 430/1039 yılına kadar (Karahanlılar hariç) Gazne sarayından herhangi bir taleple başka bir devlet nezdine, teşekküllü bir elçi hey'eti gönderilmemiş, sadece bu devletlerin bir hey'et talep etmeleri ve onların başlattıkları müzakereleri neticelendirmek için hey'etler gönderilmiştir. Bunun bir bakıma başka bir devletin gücüne ihtiyaç duymayan yalnızlık politikasından kaynaklanmış olduğu söylenebilir.

6 - Elçilerin Formasyonları: Elçiler, genellikle Nedimler, Kadılar, Fakihler, Hatipler, İmâmlar ve Reisler arasından seçilmiş, ahit ve akit nüshalarının maddelerinde anlaşılmayan cihetler olursa onların şeriata uygun bir şekilde halledilmesi için de hey'ette bir kadı bulundurma yoluna gidilmiştir.⁷¹³ Bu kişilerin tercih edilme sebebi, ilmî ve dinî terbiyeyi çok iyi almış olmaları aynı zamanda da hükümetin bir memurun olmamaları idi. Ayrıca bu kişilerin eğitimi ve mesleki durumu onlara başkalarında olmayan manevi ve ictimai bir statü kazandırdığı için herkes nezdinde itibara lâyık kişilerdi.

7 - Elçilerin Yetkileri: Elçilerin büyük gücü ve imtiyazları vardı. Kendilerine verilen talimatlar doğrultusunda pazarlık etmek, anlaşmalar yapmak üzere tam yetkili idiler. Mesud Kadir Han'a elçi vasıtası ile gönderdiği mektupta elçi için: "Kardeşim ve mutemetim.....onun söylediği söz bizim ağızımızdan çıkmış

⁷¹²Bayhaki, s. 583-87.

⁷¹³a.g.e., s. 212.

gibidir. Söylenilmesi lâzım gelen sözler burada birkaç celsede bizce tekrar söylenmiş ve tekrar bize sormaya lüzum kalmaması ve her işi tamamiyle bitirip dönmesi için bunların cevapları kendisine söylenmiştir⁷¹⁴ demektir. Fakat yeni bir meselede veya nazik durumlarda hey'etler acil iştişare için Gazne'ye haberciler göndermişlerdir⁷¹⁵.

Elçilere, birincisi elçinin gideceği yerdeki hükümdara yazılmış genel nezaket ve dostluğu içeren bir mektup, diğeri elçinin kendisine hitaben müşafahe adını taşıyan bir talimatname, üçüncüsü de ahdname tasarısı olmak üzere üç türlü evrâk verilir ve bu evraklar müzakerelerin temelini teşkil ederdi⁷¹⁶.

Ç- Elçilerin Maiyyetleri: Elçilik hey'eti gidecek hediyeleri götürmek için bir hazine, onun yardımcıları, ayrıca taşımak için hazine hamalları⁷¹⁷ ve müzakereler süresince çıkacak anlaşmazlıkları sultana bildirmek ve yeni direktifler almak maksadıyla haberciler⁷¹⁸ ve gerekli görüldükçe tercümanlık etmesi için, tercümanlardan⁷¹⁹ oluşmaktaydı.

Elçi tayin olunan şahıs yola çıkmadan önce sultanın huzuruna çağrılarak vezir ve Sahib-i Divan-ı Risaletin de bulunduğu bir meclisde gerekli talimatlar kendisine verilir, gönderilecek hediyelerin kaydı ve listesi yapılır ve

⁷¹⁴Bayhaki, s. 212.

⁷¹⁵a.g.e., s. 214.

⁷¹⁶a.g.e., s. 211-19.

⁷¹⁷a.g.e., s. 220.

⁷¹⁸a.g.e., s. 491.

⁷¹⁹a.g.e., s. 117.

hediyelerin kendilerine teslim edilmesini müteakip **Resuldar** vasıtasıyla onlara hil'at tevcih edilirdi. Böylece hazırlıklar tamamlandıktan sonra elçiler gidecekleri yere hareket ederlerdi⁷²⁰.

Gazneliler nezdine gelen elçilerin Gazne hududuna girdikten sonra her türlü ikâmet ve iâşe masraflarının Gazne hükûmeti tarafından karşılandığı anlaşıyor⁷²¹. Ancak Gazne'den başka devletler nezdine gönderilen elçilerin durumu hakkında bir malumata sahip olamıyoruz. Sadece Zilkade 428/Ağustos 1037'de Kaşgar'a gönderilen İmam Abū Şādīk Tūbānī'nin onbin dinardan fazla bir servetle Gazne'den ayrıldığını Beyhakî zikreder⁷²². Ancak bu miktarın nasıl tereküp ettiği hakkında bir bilgi vermez.

Sultanın nezdine vasıl olan elçi hey'eti bir kaç günlük istirahatten sonra çok görkemli bir törenle sultanın huzuruna kabul edilir. Selamlaşma ve hal hatır sorma formaliteleri ifa edildikten sonra elçinin beraberinde getirdiği evraklar okunur ve böylece tören sona ererdi.⁷²³ Müzakereler sultanın bilgisi dahilinde, hace-i büzürk sahib-i divan-ı risalet ve elçi hey'eti arasında yürütülür ve sultanın tasvibiyle neticelendirilirdi⁷²⁴.

Mesud devrinde Gazne Devleti'ne gönderilen hey'etlere iyi muamele edilmiş en kötü muamele sultanın, elçinin geldiği tarafa kırgın olması sebebiyle kabul merasiminde elçilerle konuşmaması şeklinde olmuştur⁷²⁵. Ayrıca sultanın

⁷²⁰Bayhakî, s. 220.

⁷²¹a.g.e., s. 286.

⁷²²a.g.e., s. 529.

⁷²³Elçilerin kabul merasimleri için bk: a.g.e., s. 288-89, 370-72.

⁷²⁴a.g.e., s. 291.

⁷²⁵a.g.e., s. 496.

elçilere emniyeti olmadığı zamanlarda, elçilerin devlet işlerine dair hiçbir bilgi almaması hususunda emirler vermiştir⁷²⁶.

Bu tür davranışlar dışında Mahmud zamanında bir elçilik hey'etine davranış ilgi çekicidir. Mısır Fatımi Halifesinin elçisi olarak Mahmud'un yanına gelmek isteyen Taherti yollarda ve Horasan'da halkı Mısır halifesine biata davet etmiş yakalanmış ve batini olduğu ispat edilerek idâm edilmiştir⁷²⁷.

4- Sarayda rehineler bulundurma: Divan-ı İstilah'da rehine bir hakim ya da bir grup tarafından koruyucu bir emir nezdinde bulunan kimselere denir⁷²⁸.

Hakimiyet telakkisi içinde addedilen sarayda rehine bulundurulması adeti çok eskiden beri görülen bir tatbikat olup⁷²⁹ Metbu adına hutbe okutmak, para bastırmak, vergi vermek gibi vassallık mükellefiyetlerinden birini teşkil eder⁷³⁰.

Bütün çağdaşları gibi Gaznelilerde de bu adetin çok canlı bir şekilde uygulandığına şahit oluyoruz. Bir hakim büyük bir vilayete gönderildiği zaman onun oğullarından ya da kardeşi gibi çok yakınlarından bir veya birkaçının⁷³¹ Gazne sarayında alıkonulduğu anlaşıyor. Bunun sebebi yüksek bir rütbe ile

⁷²⁶ Bayhaki, s. 509

⁷²⁷ Bayur, c. I, s. 151.

⁷²⁸ Anvari, İstilahât, s. 251.

⁷²⁹ Bu adetin aşağı yukarı aynı gayeyle Orta Asya'daki Türkler'de de uygulandığı görülür. (Ögel, Türklerde Devlet Anlayışı, s. 288).

⁷³⁰ Köymen, Saray Teşkilatı, s. 73; Köymen, Selçuklu Tarih'i'nin devirlere taksimi, s. 85; Bayhaki, s. 392.

⁷³¹ a.g.e., s. 354.

büyük bir vilayete gönderilen kimsenin isyânını önlemek ve onu bu sayede itaat altında bulundurmaktır. 422/1030'da Ahmet Yinaltekin salarıkla Hindistan'a gönderildiği zaman adet gereği, oğlunun rehine olarak Gazne'de tutulmasına oğlu dışındaki yakınlarının ise özellikle kadınların kendisi ile beraber gitmesine müsaade edilmişti⁷³².

Stratejik önemi olan Harezm bölgesinin kudretli valisi Harun b. Altuntaş Mesud'un otoritesine isyân edip, Buhara hakimi Alitekin ile ittifak yapınca (425/1034)⁷³³ açık bir muharebe ile asiye cezalandırmayan Mesud onu gizlice öldürtmeyi başarmış⁷³⁴ onun yerine vali tayin edilen Harun'un kardeşi İsmail Handan da aynı politikayı takip edip devletin düşmanı olan Selçuklulara yardım edince bu sefer Mesud farklı bir yol izleyerek Sarayda rehin bulunan kardeşlerden birini (Reşid'i) tutuklatıp (Ramazan 427/Haziran 1035) doğu bölgesinin yeni valisi olarak tâyin edilmiş bulunan oğlu Mecdud'un yanına rehin olarak göndermeyi uygun görmüştü⁷³⁵. Bunun üzerine kardeşine olan sevgisinden dolayı Handan b. Altuntaş, Mesud'a olan düşmanlığını kontrol edemeyerek isyân etmişti.

Harezmşah Harun'un ölümünden sonra, Harezmde tutunamayacaklarını anlayan Selçuklu liderleri (Davut, Tuğrul ve Yabgu) Horasan Sahip divan'ı Sûrî vasıtasıyla vezir H. Ācā Ahmed 'Abd. al-Samad'e bir mektup yazarak Nesa ve bir kaç vilayetin kendilerine verilmesi karşılığında aralarından birinin dergâh'ta rehin olarak bulunması şartını teklif etmişlerdi. Onların bu arzusunu

⁷³²Bayhaqî, s. 270.

⁷³³a.g.e., s. 433.

⁷³⁴a.g.e., s. 466-68.

⁷³⁵a.g.e., s. 500-01.

kabul etmeyen Mesud savaş yolunu tercih ederek⁷³⁶ Hacib Beydoğdu kumandasındaki bir orduyu Nesa'ya göndermişti. Selçuklular karşısındaki ilk ciddi yenilgiyi bu orduyla alan Mesud bu defa kendi arzusuyla Dehistan, Nesa, Ferave'yi bu    lidere vererek karşılığında onlardan birinin sarayında rehin bulundurulmasını istemiřti⁷³⁷. Fakat daha sonraki olaylar Gaznelilerin Selçukluların askeri hareketleri karşısında emniyette olmadıklarını ortaya koymuştur.

Beyhak  Tarihi'nde Gazneliler açısından mukabil bir rehine hadisesi anlatılmaktadır. Sultan Mahmud'un kızıkardeşi ile evli olan Memunilerin son emiri Ab l- bb s Ma  n b. Ma  n bir isy n neticesi öldürülünce, kızıkardeş isy ncıların elinde tabi bir rehine durumuna düşmüş olup bu hal Mahmud'un Harezm  zerine yapacağı muhtemel bir hareketi için engel teşkil etmiştir. Mahmud bu hadise üzerine kızıkardeşini rehine halinden kurtarmak ve ayrıca intikam bahanesi ile Harezm'i işg l etmek istemiş ve ilk iş olarak eniştesinin katilleri ile kızıkardeşinin kendisine iadesini talep etmiştir. Böylece kızıkardeşinin rehinelikten kurtulmasından sonra gerçek niyetini ortaya koyup Harezm'i ele ge irmiřtir⁷³⁸. Bu hadisede Gazne sarayı rehine alan değil rehine veren durumunda kalmıştır.

Gene "rehine" başlığı altında incelemeyi uygun gördüğümüz bir başka konu ise sığınma konusudur. Taht varisleri arasındaki mücadelede kaybeden tarafın daha kudretli bir sultanın nezdine iltica etmesi her zaman karşılaşılan bir vakadır. Özellikle Gaznelilere tabi emirlerin taht mücadelelerinde Gazne sarayına sığındıkları vakidir. Bu durumlarda "vergi ile birlikte ücret ödeme" diyebileceğimiz enteresan bir ödeme sistemiyle karşılaşmaktayız. Tahta

⁷³⁶Bayhak , s. 481.

⁷³⁷a.g.e., s. 492.

⁷³⁸a.g.e., s. 677.

çıkmayı başaran tabi hükümdarın rakibinin gözaltında tutulmasını sağlayabilmek için Gazne sultanına vereceği normal tabiiyet vergisi dışında rakibi için de aynî ve nakdî birşeyler verme durumunda olduğu anlaşılıyor. Böylece rakibin kontrol altında tutularak yeni bir taht mücadelesine kalkışmasına manî olunmak istenmiştir. Öte yandan gözaltında tutulan rakip bu defa sultanın mali desteğine mazhar olmaktadır. Bunun da sebebi rakibi hazır tutarak vassalın muhtemel isyanının önüne geçmek suretiyle Gazne'ye bağlılık ve itaatini sağlamaktır⁷³⁹.

Rehinelerin sayısı, statüleri, rehinelik süresi gibi bilgileri Beyhakî Tarihi'nde bulamıyoruz. Ancak Nizamü'l-Mülk kendi eserindeki rehineler bahsinde rehine sayısının bin kişi olmasa bile hiç olmasa beşyüz kişiden az olmamasını tavsiye etmekte⁷⁴⁰ ve bu tavsiyede bulunurken bu sayının nasıl meydana geleceği, nasıl ve ne oranda ortaya çıkacağı hakkında hiçbir açıklama yapmamaktadır. Yalnız şu kadarı açıktır ki bu sayının sadece büyük vilayetlere gönderilen veya Gaznelilere tabi olan vali ve sipehsalarların oğul ve kardeş gibi çok yakınlarının olmadığıdır. Ancak Beyhakî Tarihindeki bir ifade Nizâmü'l-Mülk'ün verdiği bu sayıyı tasrih etmektedir. Onun ifadesinden anlaşılan rehinelerin kendi maiyyet erkânlarıyla beraber alıkondduğu yolundadır. Yine Beyhakî'nin ifadesinden rehinelerin genelde sarayın has kölelere ait bölümünde bulundukları anlaşılıyorsa da bazan rehine sahibine duyulan teveccühün bir nişanesi olarak, rehinenin kendi sarayında bulunmasına da müsaade edildiği görülüyor.⁷⁴¹

⁷³⁹ Bayhakî, s. 242-43.

⁷⁴⁰ Siyasat-nâme, s. 131.

⁷⁴¹ Bayhakî, s. 270.

Yine Nizâmülmülk'e göre rehinelerin devletin güvenliğini emniyet altına almak dışında ihtiyaç duyuldukça iş yapan insanların sarayda istihdam edilmeleri gibi bir özellikleri de vardır⁷⁴².

Kaynaklar her ne kadar sarayda rehine bulundurmaya devletin güvenliğini temin eden bir sistem olma açısından bakıyorlarsa da gerçekte bu, bir silahlı isyânı asgariye indirecek bir sistem olarak düşünülebilir. Ancak, bu sistemle isyânların mutlak olarak önlenebileceğini söylemek güçtür.

Rehinelerin herhangi bir sebeple hayatlarını kaybetmeleri rehine sahipleri açısından bir isyân sebebi olmuştur. Meselâ Harezmi'nin asî valisi Harun b. Altuntaş Gazne sarayında rehine bulunan kardeşi Sittî'nin kasden öldürüldüğünü bahane ederek isyân etmiştir⁷⁴³.

Gurgan valisi Bakâlicâr da oğlunun Gazne sarayında rehine bulunmasına rağmen isyân etmiş, başarılı olamayınca diğer oğlunu şefaatte bulunması için elçilikle sultan Mesud'a göndermiştir⁷⁴⁴. Aynı şekilde Hindistan sipehsaları Ahmed Yinaltekin de oğlunun rehine olmasına aldırmadan asî olmuş ve neticede hayatını kaybetmişti.⁷⁴⁵

5- Hediyeler: Hükümdarlar arasında muhtelif vesilelerle hediye alınıp verilmesi çok eskiden beri devam eden bir adettir⁷⁴⁶. Hediyeler Gazne hükümetinin Halife ve komşularıyla olan ilişkilerinde çok önemli rol oynamıştır. Taraflar

⁷⁴²Siyasat-nâme, s. 131.

⁷⁴³Bayhaki, s. 403, 680.

⁷⁴⁴a.g.e., s. 464.

⁷⁴⁵a.g.e., s. 434.

⁷⁴⁶Köymen, Saray Teşkilatı, s. 85.

arasında karşılıklı gönderilen hey'etler daima çok miktarda değerli hediyelerle gidip gelmişler ve bu hediyeler, hey'etin taktik ve diplomatik becerisi yanında amaca ulaşmakta etkili olmuştur. Meselâ Muharrem 423/Aralık 1031 yılında Halifenin elçisi olarak Mesud'un nezdine gelen Abū Bakr Sulaymān'a, sultan tarafından çok değerli hediyeler verilmiş, fakat onun vasıtasıyla halifeden başka isteklerde bulunulmuş, onun bu istekleri halifeye kabul ettirip geri gelmesi halinde kendisine çok daha fazla hediyeler verileceği söylenmiştir⁷⁴⁷. Elçinin, Gazne hükümetinin isteklerini halifeye kabul ettirmiş olarak, geri dönmesinde⁷⁴⁸ muhtemelen halifeye gönderilen ve elçiye verilen hediyeler de etkili olmuştur.

Tıpkı hey'etlerde olduğu gibi hediyeler de bir karşılıklılık esasına göre gönderildiği gibi aynı zamanda Halife veya Sultan tarafından kendisine bağlı olan vassal hükümdarlara, kendi devlet adamlarına ve özel hizmetlerinde bulunanlara gösterdikleri itaatler, yaptıkları hizmetler veyahud veren makamın teveccühünü kazanmış olmalarından dolayı da gönderilmiştir. Ancak bu şekilde gönderilen hediyeler hil'at adını almaktadır. Şunu da söylemek gerekir ki hil'atlar gönderilen kişiye ve makama göre değişmekle beraber temelde hakimiyet unsurlarından oluşmakta idi⁷⁴⁹. Halbuki hediyeler de böyle bir kaide olmadığı gibi vassal hükümdarlardan ve devlet adamlarından da sultana sunuluyordu.

Bir vassal hükümdarın veya devlet görevlisinin sultana sunduğu hediyelerin belli bir formalitenin yerine getirilmesinden öte başka manalar ifade ettiği anlaşılıyor ki, bu tabi hükümdarın metbuuna kesin itaati anlamına geliyordu. Aynı zamanda tabi hükümdarın tahtında kalabilmesinin de garantisi

⁷⁴⁷Bayhaki, s. 291.

⁷⁴⁸a.g.e., s. 369.

⁷⁴⁹bk: Bu çalışmada hil'at, s....⁷⁴.

idi⁷⁵⁰. Nitekim 407/1016 yılında Sultan Mahmud Harezm Emirî Mamûn b. Mamun'dan dostluk ve bağlılığını göstermesi için, ya kendi adına hutbe okutmasını veya da sultanın şanına layık hediyelere göndermesini istemiş ve Gazne Devleti'nin zenginliği dolayısıyla bu hediyeler, ihtiyacı olmadığını bilâhare bunların gizlice geri iade edileceğini ilâve ederek devletler arasındaki hediyein önemini ortaya koymuştur. Bu istek üzerine Mamûn b. Mamûn eski münasebetleri yeniden kurmak ve iki devlet arasındaki fitneyi ortadan kaldırmak için Gazne Devleti'ne şeyhler, kadılar ve şehrin ayanıyla birlikte seksen bin dinar ve üçbin at hediye olarak göndermiş ve böylece Mahmud'a bağlılığını izhar etmeye çalışmıştır⁷⁵¹.

Vasallar tarafından özellikle mihrigan ve nevruz gibi günler münasebetiyle sultana sunulan hediyelerin yıllık vergi ile hiçbir alâkası yoktur⁷⁵². Ayrıca, bu günlerde vassal hükümdarlar yanında, sipehsalarlar (askeri valiler) şehzadeler ve devlet ricali de efendilerine hediye sunarlardı. Vasal hükümdarların ve sipehsalarların sultan yanında devlet erkânına da yıllık hediye göndermeleri ve bu hediyelerin de gönderildikleri bölgenin mahalli özelliklerini taşımaları gibi bir adetin olduğu anlaşıyor⁷⁵³.

Gazneliler hediye vermekte özellikle halifelik makamı ve Türkistan Hanlarına çok cömert davranmışlardır. Mesud'un tahta çıkması dolayısıyla Halife al-Kâdir Billâh tarafından Nişabur'a gelen hey'eti kabul merasiminde (Şaban 421/Ağustos 1030) Mesud'a aşağıdaki hediyeler sunulmuştur. Biri siyah diğerleri ise Bağdat'ta ve Mısır'ın Debiki şehrinde dokunmuş 7 devvaç

⁷⁵⁰ Bayhaqî, s. 243, 668.

⁷⁵¹ a.g.e., s. 679.

⁷⁵² a.g.e., s. 119.

⁷⁵³ a.g.e., s. 243, 679.

(Önü açık elbise), dikilmiş ve dikilmemiş kumaşlar, 10 at (ikisi altın takımla techiz edilmiş ve altın nal ile nallanmış, sekiz tanesi murassa), taç, gerdanlık, boyundan takılan kılıç⁷⁵⁴. Mesud ise halifeye elçi ile; yirmibin direm altın, değerli bir at, elli parça kesilmemiş gayet kıymetli kumaş, birkaç kese misk ve kâfur göndermiş, ayrıca elçiye de değerli bir hil'at hediye etmişti⁷⁵⁵.

Yine halife al-Ḳādir Bi-amrillāh'ın ölümü ve yerine al-Ḳāim Bi-amrillāh'ın geçmesi üzerine Mesud nezdine bir hey'et gelmiş (Muharrem 423/Aralık 1031) hutbenin yeni halife adına okunduğu ilk cuma günü, Halife için Mesud tarafından beş ipek kese içinde onbin dinar, şehzadeler ve devlet erkânı tarafından da pek çok altın ve gümüş hediye edilmişti. Biat merasiminden sonra ise, adet olduğu gibi yirmibin Men Nil (?) halife için, beşbin Men de saray mensupları (Haşiyet-i Dergâh) için, elçiye emanet edilmiş, bunlara ilave olarak hutbe günü halife adına saçılan paralar ile on tanesi altın işlemeli olmak şartıyla çeşit çeşit her cinsten yüz kat elbise, elli misk nafesi, yüz şem'ayi kafûr, ikiyüz mil en âlâ ketenden sarık, elli tane Hint kılıcı, tamamiyle incilerle işlenmiş bin miskal ağırlığında altından yapılmış bir kadeh, on tane kırmızı yakut, yirmi tane gayet güzel Bedahşan lali, on tane atlasla örtülü Horasan ve Hitlan atı, beş tane Türk kölesi gönderilmiş, ayrıca elçiye de fakihlere verilen gayet mükemmel bir hil'at, beşyüz miskallık altın eşya, bir katır ve iki at verilmişti⁷⁵⁶.

Ancak bu hediyeler karşılığında elçi vasıtasıyla halifeden yeni isteklerde bulunmuş ve daha önce de zikredildiği gibi elçinin bu istekleri halifeye kabul ettirip geri dönmesi halinde kendisine daha değerli bir hil'at verileceği vadedilmişti.

⁷⁵⁴Bayhakî, s. 47.

⁷⁵⁵a.g.e., s. 48.

⁷⁵⁶a.g.e., s. 293-94. Yukarıda geçen "Nil" kelimesi, "atiyye, bağış" anlamındaki "nayla"nın müteradifi olarak kullanılmış olabilir. krş. F. Devellioğlu, Osm. Tû. Ansk. Lugat, s. 1002.

Mesud'un isteklerini halifeye kabul ettirmiş olarak Nişabur'a gelen elçi ve hediyeler Şaban 421/Ağustos 1030'da Mesud nezdine gelen elçi heyetinin getirmiş olduğu hediyelerin aşağı yukarı aynısıydı⁷⁵⁷. Bu iki örneğe dayanarak Halifelik makamından Gazne'ye gönderilen hediyelerin standart olduğu söylenebilir.

Mesud Rebiyülevvel 422/Şubat 1031'de, Türkistan Hanı Kadir Han'ın kızını kendi oğlu Mevdut için istemek ve böylece iki hanedan arasında bir sihriyet peyda etmek maksadıyla bir hey'et görevlendirmiş ve hey'etle beraber Hâna ve ailesine çok değerli hediyeler göndermişti. Bu hediyelerin bir kısmı elçilerin Hanın yanına gittikleri ilk gün, bir kısmı da nikâh akdedildiği gün verilecek idi. Listeleri yapıp elçilere verilen hediyeler; iki tane inci ve mücevherlerle süslenmiş altın kadeh, altınla işlenmiş elbiseler, Rumi, Bağdadi, İsfahani ve Nişaburi ve her türden çeşitli elbiseler, çeşit çeşit sarıklık kumaşlar, misk, öd, anber, Han ve oğlu için iki tane yektane denilen mücevher dizisi, ayrıca hatunlar, gelinler, halalar, hacılar ve akrabalar için verilecek hediyelerden oluşmakta idi⁷⁵⁸. Ayrıca, bu iki aday için ellibin ve otuzbin Herive dinarı mihr teklif edilmişti. Yine Sultan Mes'ud Gurgan Emiri Bakālicār'ın kızı ile evlenmek için Gurgan'a bir elçi hey'eti göndermiş ve bu hey'etle beraber bir mehd ve adet olduğu üzere hediyeler yollanmıştı. Ancak Beyhakî bu hediyelerin neler olduğunu zikretmez⁷⁵⁹.

Sultan kendi şehzadelerine de çeşitli vesilelerle hil'at ve hediyeler verirdi. Emir Merdanşah Beydoğdu'nun kızı ile nikâhlandığı zaman Mesud Merdanşah'a incilerle süslenmiş siyah bir elbise (kaba) giydirmiş, başına altın

⁷⁵⁷ Bayhakî, s. 369-72.

⁷⁵⁸ a.g.e., s. 220.

⁷⁵⁹ a.g.e., s. 376.

ve mücevherlerle süslü dört kanatlı bir külah koymuş, beline cevherlerle süslenmiş bir kemer takmış, ayrıca altınla nallanmış ve eğer takımları altın ve mücevherlerle süslenmiş tam takım kıymetli bir at, bir hadım, bin dinar, çeşit çeşit kumaşlar, yüz parça esvap, ve herbirinin birer atı olduğu halde silâh ve saire ile techiz edilmiş on tane Türk kölesi vermişti⁷⁶⁰.

Daha önce de söylenildiği gibi sultanlar devlet ricaline çeşitli münasebetlerle hil'at tevcih ettiği gibi, devlet ricali de sultana hediyeler sunardı. Bunlar Mihrigan ve nevruz gibi belli günler dışında özellikle göreve atama sebebiyle bir şükran ve minnet nişanesi olarak verilirdi. Nitekim Rebiyülahir 424/Mart 1033'de vezirliğe atanmak için çağrılan Harezm Kedhüdası Ahmed 'Abd al-Şamad aynı yılın cemaziyelevvelinde Gazne'ye gelmiş, huzura kabul edildiği ilk gün sultana bin dinarlık bir mücevher dizisi sunmuştu. Gerekli formaliteler yapıp Ahmed 'Abd al-Şamad hil'at giydikten sonra tekrar huzura kabul edildiğinde Mesud'a sunduğu hediye beşbin dinarlık bir mücevher dizisi idi⁷⁶¹. Yine aynı olay sebebiyle Ahmed 'Abd al-Şamad'e, vezirliğe atanacağı haberini götüren haytaş ondan değerli bir at, yirmi kat elbise ve yirmibin direm hediye almıştı⁷⁶².

Ayrıca, göreve atanma sebebiyle devlet erkânı da birbirine hediyeler sunarlardı.⁷⁶³ Yine devlet erkânı kendinden daha aşağı tabakada olan kişilere de hediyeler verebilirlerdi. Sultan Mes'ud'un oğlu Merdanşah Salar-ı Gulaman-ı Saray Beydoğdu'nun kızı ile nikâhlıldığı zaman Beydoğdu sipehdar, perdedar,

⁷⁶⁰ Bayhaqî, s. 525.

⁷⁶¹ a.g.e., s. 156, 373-74.

⁷⁶² a.g.e., s. 372. Haytaş için bk: Bu çalışmada s...332.

⁷⁶³ bk: Bu çalışmada tebrikler, s.....157.

bûkı, debdebezen gibi görevlilere en aşağı yüz direm olmak üzere onbin direme kadar ihsanlarda bulunmuştu⁷⁶⁴.

6- **Tebrikler:** Tebrik merasimleri de saray ve hükümdarlık adetlerinden sayılmaktadır. Özellikle tahta yeni oturan sultanı tebrik etme törenleri çok muhteşem bir şekilde yapılmakta idi. Mesud, Nişabur'da tahta oturduğu zaman ilk olarak çok muhteşem bir kabul merasimi düzenlemiş ve bu merasimde şehrin kadıları, fakihleri uleması gelerek yeni hükümdarı tebrik etmişler, aynı zamanda ölen eski sultan için de taziyetlerini sunmuşlardı⁷⁶⁵.

Sultanın Gazne dışında tahta oturması halinde Gazne'de de gıyabi tebrik törenleri icra ediliyordu. Nitekim Mesud'un tahta oturduğu haberi Gazne'ye ulaştığı zaman şehrin fakihleri, âyânı ve ahalisi grup grup saraya gelip kutlamada bulunmuşlardı.⁷⁶⁶

Halife al-*Kāim* Biamrillāh tarafından Mesud'a tahta çıkması münasebetiyle gönderilen hey'etin Nişabur'da huzura kabul edilişi bize halife tarafından tahta yeni oturan sultanın tebrik edilişi hakkında teferruatlı bilgiler vermektedir. Beyhakî'ye göre; elçi muhteşem bir karşılama merasiminden sonra ikametine ayrılan saraya götürülmüş, burada da mükellef bir şekilde ağırlandı. İki üç gün bu şekilde istirahatten sonra muhteşem bir törenle huzura kabul edilmiş, elçi ve ayan, kölelerin oluşturduğu iki taraflı saflar arasından geçirildikten sonra tahtın olduğu yere getirilmişti. Bu sırada serhengler elçiye saçılar saçmıştı. Emir tahta oturmuş evliya ve haşemin kimi oturmuş kimi de ayakta idi. Elçi güzel bir yere alınmış sonra tahtın önüne götürülmüştü. Elçi hürmetle ilerleyip Mesud'un elini öptükten sonra tahtın

⁷⁶⁴Bayhakî, s. 525.

⁷⁶⁵a.g.e., s. 38.

⁷⁶⁶a.g.e., s. 7.

önüne oturtulmuştu. Selâmlaşma ve hal hatır sorma faslından sonra elçi ayağa kalkmış getirdiği menşur ve mektubu tahtın üzerine koymuş, Sultan bunları alıp öptükten sonra Bū Sahl-i Zavzanī'ye okuması için vermiş, mektuptaki tehniyet bahsine gelince Mesud yerinden kalkmış, tahtın yaygısını öpmüş, sonra yerine oturmuştu. Mektub okuma faslından sonra halifelik makamından getirilen sandıklar açılmış, hil'atlar çıkarılmıştı. Sonra Mesud tahtan inmiş, halifenin gönderdiği hil'atı giyerek yere yayılan bir seccade üzerinde iki rekât namaz kılmıştı. Sultanın hil'atları giymesıyla babasının vilayetlerinin hepsi halife tarafından ona tevcih edilmiş, ayrıca hil'at levazımından olan başka eşyalar da Mesud'a sunulmuştu. Hil'at giydikten sonra evliya ve haşem tahtın önüne pek çok saçılar saçmışlar ve böylece tebrik merasimi bitmişti. Merasimden sonra elçiyi yine büyük bir debdebe ile ikametgâhına götürmüşler, Sultan ise hamama gitmiş, elbise değiştirmiş ve fakirlere ikiyüzbin direm dağıtılmasını emretmişti. Tabi ki bu törenden sonra da sultan elçinin iştirak ettiği mükellef bir ziyafet tertiplemiş ve bu ziyafette elçiye değerli hediyeler sunmuştu⁷⁶⁷.

Halife al-Ḳādir Billāh'ın ölümü ve yerine al-Ḳāim Biamrillāh'ın geçmesi üzerine yeni halife tarafından Belh'e bir elçi heyeti gelmiş muhteşem karşılama ve kabul merasimlerinden sonra ölen halife için matem ve yeni halife için de gıyabında tehniyet törenleri yapılmıştı. Bu olay sadece halifenin tahta oturan yeni sultanı değil, aynı zamanda sultanın da yeni halife için yaptığı tebrik törenlerine bir örnek teşkil etmektedir. Ancak yeni halifenin cülusu sebebiyle sultanın Bağdat'a gitmeyip tebrik törenini halifenin elçisinin huzurunda kendi ülkesinde yerine getirdiği anlaşılıyor. Yeni halifenin sultan tarafından halifeliğinin kabul edilişi, elçinin gelişini müteakip ilk cuma günü yeni halife adına hutbe okunmasından hemen sonra, daha camide iken yapılan törenler ile ortaya konduğu anlaşılıyor⁷⁶⁸. Bu töreni Beyhakî şöyle anlatıyor; "Hatib

⁷⁶⁷ Bayhakî, s. 45-8.

⁷⁶⁸ a.g.e., s. 286.

hutbeyi okudu, namazı kıldırdı, bunlar bittikten sonra padişahın hazinedarları geldiler, Halifenin hediyesi olarak beş ipek kese içinde onbin dinar getirip minberin dibine koydular. Bunun peşinden şehzadelerin, H ace-i Büzürk'ün ve diğerlerinin hediyelerini getirip her biri için falan ve filanın hediyeleri diye ilân ederek oraya bıraktılar. Böylece orada pek çok altın ve gümüş birikti. Merasim bittikten sonra emir kalkarak atına bindi. Hazinedârlar, hazine kâtipleri ve müstevfiler bu hediyeleri hazineye götürüp teslim ettiler"⁷⁶⁹.

Birkaç gün sonra Belh kadıları, ayanı ve seyitleri elçi ve devlet erkânının (H ace-i Büzürk, Arız, Sahib-i Divan-ı Risalet, Hacib-i Büzürk, Salar-ı Guleman-ı saray) da katıldığı bir mecliste, biatnâme imza edilerek hutbe günü elçiye takdim edilen hediyelere ilave olarak halife ve halifelik sarayının has adamları ve sarayın diğer mensupları için pek çok değerli hediyeler verilmiş, elçiye de gerek sultan ve gerekse H ace-i Büzürk tarafından kıymetli hediyeler sunulmuştu⁷⁷⁰.

Bu kabilden yapılan tebrik merasimleri gibi bunlar kadar gösterişli olmasa bile göreve yeni atanan devlet ricali için de tebrik törenleri yapıldığı anlaşılıyor. Sultanın, saraydaki hil'at tevcihi ile görevin o kişide karar kılmasından sonra, yüksek rütbeli memurlar göreve yeni atanan kişinin sarayına veya evine gidip onu tebrik ederlerdi. Tabi ki bu esnada o kişiye pek çok değerli hediyeler sunulurdu⁷⁷¹. O kişi de bu hediyelerin listesini yapıp

⁷⁶⁹Bayhaki, s. 290-91.

⁷⁷⁰a.g.e., s. 294.

⁷⁷¹a.g.e., s. 266, 284, 337, 355, 391.

sultana gönderirdi⁷⁷². Sultan bu hediyeleri hazine için alıkoyduğu gibi arzu ederse bir lütuf olarak hediyelerin sahibine, iade de edebilirdi⁷⁷³.

7 - Matem ve Taziyet Merasimleri: Taziyet merasimleri de hükümdarlık adetleri arasında zikredilebilir. Gazneli sarayında Halife ve sultanın ölümüyle ilgili taziyet merasimlerinin ayrı bir önemi vardı (Zilkade 421/Ekim 1030'da). Abbasi halifesi al-Ḳādir Billāh'ın ölüm haberini alınca bir hayli tedirgin olan Mesud, vezir Aḥmed Ḥasan Maymandī'nin tavsiyesine uyarak haberin Bağdat'tan gelecek elçiyle kesinlik ve resmiyet kazanmasına kadar bunu gizli tutmuş ve hutbeyi yine eski halife adına okutmuştu.⁷⁷⁴ Ancak elçinin Belh'e gelip (Muharrem 421/Ocak 1030) çok muhteşem bir kabul merasimiyle sultanın huzuruna çıkması ve halifenin öldüğünü teyit etmesinden sonra sultan taziyet merasimini başlatmıştı.⁷⁷⁵

Taziyet merasimlerinde de genel kabul yapıldı. Sultan beyazlar giymiş olduğu halde tahta oturur, bütün rical (evliya, haşem ve hacibler) de beyazlar giymiş oldukları halde huzura kabul edilir, ayrıca şahit olması için siyahlar giymiş olan Halifelik elçisi de huzura getirilirdi. Çarşılar kapatılır, bütün halk grup grup gelip sultana taziyetlerini sunardı. Üç gün bu şekilde merasim yapılır, bu süre zarfında her gün elçi saraya getirilir, kabul merasiminin son bulduğu kuşluk vaktine kadar sarayda kalır, sonra ikâmetine ayrılan yere geri dönerdi. Üç günden sonra taziyet merasimi sona erer, yeniden dükkanlar açılır, divânlar çalışmaya başlar, davullar zurnalar çalınır, saraydan cuma mescidine kadar

⁷⁷²Bayhakī, s. 160, 374.

⁷⁷³a.g.e., s. 156, aynı adet Abbasilere de uygulanıyordu. (a.g.e., s. 415).

⁷⁷⁴a.g.e., s. 286.

⁷⁷⁵a.g.e., s. 287-88.

olan güzergâh başta olmak üzere bütün şehir donatılır, merasimi takip eden ilk cuma günü yeni halife adına hutbe okutulurdu⁷⁷⁶.

İsfahan'da bulunan Mesud babası sultan Mahmud'un ölüm haberini yaklaşık bir ay sonra halası Hurre-i Hatali'nin gönderdiği mektuptan öğrenmişti. Yine aynı mektupta sultanın öldüğünün bir hafta halktan gizlendiği yazılmıştı⁷⁷⁷. Duruma vakıf olan Mesud ertesi günü beyazlar giymiş olduğu halde huzura kabul merasimi yapmış, bütün ayan, ileri gelenler ve ordu mensupları da beyazlar giymiş oldukları halde huzura çıkıp taziyetlerini sunmuşlar, adet olduğu gibi yine üç gün yas tutulmuştu⁷⁷⁸.

Sultan Mes'ud Şaban 421/Ağustos 1030'da Nişabur'da resmen tahta oturduğu gün bu sefer Nişabur'un kadı, fakih ve alimleri huzura çıkıp eski sultanın ölümü için taziyet ve yeni sultan için de tebriklerini sunmuşlardı⁷⁷⁹.

Bu örneklerden Oğuzların aksine Gaznelilerde yas alâmetinin beyaz renk olduğu anlaşılıyor⁷⁸⁰.

Babasının ve Halifenin yasına bu kadar ihtimam gösteren Mesud oğlu Emir Said'in ölüm haberini aldığı zaman yukarıda zikredildiği şekilde taziyet

⁷⁷⁶Bayhaki, s. 289-91.

⁷⁷⁷a.g.e., s. 13.

⁷⁷⁸a.g.e., s. 15.

⁷⁷⁹a.g.e., s. 38.

⁷⁸⁰Oğuzların yas alâmeti olarak siyah renkli giysiler giydikleri bilinmektedir. (Sümer, Oğuzlar, s. 415).

merasimi yapmamış, fakat üzüntüsünden günlerce kimseyi hazura kabul etmemişti⁷⁸¹.

Müstakil hükümdarlardan birinin ölümü durumunda yeni hükümdara mektup gönderilerek taziyet bildirmek adetti. Mesud Buhara Hakimi Alitekin'in ölümü sebebiyle (Cemaziyelahir 426/Nisan 1035) yerine geçen oğluna tebrik ve taziyetlerini içeren bir mektup göndererek aynı zamanda bu kişinin bir fesat çıkarmasının önüne geçmek istemişti⁷⁸².

Devlet ricali ve ileri gelenlerin ölümü halinde sultanın bizzat ölen kişinin taziyetine gitmediği, ancak devlet ricalinden birini kendi adına taziyet için görevlendirdiği⁷⁸³ cenaze törenine ise bütün erkânın iştirak ettiği anlaşılmaktadır.⁷⁸⁴

Sultan nezdinde büyük değeri olduğu anlaşılan ve geride devrin adetine göre yasını tutması gereken evlâd bırakmadan vefât eden İmam Abu Salih Tubani'nin vefâtı üzerine sultan Mahmud'un veziri Abul-Abbâs İsfarayini'ye "Bu imamın matemini medresesinde sen tut. Çünkü onun matemimi tutacak evlâdı yoktur. Şahsi din ve itikatım icabı onun matemini bizzat ben tutmak isterdim. Fakat halk birşey söyler ve ayıplarlar"⁷⁸⁵ ifadesi o devirdeki ilim adamlarının vefâtı durumunda sultanın gösterdiği şahsi ve resmi alakayı ortaya koymaktadır.

⁷⁸¹ Bayhaki, s. 564-65.

⁷⁸² a.g.e., s. 464-65.

⁷⁸³ a.g.e., s. 365.

⁷⁸⁴ a.g.e., s. 600.

⁷⁸⁵ a.g.e., s. 199.

Vezir gibi üst rütbeli devlet ricalinden birinin yakınlarının ölümü durumunda da sultan taziyet için o kişinin nezdine gitmez, maiyetinden birisini (Bu kişi genellikle nedimlerden biriydi) bu işle görevlendirirdi⁷⁸⁶. Ancak o kişiye dergâhta taziyette bulunurdu⁷⁸⁷.

8- Siyasi amaçlı evlilikler: Gazneli sultan ve şehzadeleri evliliklerini genellikle politik amaçla yapmışlar ve bu tür münasebetleri menfaatlerinin muhafazasının en iyi yolu olarak görmüşlerdir. Bu sayede Karahanlılar gibi kudretli komşularının dostluklarını sağlamayı veya en azından onların menfi duygularını bertaraf etmek, vassalları ise sadakatle kendilerine bağlayabilmeyi ummuşlardır⁷⁸⁸. Ancak onların bu sayede kurdukları münasebetlerin amaçlarına ulaşmakta ne derece etkili oldukları bir inceleme konusudur.

Sultan Mahmud Semerkant'ta Kadir Hanla buluşup görüştüğünde (415/1025) kendi kızı Zeynep'in, bu tarihlerde adı Buğra Han olan Kadir Han'ın oğluya, Kadir Han'ın kızının da oğlu Muhammed'le evlenmesi kararlaştırılmıştı. Mahmud'un böyle bir evlilik bağı tesis etmesinin amacı Beyhakî'nin ifadelerine göre kendinden sonra tahtına oturmasını istediği oğlu Muhammed için her taraftan destek temin etmektir⁷⁸⁹. Fakat Mahmud'un ölümüyle bu evlilikler gerçekleştirilememiştir. Kadir Han kızını Gazne sarayına göndermekte acele etmeyerek, onu ismen veliahd olana değil de daha başarılı gördüğü kardeşe

⁷⁸⁶Bayhakî, s. 474-75, 340-41.

⁷⁸⁷a.g.e., s. 341, 687.

⁷⁸⁸Haşimî, History, s. 139.

⁷⁸⁹Bayhakî, s. 197.

vermeyi kendi siyasetine daha uygun bulmuştu. Mesud ise bu kudretli hakime bir sempati duymuş ve kendisini onun damadı olarak görmüştü⁷⁹⁰.

Muhammed'in tutuklanması her iki tarafın isteklerinin gerçekleşmesine yardım etmiş Rebiyülahir 422/Mart 1031'de, Mesud Belh'den Kadir Han'a bir hey'et göndererek Hanın kızını kendisi için onun oğlu, Buğra Han'ın kızını da oğlu Mevdud için istemişti⁷⁹¹. Uzun görüşmeler sırasında Kadir Han ölmüş halefi Buğra Han bu teklifi kabul etmiş ve hey'et 4 yıl sonra bu istekleri gerçekleştirmiş olarak Kaşgar'dan geri dönerken Mevdud'a nişanlanan Arslan Han'ın kızı yolda ölmüş, Mesud'un nişanlısı ise Gazne sarayına ulaşmıştı.⁷⁹²

Bu evliliğin iki hanedan arasındaki münasebetlerde olumlu etki yaptığı ve Mesud'un saltanatı süresince ilişkilerin dostane ve sıcak olduğu anlaşılıyor⁷⁹³.

Daha önce de söylendiği gibi Mahmud kızını Kadir Han'ın oğlu Buğra Han'a vermişti. Mesud tahta çıktığında Buğra Han'ın Gazne topraklarından çeyiz olarak toprak iddiasında olduğu öğrenince kız kardeşini Kaşgar sarayına göndermemiş ve onun bu tavrı Buğra Han'ın Selçuklularla ittifak yapmasına sebep olmuştu. Mesud ilişkilerin düzeltilmesi için Buğra Han'ın kardeşi Arslan Han'ı aracı kılmış ancak Arslan Han'ın kardeşini teskin etme gayreti çok etkili olmamış ve münasebetler bozulmuştu⁷⁹⁴.

⁷⁹⁰Bayhaki, s. 79.

⁷⁹¹a.g.e., s. 215-20.

⁷⁹²a.g.e., s. 526-27.

⁷⁹³a.g.e., s. 528.

⁷⁹⁴a.g.e., s. 527- 28.

Mesud Ceyhun'un ötesindeki Gazne topraklarının karışıklığını, kızını Çağani'yan hakimi Abu'l-Kāsim'a vererek gidermeye çalışmıştı⁷⁹⁵. Ancak Buhara Hakimi Alitekin'in oğulları Çağaniyana saldırdıklarında Abu'l-Kasim onların önünden kaçmış, bu saldırılarında başarılı olamayan Alitekin'in oğulları Buhara'ya dönünce⁷⁹⁶ Abu'l-Kāsim da Çağaniyana dönmüş ve Mesud'a itaate devam etmişti⁷⁹⁷. Muharrem 427/Kasım 1035'de Belh'de sultanın huzuruna gelen damad kayınpederinin iltifatlarına nail olmuş ve böylece bu dostluk bir kez daha yenilenmişti⁷⁹⁸. Kısacası Çağaniyan sarayında bir Gazne prensesinin bulunması Mesud'un Maverāünnehr bölgesinde otorite kurmasında etkili olmuştur.

Sefer 428/Aralık 1036'da Gazne ve Buhara sarayları arasında akrabalıklar kurulmuştu. Mesud'un amcası Nasr b. Sebüktekin'in kızının Yusuf Arslan İlik'e onun kız kardeşinin de Emir Said'e verilmesi kararlaştırılmıştı⁷⁹⁹. Böylece bu tarihe kadar Buhara hakimleri Gaznelilere karşı açık bir düşmanlık içinde iken bu evliliklerden sonra tavır değiştirmişlerdi.

Mesud yine iyi münasebetler kurma niyetiyle başka bir vassalı olan Cürcan ve Taberistan hakimi Bakālicār Ziyārī'nin kızıyla evlenmişti

⁷⁹⁵Beyhakī'nin Cemaziyevvel 426/Şubat 1035'de Abu al-Kāsim'dan damad diye bahsetmesine bakılırsa evlilik bu tarihten evvel gerçekleşmişti. (Bayhakī, s. 465).

⁷⁹⁶a.g.e., s. 466.

⁷⁹⁷a.g.e., s. 492.

⁷⁹⁸a.g.e., s. 495.

⁷⁹⁹a.g.e., s. 510.

(424/1033)⁸⁰⁰. Cürcan valisinin isyanı Mesud'un bölgeye sefer yapmasına sebep olmuş ve bu sefer sebebiyle bölge halkı eziyetler çekmişti⁸⁰¹. Bu olay Metbu ve tabi arasındaki münasebetlerde akrabalık bağının çok önem arzemediğini göstermektedir.

Gazneliler evlilik bağlarını sadece müstakil veya vassal devletlerle değil, aynı zamanda kendi hanedanlarından veya kendi devlet ricali ile de, onların kızları ile de evlenerek kurmuşlardır. Ancak bu evlilikler onların daha tahta oturmadan önce şehzadelik zamanlarında gerçekleştirdikleri evliliklerdir.

Hanedan mensupları arasındaki evlenmelerde dikkat çekici örneklerden birini Mahmud'un, kardeşi Emir Yusuf'un kızlarını oğulları Mesud ve Muhammed'le evlendirmesi teşkil etmektedir⁸⁰². Keza Sultan Mes'ud da saltanatının son günlerinde kendi kızlarını kardeşi Muhammed'in zindandaki oğullarına vererek onların desteğini sağlamaya çalışmış ancak bu evliliklerden sadece Hurre Gevherle yeğeni Emir Ahmed'in evliliği gerçekleşmiştir (432/1040)⁸⁰³.

Şevval 428/Temmuz 1037'de Mesud oğlu Merdanşah'ı saray kölelerinin kumandanı Beydoğdu'nun kızı ile nişanlamış, düğün bir yıl sonra yapılmış ancak, Merdanşah'ın yaşının küçüklüğü sebebiyle evlilik 430 yılında gerçekleşmişti⁸⁰⁴.

⁸⁰⁰Bayhaki, s. 376, 387, 396.

⁸⁰¹a.g.e., s. 588-95.

⁸⁰²a.g.e., s. 249.

⁸⁰³a.g.e., s. 660.

⁸⁰⁴a.g.e., s. 525.

Beyhakî'nin ifadelerinden Gazneli Hanedanı'nın, Karahanlılardan kız alırken genellikle kızın yalnız baba tarafından değil aynı zamanda anne tarafından da asaletli olmasına dikkat ettikleri anlaşılıyor⁸⁰⁵. Ancak daha sonraki devirlerde sultanların kölelerle evlendiği ve sultanların kız evlatlarının ilim adamlarına ve seyyitlere verildiği bilinmektedir.⁸⁰⁶

9. **Düğün Merasimleri:** Gaznelilerde bütün merasimlerde olduğu gibi düğün merasimlerinin de çok muhteşem törenlerle kutlandığı anlaşılıyor. Bu günlerde şehirler ve saraylar donatılır, düğüne katılanlara ziyâfetler verilir, davetliler de saçılar saçarlardı.

Gelin komşu ülkeden geliyorsa, Gazne sarayından gelini getirmek için giden hey'etle beraber gelin, gelinin geldiği ülkenin hey'eti, gelinin maiyetindeki hizmetlileri ve yakınları olduğu halde sultanın bulunduğu şehre yakın bir menzilde konaklanılır, önce, giden elçi hey'eti sultanın huzuruna gelip olayların seyrini anlatır, sonra sultanın emri ile, ileri gelenler v.b. görevliler gidip komşu ülkenin elçisini şehre getirir, daha sonra da üst tabakaya mensup kadınlar muhteşem bir alayla gelini karşılamak için gider ve yine muhteşem bir alayla onu saraya getirirlerdi. Ertesi gün gelinin ikametgâhında yüksek tabakaya mensup kişilerin hanımları bir ziyâfete katılır, ziyâfette birçok saçılar saçar sonra geri dönerlerdi. Bu ziyâfetten sonra, kalabalık bir alay eşliğinde sultan gelinin ikametgâhına gider ve böylece tören sona ererdi.

Düğün törenleri birkaç gün sürer, halk da şenlikler yapar, türlü türlü oyunlar oynar ve eğlenirlerdi⁸⁰⁷.

⁸⁰⁵Bayhakî, s. 215.

⁸⁰⁶Haşimî, History, s. 166.

⁸⁰⁷Bayhakî, s. 394-96, 424-26.

Şehzadelerin düğün törenleri de aynı görkemli törenlerle kutlanır Sultan kalabalık bir alayla gelinin ikametgâhına gider, damat olan şehzadeye iltifatlarda bulunur, hil'atlar tevcih eder ve hediyeler verir. Sultan ikametgâhdan ayrıldıktan sonra üst tabakadan kişilerin hanımları gelini alarak taht-ı revana bindirir ve şehzadenin sarayına götürürlerdi.

Kaynağımızın verdiği bilgilere göre düğün sırasında damad durumunda olan şehzadenin gelinin babasının evine veya gelinin ikametgâhına giderek kendisini oradan aldıkları anlaşılıyor⁸⁰⁸.

Bu bahiste zikredilmesi gereken önemli bir nokta dikkat çekmektedir. Matem törenlerinde beyaz giyildiği halde, düğün törenlerinde damatlara siyah elbiseler giydirilirdi. 428/1037 yılında Mesud oğlu Merdanşahi, Beydoğdu'nun kızı ile evlendirdiği zaman düğün töreninde oğluna siyah renkli incilerle süslenmiş bir elbise giydirmişti⁸⁰⁹.

Bundan anlaşılıyor ki Gaznelilerde matem günlerinde hakim rengin beyaz olmasına karşılık mutlu günlerde hakim renk siyah idi.

Zikredilmesi gerekli diğer bir nokta da gelinlerin getirdiği çehizler idi. Sultan Mes'ud Bakalica'nın kızı ile evlendiği zaman gelin çehiz olarak çok muhteşem bir taht ve bunun gibi değerli pek çok eşya getirmişti⁸¹⁰. Bir milyon direm değerinde olan Beydoğdu'nun kızının çehizinden bazı eşyalar, 4 tane cevherlerle murassa altın taç, içleri mücevherlerden yapılmış meyvelerle dolu 20 tane altın tabak, mücevherlerle işlenmiş 20 tane dikiş ve örgü takımı, telleri

⁸⁰⁸ Bayhaki, s. 249, 525.

⁸⁰⁹ a.g.e., s. 525.

⁸¹⁰ a.g.e., s. 396.

incilerle süslenmiş altın süpürge v.s.den oluşmaktaydı ki bu çehizin yazılması günlerce sürmüştü⁸¹¹.

10. **Sünnet Törenleri:** Düğün merasimleri kadar olmasa bile sünnet merasimleri de törenlerle kutlanırdı. Sünnetin yapılacağı saray, altın ve mücevher işlemeli kumaşlarla tefriş edilir, aynı zamanda anber, kafur, misk gibi kokular kullanılırdı. Bu hazırlıklar tamamlandıktan sonra sünnet yapılır (Birkaç şehzadenin sünneti aynı günde yapılıyordu), evliya ve haşeme mükellef ziyâfetler verilir, bir hafta süren sünnet törenleri coşkulu geçerdi.⁸¹²

11. **Fetih-nâmeler:** Doğu ve Batı alemlerinde mevcut olan bu adet, haber alma vasıtalarının ilkel bir halde bulunduğu Ortaçağda düşmanlarına karşı zafer kazanan hükümdarın, kötü şayialara meydan vermemek ve gerek içte, gerek dışta kendisine hücum için fırsat bekleyenlerin ümidini kırmak için tantanalı fetih-nâmelerle zaferini her tarafa yaymak zorunda oluşunun tabii bir neticesi idi⁸¹³.

Gazneliler de herhangi bir zafer münasebeti ile bütün memlekete haberciler eliyle fetih-nâmeler göndermişlerdir. Fetih haberini sadece ülke sınırları içine değil ayna zamanda Bağdat'a ve Türkistan Hanlarına da iletmişlerdir.

Mesud Gurgan Emiri Bakālicār'ın oğlunun isyânı üzerine bir sefere çıkmış Amul'ü ele geçirdikten sonra devlet ricalini Amul'deki ordugâhta bırakıp Natil üzerine yürümüştü. Natil'de Gurganlılarla yaptığı savaşı kazanması üzerine (Cemaziyelevvel 426/Mart 1036) ilk olarak ordugâhtaki devlet ricaline

⁸¹¹ Bayhaqî, s. 526.

⁸¹² a.g.e., s. 360, 500.

⁸¹³ Köprülü, Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Etkisi, s. 185.

haberini doğruluğunun teyidi olmak üzere kendi yüzüğüyle beraber yine kendinin dikte ettirdiği müjdeli haberi içeren bir fetih-nâme göndermiş⁸¹⁴ ve kendisinin Amul'e geri döndüğü zaman bütün memlekete fetih-nâmeler yazılması gerektiğini emretmişti.

Fetih haberini alan rical, yer ve yüzüğü öperek saygılarını sunmuş, ordugâhta şenlikler yapmış ve sultanı tebriği içeren mektuplar yazıp sultana göndermişti.⁸¹⁵

Fetih haberinin önce devlet ricaline bildirildiği, galibiyetin kesinlik kazanması ve sultanın seferden geri dönmesi halinde, ülke içinde ve dışında ifşa edildiği anlaşılmaktadır⁸¹⁶.

Dandenekan savaşından sonra Selçuklular bu savaşın galipleri olmaları sebebiyle Türkistan Hanlarına fetih-nâmeler göndermişlerdir. Fetih-nâmeler ile beraber Gazneli ordugâhındaki Mesud'a ait divit-hânenen ele geçirdikleri bazı evrakları ve Gazneli ordusunun savaş meydanında bıraktıkları alametleri de müjdecilerle yollamışlardı⁸¹⁷. Bunun sebebi daha önce de zikredildiği gibi muhtemelen savaşın galibi olmalarını teyid etmektedir.

Aynı savaştan sonra Mesud'da Türkistan Hanlarına mektup yazmış hatta bu mektupların onlara, Selçukluların fetih-nâmelerinden önce ulaşmasına gayret göstermişti. Mesud'un bu davranışının sebebi, Hanların Selçuklulardan gelecek fetih-nâmelerdeki abartılı bilgiler sebebiyle kendisini ayıplamamaları ve Gazneliler için olan itibar ve itimatlarının sarsılmamasını sağlamaktır.

⁸¹⁴Bayhaki, s. 457.

⁸¹⁵a.g.e., s. 457.

⁸¹⁶a.g.e., s. 460, 576-77.

⁸¹⁷a.g.e., s. 628.

Fetih-nâmeler sahib-i divan-ı risalet tarafından yazılır ve sultanın tasvibinden geçtikten sonra gönderilirlerdi. Mutad giriş faslından sonra savaşın bütün safhaları teferruatıyla anlatılırdı⁸¹⁸. Mesud'un Dandenekan savaşından sonra Arslan Han'a yazdırdığı mektup farklı bir mahiyet arz ediyordu. Bunda da savaşın bütün safhaları anlatıldıktan sonra, Selçuklulardan gelecek asılsız haberlere itimat edilmemesi, kendilerinin mağlubiyetinin geçici olduğu ve Han'dan yardım talep etmeleri halinde kendilerinden bu yardımın esirgenmeyeceğinin umulduğu ima yolu ile ifade ediliyordu⁸¹⁹.

12 - Karşılama ve uğurlama merasimleri: Sultanların, yarı müstakil hükümdarların, elçilerin, kumandanların karşılanma ve uğurlanmaları büyük törenleri gerektiren ve ahalinin de yakından ilgilendiği olaylardı.

Mesud tahta oturmak maksadıyla Isfahan'dan Gazne'ye hareket ettiği zaman ilk durağı Rey şehri idi. Onun gelişini önceden haber alan ahali şehri süsleyip şenlikler düzenlemişlerdi. Fakat işinin acele olması sebebiyle şehrin dışında kurulan çadırına inen Mesud şehre girmemişti. Bunun üzerine ahali Mesud'un nezdine gelip arz-ı Hürmet etmişlerdi. Mesud şehirde yapılan şenlikleri görmeleri için kendi mutemet adamlarını göndermiş, bunlar gördüklerini Mesud'a naklettiklerinde çok memnun olmuş ve medh ve senalarda bulunmuştu⁸²⁰.

Şaban 421/Ağustos 1030'da Beyhak'a ulaşan Mesudu Horasan sipehsaları Gazi son derece intizamlı, haşmetli ve azametli bir ordu ile karşılamıştı. Gazi'nin emirleri doğrultusunda boru, davul sesleri ve askerlerin naraları ile birlikte geçit resmi başlamış bu merasim kuşluk vaktinden öğle

⁸¹⁸Fetihnâmenin tam metni için bk. Bayhakî, s. 557-60.

⁸¹⁹Mektubun tam metni için bk. a.g.e., s. 630-34.

⁸²⁰a.g.e., s. 17.

namazına kadar sürmüştü⁸²¹. Ertesi gün Sultan Nişabur'a vardığında bütün ahali onu karşılamaya gelmiş, dualar etmiş, hafızlar Kur'an-ı Kerim okumuştur. Mesud şehrin girişine geldiğinde karşılamak için gelenleri geri çevirmiş kendisi Bağ-ı Şadiyah'a gidip konaklamıştı. Buradaki binalar da kimsenin benzerini görmediği halı ve örtülerle tefriş edilmişti⁸²².

Mesud tahta oturduktan sonra onun Gazne'ye ilk gelişi belki de Gazne tarihinde daha önceden görülmemiş bir gündü. Sultanı önce Gazne Kutvali, Bū 'Alī ve Sahib-i Berid Abu'l-Kāsim 'Alī Nukī şehrin birkaç mesafe uzağında karşılamışlardı (Beyhakī'nin ifadesiyle bu iki şahsın daima Sultan'ı karşılamak için buraya kadar gelmelerine ferman vardı). Sultan bu kişileri derecelerine göre taltif etmiş ayrıca Kutval, Sultan'a haddinden fazla güzel yiyecekler sunmuştu. Şehirde yapılacak tören için sultandan direktif alan bu kişiler şehre dönmüşlerdi. Cemaziyeahir 422/Mayıs 1031'de sultan maiyetiyle beraber payitahta doğru yola çıkmıştı. Talkan Meydanından sultanın ikamet edeceği köşke kadar pekçok taklar kurulmuştu. Bütün Gazne ahalisi kadın erkek çoluk çocuk coşku içinde şehirden çıkmış, sultanı karşılayarak pekçok saçılar saçmışlardı. Mesud öğle namazında köşke inmiş geceleyin bütün saraylılar ve ileri gelenlerin eşleri ve cariyeleri de sultanı görmek için gelmişlerdi.⁸²³.

Dandenekan yenilgisinden sonra Mesud'un Gazne'ye dönmesi ise ilgi çekicidir. Babasının tahtına oturmak için Gazne'de böylesine görkemli merasim ve coşku ile karşılanan sultan, bu sefer Gazne'ye çok acınacak bir halde girmişti. Bütün hakimiyet sembollerini savaş meydanında bıraktığı için şehre altı merhale mesafedeki *Kervan-ı Riba'*da konaklamak zorunda kalmıştı. Ancak başta Gazne Kutvali Bū 'Alī ve sultanın annesi, halaları ve kızkardeşlerinin

⁸²¹ Bayhakī, s. 38.

⁸²² a.g.e., s. 38.

⁸²³ a.g.e., s. 255.

gerekli eşyayı göndermelerinden sonra sultan şehre girebilmiş ama şehre gelişinde ne davullar çalınmış ne Kur'an okunmuştu⁸²⁴.

Sultan temaşaa, av ve benzeri sebeblerle şehre dönerken yukarıda zikredilenler kadar olmasa bile genede bir merasimle karşılanmıştır. Bu tür karşılamalara daha çok Askeri ve mülki erkân (salarlar ve ayan-ı devlet) iştirak etmiştir. Anlaşılan erkân muayyen bir yere kadar sultanı karşılamak için gider ve orada atlarından inmiş olarak beklerlerdi. Sultan alâmetleri ile görününce erkân ona doğru ilerler, saygılarını sunduktan sonra sultanın müsaadesi ile tekrar atlarına biner ve belli bir protokol içerisinde (Vezir sultanın sağında, sahib-i divani risalet önde diğer rical ve haşem daha önde olmak üzere) saraya doğru yol alırlardı⁸²⁵.

Hükümdarlar kadar olmasa bile vezirler, galip kumandanlar ve elçiler de belli bir seramoni içinde saygı ve itibar görerek şehre girmişlerdir. Vezir Ahmed Abd al-Şamad vezirliğe atanmak için Harezm'den çağrıldığı zaman davete icabet ederek Nişabur'a doğru yola çıkmıştı. Sultan onun şehre yaklaştığı haberini alınca herkesin gidip onu karşılamasını emretmişti.⁸²⁶ Aynı vezir Hitlan ve Toharistan'daki karışıklıkları düzeltip asayişini temin ettikten sonra ganimet ve zaferle Nişabur'da bulunan sultanın nezdine geldiği zaman (Sefer 426/Aralık 1034) layığı ile karşılanmış ve Mesud'un huzuruna girdiğinde de herkesten, pek ziyade iltifat görmüştü⁸²⁷.

⁸²⁴Bayhaki, s. , 639.

⁸²⁵a.g.e., s. 170.

⁸²⁶a.g.e., s. 373.

⁸²⁷a.g.e., s. 440.

Seferden mağlup dönen kumandan ve ordunun ileri gelenleri için karşılama merasimi yapılmadığı gibi bizzat sultan tarafından azarlanıp cezalandırıldıkları da vaki idi⁸²⁸.

Halifelik makamı tarafından gönderilen elçilerin karşılanması aşağı yukarı sultanı karşılama törenleri kadar muhteşemdi. Mesud'un tahta oturması sebebiyle Nişabur'a gelen halifelik elçisi muhteşem törenlerle karşılanmıştı. Şehir süslenip donatılmış, elçi şehre iki fersah yaklaştığı zaman mertebedarlar karşılamaya gitmiş, bütün askerler de elçiyi karşılamak için büyük bir debdebe ile yola çıkmışlardı. Önde askerler, onların arkasında kadılar, seyitler, alimler, fakihler, onların peşinden de dergâhın ayanı ve idare memurları olduğu halde elçiyi karşılayıp şehre getirmişlerdi.. Şehrin kapısında ayan ve kumandanlar elçiden ayrılmış, mertebedarlar elçiyi şehre getirip her tarafını gezdirmişler, geçtikleri her yerde halk elçiye altın, gümüş paralar, şekerler v.s. saçmış sanaatkarlar marifetler göstermişti. Bu merasim öğle ile ikindi arası yapılmış, sonra elçi ikametgahına götürülmüştü. Burada da elçi şerefine mükellef ziyâfetler düzenlenmiş yemekten sonra ona pek çok hediyeler ve yirmibin direm hamam parası (Sim-i germabe) takdim edilmişti⁸²⁹.

Halifelik makamının elçileri yanında Türkistan Hanlarının⁸³⁰ Selçuklu⁸³¹ ve Vasal Devletlerin elçilerinin karşılama merasimleri hakkında da Beyhakî Tarihi'nde bilgiler vardır. Fakat Türkistan Hanlarının elçileri dışındakilerin karşılama törenlerinin çok parlak olmadığı âşikardır. Anlaşılan bu elçilerin karşılama törenlerine kadılar, ulema, fukaha v.b. kimseler katılmıyordu.

⁸²⁸ Bayhakî, s. 429-32, 488.

⁸²⁹ a.g.e., s. 44-5; Diğer örnekler için bk: a.g.e., s. 286-87, 369.

⁸³⁰ a.g.e., s. 425-26.

⁸³¹ a.g.e., s. 505.

Gazneliler karşılama merasimleri kadar uğurlama merasimlerine de büyük önem vermişlerdir. Bizzat sultanın sefere çıkması durumunda sefer yapılacak yöne doğru şehirden birkaç mesafe uzakta önceden sultanın otağı (Seray-perde, seray-perde-i nevbeti) kurulur⁸³². Başta sultanın hakimiyet alametleri olmak üzere bütün divanlar da saraydan sevk edilirdi⁸³³. Sefere katılacak bütün birlikler ve uğurlamaya katılacak olanlar otağın kurulduğu yerde toplanıncaya kadar sultan orada ikamet eder, Sefer günü sultan atına binerek ordunun önüne geçer, davullar çalınır, önce saray köleleri ve takımları, bunların arkasından tabur tabur diğer askerler hareket edip büyük bir ahenk içinde yola koyulurlardı⁸³⁴.

Sefer dışındaki sebeplerle sultan saraydan ayrıldığı zaman gösterişli uğurlamaların yapılmadığı anlaşıyor. Bu tür uğurlamalarda sultan sadece devlet erkanı tarafından uğurlanmıştır⁸³⁵.

Eğer ordu bir saların kumandasında sefere çıkıyorsa, sultan şehrin dışındaki muayyen bir yere gelir ve orada sefere çıkacak ordu sultanın önünde resmi geçit yapar, kumandanlar saygılarını sunduktan sonra yola çıkarlardı.

Beyhakî Tarihi'ndeki Irak sipehsalarlağına tayin edilen Taş-ı Ferraşın Gazne'den ayrılışında yapılan tören, sipehsalarların uğurlanışları hakkında güzel bir örnek teşkil etmektedir. Buna göre önce sultan fil üzerinde olduğu halde muhteşem bir alayla Şabhar ovasına gitmiş, sonra bütün saray köleleri, ayan, evliya ve farklı ırklardan oluşan askerler de ovaya vasil olmuşlardı. Davul

⁸³²Bayhakî, s. 442, 504, 556, 557.

⁸³³a.g.e., s. 452.

⁸³⁴a.g.e., s. 456-57, 558, 568.

⁸³⁵a.g.e., s. 162.

ve borunun çalmaya başlamasıyla sefere çıkacak olan ordunun kumandanları kendi birlikleriyle gelmiş, sultana saygılarını sunmuş, en sonunda da başkumandan olan sihepsalar kendi alametleriyle ve köleleriyle gelerek sultana bağlılığını göstermiş ve göreve resmen başladığının işareti olan "Irak Sipehsalarlığı atına" bindirilmişti. Daha sonra sihepsalar ve onunla beraber bulunan kumandanlara şarap sunulmuş ve sultan sihepsalara gerekli direktifleri verdikten sonra, kumandanlar atlarından inerek yeri öpmüş, sultanın dua ve temennileriyle beraber tekrar atlarına binerek yola çıkmışlardı⁸³⁶.

Uğurlama törenlerinde kös çaldırma adetinin olduğu anlaşılmaktadır⁸³⁷. Nitekim Herat'taki sarayda Sultan Mes'ud'u ziyaret eden Harezmi valisi Altıntaş Mesud'un hakkındaki kötü zannını sezmiş olup geceden istifade ederek acele ile Herat'tan ayrılmıştı. Onun özel talimatı üzerine davul çalınmadığı için Mesud Altıntaş'ın kaçışından haberdar olamamış ve böylece planları suya düşmüştü⁸³⁸.

⁸³⁶ Bayhaki, s. 280-82; Diğer örnekler için bk: a.g.e., s. 270-71, 409, 430, 498, 503, 657

⁸³⁷ a.g.e., s. 457.

⁸³⁸ a.g.e., s. 86.

13 - **Bayram Kutlamaları:** Kurban ve Ramazan Bayramı gibi müslümanların dini bayramları yanında İran'ın milli günleri olan **Nevruz**,⁸³⁹ **Mihriğan**⁸⁴⁰ **Sade**⁸⁴¹ bayramları da Gazne sarayında büyük törenlerle kutlanmıştır.

1) Ramazan ve Kurban Bayramları Kutlamaları:

Bir hafta önceden bayram için hazırlıklar yapılırdı. Sultan bayram günü büyük salonda tahta oturur, saray köleleri sarayın içinde ve dışında yerlerini alır, sultan huzura kabul için müsaade verir ve kutlamaları kabul ederdi. Kabul töreninden sonra herkes orucunu açarak bayram namazının eda edileceği büyük bir alanda toplanırdı. Sultan atına binerek meydana gelir, bayram namazı (Eğer Kurban Bayramı ise bilahere kurban kesimi) eda edildikten sonra başta sultan olmak üzere devlet erkani, evliya, Haşem, Şehzadeler, Serhengler, Haytaşlar ve ordunun diğer sınıflarına mensup kişiler sarayın muayyen bir yerinde kurulan kendilerine tahsis edilen sofralara oturur, şairler şiir okur, mutripler çalıp söyler, yenilip içilirdi. Sultan şairlere caizeler verirdi⁸⁴².

⁸³⁹Nevruz, Şemsi Takvime göre gece-gündüz'ün eşit olduğu yılın ilk ayının (Ferverdin) ilk gününden başlayan İranlıların en büyük milli bayramıdır (Mü'în, Farhang-i Fārisī, md. Navrūz; Farhang-i 'Amīd, md. Navrūz).

⁸⁴⁰Nevruzdan sonra İranlıların en büyük bayramı, Mihr ayının (yedinci ay) 16-21. günleri arasında kutlanılan ve Hahamenişilerden kaldığı rivayet edilen ve bugün de bir kültür bayramı olarak okullarda kutlanmakta olan milli bayramdır. (Mü'în, Farhang-i Fārisī md. Mihriğan; Farhang-i 'Amīd, md. Mihriğan)

⁸⁴¹Şehnamenin ifadesine göre Huşengin ateşi bulması sebebiyle Behmen ayının (İran takviminde onbirinci ay) 10'unda eski İranlılar tarafından kutlanılan bir bayramdır. (Mü'în, Farhang-i Fārisī, md. Sade; Farhang-i 'Amīd, md. Sade)

⁸⁴²Bayhakī, s. 273-74, 523-24, 556, 590, 649.

Bu kutlamalara bazan Hanların ve vassal devletlerin elçileri de şayet sarayda iseler iştirak ederlerdi. Bu münasebetle devletin gücünü elçilere izhar etmek için ordu resmi geçit yapardı⁸⁴³.

6) Nevruz, Mihriğan ve Sade Kutlamaları:

Sultan sabahleyin kabul merasiminin yapıldığı salonda tahta oturur, önce şehzadeler, evliya ve haşem huzura girip saçılar saçar, sonra huzurdan çıkıp sarayın başka bir salonunda bir düzen içerisinde otururlardı⁸⁴⁴. Sonra vassal hükümdarlar (Gurgan, Mekran, Harezmi, Çağani, Kusdar'ın valileri)'in vekilleri, Sahib Divan-ı Horasan Surî'nin vekili ve amiller pek çok hediyeler getirip, sultana sunarlardı⁸⁴⁵.

Kabul resmi bittikten sonra sultan özel sarayına gider, elbise değiştirip, özel meclisin yapıldığı yere gelirdi. Asıl kutlama merasiminin burada yapıldığı anlaşıyor. Sofralar kurulur, devlet erkânı ve nedimler kurulmuş sofralara oturur, sofracı köleler özellikle mihriğan bayramı'nda sultanların yemekleri adet olan yemekleri⁸⁴⁶ hazırlayıp misafirlere sunarlardı. Davetliler kendilerine ikram edilen her şeyi Türklerdeki hân-ı yağma adeti gereği neredeyse silip süpürürlerdi. Sonra eğlence başlar, mutripler çalıp söylerlerdi. Bu törenler öğle vaktine kadar devam eder, davetliler ve saray dışı olan nedimler geri döndükten sonra sultan Naipiler sofasına gelip, kurulan çok özel bir mecliste (Meclis-i husrevanî) has nedimler ve mutriplerle ikinci namazına kadar

⁸⁴³Bayhaki, s. 274, 529-30.

⁸⁴⁴a.g.e., s. 501-02.

⁸⁴⁵Özellikle Mihriğan Bayramında vassal devletlerin hediye getirmeleri mecburi idi, a.g.e., s. 237, 502.

⁸⁴⁶Bu yemekleri Bayhaki şöyle veriyor: **Bulsuk:** Tandırda yapılan şiş kebabı, **Kevaje:** Yağda pişirilmiş yumurta. **Burkan:** Soğan suyuyla yoğrulmuş hamurdan yapılmış ekmek a.g.e., s. 502, (Dipnot: 3, 4, 5).

eğlenir, böylece kutlamalar sona ererdi⁸⁴⁷. Elbetteki bu törenlerde de şairler şiir okur ve caize alırlardı⁸⁴⁸.

Sede kutlamalarının tamamıyla farklı bir tarzda yapıldığı anlaşılmaktadır. Kaynağımızdaki örneğin tek olması sebebiyle bu bayram kutlamaları hakkında bir genelleme yapamadığımızdan Beyhakî'nin bu tören hakkında yazdıklarını onun kaleminden aynen nakletmeyi uygun gördük.

Sefer 426/Aralık 1034'de Merv üzerine yürümek isteyen Mesud Seraperdesini Merv yoluna kurdurmuş ve seraperdenin kurulduğu sahrada **sede bayramı** kutlanmıştı.

Beyhakî'ye göre: "Sede bayramını kutlamak için civardan ılgın ağaçlarını keserek sahrada kale yüksekliğinde bir yığın yaptılar. Törenler için lazım gelen güvergin v.s. hazırladılar ve bayramı kutlamağa başladılar. Orada akan ırmağın kenarına bir köşk kurdular. Emir, köşte oturdu, nedimler, mutripler geldiler, sonra ılgın yığınlarını ateşe verdiler, petrole bulanmış güvercinleri ateşleyip bıraktılar. Bunlar koşmağa başladılar ve bu gece şenlik içinde sona erdi"⁸⁴⁹.

14- **Ramazan:** İslâm dünyası için tarihin her devrinde özel bir önemi olan üç aylar ve özellikle Ramazan ayı üzerinde durulması gereken bir konudur. Bu ayların özelliklerinin kaynağı şüphesiz Kuran-ı Kerim, Hadis-i Şerif ve Asr-ı Saadetteki yaşayıştır. Daha sonraki devirlerde tarihi gelişim, coğrafi şartlar, çevrenin ve iktisadi durumun tesirleri ile genelde üç aylar ve özellikle Ramazan ayı, birbirinden az-çok farklı, fakat daima senenin diğer aylarına nisbetle belirli bir

⁸⁴⁷ Bayhakî, s. 502-03.

⁸⁴⁸ a.g.e., s. 429, 611.

⁸⁴⁹ a.g.e., s. 442-43.

ibadet ayı olmasının yanında aynı zamanda bir sosyal yardımlaşma ve kaynaşma ayı olmuştur.

Özellikle Hindistan gibi bir bölgede islâmın bayraktarlığını yapan Gazneli Sultanlarının zevk-û sâfâsı inkâr edilmezse de şüphesiz Ramazan gibi kutsal bir ayın gereklerini yerine getirmekte titiz davrandıkları, dini kurallara riayetkâr ve saygılı oldukları söylenebilir. Onların Ramazan dolayısıyla oruçlarını tuttukları⁸⁵⁰, bolca sadaka dağıttıkları, zekât verdikleri, mahkûmları affettikleri memleketin her tarafındaki mescid'lerin tamir ve tanzimine çalıştıklarını Beyhakî kaydeder⁸⁵¹. Hatta bu ayda kan dökmek için savaştan bile sakındıkları anlaşılmaktadır⁸⁵².

Gazneli sarayında bütün önemli günlerde kurulan sofralar gibi, iftar sofraları da önem taşımaktadır. Sultan genellikle ramazanın ilk üç günü büyük sofada kurulan muhteşem sofralarda ayan ile beraber iftar eder, sultandan sonra başta şehzadeler (Emir Said, Mevdud, Abdurrezzak) olmak üzere hacibler, nedimler ve haşem aynı sofraya oturlardı⁸⁵³. Hayltaşlar ve nakipler için ayrı sofralar kurulurdu⁸⁵⁴. Sonraki günlerde ise sultan özel sarayında yalnız başına orucunu açardı⁸⁵⁵.

⁸⁵⁰Sultan Mes'ud sadece Ramazanda değil zorluk ve isyanlarla karşılaştığında bile günlerce, haftalarca hatta aylarca şarap içmezdi a.g.e., s. 49, 533, 555.

⁸⁵¹Bayhakî, s. 271.

⁸⁵²a.g.e., s. 573.

⁸⁵³a.g.e., s. 271, 523.

⁸⁵⁴a.g.e., s. 271.

⁸⁵⁵a.g.e., s. 523.

Karışıklıkların (isyân ve savaşların) çıktığı durumlarda sultan'ın bütün Ramazan ayı boyunca nedimleri ve maiyetiyle iftar ettiği zikrediliyor.⁸⁵⁶ Herhalde bunun sebebi bu vesile ile ülke sorunlarının konuşulup tartışılması olmalıdır.

İftar sofralarında sunulan yemekler hakkında bilgiler yoktur. Yalnız Sultan Mes'ud'un, Hacib-i büzürk Subaşının Türkmenlerin karşısında bozguna uğradığı (Şaban 429/Mayıs 1038) haberini aldığı gün, sadece şerbetle iftar ettiği zikredilmektedir⁸⁵⁷.

15- Saygı ve Tahkir Tezahürleri: Beyhakî Tarihi'nde saygı, hidmet kelimesiyle ifade edilmektedir. Sultanın huzurunda yer öpme, el öpme, taht öpme, sultanın atının özengisini öpme, sultanın huzurunda olunmadığı zamanlarda sultanın adı zikredilince ayağa kalkma v.s. gibi hareketler birer saygı tezahürüdür⁸⁵⁸.

Tarih boyunca her devlette tahkir ve tezlil usullerinin olduğunu tarihler kaydetmektedir. Sakal kestirmek, eşeğe ters bindirmek v.b. gibi hareketler birer tahkir hareketi sayılıyordu⁸⁵⁹. Beyhakî Tarihi'nde bu tür davranışlara çok fazla örnek yoktur. Ancak Vezir Hasanekin idâm edilmesi sırasında bir eşeğe bindirilerek darağacına götürüldüğü ve böylece ömründe asla binmediği eşeğe bindirilerek aşağılandığına⁸⁶⁰ bakılırsa Gaznelilerde de eşeğe bindirmek bir tahkir usulü idi.

⁸⁵⁶ Bayhakî, s. 542.

⁸⁵⁷ a.g.e., s. 544.

⁸⁵⁸ Hidmet'in nasıl eda edildiği hakkında daha geniş bilgi için bk: Bu çalışmada sultanın resmi ve özel hayatı, s. 102, 116

⁸⁵⁹ Köprülü, Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Etkisi, s. 190.

⁸⁶⁰ Bayhakî, s. 187.

Ayrıca sultanın huzuruna başı açık olarak çıkarılma⁸⁶¹ ve palanlı deveye bindirilmenin de tahkir usulü olduğu anlaşılıyor⁸⁶².

⁸⁶¹ Bayhaki, s. 678.

⁸⁶² a.g.e., s. 636.

Ç) SARAY GÖREVLİLERİ 183-227

Çİ- SARAY GÖREVLİLERİ

Gaznelilerde saray başlı başına mufassal bir teşkilata sahip olup, özel ünvanlı kişiler, özel kaidelerle hizmet yapmakta idiler. Sarayda görevlendirilen her makam sahibinin selahiyeti ve selahiyetlerinin hududu önceden tesbit edilmiş bulunuyordu.

Biz bu bölümde saray müesseseleri yani, saray hizmetlileri ve bunların vazifeleri üstünde duracağız.

- 1- **Hacib-i Büzürk:** Saray teşkilatında hükümdardan, bütün devlet teşkilatında da hükümdar ve vezirden sonra en yüksek makam sahibi, kaynağımızda mukaddem-i haciban⁸⁶³ zaimü'l-hüccab⁸⁶⁴ ve zaim-i hüccab⁸⁶⁵ şekillerinde de zikredilen hacib-i büzürk olup işgal ettiği makam itibariyle de zeamet-i hüccab olarak adlandırılmaktadır.⁸⁶⁶

Hacib-i büzürkler, haciblik makamına yükselmiş Türk köleler arasından bizzat sultan tarafından atanır, göreve atamanın delili olarak kendisine hil'at giydirilir, bayrak ve kös gibi hakimiyet alametleri ve pek çok hediyeler verilirdi. Hil'at giyen hacib-i büzürk önce sultanın huzuruna çıkar, tazim ve teşekkürlerini arzeder, sonra da divana gelerek veziri ziyaret ederdi. Bundan sonra bütün devlet ricali sarayına giderek onu tebrik ederlerdi⁸⁶⁷.

⁸⁶³ Bayhaki, s. 155.

⁸⁶⁴ a.g.e., s. 82.

⁸⁶⁵ a.g.e., s. 272-73.

⁸⁶⁶ a.g.e., s. 284.

⁸⁶⁷ a.g.e., s. 160, 497.

Hacib-i b    rk Ali Karib'in Sultan Mahmud'un ölümünden sonra, ordunun muhalefetine rağmen tercih ettiği   hzade Muhammed'i⁸⁶⁸ tahta geçirmiş olduğu, Muhammed'in saltanatı süresince bütün devlet işlerinin onun tarafından y  r  t  ld  ė ⁸⁶⁹ ve Mesud'un büyüyen gücü karşısında Muhammed'i, tahttan indirip Mesud'a biat etmesinden sonra tahtın Mesud'da karar kıldığı gibi bilgilerden hareket ederek hacib-i b    rklerin devlet idaresindeki kudret ve nüfuzlarının çok fazla olduğuna h  km olunabilir.

Hacib-i Büzürkler Sarayın bütün işlerinden sorumlu idiler⁸⁷⁰. Bu işler şu maddeler halinde sıralanabilir:

1. *Tavassut*: Sultanın emirlerini daha alt makamdaki kişilere iletmek ve onların emredilen işleri yapmalarını temin etmek⁸⁷¹ kendisinden daha üst makamda olan vezirin isteklerini sultana iletmek⁸⁷².
2. *Teşrifat*: Hükümdarın resmi kabûllerinde hacib-i büzükrler doğrudan doğruya vazifeli idi. Ancak, şunu söylemek gerekir ki hacib-i büzükr bütün resmi kabûllerde bulunmasına rağmen fiilen vazife gördüğü haller sadece sultan ve vezire müteallikti. Eğer, sultan herhangi bir sebeble tahttan kalkma durumunda ise onun kolundan tutarak ayağa kalkmasına yardımcı

868 Bayhaki, s. 54.

⁸⁶⁹a.g.e., s. 1, 4-5, 13, 52.

870 a.g.e., s. 509.

⁸⁷¹a.g.e., s. 165, 241, 273, 282, 285, 446.

872 a.g.e., s. 162.

olur⁸⁷³, huzura giren vezirin koluna girerek onu muayyen bir yerde oturtur⁸⁷⁴ veya vezirin hil'at giymek için c  me-h  neye gitme durumunda ona refakat ederdi⁸⁷⁵. Diğer durumlarda bu işleri emrindeki haciblere emrederek ifa ederdi. . .

Görevler:

3. Askeri   Hacib-i B  z  rklerin görevleri idari olmaktan çok askeri idi. Bizzat ordulara başkomutanlık yaparlardı⁸⁷⁶ sultanın başkumandan olduğu durumlarda ise ordunun sol kanadını idare ederlerdi⁸⁷⁷. Hacib-i B  z  rk  n sefer ve benzeri sebeblerle saraydan ayrılması durumunda yerine bir vekil teklif ettiği ve bu kişinin görevi vekaleten yürüttüğü anlaşılmaktadır.⁸⁷⁸

Hacib-i B  z  rklerin protokoldeki yeri vezirin önünde idi⁸⁷⁹. Bu durum hacib-i b  z  rk  n devlet teşkilatında vezirden sonra en üst makamda bulunduğunun delilidir.

Hacib-i b  z  rkler emirlik makamına sahip idiler. 492|1038'de Türkmenlerin çıkardıkları kırışıklıkları bastırmak için Nişabur'a giden Hacib-i B  z  rk Subaşı'nın, Merv'de bulunan Türkmenler ile bir türlü meydan savaşına girişmemesi   zerine Subaşı'yı suçlayan Mesud onun hakkında; "O bu işi

⁸⁷³ Bayhaki, s. 371.

⁸⁷⁴ a.g.e., s. 373, 374.

⁸⁷⁵ a.g.e., s. 155.

⁸⁷⁶ a.g.e., s. 372, 522-23, 588.

⁸⁷⁷ a.g.e., s. 562, 602.

⁸⁷⁸ a.g.e., s. 509.

⁸⁷⁹ a.g.e., s. 155, 290.

başaramayacak, Horasan Emirliği onun hoşuna gitti. Onu geri çağırıp, bu savaşın üstesinden gelecek başka bir salar göndermek lâzım." diyerek Hacib-i Büzürklerin rütbesini kesin olarak ortaya koymuştur. Fakat emirlik rütbesine sahip olmalarına rağmen emir ünvanını kullanamıyorlardı⁸⁸⁰.

2 - Hacibler: Menşei Sasanilere kadar dayanan muhtelif zaman ve mekânlara göre tekamül eden haciblik müessesesi mana itibariyle birinin bir yere girmesini men eden kişi, kapıcı veya mabeynci manasına gelir⁸⁸¹.

Gaznelilerde bütün saray hizmetleri, kumandanlık ve valilik gibi mühim vazifeler gulamlardan özellikle Türk gulamlarından yetişmiş ve haciblik payesine yükselmiş kişilere mahsustu.

Bir kölenin haciblik makamına yükselebilmesi için birkaç sene süren bir dizi eğitimden geçtiği muhakkaktır. Siyasetnâmede zikredilen haciblik müessesesi hakkındaki eğitim sisteminin⁸⁸² bazı farklılıklarla Gazne sarayında da uygulandığı söylenebilir.

⁸⁸⁰Daha öncede söylendiği gibi emirlik ünvanı sadece Hanedan mensuplarına aitti. Ancak şunu da söylemek gerekir ki Mahmut'un ölümünden sonra Muhammed'i tahta çıkaran ve tahta geçmesinden sonra Mes'ud tarafından öldürtülen Mahmud ve Muhammed'in Hacib-i Büzürkü Ali Karip (Ali b. İarslan) çalışmamıza esas aldığımız baskının ilk sayfasında emir ünvanı ile anılmakta ise de bu sayfanın asıl metin de bulunup bulunmadığını ihtilaflı olması sebebiyle buna pek itibar edilemez. Fakat bir sebepten dolayı emirlik ünvanını kullanabildiği düşünülebilir. Çünkü İbnü'l-Esir'in ifadesine göre Ali Karip Sultan Mahmud'un akrabalarından idi (İbnü'l-Esir, IX, 308). Ancak o zaman da bu kişinin kölelik sistemine göre yetişmediği herhangi bir sebeple haciblik payesine kavuştuğu düşünülebilir.

⁸⁸¹Lügat-nâma, md. Hacib; F. Köprülü, md. Hacib, I.A. V/1, 30.

⁸⁸²Siyasetnâma, s.134.

Saraya mensubiyet ve hükümdarın itimatına mashariyet gibi mühim bir mana ifade eden haciblik ünvanının nadir olarak saray hizmetlerinde yetişmemiş bazı kimselere de tevcih edildiğini anlıyoruz. Mesud Hacib-i Büzürk Ali Karip'i taltif maksadı ile kardeşi Mengitrak'a⁸⁸³ ordugâhındaki fillere kumanda eden Bū.-Naşr'a⁸⁸⁴ ve Harzemşah Altuntaş'a karşı yüksek teveccühünü ifade için onun oğluna⁸⁸⁵ Haciblik vermişti.

Haciblik payesine kavuşan gulamların gerek saraydaki mühim vazifelere, gerek kumandanlık ve valilik gibi yüksek mevkilere tayin edilseler bile hacib ünvanını muhafaza etmelerine müsaade edildiğine şahit oluyoruz. Mahmud'un Harezmi alıp Mamunilerin idaresine son verdikten sonra bölgeye tayin ettiği Harzemşah Altıntaş yarı müstakil bir hükümdar olmasına rağmen bütün ömrünce hacib ünvanını korumuştur⁸⁸⁶.

Beyhakî Tarihinde siyah puşan⁸⁸⁷ olarak da adlandırılan saraya yani sultana ve şehzadelere ait bütün hacıpler siyah elbise

⁸⁸³ Bayhakî, s. 50.

⁸⁸⁴ a.g.e., s. 284.

⁸⁸⁵ a.g.e., s. 330.

⁸⁸⁶ a.g.e., s. 88, 328; Başka örnekler için bk: a.g.e., s. 53, 82, 83, 92, 472.

⁸⁸⁷ a.g.e., s. 290

giyer⁸⁸⁸ başlarına iki dallı külahlar koyar, bellerine altın kemer takarlardı⁸⁸⁹.

Hükümdar saraylarından başka emirlikle vilayetlere tayin edilen şehzadelerin⁸⁹⁰, hanedana mensup emirlerin⁸⁹¹, vezirlerin⁸⁹² ve sipehsalarların⁸⁹³ saraylarında da hacibler mevcut idi. Bu gruptan olan haciblerin zaman zaman sultanın isteği ile efendileri hakkında casusluk yapmaları sebebiyle bunların bu makam sahiplerine en yakın ve faaliyetlerinden en fazla haberdar olan görevliler oldukları düşünülebilir⁸⁹⁴.

Gazne sarayında Haciblerin zikredilen lügat manası dışında başka görevler de üstlendiklerini görüyoruz. Sarayda teşrifat işleriyle görevliydi. Özellikle yüksek bir makama atanan kişilerin ve halife elçilerinin karşılanma ve huzura kabul merasimlerinde onların karşılanmaları kollarına girerek kabul salonunda yerlerine götürülüp oturtulmaları ve hil'at giydirme görevi haciblere aitti⁸⁹⁵. Diğer taraftan hangi vesile ile olursa olsun huzura çıkacaklara yol

⁸⁸⁸Bayhâkî, s. 50, 284, 501, 535. Vezirler ve Sipehsalar gibi yüksek rütbeli kişilere de hacibler veriliirdi. Ancak kalem ehli olan vezirlerin hacibleri renkli elbiseler giyerlerdi. Bizzat Beyhâkî'nin ifadesine göre; Hacib-i Hâcegân'ın siyah elbiseler giymeleri adet değildi (a.g.e., s. 155).

⁸⁸⁹a.g.e., s. 50, 284, 288, 369.

⁸⁹⁰a.g.e., s. 112, 124, 501, 535.

⁸⁹¹a.g.e., s. 69, 253.

⁸⁹²a.g.e., s. 155, 270, 374.

⁸⁹³a.g.e., s. 139, 320, 620.

⁸⁹⁴a.g.e., s. 250.

⁸⁹⁵a.g.e., s. 57, 155, 159, 287, 289, 369, 373.

göstermek, bu kişilerle sultan arasındaki irtibatı sağlamak ve huzura kabul ile ilgili merasim örf ve adetlerinin yerine getirilmesini temin etmek, mevkileriyle namütenasip harekette bulunanları ikaz ederek saraydaki muaşeret kurallarının uygulanmasını sağlamak da haciblerin görevi idi⁸⁹⁶.

Hacibler askeri birliklere de kumanda ediyorlardı⁸⁹⁷. Ancak bütün haciblerin aynı rütbede veya aynı derecede oldukları düşünülemez. Muhtemelen bunların bir kısmı saraydaki teşrifat hizmetleri ile meşgul olurken bir kısmı da askeri birliklere kumanda ederdi. Beyhakî Tarihî'nde özellikle isimle beraber zikredilen haciblerin rütbe itibarıyla daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır ki bunlar daha ziyade askeri görevler üstlenir ve rütbe itibarıyla sipehsalarlardan daha aşağıda bulunurlardı⁸⁹⁸.

Haciblerin derecelerine göre emirleri altında kendilerine ait kuvvetler bulunduğu anlaşılmaktadır⁸⁹⁹.

Beyhakî Tarihî'nde **hacib-i birunî** ve **hacib-i derunî**⁹⁰⁰ terkiplerine tesadüf edilmekte ise de sadece bu ifadelere dayanarak bunların görevleri ve durumları hakkında bir yargıya varmak güçtür.

Gazne sarayındaki haciblerin sayısı hakkında herhangi bir malûmata sahip olamıyoruz. Ancak Abbasi Sarayında Halife al-Mu⁴ tazid (892-901) zamanında yirmibeş hacib varken Sarayın ihtişam ve debdebesi arttıkça bu

⁸⁹⁶Bayhakî, s. 228-29.

⁸⁹⁷a.g.e., s. 68, 69, 266, 281, 339, 404, 441, 452, 474, 493, 531, 565.

⁸⁹⁸a.g.e., s. 613.

⁸⁹⁹a.g.e., s. 3.

⁹⁰⁰a.g.e., s. 155.

sayının çoğalarak al-Muktedir Billāh zamanında (909-932) yediyüze vardığı gözönünde bulundurulursa⁹⁰¹ saraylardaki hacib sayısının sarayın ihtişamı ile doğru orantılı olduğu anlaşılır. Gazne Sarayının ihtişamı yönünden Abbasi sarayından aşağı kalmadığı gözönünde bulundurulursa Abbasi sarayındaki hacib sayısı, Gazne sarayındaki hacib sayısı hakkında bir kıyas imkanı doğurabilir.

Haciblik bahsi içinde Bāyhakī Tarihinde zikredilen iki tabirin daha üzerinde durmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz

Hacib-i Nevbeti: Bu tabirle bir makamdan ziyade bir görevin kastedildiği açıktır. Muhtemelen saraya giriş çıkışları kontrol eden hacibler gece-gündüz nöbetleşe bu işi yapıyorlardı. Bu itibarla bu görevi üstlenen hacibler bu adla anılmış olabilir⁹⁰².

Terkçi (?) [= geri hizmeti gören?] *hacib* : Kaynağımızda sadece bir yerde zikredilen bu terkinin açıklanmaya ihtiyacı olduğu kanısındayız. Kelimesinin ne maksada matuf olduğu bizce anlaşılamamıştır. Acaba bir özel isim midir, yoksa bir mesleğe mi mütealliktir? Beyhakī'nin ifadelerine göre bunun ikinci tahmine daha uygun olduğu düşünülebilir ki muhtemelen Türkçede ki terki yani arka kelimesiyle alakalı gibi görülmektedir. Savaşta veya sefer esnasında sultanın bindiği atın yorgunluk sebebiyle değiştirilmesi durumunda geride kalan yedek atları toplamış da düşüncüyü teyit edebilecek durumdadır⁹⁰³.

⁹⁰¹Fuat Köprülü, md. Hacib, I.A. V/1, 30.

⁹⁰²Bayhakī, s. 128, 326.

⁹⁰³a.g.e., s. 625.

3. **Hacib-i Saray:** Gazne sarayında Hacib-i Saray diye adlandırılan bir memuriyetin olduğunu Beyhaki'nin kayıtlarından anlıyoruz. Bu kişinin sultanın halvet yani istişarî meclislerine iştirak etmesi sebebiyle⁹⁰⁴ görevinin yüksek bir mevki olduğuna hükmolunabilir.

Her ne kadar Prof. Dr. Fuat Köprülü **saray-ı hacib'i** sultanın hassa ordusunun kumandanı (salar-ı guleman-ı saray) olarak tarif ediyorsa da⁹⁰⁵ bizzat Beyhaki'nin ifadelerinde bu görevin Hacib Beydoğdu'nun uhdesinde olduğu saray hacibi'nin de onun vekili bulunduğu ve resmen sultan tarafından atandığı⁹⁰⁶ kesin ifadelerle ortaya konmuştur.

Salar-ı guleman-ı saray'ın herhangi bir sebeble sarayda bulunmadığı zamanlarda vekaleten onun yerine istişare meclislerine iştirak ettiği ve onun azli veya ölümü durumunda yerine asaleten atandığı anlaşılmaktadır. Dandenekan yenilgisinden sonra Mesud Salar-ı Guleman-ı Saray Hacib Beydoğdu'yu görevinden azledip malını müsadere ettiği zaman onun yerine, vekili olan Hacib-i saray Hacib Ertekin'i bu makama tayin etmişti⁹⁰⁷.

Herhangi bir sebepten dolayı Sultan birini veya birilerini cezalandırmak istediği zaman hacib-i saray vasıtasıyla emir-i hares'e işi havel edip suçluların cezalandırılmasını sağlardı⁹⁰⁸.

⁹⁰⁴Bayhaki, s. 58.

⁹⁰⁵F. Köprülü, md. Hacib, I.A. V/1 32; salar-ı gulaman-ı saray için bk: Bu çalışmada, s....**312**.

⁹⁰⁶Bayhaki, s. 603.

⁹⁰⁷a.g.e., s. 648.

⁹⁰⁸a.g.e., s. 131, 435-36; emir-i hares için bk: Bu çalışmada, s....**197**.

Beyhakî Tarihi'nde bir vesile ile beş saray hacibinden bahsediliyorsa⁹⁰⁹ da saray hacibliğinin bir kişinin uhdesinde olduğu, bahsedilen saray hacibleriyle sarayın içinde görevli olan haciblerin kastedildiği aşikardır. Ancak bu tür haciblerin hacib-i saray'ın emrinde oldukları düşünülebilir. Şunu da söylemek gerekir ki hacib-i saray, salar-ı guleman-ı saray'ın vekili olması itibarıyla savaşta saray kölelerinden yani sultanın Hassa askerlerinden oluşan beşyüz kişilik birliklere kumanda edebilirdi.⁹¹⁰

Nizamü'l-Mülk Siyaset-nâme'sinde hacib-i dergâh diye bir görevliden bahis getirmekte ve onun resmi kabul merasimlerinde katılanları mevkiine göre oturtup veya ayakta dikmek, yanlış yerde bulunanları ikaz etmek gibi işleri yaparak meclisin düzenini sağladığından bahsetmektedir⁹¹¹. Prof. Dr. M. Altay Köymen, Nizamü'l-Mülk'e istinaden bu memuriyetin Selçuklu Sarayında da olduğuna işaret etmektedir⁹¹².

Beyhakî Tarihi'nde Hacib-i Saray hakkında verilen bilgilerle Nizamü'l-Mülk'ün bu görevli hakkında verdiği bilgilerin uyduğu söylemek zordur. Ancak onun salar-ı guleman-ı saray'ın vekili olması sebebiyle görevinin saray köleleri ile alakalı olduğu söylenebilir.

⁹⁰⁹ Bayhakî, s. 395.

⁹¹⁰ a.g.e., s. 604.

⁹¹¹ Siyaset-nâme, s. 156.

⁹¹² Köymen, Saray Teşkilatı, s. 29.

4. **Vekil-i has (Vekil, vekil-i der):** Gaznelilerde Divan-ı vekalet⁹¹³ adıyla bir divanın var olduğu, bunun amirinin de vekil⁹¹⁴ diye adlandırıldığı Beyhakî tarafından zikredilmekle beraber bu yüksek rütbeli memurun görevinin mahiyeti, onun yetki ve sorumlulukları hakkında açık bir bilgi yoktur.

Tarih-i Beyhakî'nin bize ulaşmamış olan Makamat-ı Mahmudî adlı bölümünden Mücmel-i Fasihi'nin naklettiğine göre Maymandî'nin vezirliğe atanması sırasında imzalanan Muvadaa'nın maddelerinden birinin divan-ı vekâlet ve divan-ı arz'a ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu maddede Maymandî, Mesud'a, "Divan-ı vekalet ve divan-ı arzın iki büyük divan olması sebebiyle bunların sorumlularının sultan tarafından yakinen tanınması, servetlerinin, makamlarının, yeteneklerinin ve emanete sadakatlarının maruf olması gerektiğini" tavsiye ederken Mesud'dan da onların geçmişteki hesaplarının kendisi tarafından bilinmesinin elzem olduğunu, bu iki işte suistimaller olabileceği için dolayısıyla sultandan aldıkları emirlerin ifasında doğrudan kendisine karşı sorumlu olmaları ve müstakil hareket etmemeleri" hakkında garanti vermesini ister. Bu şartı kabul eden Mesud "bu iki divana henüz bir tertip verilmediği ve sorumlularının tayin edilmediği" tarzında cevap verir.⁹¹⁵

Ancak elimizdeki Beyhakî metninde yukarıda sözkonusu olan tayinden daha sonraki tarihlerde divan-ı arza yapılan tayinlerden söz edildiği halde divan-ı vekaletin tertip ve tayinlerinden bahsedilmediği için bu görev ve görevliye ait malumata sahip olamıyoruz.

⁹¹³ Bayhakî, s. 256.

⁹¹⁴ a.g.e., s. 499.

⁹¹⁵ Hâfî, Mücmel-i Fasihi, II, 153; Muvadaa, divan-ı vekalet, divan-ı arz için bk: Bu çalışmada sırası ile s...261,

286, 275.

Ne yazık ki devrin kaynak kitapları tarafından da hakkında pekaz malumat verilen ve kaynağımızda vekil-i der⁹¹⁶ olarak da bahsedilen bu saray nazırı muhtemelen Lügatlere göre Abbasi sarayında vezirden sonra en yüksek rütbeli memur olan ve hazinenin gelirlerinden ve vergilerinden belli bir miktarı alıp, bu meblağı sarayın fırınlarına, mutfaklarına, ahırlarına ve saraydaki bütün vazifelilere sarf ve tahsis eden Ustadü'd-dar⁹¹⁷'in görevlerini yapmakla mükellefti.

Ustadü'd-dar için zikredilen görevler Nizamü'l-Mülk'ün hakkında bir fasıl tahsis ettiği vekil-i has'ın görevleriyle benzerlik göstermektedir. Bu sebeple Tarih-i Beyhakî'de vekil veya vekil-i der diye geçen bu görevliyi vekil-i has olarak adlandırmanın yalınış olmayacağı kanaatindeyiz.

Nitekim Nizamü'l-Mülk, vekillik müessesesinin kendi yaşadığı devirde (Selçuklu Sultanı Melikşah zamanında) pek yıpranmış olduğundan şikayet etmekte ve "bu işe geçmişte daima tanınmış ve muhterem bir şahsın tayin edildiğinden, mutfak, şarap-hane, ahır vs.in onun nezareti altında olduğundan, hükümdarın oğul ve maiyetine ait işlerin de onun tarafından yürütüldüğünden ve bu sebeple de onun sık sık sultanın huzuruna çıkıp yaptığı işlerden sultanı haberdar etmesi gerektiğinden bahsetmekte ve bu işleri yürütebilmesi için de onun tam bir haşmet ve saygı sahibi olması lazım geldiğini" tavsiye etmektedir⁹¹⁸. Nizamü'l-Mülk'ün "bu iş (geçmişte) daima tanınmış ve muhterem bir şahsa verilmiştir" cümlesiyle kastettiği devir, muhtemelen onun eserinin pekçok yerinde taktirle bahsettiği ve örnek gösterdiği Sâ mânî ve Gazneli

⁹¹⁶"Vekil-i der" terkinde der'in muhtemelen dergah veya derban'ın muhaffeti olması gerekir (Anvarî, İstılâhât, s. 45.)

⁹¹⁷Lugat-nâma, md. Ustâd al-dâr; Mu'in Farhang-i Fârisi (II. kısım), md. Ustâd al-dâr.

⁹¹⁸Siyaset-nâma, s. 112.

saraylarına ait olmalıdır. W.W. Barthol da Nizamü'l-Mülk'e istinaden Samanîler devrinde sarayın iç işlerini idare eden görevlinin vekil olduğunu kaydetmekte ayrıca Gerdizî'ye istinaden de vekilin emir ve vezir ile zikredilmesini delil getirerek bu görevin önemine işaret etmektedir⁹¹⁹.

Beyhakî Tarihinde bu amirin yukarıda zikredilen görevleri üstlendiğine dair kesin bir işaret bulunmamasına rağmen⁹²⁰ vekil-i has'ın bütün saray memurlarının amiri olması yanında bazan da -genellikle bir özel vazifelinin idaresinde olan- sultanın şahsi emlakini (ziya-i has) idare ettiği anlaşılmaktadır.⁹²¹ Buna ilâve Farruhiye istinaden sultanın şahsi hazinesini idare ettiği, sultanın şahsı için görevlilere ve muhafızlarına ücretleri ödediği de iddia edilmektedir.⁹²²

Tarih-i Beyhakî'de zikredilen bir başka vekillik işine de şahit oluyoruz ki buradaki vekilin konumuzla alakalı olmadığı, kastedilen vekilin daim bir görevli olmaktan ziyade muayyen bir işi, muayyen bir zamanda sultan adına yürütmekle görevlendirilmiş olduğu kanaatindeyiz⁹²³.

Sultanın sarayından başka yüksek rütbeli devlet ricalinin saraylarında da vekil-i der'ler bulunmakta idi⁹²⁴. Ayrıca yine bu kişilerin payitaht dışındaki

⁹¹⁹Barthold, Türkistan, s. 291.

⁹²⁰Beyhakîce vekilin yukarıda zikredilen görevlere benzer görevleri yürüttüğüne dair verilen örneklerden biri Saffari Sarayına aittir (Beyhakî, s. 476). Diğer bir örnek için bk: a.g.e., s. 373.

⁹²¹a.g.e., s. 254.

⁹²²Nâzîm, Sultan Mahmud, s. 147.

⁹²³Bayhakî, s. 442-43.

⁹²⁴a.g.e., s. , s. 147, 164, 241, 397, 525, 666, 679.

vilayetlerde mal ve mülkleri varsa onların idaresiyle görevli vekillerinin de o şehirlerde bulundukları anlaşılmaktadır.⁹²⁵

Beyhakî kendi eserinde Gazneliler devrinde uygulanan ve yukarıda zikredilenlerden başka bir vekillik olayına daha işaret etmektedir. Onun ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla hanedana mensup emirler,⁹²⁶ vassal hükümdarlar veya Horasan Sahib Divan'ı gibi sivil valiler kendileriyle alâkalı işleri yürütmek, murakabe etmek ve gerektiği zaman da dergahın haberlerini efendilerine iletmek için sultanın dergahında vekil veya vekil-i der diye adlandırılan görevliler bulundurulardı⁹²⁷.

Aynı zamanda efendilerinin dergahdaki temsilcisi olan bu görevliler, nevruz ve mihriğan gibi bayramlar münasebetiyle efendilerinin vermekle mükellef oldukları hediyeleri de sultana sunarlardı⁹²⁸.

Ayrıca bu tür vekiller, Sultanın dergâhında, efendileri adına tabii casus durumunda idiler. Anlaşıldığı kadarıyla bu göreve atandıkları zaman efendilerinin aleyhine çalışmayacakları gibi sultanın da efendiler aleyhindeki hareketlerini kendilerine bildireceklerine dair ağır yeminler ederek göreve başlarılardı.

⁹²⁵Bayhakî, s., 399.

⁹²⁶Mahmud zamanında Dergah'da Mes'ud'un vekilliğini yapan Bū Naşr bu görevi dolayısıyla pekçok tehlikeler geçirmiş, beğenilen işler yapmış ve bu sebeple Mes'ud zamanında Rey sahib-i beridliğine atanmıştı (a.g.e., s. 466).

⁹²⁷Gazneliler de müstakil bir devlet halinde ortaya çıkmadan önce, tabi oldukları Samani Emirî'nin Buhara'daki sarayında muhtemelen vekil bulundurmuşlardır (a.g.e., s. , 208).

⁹²⁸a.g.e., s. , s. 273.

Nitekim Harzemşah Altıntaş'ın dergahdaki vekil-i der'i Abū Muhammed Mas'adī Mesud'un Altıntaş'ı öldürtmek niyetini öğrenince bunu daha önceden kararlaştırıldığı gibi şifreli bir mektup yazarak Harezm sarayına göndermiş, ancak sultanı böyle bir hareketle bulunmağa teşvik eden Būsahlī Zavzanī tarafından mektup ele geçince Mas'adī sorgulanmış ve kendisine birşey yapılmayacağına dair sultan tarafından verilen aman üzerine daha önce de bu tarzda bir mektup yazdığını itiraf etmiş ve vezir Ahmed Hasan Maymandī'nin "Bu adam bir muhterem şahsın vekil-i der'idir. Ücret, maaş ve ihsan alıyor, duyduğunu efendisine bildirmek için ağır yeminler etmiştir, yerini tutmak zorundadır". sözü üzerine hayatını kurtarmıştı. Fakat bu güçlü vassalın kendi niyetini öğrenerek isyan edeceğinden çekinen Mesud yine vezirinin tavsiyesi ile Būsahlī'yi feda ederek Harzemşah'ın isyanının önüne geçmiştir⁹²⁹.

Vezir Maymandī'nin sözü bu vekillerin görev süresince ücret, maaş ve ihsanları kendi saraylarından aldıklarını ortay koymaktadır.

5- Emir-i hares: Hares diye adlandırılan zindan⁹³⁰'ın amiri durumunda olan bu görevli aynı zamanda vali-yi hares olarak da isimlendirilmiştir⁹³¹.

⁹²⁹Bayhākī, s., 317-18.

Mu'in,

⁹³⁰Hares lügatlerde bekçi, muhafız diye tarif edilmektedir/Farhang-i Fārisī, md. Hāreṣ, ... s. 1348. Bu açıklamaya bakarak, çalışmamıza esas olan eserin Musahhihince de bu manada anlaşılmıştır (Bayhākī, s. 164, Dipnot: 3). Fakat bizce bu manadan ziyade kaynağımızda zindan, hapishâne v.b. gibi anlamlarda kullanılmıştır (Bayhākī, s. 164, 168, 170, 678). Nitekim Sultan Mahmud hakkında bir eser vücuda getiren Muhammed Nāzīm'in, Emir-i hares'i zindancı başı olarak vasfetmesi (Nāzīm, Sultan Mahmud, s. 150) bu fikrimizi teyid eder mahiyettedir. Ayrıca, Gazneli ve Selçuklu devri divanı ıstılahları hakkında bir çalışma yapan Hasan Anvarī'de Hares'in, sultanın dergahındaki muhafızlar yanında, zindan manasında da kullanıldığını ifade etmektedir (Anvarī, Istīlāḥāt, s. 221) Sefer durumunda ordugâhta kurulan çadırlardan biri bu işe tahsis edilmiş olup bu çadır hayme-i hares olarak adlandırılmıştır (Bayhākī, s. 441).

Nizamü'l-Mülk'e göre "hares emirliği her devirde büyük memuriyetlerden biriydi ve sarayda derece itibariyle hacib-i büzürk'ten sonra en yüksek makamı o işgal ederdi. Çünkü görevi siyasetle (ceza infazıyla) ilgiliydi. Hükümdar bir kimsenin suçlu olduğuna karar verdiği zaman yerine göre baş vurma, el-ayak kesme, dar ağacında asma, dövme, hapsedme ve kuyuya atma gibi cezalardan birini tatbik etmesini emir-i hares'e emrederdi." Yine Nizamü'l-Mülk'e göre tıpkı bir vassal hükümdar gibi kös ve alem'i olup nevbet çaldırmak hakkına sahipti⁹³².

Nizamü'l-Mülk'ün emir-i hares'in görevi hakkında verdiği malumatla Beyhakî tarihi'nde bu hususta verilen malumatın aşağı yukarı aynı olduğu söylenebilir. Yani emir-i hares sultanın birisi hakkında uygun gördüğü cezayı yerine getirmekle mükellefi idi.⁹³³ Fakat sultanın ceza hususunda kesinleşmemiş kararını uyguladığı zaman kendisi de uygulayacağı cezanın aynısıyla cezalandırılabilirdi. Emir-i hares bu cezaları muhtemelen kendi emrinde olan hadımlara (hizmetçiler) vasıtasıyla yerine getirirdi⁹³⁴.

Ceza infazı yanında özellikle tutuklu bulunan hanedan üyelerinin hapsedildikleri kaleden başka bir kaleye nakli sırasında onlara nezaret ettiği⁹³⁵

⁹³¹ Bayhakî, s. 436, 425.

⁹³² Siyaset-nâme, s. 174; Köymen, Saray Teşkilatı, s. 31.

⁹³³ Bayhakî, s. 228, 435, 441.

⁹³⁴ a.g.e., s. 436.

⁹³⁵ a.g.e., s. 659.

ve ayrıca önemli elçilik hey'etlerinin karşılanma merasimlerinde bir teşrifat memuru gibi görev aldıkları da görülmektedir⁹³⁶.

6- Ağaçi: Türkçe bir kelime olan ağaçi, Hacıb veya Mabeyinci manasına gelmekte olup⁹³⁷ Gazneliler devrinde hükümdarla devlet erkânı arasındaki irtibatı sağlayan vazifelinin adı idi. Beyhakî Tarihi'nde ağaçi'nin genellikle hadım⁹³⁸ veya Hasse hadım⁹³⁹ kelimeleriyle vasfedilmesi bu görevlinin tavaşilerden seçilmiş olduğu zannını vermektedir. Nitekim, ağaçi'nin sarayın harem kısmına girmeye mezun olması da bu fikri teyit edecek mahiyettedir⁹⁴⁰.

Sultan ister sarayda, ister sefer av gibi sebeblerle çadırında olsun ağaçi hadım daima onunla birlikte bulunurdu. Sultana bir haber arz etmek için gelen kişi önce ağaçi'nin yanına gider ve bu haberi ağaçi sultana iletirdi. Gelen kişinin sultanın huzuruna girme.. müsaadesi varsa ağaçi tarafından huzura sokulur, izin yoksa sultan da cevabını ağaçi ile o kişiye iletirdi⁹⁴¹.

7- Perdedar: Saraydaki önemli görevlerden biri de Perdedarlıktı. Her ne kadar Nizamü'l-Mülk'e istinaden⁹⁴² onun "kabul günlerinde huzura kabulün işareti olarak sarayın kapısında asılı bulunan perdeyi kaldırıp indirmekle yükümlü

⁹³⁶Bayhakî, s. 425-26. Emir-i hares hakkında daha geniş bilgi için bk: Anvarî, İstilahât, s. 220.

⁹³⁷Mu in, Farhang-i Fârisî, md. Ağaçi.

⁹³⁸Bayhakî, s. 511, 169.

⁹³⁹a.g.e., s. 344, 472.

⁹⁴⁰a.g.e., s. 511.

⁹⁴¹Ağaçi hakkında ayrıca bak. a.g.e., s. 595, 601, 648, 650, 653.

⁹⁴²Siyasatnâme, s. 152.

olduğu" ifade edilmekte ise de⁹⁴³ perdedar hakkındaki bu ifadenin Beyhakî'nin ifadeleri ile uyuştuğunu söylemek güçtür. Çünkü Gazne sarayında huzura kabûlün olup olmadığı bizzat huzura kabul edilecek kişilere tebliğ vasıtasıyla uygulanmakta idi⁹⁴⁴.

Yine her ne kadar lügatlerde perdedarlığın haciblikle aynı olduğu zikrediliyorsa da⁹⁴⁵ özellikle Gazneliler devrinde haciblerin, bir tür teşrifat memuru olarak muhtelif işleri yürüttükleri ve onların makamının perdedarlıktan yüksek olduğu, muhtemelen bayram ve elçilerin huzura kabul merasimlerinde hacibin emri altında iş gördükleri anlaşılmaktadır⁹⁴⁶.

Perdedar-ı Has olarak vasıflanan⁹⁴⁷ Hükümdar sarayındaki perdedar sultanın emrini başkalarına iletmekle mükellef idi⁹⁴⁸. Buna ilave başka görevler de yaptıkları vaki idi⁹⁴⁹. Perdedarların da tıpkı ağaçiler gibi tavaşiler arasından seçilmiş oldukları söylenebilir⁹⁵⁰.

⁹⁴³Köymen, Saray Teşkilatı, s. 35.

⁹⁴⁴Fazla bilgi için bk: Bu çalışmada hükümdarın resmi hayatı, s.....102.

⁹⁴⁵Mu'in, Farhang-i Fārisī, md. Perdedār.

⁹⁴⁶Bayhakī, s. 369.

⁹⁴⁷a.g.e., s. 651.

⁹⁴⁸a.g.e., s. 135-36, 389, 651.

⁹⁴⁹a.g.e., s. 588-89.

⁹⁵⁰a.g.e., s. 389.

Gazneliler devrinde perdedarların kale kutvalliği gibi önemli görevlere kadar yükseldikleri vaki idi.⁹⁵¹

Hükümdar Sarayından başka devlet ricalinin saraylarında da perdedarlar bulunmakta idi⁹⁵². Fakat onlar daha ziyade hükümdar sarayındaki ağaçilerin görevini üstlenmiş idiler. Nitekim Mesud zamanında sultanın gözde adamlarından olan Būsahl Zavzani, Mahmud'un Hasenek adıyla maruf vezirinin perdedarı tarafından kıyafeti beğinilmeyerek küçümsenmiş ve bu sebeble vezirin huzuruna çıkarılmamıştı. Perdedarın bu istihfafı Busahl'in Haseneke kin gütmesine sebep olmuş ve Mesud zamanında onun idam edilmesinde etkili olmuştu⁹⁵³.

8- **Mihter-i Saray:** Beyhakî Tarihî'nde bu isimle bir memurun varlığından bahsedilmekte⁹⁵⁴ ise de görevinin saray köleleriyle alakalı olması dışında herhangi bir yargıya varmak güçtür. Ancak sultanın Hargâhına (Haremüne veya Özel Sarayına) girmeye mezun olması -her ne kadar devlet ricali tarafından hoş kırşılansa da- bazı devlet meseleleri hakkında sultanın onunla iştişare yapması⁹⁵⁵ ve hükümdarlarla birlikte sefere iştirak etmesi⁹⁵⁶ bu memurun sultanla yakınlığını ortaya koymaktadır.

⁹⁵¹ Bayhakî, s. 135-36; Kutval için bk: Bu çalışmada Kutval, s. 304.

⁹⁵² a.g.e., s. 181, 536.

⁹⁵³ a.g.e., s. 181.

⁹⁵⁴ a.g.e., s. 375, 394, 410.

⁹⁵⁵ a.g.e., s. 614

⁹⁵⁶ a.g.e., s. 351.

- 9- **Debir-i Saray:** Gazne sarayındaki diğer bir görevli de debir-i saray idi. Muhtemelen debir-i guleman olarak da adlandırılan⁹⁵⁷ bu memurun vazifesini saray kölelerinin isimlerinin yazıldığı defterleri tutmaktı⁹⁵⁸.
- 10- **Ahur Salar:** Sarayın ve hükümdarın hayvanlarına bakan has ahurun başı olup emri altında hademe, seyis v.s. gibi vazife sahipleri vardı⁹⁵⁹.

Beyhakî Tarihî'nde ahur salarlık görevine işaret edilmişse de vazifesi hakkında bu tarife uygun bilgi verilmediği için ne ahur saların emrinde çalışan öteki ahur hizmetlileri ne de sultanın şahsına ait atların beslendiği ahırlar hakkında birşey söyleyecek durumda değiliz. Fakat sultanların sahip oldukları çok sayıdaki at, deve gibi binek hayvanlarının⁹⁶⁰ bir veya birkaç görevlinin sorumluluğunda olması gerekiyordu. Bunun için de en uygun kişi, görev mahiyetindeki bu ünvanı taşıyan memur idi.

Çalışmamıza esas olan eserde ahur salarların zikredilen görevden ziyade kumandanlık yönleri göze çarpmaktadır. Mesud'un Ahur salarlığını yapmış olan Piri, Beytekin Çevgani ile birlikte Harzemşah Altıntaş'ın Buharalı

⁹⁵⁷ Bayhakî, s. 394.

⁹⁵⁸ a.g.e., s. 651.

⁹⁵⁹ Uzunçarşılı, Medhal, s. 37.

⁹⁶⁰ Muhammed'in tahta oturması üzerine, kardeşine mektup yazarak kendisinin sultan kabul edilmesi gerektiğini bildiren Mesud, kardeşinden yeni fethedeceği yerler için gerekli olan silah, köle, fil v.s. gibi şeylerle beraber 20.000 de at istemişti (Bayhakî, s. 80). Elbetteki sayıları 10.000 leri bulan bu atların hepsi sultanın şahsına tahsis edilmemişti ve sultanın has ahırında bulunmuyorlardı. Halifeye, komşu ülkelere ve devlet ricaline hediye edilen atlar ile ordunun kullanacağı atlar ayrı ayrı mütalaa edilmelidir. Sultanın şahsından ziyade hazineye ait olan bu tür at, deve, katır gibi hayvanlara sultanın özel işareti (Dağ-i Sultani) dağlanıyor (a.g.e., s. 600) ve bu atlar devletin malı sayılıyordu (a.g.e., s. 603, Dipnot: 2).

Alitekin'le Dabusiye'de yaptığı savaşta, Mesud tarafından 15.000 kişilik teçhizatlı bir ordunun kumandanları olarak ona yardım için görevlendirilmişlerdi.⁹⁶¹ Ayrıca Piri, savaşlarda öncü kuvvetlerine de kumandanlık etmişti.⁹⁶²

Ancak Piri bu görevleri ifa ederken Ahur salarlık rütbesinde mi idi, yoksa ahur salarlık onun önceki görevi mi idi? kesin olarak bilemiyoruz. Fakat ahur salar iken kumandanlık yaptığı mümkün gibi görünmektedir.⁹⁶³

Beyhakî Tarihi'nde zikredilen diğer bir ahur salar Ahmed Ali Nuştekin'dir. 422/1031'de ahur salar sıfatıyla vasfedilen bu şahıs⁹⁶⁴ sonraları Mesud tarafından Kirman'daki karışıklıkları düzeltmek için bir ordu ile beraber oraya gönderilmiş, Kirman valisi olmuş, giderek asker üzerindeki otoritesini kaybettği için, Kirman tekrar Büveyhiler'in eline geçmişti.

422'de ahur salar olarak gösterilen Ahmed Ali Nuştekin için sonraki tarihlerde bu sıfatın kullanılmadığı dikkat çekmektedir.⁹⁶⁵ Bu sebeple Nuştekin Kirman'a gönderildikten sonra, ahur salarlığa Piri'nin tayin edildiği, Mesud'un saltanatı süresince Ahur salar olduğu ve bu görevde iken ordulara kumanda ettiği farzedilirse ahur salarlığın önemli bir görev olduğu söylenebilir.

11- **Hazinedar:** Gerektiğinde harcamak, bağışlanmak veya hediye edilmek üzere, sarayda özel bir dairede muhafaza edilen nakit, mücevher, değerli eşyalar

⁹⁶¹ Bayhakî, s. 246-47, 342.

⁹⁶² a.g.e., s. 441, 452, 576, 602-03.

⁹⁶³ a.g.e., s. 342.

⁹⁶⁴ a.g.e., s. 246.

⁹⁶⁵ a.g.e., s. 423, 426, 432.

v.s.den meydana gelen hazinenin amiri olan Hazinedar, hazin diye de adlandırılmaktadır.

Hazinedarın emri altında, yine aynı adla zikredilen memurlar, hazine katipleri (Debiran-ı hazine), Hazine müşrifleri,⁹⁶⁶ çıraklar (şagirdan) ve hammallar⁹⁶⁷ bulunmakta idi.

İster sultana, isterse göreve atanma sebebiyle, ileri gelenler tarafından yüksek rütbeli devlet ricaline hediye edilmiş olsun bütün değerli mallar hazinedarlar tarafından deftere kaydedilerek hazineye gönderilirdi.⁹⁶⁸ Aynı şekilde sultan tarafından halife, müstakil yarı müstakil hükümdaralara, muhtemelen devlet ricaline ve orduya verilen hediyeler, hil'atlar ve cülüs bahşişleri (mal-i biat)nin de yine hazinedarlar tarafından kaydı tutulur⁹⁶⁹ ve böylece hazinenin kontrolü temin edilirdi.

Gaznelilerde Hazinedarlık (Hazin)nin önemli görevlerden olduğu ve hazinedarların emirlik (sipehsarlık) gibi yüksek makamlara kadar çıktıkları görülmektedir. Nitekim Mahmud'un Hazinedarı Ahmet Yinaltekin Mesud zamanında Hindistan sipahsarlığına tayin edilmiş⁹⁷⁰, Muhammed'in Hazinedarı Satılmış Hacib Arslan'a da Mesud tarafından Badgis şahneliği verilmiştir⁹⁷¹.

⁹⁶⁶Bayhaqî, s. 245, 259, 291.

⁹⁶⁷a.g.e., s. 220, 369.

⁹⁶⁸a.g.e., s. 158.

⁹⁶⁹a.g.e., s. 158, 220, 241, 257, 259.

⁹⁷⁰a.g.e., s. 267.

⁹⁷¹a.g.e., s. 519.

Hazinedarlar kendi asli görevleri dışında askeri kumandanlıklara da tayin edilmişlerdir⁹⁷². Ancak bu iki vazifeyi bir arada mı yürütmüşler, yoksa sadece yeni tayin edildikleri vazifeye mi yükümlü olmuşlardır? Kaynağımızın ifadelerinden bunu anlamak zordur. Fakat şu kadarını söyleyebiliriz ki daha yüksek bir göreve atansalar bile hazinedarlık ünvanını genelde muhafaza etmişlerdir.

Beyhakî'nin sultanın sarayında görevli olan hazinedarlar için zikrettiği isimlerden⁹⁷³, bunların diğer saray görevlilerinde olduğu gibi genellikle köle sistemine göre yetişmiş Türk gulamları olduğu sonucu çıkarılabilir. Fakat Eyaletlere tayin edilen hazinedarlar için böyle bir kaide olmadığı hatta sultanın nedimlerinin bile bu tür memuriyetlere tayin edildikleri anlaşıyor. Nitekim Mesud Taş-ı Ferraş'ı sipehsalarlıkla Irak'a tayin ettiği zaman, kendi nedimi Bul-Hasan Kerci'yi de Irak hazinedarı olarak göndermişti⁹⁷⁴.

Hükümdar sarayından başka devlet erkanını saraylarında da hazinedarlar bulunduğu anlaşılmaktadır⁹⁷⁵.

12 - Camedar: Lügatlerde Came-hanenin muhafazı olarak tarif edilmektedir.⁹⁷⁶ Beyhakî Tarihinde, Came-hanenin, sultan tarafından hil'at olarak verilecek malzemenin muhafaza edildiği bölüm olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁷⁷ Her ne kadar

⁹⁷²Bayhakî, s. 281, 339, 361.

⁹⁷³Ahmet Yinal-İşin, Satılmış Hacıb Arslan, Gevher Ayin V b.

⁹⁷⁴Bayhakî, s. 611.

⁹⁷⁵a.g.e., s. 147.

⁹⁷⁶Mu'in, Farhang-i Fārisi, md. Camedār.

⁹⁷⁷Bayhakî, s. 24, 25, 50, 155, 265, 269, 284, 337, 342, 474, 660.

benzer çalışmalarda hükümdarın elbiselerinin de came-hanede muhafaza edildiği zikredilmekte ise de⁹⁷⁸ kaynağımızda bu durum tasrih edilmemiştir.

Muellifimizin ifadelerinde Gaznelilerde böyle bir memuriyetin mevcudiyeti kesin olmakla beraber vazifesinin münhasıran yukarıda zikredilen iş olduğuna dair kesin bir işaret yoktur. Ancak isim ve mansıp uygunluğu gözönünde bulundurulursa Camedar'ın came-hanenin amirliğini yapmış olduğu söylenebilir.

Bu göreve ilaveten yine Beyhak'nin ifadesine göre, camedarların zaman zaman sultanın mesajlarını başkalarına ilettikleri de vaki idi.⁹⁷⁹

Beyhak Tarihi'nde camedarların hacib nvanı ile birlikte zikredildiğine bakılırsa camedarlar⁹⁸⁰ daha sonraları haciblik ve salarlık gibi önemli makamlara ykselseler bile bu ünvanlarını muhafaza ederler⁹⁸¹ ve hatta camedarlığını yaptığı sultanın ismi ile birlikte anılırlardı.⁹⁸²

Nitekim Mahmud'un camedarlarından olan Yaruk Toğmuş, Mesud zamanında Mekran vilayetinin fethiyle görevlendirilmiş ve bu görevi başarı ile neticelendirmişti.⁹⁸³

⁹⁷⁸Uzunarřılı, Medhal, s. 35; Köymen, Saray Teşkilatı, s. 34; Genç, Karahanlı Devlet Teşkilatı, s. 228.

⁹⁷⁹Bayhak, s. 187.

⁹⁸⁰Camedarlık silsile-i Meratibi için bk: Siyasetnme, s. 134.

⁹⁸¹Bayhak, s. 240, 244, 281, 605, 624.

⁹⁸²a.g.e., s. 339.

⁹⁸³a.g.e., s. 240, 244-45.

13. **Devaddar:** Gazne hükümdarlarının hizmetinde **devaddar** adı verilen hususi bir memurun olduğu anlaşılmaktadır. Bu görevli değerli evrakların, mektup nüshalarının, sevgend-nâmelerin ve sultana ait kitapların muhafaza edildiği devat-hane (=Divid-hane)⁹⁸⁴ adlı dairenin şefliğin yapmakta idi.

Has kölelerden olan **devaddar**⁹⁸⁵ sultana mektup getiren kişiden mektubu almak, onu sultana takdim etmek muvadaa ve sevgend-name gibi senetleri alıp korumakla yükümlü olmakla beraber⁹⁸⁶ sultana ait devat-ı has olarak adlandırılan⁹⁸⁷ divid takımını da muhtemelen beraberinde taşımak durumunda idi⁹⁸⁸. Ayrıca görevi dolayısıyla iştişari meclislere de katılabilirdi.⁹⁸⁹

Gaznelilerde devaddarlığın önemli bir görev olduğu, sultanın özel teveccühüne mazhar olan devaddarların zamanla emirlik ve ordu kumandanlığına kadar yükseldikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Beyhakî'de verilen örnekler, bir kölenin devaddarlığa sonra da emirliğe (Sipehsalarlığa) kadar yükselişinin silsile-i Meratibini ortaya koymak yönünden önem arz etmektedir⁹⁹⁰.

⁹⁸⁴ Bayhakî, s. 154, 628, 672; Sevgend-nâme için bk: Bu çalışmada Divan-ı Risalet, s...246-268.

⁹⁸⁵ a.g.e., s. 163.

⁹⁸⁶ a.g.e., s. 163, 165, 269-30.

⁹⁸⁷ a.g.e., s. 293.

⁹⁸⁸ a.g.e., s. 368.

⁹⁸⁹ a.g.e., s. 437-38.

⁹⁹⁰ a.g.e., s. 374-75, 409-11.

- 14 **Alemdar:** Sultanın bayrağını taşıyan ve onu muhafaza eden görevli⁹⁹¹. Beyhakî Tarihi'nde Gaznelilerde alemdar adı ile görev yapan bir kişiden bahsedilmez. Fakat alemin önemli bir hakimiyet sembolü olması sebebiyle bunu taşımakla mükellef bir veya birkaç görevlinin bulunacağı şüphesizdir. Ayrıca yarı müstakil bir hükümdar olan Harezmi Valisi Harun'un alemdarı bulunduğu⁹⁹² gözönünde bulundurulursa Gazne sultanlarının da alemdarlarının olduğu kesin olarak söylenebilir.
- 15 **Çetrdar:** Muhtemelen çetrini taşıyan görevlidir. Bu görevli hakkında da Beyhakî'nin verdiği ifade Harezmişah Harun'a aittir⁹⁹³. Buna kıyasla Gazne sarayında da çetrdarların bulunduğu muhakkaktır.
- 16- **Çevgandar (Çevgani):** Gazne sarayında mevcudiyeti kesin olan memuriyetlerden biri de çevgandarlıktır. Çevgandar sultanın çevganını taşımakla yükümlü olan görevlidir.⁹⁹⁴

Çevgandar hakkında Beyhakî'nin verdiği tek örnek Bektekin Hacib Çevgani'ye aittir. Müellefin ifadelerinden bu şahsın Mahmud'un çevgandarı olduğu⁹⁹⁵ ve Mesud zamanında salarlık görevine yükseldiği, ordular sevkettiği hatta Harezmişah Altuntaş'ın Alitekin ile Debusiye'de yaptığı savaşta ordunun

⁹⁹¹ Mu'in, Farhang-i Fārisī, md. Alemdār.

⁹⁹² Bayhakī, s. 684.

⁹⁹³ a.g.e., s. 684.

⁹⁹⁴ Anvarī, Istilāḥāt, s. 29.

⁹⁹⁵ Bayhakī, s. 342, 563.

sağ kanadına kumanda ettiği⁹⁹⁶ ve bilahare Tirmiz kalesinin kutvalliğini uhdesinde bulundurduğu⁹⁹⁷ anlaşılmaktadır.

Yine Beyhakî Tarihi'nde hükümdarların çevgan, silah, mızrak, ok atmak vs. gibi spor hizmetlerinden sorumlu bir görevliden bahsediliyorsa da⁹⁹⁸ bunun makamının veya görevinin ismi zikredilmemektedir.

17. Silahdar: Silah taşıyan kimse.⁹⁹⁹ Karahanlı ve Selçuklularda hükümdarın silahlarına bakmak, merasimlerde hükümdarın silahını taşımak ve aynı zamanda da sarayın silahhanesini muhafaza etmekte görevli olan silahtarların şefidir.¹⁰⁰⁰

Beyhakî Tarihi'nde Zerrat-hane adıyla bir silahhaneden bahsedilmekte ise de¹⁰⁰¹ silahtar ile bu dairenin ilgisinden bahsedilmemiştir. Eğer böyle bir ilgi varsa en az beşbin deve yükü silah gibi malzemeyi muhafaza eden¹⁰⁰² böyle bir bölümün amirinin mevkice yüksekliği açıkça anlaşılır.

⁹⁹⁶ Bayhakî, s. 346-47.

⁹⁹⁷ a.g.e., s. 563, 651.

⁹⁹⁸ a.g.e., s. 561.

⁹⁹⁹ Anvarî, İstilahât, s. 133.

¹⁰⁰⁰ Uzunçarşılı, Medhal, s. 35; Köymen, Saray Teşkilatı, s. 32; Genç, Karahanlı Devlet Teşkilatı, s. 219;

¹⁰⁰¹ Bayhakî, s. 8, 80, 456, 558, 589.

¹⁰⁰² a.g.e., s. 80.

Kaynağımızda silahdarın zikredilen görevi üstlenmiş olduğuna dair bir bilgi olmamasına rağmen bu görevlinin sultanın has kölelerinden olduğu¹⁰⁰³ emrindeki silahdarlarla birlikte resmi kabullerde sultanın tahtının etrafında bulunduğu¹⁰⁰⁴ ve sultanın av ve temaşaa sebebiyle saray dışında bulunduğu zamanlarda da onunla beraber olduğu zikredilmektedir.¹⁰⁰⁵

Yine Beyhakî'nin ifadelerinden silahtarın emrinde daha küçük rütbede birçok silahtar bulunduğu anlaşılmakla beraber amir makamındaki silahtarın ayırıcı başka bir vasfının olup olmadığı hakkında bir kayıt yoktur. Ancak bu görevli için amir makamındaki silahtar için Selçuklularda **emir-i silah** tabiri kullanılmıştır.¹⁰⁰⁶ Gaznelilerde emir ünvanının sadece hanedan mensuplarına ait olması sebebiyle böyle bir iddiada bulunmak güçtür.

Şu kadarı söylenebilir ki bütün silahtarların resmi kabüllere iştirak edip tahtın etrafından yer almalarına rağmen özellikle halifenin elçisinin huzura kabul merasiminde sultanın halifece gönderilen hil'ati giymesi ve bu sebeble şükür namazı kılması gerektiği durumlarda namaz için gerekli olan seccadenin taşınması ve namazın edası için yere yayılması muhtemelen silahtarların amirinin işiydi.¹⁰⁰⁷

¹⁰⁰³Bayhakî, s. 684.

¹⁰⁰⁴a.g.e., s. 58, 371.

¹⁰⁰⁵a.g.e., s. 507.

¹⁰⁰⁶Uzunçarşılı, Medhal, s. 34.

¹⁰⁰⁷Bayhakî, s. 371.

- 18- **Candar:** Mecazen muhafız ve koruyucu anlamına gelen candar¹⁰⁰⁸ Divanî İstılahta daima sultanın huzurunda silahlı bir şekilde bekleyen ve sultanı korumakla görevli olan memurdur.¹⁰⁰⁹

Beyhakî Tarihi'nde Gazne Sarayında Candarın varlığına işaret ediliyorsa da vazifesi hakkında açık bir bilgiye sahip olamıyoruz. Verilen tek örnek Sultan Mes'ud'un arslan avı sırasında yaraladığı arslanı öldürmesi için, emir verdiği Kumaş adlı kölesine aittir. Beyhakî'nin ifadesine göre bu köle **şemşirdar** idi ve Divanda kendisine candar deniliyordu.¹⁰¹⁰

Bu kısa ifadeye dayanarak candarların görevleri hakkında bir yorum yapmak güçtür. Ancak sultanın muhafazası ile görevli bir kişi olduğu ve divan defterine kayıtlı olması sebebiyle de ücretli bir memur olduğu söylenebilir.

- 19- **Rikabdar:** Beyhakî Tarihi'nde **Rikapdar** adıyla bir görevliden bahsedilmekte ise de bunun sultanın özel hizmetlerinde olmadığı kesin olarak anlaşılmaktadır.

Nitekim Abbasilerde de rikaptarlar vardı fakat bu görevliler halifeye değil de maiyet erkânına aitti¹⁰¹¹. Kaynağımıza göre Rikabdarın görevi, efendisinin gaşiyesini taşımak ve efendisi attan indiği zaman onu yere yaymak idi¹⁰¹².

Gazneli sarayındaki Rikabdarlar genellikle haberci olarak görev yapmakta idiler¹⁰¹³.

¹⁰⁰⁸Anvarî, İstılahât, s. 27.

¹⁰⁰⁹Anandraç, md. Cādar.

¹⁰¹⁰Bayhakî, s. 126.

¹⁰¹¹Uzunçarşılı, Medhal, s. 12.

¹⁰¹²Bayhakî, s. 360.

20- **Taşdar:** Sultan elini yıkadığı zaman ona ibrik ve leğen tutan görevli¹⁰¹⁴.

Beyhakî Gazne sarayında bu isimle anılan bir görevlinin olduğuna işaret etmekte, bu kişinin Sultan Mes'ud'un çok yakını ve has adamlarından olduğunu söylemektedir. Bu görevlinin bulunduğu mevki itibariyle sultanın mutemedi olduğu ve bu sebeble de bazı mahrem işlerde haberci gibi kullanıldığı görülmektedir¹⁰¹⁵.

21- **Hansalar:** Bazı lügatlerde hansalar ve çaşnigirin birbiri ile eş anlamlı olduğu zikredilmekte ise de¹⁰¹⁶ gerek Nizamü'l-Mülk'ün¹⁰¹⁷ ifadelerinden gerekse Beyhakî'nin ifadelerinden bu iki görevin birbirinden farklı olduğu anlaşılmaktadır. Hansalar, hükümdarın özel mutfağının (matbah-ı has)¹⁰¹⁸ şefidir.¹⁰¹⁹

Hansalar'ın emrinde köleler olduğu ve bu kölelerin özellikle Mihrihan gibi bayramlar münasebetiyle verilen ziyâfetlerde, sunulacak yiyecekleri hazırlamakla mükellef oldukları anlaşılmaktadır.¹⁰²⁰

¹⁰¹³Bk: Bu çalışmada divan-ı berid, s. 279-285

¹⁰¹⁴Uzunçarşılı, Medhal, s. 36.

¹⁰¹⁵Bayhakî, s. 72.

¹⁰¹⁶Lugat-nâma, md. Hansalar; Burhân-ı Kâtî, s. 339.

¹⁰¹⁷Siyasat-nâma, s. 153.

¹⁰¹⁸Bayhakî, s. 235.

¹⁰¹⁹Anvarî, Istîlahât, s. 213; Mu'in, Farhang-i Fârisî, md. Hansâi.

¹⁰²⁰Bayhakî, s. 502.

22- **Çaşnigir:** Hükümdarın yemeğini hazırlayan ve sofraya hizmeti gören ve hükümdar yemek yemeden önce herhangi bir zehirlenme tehlikesinin önüne geçmek için onun yemeğini tadan kimse idi.¹⁰²¹

Çaşnigirlerin ziyafetlerde de hizmet ettikleri anlaşılıyor. Beyhakî Tarihi'nde çaşnigirliğe verilen tek örnek saki bahsinde adı zikredilen Nuştekin Nevbeti'ye aittir. Beyhakî bu Nuştekin'i Sultan Muhammed'in sakisi ve çaşnigiri olarak zikretmektedir.¹⁰²² O bu iki görevi aynı anda mı yoksa farklı zamanlarda mı üstlenmiştir? bilemiyoruz. Ancak müellifin çaşnigirliği sakilikten önce zikrettiğine bakılırsa muhtemelen önce çaşnigir sonra saki olmuştur.

23- **Şaraptar:** Sarayın şaraphane¹⁰²³ adı verilen meşrubathanesinin amiri olan memur¹⁰²⁴.

Muhtemelen sultanın meşrubatını hazırlamak ve onun tertiplediği davetlerde hizmetle mükellef olan bu görevli Nizamü'l-Mülk'ün ifadesiyle **şaraptar-ı has** adını almakta¹⁰²⁵ ve emri altında Şaraptarlar bulunmakta idi¹⁰²⁶.

Sultanın şaraptarlığının önemli işlerden olduğu¹⁰²⁷ hatta sonraları daha yüksek bir makama atansalar bile şaraptar ünvanını muhafaza ettikleri¹⁰²⁸ anlaşılmaktadır.

¹⁰²¹ Mu in, Farhang-i Fārisi, md. Çaşnigir; Uzunçarşılı, Medhal, s. 36.

¹⁰²² Bayhakî, s. 409.

¹⁰²³ a.g.e., s. 162.

¹⁰²⁴ İstilahat-ı Divānī, s. 214.

¹⁰²⁵ Siyasetnâme, s. 155.

¹⁰²⁶ Bayhakî, s. 507.

Sultan saraydan ayrıldığı zaman şaraphane ve özel mutfağı da birlikte götürüldüğü için¹⁰²⁹ Şaraptarlarda sultanın şahsi işleriyle ilgilenen diğer özel görevliler gibi gerek sarayda gerek saray dışında daim sultanla beraber bulunurlardı¹⁰³⁰.

24- Resuldar: Bugünkü mihmandar kelimesinin karşılığı olarak kullanılan resuldar, Gazneli sarayında elçi teşrifatından sorumlu saray memuru idi. Beyhakî'nin ifadesinde bir yanırlılık yoksa Gaznelilerde Resuldarlar birden fazla idi.¹⁰³¹

Kaynağımızın verdiği bilgilere göre resuldarların görevleri; elçiyi birkaç menzillik bir mesafede karşılayıp tahsis edilen ikametgâhına götürmek¹⁰³² ve oradaki rahatını temin etmek¹⁰³³, elçinin dergâha gidiş gelişini düzenlemek¹⁰³⁴, elçinin geldiğı ülkenin hükümdarına sultan tarafından gönderilecek cevapname ve hediyeleri elçiyeye teslim etmek¹⁰³⁵, dergâhtan gönderilecek Gazneli elçilere

¹⁰²⁷ Bayhakî, s. 422.

¹⁰²⁸ a.g.e., s. 149.

¹⁰²⁹ a.g.e., s. 162.

¹⁰³⁰ a.g.e., s. 507.

¹⁰³¹ a.g.e., s. 369.

¹⁰³² a.g.e., s. 287, 425, 496, 508.

¹⁰³³ a.g.e., s. 45, 496.

¹⁰³⁴ a.g.e., s. 47, 288, 292, 369, 496, 509.

¹⁰³⁵ a.g.e., s. 48, 294.

sultan tarafından tevcih edilen hil'atları vermek,¹⁰³⁶ sultanı ziyarete gelen valilere sultanın hediyelerini götürmek¹⁰³⁷ ve herhangi bir sebeble sultanın kimseyle görüştürülmesini istemediği habercilere nezaret etmek¹⁰³⁸ olduğu anlaşıyor.¹⁰³⁹

25. Mertebedar: Lügatlerde rütbe, derece veya makam sahibi olarak tarif edilen¹⁰⁴⁰ bu kelime Gaznelilerde teşrifat memurlarına verilen isimdir¹⁰⁴¹.

Gazne sarayında mertebedarların sayıca pek çok olduğu¹⁰⁴² ve muhtemelen hacib-i büzürk'ün emrinde oldukları¹⁰⁴³ söylenebilir.

Müellifimizin ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla mertebedarların görevi; Elçileri karşılama da asıl görevli olan resuldarın yanında bir çeşit gösteri birliği fonksiyonunu ifa etmek¹⁰⁴⁴, sultanın alayının önünde bulunup savulun diyerek

¹⁰³⁶Bayhaki, s. 220.

¹⁰³⁷a.g.e., s. s.495.

¹⁰³⁸a.g.e., s. 550.

¹⁰³⁹Fazla bilgi için bk: Erdoğan Merçil, Gaznelilerde bir Saray Memuriyeti Resuldarlık, T.T.K.B. Ankara, 1981 (VIII. Türk Tarih Kongresi II. Ciltten ayrı basım).

¹⁰⁴⁰Mu in, Farhang-i Fārisi, md. Mertebedar.

¹⁰⁴¹Bayhaki, s. 23,(Dipnot: 5); Ahlāqī, s. 138; Anvarī, Istilāḥāt, s. 261.

¹⁰⁴²a.g.e., s. 38, 288, 369.

¹⁰⁴³a.g.e., s. 287, 290.

¹⁰⁴⁴a.g.e., s. 45, 286, 369, 425, 508.

ve ellerindeki kamçılarını sallayarak yol açmak¹⁰⁴⁵ resmi kabul günlerinde kabul salonunun dışında dizilmek,¹⁰⁴⁶ sultanın topraklarına yeni ilhak ettiği bir şehirde, şehrin ayanını huzura kabul ettikten sonra, bu kişileri, sultanın onlara gösterdiği teveccühün nişanesi olarak, sultanın menzilgâhından şehre kadar teşyi etmek,¹⁰⁴⁷ özellikle vezir gibi yüksek rütbeli devlet ricalinin hil'at giydikten sonra sultanın huzuruna çıkmak için came-haneden kabul salonuna gelişinde ona refakat etmek,¹⁰⁴⁸ sipehsalarların huzurdan ayrılışlarında onları saraylarına kadar uğurlamak¹⁰⁴⁹ idi.

Sultanın sarayından başka emir makamındaki şehzadelerin¹⁰⁵⁰ ve sipehsalarların¹⁰⁵¹ saraylarında da mertebedarlar bulunmakta idi.

26 - Sipahdar: Beyhakî Tarihî'nde sipahdar olarak adlandırılan görevlilerden bahsedilmekle beraber bu memurların görevlerinin mahiyeti hakkında kesin

¹⁰⁴⁵Bayhakî, s. 290. Büyük Selçuklularda bu görevi *Durbaş* adı verilen serheng veya çavuşlar yapmakta ve bu görevleri ile Osmanlıdaki Divan-ı Hümayun çavuşlarını andırmakta idiler (Uzunçarşılı, Medhal, s. 37).

¹⁰⁴⁶Bayhakî, s. 38, 46, 288, 369, 541. Özellikle elçilerin kabul günlerinde mertebedarların ve çok sayıdaki saray kölelerinin kabul salonunun girişinden sarayın bahçesine, hatta sahralara kadar saf bağlayarak karşılıklı dizilmeleri devletin büyüklüğü ve ihtişamını dışa karşı sergilemek maksadı da taşıyordu.

¹⁰⁴⁷Bayhakî, s. 45, 46.

¹⁰⁴⁸a.g.e., s. 155.

¹⁰⁴⁹a.g.e., s. 226.

¹⁰⁵⁰a.g.e., s. 124.

¹⁰⁵¹a.g.e., s. 221.

bilgi sahibi olamıyoruz. Genellikle lügatlarda ordu komutanı olarak¹⁰⁵² tarif edilmesine rağmen, bu tarifi kaynağımızdaki sipahdarlar için yapılamayacağı kanaatindeyiz.

Beyhakî'ye göre sipehdarların bazan teşrifat memurları gibi¹⁰⁵³ bazan gösteri birlikleri gibi¹⁰⁵⁴ bazan sarayın gece bekçileri gibi¹⁰⁵⁵ bazan da yüksek rütbeli ricali sultanın has meclislerine çağırarak¹⁰⁵⁶ birbirinden farklı görevleri yaptıkları anlaşılmaktadır.

27- Nedimler: Hükümdarların saraylarında nedim bulundurmaları çok eskiden beri süre gelen bir adet idi. Nitekim Nizamü'l-Mülk hükümdarların nedimlere sahip olmasının mucib sebeplerini kendince ortaya koymaktadır¹⁰⁵⁷.

Nedimlerin görevi siyasi olmaktan ziyade sosyal idi. Sultanlar resmi işlerden arta kalan zamanlarını nedimleriyle geçirirlerdi. Onlar sultanın özel meclislerinin vazgeçilmez unsurlarıydı. Ancak zaman zaman da önemli devlet işlerinin görüşüldüğü müşavere meclislerine sultanın isteğiyle katılabilirlerdi.¹⁰⁵⁸

Hükümdarın hayatında böylesine önem arzeden nedimlerin bazı özelliklere sahip olmaları pek tabii idi. Çağdaş müelliflerin eserlerinde

¹⁰⁵²Mu in, Farhang-i Fārisi, md. Sipahdār.

¹⁰⁵³Bayhakî, s. 23, 37.

¹⁰⁵⁴a.g.e., s. 38, 369.

¹⁰⁵⁵a.g.e., s. 128.

¹⁰⁵⁶a.g.e., s. 227, 228.

¹⁰⁵⁷Siyasat-nāma, s. 113-15.

¹⁰⁵⁸Bayhakî, s. 472, 481.

zikrettikleri bu özellikler başlıca şiir, debirlik, nûcum, tıp, kur'an, tefsir, fıkıh gibi ilimleri, tavla ve santraç gibi oyunları bilmek, faziletli, hoş tavırlı, güler yüzlü, dindar, ketum ve iyi giyimli olmak idi¹⁰⁵⁹.

Her ne kadar Nizamü'l-Mülk, bir vazife ve memuriyete tayin edilen kimsenin nedimliğe alınmaması, buna mukabil nedimlerin de başka görevlere atanmaması hususunda tavsiyelerde bulunursa da¹⁰⁶⁰ Gazne sarayındaki icraatın pek öyle olmadığını anlıyoruz. Mahmud ve Mesud'un saraylarında nedimlik yapan (Abu'l-Hasn Muḥammed b. 'İsā Karcī), Tahir Debir Irak Kedhüdarlığına tayin edildiği zaman (423/1032) Hazinedar olarak Rey'e gönderilmiş¹⁰⁶¹, Rey'in tekrar Büveyhi idaresine geçmesi üzerine Mesud'un yanına dönmüş, yeniden Nedimliğe tayin edilmiş¹⁰⁶² ve nihayet sultanla beraber iştirak ettiği Dandenekan savaşında öldürülmüştü¹⁰⁶³. Yine Irak Kedhüdası Tahir Debir'in zevk ü safaya dalıp devlet işlerini ihmal etmesi üzerine aynı göreve tayin edilen Busehl Hamduyi'ye (424/1033)¹⁰⁶⁴ Irak'ın elden çıkmasından sonra Mesud tarafından nedimli hil'ati giydirilmiş, (431/1040) ve aynı zamanda Kale-i Mikaili¹⁰⁶⁵deki saklı olan hazinenin Gazne'ye sevk edilmesiyle görevlendirilmişti¹⁰⁶⁶.

¹⁰⁵⁹Siyaset-nāma, s. 114; Kābus-nāma, s. 203; Bayhākī, s. 475.

¹⁰⁶⁰Siyaset-nāma, s. 113.

¹⁰⁶¹Bayhākī, s. 339.

¹⁰⁶²a.g.e., s. 611.

¹⁰⁶³a.g.e., s. 627.

¹⁰⁶⁴a.g.e., s. 391.

¹⁰⁶⁵Bu kale Nişabur'un Būst adlı nahiyesinde idi. Bu nahiye Sistan vilayetindeki Būst'den başka olup, bugünkü Kaşmir nahiyesindedir. Bk. a.g.e., s. 704 (Talikat).

Keza, Mesud'un divan-ı arz başkanlığını yapan Būsehl Zavzanī, Harezmşah Altıntaş hakkındaki fesatları sebebiyle tutuklanıp malı müsadere edilmiş¹⁰⁶⁷ Altıntaş'ın ölümünden sonra affedilerek kendisine nedimlik verilmiş (426/1035)¹⁰⁶⁸ Sahib-i Divan-ı Risalet Būnaşr Mişkân'ın ölümü (431/1040) üzerine onun makamına tayin edilmişti¹⁰⁶⁹.

Bu tür makamlara işgal etme yanında nedimler, statüleri sebebiyle zaman zaman elçiliklerle görevlendirilmişler,¹⁰⁷⁰ Arapçayı iyi bilmeleri sebebiyle Halife elçisinin karşılanma merasimlerinde vazife almışlar,¹⁰⁷¹ Vezir gibi yüksek rütbeli devlet ricalinin yakınlarından birinin ölümü durumunda sultan adına o kişiye taziyette bulunmuşlar,¹⁰⁷² çok mahrem işlerde sultanla vezir arasında diyalogu sağlamışlardır¹⁰⁷³.

Ancak sultana çok yakın olmalarına rağmen vezirle aralarında vuku bulan ihtilaf ve sürtüşmelerde vezir tarafından sorgulanıp, cezaya çarptırıldıkları da vaki idi. Bu tür olaylarda sultan zahiren olayın dışında

¹⁰⁶⁶ Bayhaki, s. 610.

¹⁰⁶⁷ a.g.e., s. 326.

¹⁰⁶⁸ a.g.e., s. 435.

¹⁰⁶⁹ a.g.e., s. 600.

¹⁰⁷⁰ a.g.e., s. 212.

¹⁰⁷¹ a.g.e., s. 287.

¹⁰⁷² a.g.e., s. 474-75.

¹⁰⁷³ a.g.e., s. 326, 268.

görünmüş ve vezirin makamının saygı değerliğini korumakla beraber nedimlerin haklarını da gözetmiştir¹⁰⁷⁴.

Beyhakî'nin ifadelerinden Gazne sarayında çok sayıda nedim bulunduğu anlaşılmakla beraber sayıları hakkında kesin birşey söylenemez. Yalnız öyle ki Nizamü'l-Mülk Gazne sarayındaki nedimlerin sayısını 20 olarak vermektedir¹⁰⁷⁵. Muhtemelen bunların hepsi her an sarayda bulunmuyordu. Nitekim Beyhakî de nedimleri, **Nediman-ı has** ve **Nediman-ı biruni** olarak gruplandırmıştır¹⁰⁷⁶.

Hükümdarlardan başka emirlerin ve devlet ricalinin de nedimleri vardı¹⁰⁷⁷.

28- Mutripler: Tıpkı nedimler gibi mutripler de hükümdarın hususi hayatının önemli bir unsuru idiler. **Meclis-i has**lar bunlarla şenlenir, ziyafetler bunlarla canlanır ve bunun karşılığında sultandan caizeler alırlardı¹⁰⁷⁸.

Beyhakî'nin ifadelerine göre bunlar da **mutriban-ı Saray** ve **mutriban-ı biruni** olmak üzere ikiye ayrılırlardı.¹⁰⁷⁹ Muhtemelen Sarayi olarak vasıflanan mutripler sultanın özel mutripleri olup Mutrib-i has olarak adlandırılıyorlardı¹⁰⁸⁰.

¹⁰⁷⁴Bayhakî, s. 160-73.

¹⁰⁷⁵Siyasetnâme, s. 115.

¹⁰⁷⁶Bayhakî, s. 503.

¹⁰⁷⁷a.g.e., s. 147, 254, 504.

¹⁰⁷⁸a.g.e., s. 274.

¹⁰⁷⁹a.g.e., s. 274.

¹⁰⁸⁰a.g.e., s. 226.

Ayrıca kadın mutriplerin de sarayda bulundukları ve harem dairesine girmeye mezun oldukları anlaşıyor¹⁰⁸¹.

29- Sakiler (Sakiyan-ı Sultan): Meclis-i haslarda sultana şarap sunmak sakilerin işi idi. Beyhakî'nin ifadelerinden anladığımız kadarıyla sultana şarap sunmakla görevli olan köleler yedi sekiz kişi idi ve özellikle yüz itibarıyla güzel olanlar tercih ediliyordu. Meclis esnasında sakiler renkli elbiseler giymiş oldukları halde ikişer ikişer hizmet ederlerdi.¹⁰⁸²

Şarap meclislerinde herhangi bir sebeble davetlilerden birinin sakilere yan gözle bakması bile o kişinin sultanın gazabına uğraması için yeter sebepti. Öyle ki bu harekette bulunan sultanın nedimi bile olsa büyük cezalara çarptırılır ve elindeki bütün mal varlığı sultan tarafından müsadere edilip söz konusu sakiye bağışlanırdı.

Gazneliler devrinde çok yüksek makamlara kadar ulaşan sakilerin varlığına şahit oluyoruz. Sultan Mahmud'un özel kölelerinden (**Gulaman-ı Has**) olan Nuştekin, Nevbeti Muhammed'in saltanatı zamanında ona sakilik etmiş, Mesud tahta çıkınca Mesud'un sakisi olmuş ve bir meclis esnasında Nedim Būna'im'in böyle bir bakışına maruz kaldığı için onun bütün mal varlığı müsadere edilerek Nuştekin'e bağışlanmış, Mesud'un ona olan teveccühü sebebiyle yükselerek neticede Guzmanan Emirliği'ni elde etmişti¹⁰⁸³.

Yine Sultan Mahmud'un sakisi olan Tuğrul bir şarap meclisinde Mahmud'un kardeşi Emir Yusuf'un benzer bir davranışı ile karşılaşmış ve bu davranış, Mahmud'un kardeşine gazabına sebep olmuştu. Emir Yusuf'un özür

¹⁰⁸¹ Bayhakî, s. 396.

¹⁰⁸² a.g.e., s. 252.

¹⁰⁸³ a.g.e., s. 409-11, 560.

dilemesi üzerine, Tuğrul Mahmud tarafından kardeşine bağışlanmış o da onu kendisine hacib yapmıştı. Mesud devrinde, efendisinin aleyhinde casusluk yaptığı için tarihçilerce Kafir-i nimet diye vasıflanan fakat aynı hareketi sebebiyle Mesud'un teveccühüne mashar olan bu şahıs giderek mevkiye yükselmiş ve neticede yaklaşık kırk gün süre ile Gazne tahtını işgal etmişti¹⁰⁸⁴.

Sakilerin bir has köle (**hadim-i has**)in idaresinde oldukları anlaşılıyorsa da¹⁰⁸⁵, bu amirin makamının adı hakkında Beyhakî bir bilgi vermemektedir.

30. Muhaddis: Gazne sarayındaki resmi meşgalelerden biri de muhaddislik olup, bu işi yapan kişilere muhaddis denilmekte idi.¹⁰⁸⁶

Öyle anlaşılıyor ki muhaddisler çoğunlukla sarayda hazır bulunurlar ve sultan istediği zaman ona hikaye anlatırlardı¹⁰⁸⁷.

31. Hembaz: (Oyun arkadaşı) Muhtemelen sultanın hizmetinde bulunan bir şahıs idi¹⁰⁸⁸. Yaptığı iş hakkında kaynağımızca bir malumat verilmemesine rağmen her halde satranç ve tavla gibi oyunlarda sultana eşlik ederdi ki bu kişinin aynı zamanda nedimlerden birinin olması da mümkün görünmektedir.

32. Tabibanı Hasse: Hükümdarların sağlık durumlarıyla ilgilenen ve sayıları birden fazla olan bu görevliler sultanın emriyle bir lütûf nişanesi olarak yüksek

¹⁰⁸⁴Bayhakî, s. 252-53.

¹⁰⁸⁵a.g.e., s. 253

¹⁰⁸⁶Anvarî, İstilahât, s. 42.

¹⁰⁸⁷Bayhakî, s. 128, 135.

¹⁰⁸⁸a.g.e., s. 128.

rütbeli ricalin tedavisi ile de meşgul olurlardı¹⁰⁸⁹. Sultanın huzurunda oturabildikleri¹⁰⁹⁰ ve devlet erkanı hakkındaki sıkıntılarında sultanın şeriki oldukları anlaşılıyor¹⁰⁹¹.

33- Sultan İmamı (Pişnemaz-ı Sultan): Gazne sarayında sultan namaz kılarken ona imamlık eden bir görevlinin bulunduğunu görüyoruz ki bunun görevi Osmanlı sarayındaki hünkar imamına¹⁰⁹² benzemekte idi. Sultan imamı aynı zamanda da şehzadelerin dini eğitimleriyle yükümlü idi¹⁰⁹³.

34- Mashareler (Maskaralar): Bayram v.s. gibi münasebetlerle sultanın verdiği ziyafetlerde devletlileri eğlendiren ve sultandan caizeler alan görevlilerdir.¹⁰⁹⁴

35- Ferraşlar: Saraydaki her türlü ayak işini gören görevliler oldukları anlaşılıyor. Sayı itibariyle oldukça fazla idiler. Beyhakî'nin ifadelerine göre ferraşların görevlerini şöyle sıralayabiliriz: Sultanın ikametgahını tefriş etmek¹⁰⁹⁵, sarayda ısınmak veya yemek pişirmek maksadıyla ısınma araçlarını -ki bunlar tandır idi- yakmak¹⁰⁹⁶, sultan sefere çıkacağı zaman, önceden sefer seraperdesini kurup

¹⁰⁸⁹Bayhakî, s. 235.

¹⁰⁹⁰a.g.e., s. 511.

¹⁰⁹¹a.g.e., s. 66.

¹⁰⁹²Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Saray Teşkilatı, s. 373.

¹⁰⁹³Bayhakî, s. 491.

¹⁰⁹⁴a.g.e., s. 272.

¹⁰⁹⁵a.g.e., s. 499.

¹⁰⁹⁶a.g.e., s. 502.

kaldırmak¹⁰⁹⁷, sultan sefer v.s. sebeplerle saraydan ayrıldığı zaman beraberinde bulunup menzilgahtaki Sultana ait çadır v.s. kurup tefriş etmek¹⁰⁹⁸, Meclis-i haslarda sarhoş olanları huzurdan çıkarmak¹⁰⁹⁹ Meclis-i haslara katılmayanlara, sultanın emriyle ziyâfette ikram edilen şeylerden götürmek¹¹⁰⁰ herhangi bir sebeble sarayda öldürülenlerin cesetlerini saray dışına taşımak¹¹⁰¹ saraya ulaşan ordunun muzafferiyet haberini ileri gelenlere iletmek¹¹⁰², sultanın herhangi bir sebeble huzuruna çağırdığı debirlere bu haberi tebliğ etmek¹¹⁰³ v.b.

Sultanın sarayında görevli olan ferraşların hepsinin aynı rütbede olmadıkları, sultanın şahsi işlerini yapan ferraşın ferraş-i sultan adını aldığı ve yüksek rütbeli devlet ricalinin sultan tarafından huzura çağırıldığında bu görevli ile haber gönderildiği anlaşılmaktadır¹¹⁰⁴.

Gazne saraylarındaki ferraşların casusluk işlerinde de kullanıldıklarına şahit oluyoruz. Öyleki Mesud, emirlikle Herat'ta bulunduğu zaman sarayındaki

¹⁰⁹⁷ Bayhaki, s. 12, 144.

¹⁰⁹⁸ a.g.e., s. 507.

¹⁰⁹⁹ a.g.e., s. 658.

¹¹⁰⁰ a.g.e., s. 226.

¹¹⁰¹ a.g.e., s. 60.

¹¹⁰² a.g.e., s. 483.

¹¹⁰³ a.g.e., s. 169, 460, 646, 651.

¹¹⁰⁴ a.g.e., s. 580.

ferraşlar onun bütün hareketlerinden babası Mahmud'u haberdar ederler,¹¹⁰⁵ Mahmud'un sarayındaki ferraşlar da Mahmud'un Mesud hakkındaki olumsuz hareketlerini Mesud'a iletirlerdi.¹¹⁰⁶

Ferraşlar genel olarak Türk gulamlar arasından seçilmiş olmalarına rağmen bir eğitime tabi tutulup tutulmadıklarını bilemiyoruz. Ancak sultanın özel teveccühüne mazhar olanların sipahsalarlık gibi çok yüksek makamlara kadar yükselebildiklerini anlıyoruz. Nitekim Mesud'un 424/1033'de Irak sipahsalarlığına tayin ettiği Taş-Ferraş'ın ilk görevi muhtemelen ferraşlık idi ve bu yüksek makama atandıktan sonra bile ferraş sıfatını kullanmaya devam etmişti¹¹⁰⁷.

36. Havaic Keşan: "Levazım memurları" olarak nitelenen¹¹⁰⁸ bu görevliler mutfakta gerekli olan malzemeyi tedarikle mükellef idi.¹¹⁰⁹

Beyhakî Tarihi'nde bu isimde anılan görevlilerden bahsedilir fakat bunların görevleri hakkında sarîh bir bilgi verilmez. Buna rağmen bu kişileri köle koğuşlarının levazım memurları olarak nitelemek mümkün gibi görünmektedir¹¹¹⁰.

¹¹⁰⁵Bayhakî, s. 121-22.

¹¹⁰⁶a.g.e., s. 132.

¹¹⁰⁷a.g.e., s. 265, 361.

¹¹⁰⁸Akhîaqui, s. 97; Bayhakî, s. 272 (Dipnot: 4).

¹¹⁰⁹Anvarî, İslîhât, s. 213.

¹¹¹⁰Bayhakî, s. 272.

37- **Filbanan (Fil bakıcıları):** Gaznelilerde filler orduda önemli bir unsur idi. Beyhakî'nin ifadesine göre sayıları 1670'i bulan filler zaman zaman sultan tarafından denetlenir, denetleme işi Kabil'de yapılır ve fillerin durumuna göre bakıcıları hacib-i büzürk vasıtasıyla sultan tarafından hil'atle mükafatlandırılırdı¹¹¹¹.

Çoğunlukla Hindliler arasından seçilen fil bakıcılarına **pilban** adı verilirdi. Herhangi bir sebeble fillerden birinin zarar görmesi veya düşman kuvvetlerinin eline geçmesi halinde filciler sultan tarafından cezaya çarptırılıyor ve filin değeri nakit olarak onlardan tahsil edilirdi¹¹¹². **Mukaddem-i Pilbanan** diye adlandırılan fil bakıcılarının amirinin makamı da kaynağımızda **Zeamet-i Pilbanan** olarak zikredilmektedir¹¹¹³.

Filler orduda kullanım yanında sultan veya devlet ricali için de ulaşım aracı idi. Sultanın fil bakıcısı **Pilban-ı has** olarak adlandırılıyor¹¹¹⁴ ve sultan fil'e bindiği zaman filin sevkini sağlardı.¹¹¹⁵

38- **Sarban, Suturban:** Filler gibi at, deve ve katır da gerek yük taşımak gerekse binek hayvanı olarak önemli unsurlar idi. Elbette ki bunların da bakıcıları olması gerekirdi. Beyhakî Tarihî'nde **sarban**¹¹¹⁶ ve **suturban**¹¹¹⁷ adı ile zikredilen bu

¹¹¹¹Bayhakî, s. 284-85.

¹¹¹²Beyhakî'nin ifadelerine göre bir filin değeri 100.000 dirhem idi. a.g.e., s. 567.

¹¹¹³a.g.e., s. 284.

¹¹¹⁴a.g.e., s. 625.

¹¹¹⁵a.g.e., s. 166, 459, 604.

¹¹¹⁶a.g.e., s. 446.

görevliler hakkında verilen bilgiler çok mahdut olmakla beraber Mahmud zamanında Hasan Sipahanî Sarban adlı bir kişinin Mekran ve Kustarın haracını getirmek için elçilikle Mekran'a gönderildiğine dair bir malumata sahibiz¹¹¹⁸. Elbetteki bu onun önceki görevi idi. Yoksa elçilik gibi özel durumlar gerektiren bir görevin deve bakıcılarına verilemeyeceği aşikardır.

Beyhakî Tarihi'nde zikredilen gerek sultanın şahsi, gerekse sarayın işlerinden sorumlu olan belli başlı memurlar bunlardan ibaretti. Ancak **Hadım** adıyla pekçok hizmetçiden de bahsedilmektedir ki bunların müteferrik işler yaptıkları anlaşılıyor. Harem dairesinde bulunanların **Hadıman-ı Harem-i Sultani**¹¹¹⁹ adını aldıkları, sultanın özel hizmetinde bulunanların **Hadım-ı has** diye adlandırıldıkları¹¹²⁰ **Has hadımların** da hizmetinde birer hadım olduğu kaynağımızda zikredilmektedir.

¹¹¹⁷Bayhakî, s. 680.

¹¹¹⁸a.g.e., s. 243.

¹¹¹⁹a.g.e., s. 395.

¹¹²⁰a.g.e., s. 82, 122, 253, 624.

II. İDARİ TEŞKİLAT	228-306
A) Merkezi Teşkilat	228-286
B) Taşra Teşkilatı	287-306

A) . MERKEZİ TEŞKİLAT	228-286
1) Divan-ı Vezaret	228-245
2) Divan-ı Risalet	246-268
3) Divan-ı İstifa	269-271
4) Divan-ı İşraf	271-274
5) Divan-ı Arz	275-279
6) Divan-ı Berid	279-285
7) Divan-ı Vekalet	286

A) MERKEZİ TEŞKİLAT

Gaznelilerin muasır Türk-İslâm devletleri hakkındaki araştırmalara paralel olarak¹¹²¹ Gazneli Devletinin idari teşkilatını 1) Merkezi Teşkilat, 2) Eyalet Teşkilatı, 3) Bölge Teşkilatı olarak incelemeyi uygun gördük.

- 1- **DİVAN-I VEZARET:** Muasır İslâm Devletleri gibi Gazneli Devletinde de idari teşkilatta en yetkili makam vezaret divanı olup bu divanın başında olan kişi de vezirdir. Vezir icrai, teşrii ve kazai yetkileri kayıtsız şartsız elinde bulunduran ve hükümdarın vekili sıfatı ile devletin bütün işlerini sevk ve idare eden en yüksek görevli olup oturduğu makam itibarıyla **divan-ı vezaret**¹¹²² **divan-ı haca**¹¹²³ ve **divan-ı vezir**¹¹²⁴ diye adlandırılmaktaydı.

Beyhakî Tarihinde adı geçen Gazneli vezirlerini şöyle sıralayabiliriz:

1- ² *Abu'l-Abbās Fażl b. Aḥmed Isfarāyīnī*: Mahmud'un ilk veziri olan Fażl, Samanîlerin Mervdeki sahib-i beridi idi. Sebüktekin'in isteği üzerine Emir Nuh onu Mahmud'a vezir olarak 385/995'de Nişabura gönderdi. Bu sırada Mahmud Samanî'nin genişlemesinde amil olmuş, işleri büyük bir tatkik ve kabiliyet içinde gerçekleştirebilmiştir. Bununla beraber vezareti zamanında hemen hemen bütün muhaberatin Farsça olarak yapılmasını ihdas ettiği için onun büyük bir

¹¹²¹H. Horst, Die Staatsverwaltung der Grosselghučen und Horazmsāhs. (1038-1251). Eine Untersuchung nach Urkundenformularen der zit. Wiesbaden, 1964, s. VIII-192. Biz bu eserin M. Altay Köymen tarafından yapılan geniş tercümesinden faydalandık. Köymen, M. Altay, Selçuklu Devri devlet teşkilatına dair yazılmış bir eser münasebetiyle, Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara 1964, cilt 2, Sayı: 2-3, s. 303-380.

¹¹²²Bayhakî, s. 160, 509.

¹¹²³a.g.e., s. 159, 407

¹¹²⁴a.g.e., s. 505.

ilim adamı olmadığına kanaat getirilir¹¹²⁵. Takriben 401/1010 yılında hakkında vuku bulan şikayetler sebebiyle itham edilmiş, bu ithamlara cevap vermek yerine gönüllü olarak istifa edip hapse girmeyi tercih etmiş, aynı sene içinde işkenceyle öldürülmüştür.¹¹²⁶

2- ⁹ *Şamsu'l-Kuffat Abu'l-Ḳāsim Aḥmed b. Ḥasan Maymandī*: Fazlın Halefi olan Aḥmed b. Maymandī, Sebüktekin zamanında Büst amili olan Ḥasan Maymandī'nin oğlu idi¹¹²⁷. Babasının öldürülmesinden sonra Sebüktekin tarafından himaye edilip Mahmud ile birlikte büyütülmüştü. Samanî Emiri Nūḥ b. Maṣṣūr, Maḥmud'a 384/994 yılında Horasan emaretini verince Aḥmedi de Horasan'a göndermiş, Mahmud da onu kendi divan-ı risaletine başkan yapmıştı. 401/1010 yılına kadar müstevfi-yi memalik, sahib-i divan-ı arz ve Büst ve Ruhhaç amilliği gibi görevler yapmış, gördüğü başarılı işler sebebiyle Mahmud tarafından vezarete resmen atanmıştı.

Büyük bir bilim adamı olup idari işlerde geniş tecrübeye sahipti. Zamanında yazışmalar tekrar Arapçaya çevrilmişti. 416/1025 yılına kadar yaklaşık onbeş sene Mahmud'a vezirlik yapmış, devlet erkanının ondan fazlaca incinmesi sebebi ile şikayetleri ve Mahmud'un da tahriklere kapılması üzerine hapsedilmişti.¹¹²⁸

Mesud tahta çıkınca onun emriyle zindandan çıkarılmış ve yeniden vezarete tayin edilmiş (422/1031). İki yıllık bir memuriyetten sonra Muharrem 424/Aralık 1032'de öldü. Onun oğlu 'Abd al-Razzāk b. Aḥmed b. Ḥasan

¹¹²⁵Curfādakānī, Tārīḥ, s. 345.

¹¹²⁶Curfādakānī, Tārīḥ, s. 337-42; Mu'īn, Farhang-i Fārisī, (A'lam) md. .Fāzī b. Aḥmed.

¹¹²⁷Lugat-nāma, md. Aḥmed (İbn Ḥasan Maymandī)

¹¹²⁸Curfādakānī, Tārīḥ, s. 343-46.

424/Aralık 1032'de öldü. Onun oğlu 'Abd al-Razzāk b. Aḥmed b. Ḥasan Maymandī de Mesud'un oğlu Mevdud zamanında vezaret makamına oturmuştur.

3- *Hāca Abū 'Alī Ḥasan b. Muḥammed b. 'Abbās b. Mika'il Nīṣābūrī* (Hasenek Vezir) Hasenek çocukluğundan beri Mahmud'un hizmetinde olup derece derece Nişabur reisliğine kadar yükselmişti. 414/1023'de yaptığı Hac ziyaretinden dönerken Fatimi Halifesinden hil'at alması sebebiyle Halife al-Ḳādir Billāh tarafından Karmatilikle suçlanıp idamı istenmiş fakat Mahmud Hasenekin tarafını tutmakla beraber Halifeyi de teskin etmişti. 416/1025'de Maymandī'nin yerine vezir olmuş, Mahmud ve onun ölümünden sonra da oğlu Muhammed'in kısa saltanatı süresince vezirlik yapmıştı. Mesud tahta çıkınca, zahirde geçmişteki Karmatilik ithamı ile gerçekte ise Mahmud zamanında kendisine muhalif olması sebebiyle onu idam ettirmişti¹¹²⁹.

4- *Aḥmed b. Muḥammed b. 'Abd al-Ṣamad Ṣirāzī*: Maymandī'nin ölümünden sonra vezaret makamına oturtulan bu şahıs daha önceden Harezmsah Altıntaş'ın Kedhüdalığını yapmış idi. Beyhakī'nin ifadeleriyle edip, fazıl, muamelât bilir, yetenekli ve yeterli bir kişi idi¹¹³⁰. Mesud'un hal' edilmesinden sonra iki yıl kadar onun oğlu Mevdud'un vezaretini yürütmüştür¹¹³¹. Aḥmed 'Abd al-Ṣamad'in oğlu 'Abd al-Ḥamīd de Sultan İbrahim'e vezirlik yapmıştır¹¹³².

¹¹²⁹ Bayhaqī, s. 178-88

¹¹³⁰ a.g.e., s. 375.

¹¹³¹ a.g.e., s. 331.

¹¹³² Ḥāsimī, History, s. 182.

Kısa hal tercümelerinden de anlaşıldığı gibi Gazneli vezirleri İran asıllı idiler.¹¹³³

Yine hal tercümelerinden anlaşılıyor ki en azından Mahmud ve Mesud devrinde vezaret makamını işgal eden vezirler kalem ehli olup, idari teşkilattan yetişerek bu yüksek makama ulaşmışlardı.

a) Vezirlerin tayininde gözönünde bulundurulan esaslar:

Sultandan sonra en mühim makam sahibi vezirdir. Bu yüzden de vezirin tayini çok zor ve mesuliyetli bir işti. Tayini bizzat sultan yapardı. Maymandi'nin ölümüyle yeni bir vezir atamak gerektiği zaman Mesud devlet erkanıyla bir istişari meclis kurmuş ve onların fikrini sormuştu. Devlet erkanının "kim olursa olsun sultanın seçeceği kişiye itaat edeceklerine" dair verdikleri cevap üzerine Mesud, Mahmud'un Haseneki vezarete tayin ettiği zaman diğer adayların kimler olduğuna dair Sahib-i Divan-ı Risalet Būnaş'dan fikir istemiş, Mahmud'un bu adaylar hakkındaki görüşlerini öğrenmiş ve nihayet adayların arasında bulunmayan fakat Harezmşah Altıntaş'ın hizmetinde başarılı işler yapmış olan Ahmed Abd al-Şamad'i vezaret için uygun görmüştü¹¹³⁴.

Gazneliler vezarete İranlıları tayin etmekle, başlangıçta kendilerinin metbuu olan Samanîlerin ve dolayısı ile de Abbasilerin âdetini devam ettirdiler. Elbette ki bu uygulama sadece adetlere riayet için değildi. Bizzat Beyhaki'nin ifadesine göre köle sistemine göre yetişmiş ve saray köleleri kumandanlığı gibi yüksek makamlara kadar yükselmiş olan Türk rical okuma-yazmadaki

¹¹³³Vezirlerin İran asıllı olmaları sadece Gaznelilere ait bir hal olmayıp, bilindiği gibi Abbasiler başta olmak üzere bütün Ortaçağ İslâm devletlerinde bu tabii bir hal idi (Taneri, Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik, s. 83.)

¹¹³⁴Bayhaki, s. 366-69.

bilmiyorlardı¹¹³⁵. Halbuki debirlik, hesap, muamelat v.b. pekçok şeyde üstad olmayı gerektiren¹¹³⁶ vezirlikte İranlılar mahir idi.

Vezarete tayinde, atanacak kişinin sadakati ve doğruluğu da önem taşıyordu. Nitekim Mahmud'un Maymandī ve Haseneki vezir olarak seçmesi, Mesud'un da şehzadeligi zamanında kendisine muhalif olduğunu bildiği Hasenek'i bir bahaneyle idam ettirmesi bunu doğrular niteliktedir.

Vezir seçiminde bir başka unsurun, irsiyet olduğu anlaşılıyor. Namzed'in babasının da idari işlerde görev alması onun için olumlu bir puan idi. Maymandi'nin babası Sebüktekin zamanında Būst amili idi. Kendi oğlu 'Abd al-Razzāk da Mevdud'un vezirliğini yapmıştı. Aḥmed 'Abd al-Şamad'ın oğlu 'Abd al-Ḥamid de Sultan İbrahim'in veziri idi.

- b) **Vezirlerin görev süreleri:** Vezaret makamı tehlikeli bir makamdır. Tabiatı ile herhangi bir başarısızlık anında sultanın gazabının hedefidir. Yetenekli ve kudretli bir vezir, özellikle devlet ricalinin hoşnutsuzluğuna sebep olabilir. Çünkü onların isteklerini kontrol etmek durumundadır. Bunun tabii neticesi olarak da bu kişiler veziri sultanın gözünden düşürmek için hiçbir fırsatı kaçırmazlar. Bu sebeble Maymandī Mesud'un vezaret teklifini yaşlılığını bahane ederek kabul etmek istememiş,¹¹³⁷ fakat onun ısrarı karşısında kabul etmek mecburiyetinde kalmış ve onunla imzaladığı muvadaaya sultanın

¹¹³⁵ Bayhaki, s. 293.

¹¹³⁶ a.g.e., s. 366-67, 375.

¹¹³⁷ a.g.e., s. 150-51.

kendisi aleyhindeki davranışları ciddiye almaması konusunda maddeler koymuş ve Mesud da bunları kabul etmişti.¹¹³⁸

Bir vezir siyasi becerisi ve sultana bağlılığı oranında makamını muhafaza edebilirdi. Şu anlaşıyor ki belli bir formasyona sahip olan vezir eceliyle ölüm veya öldürülme dışında aynı makama her zaman atanabilirdi. Nitekim Mahmud zamanında vezaretten azledilen vezir Maymandî'ye Mesud tarafından makamı tekrar iade edilmişti. Hiç şüphesiz Mesud'un bu tayinden maksadı, taht değişikliği sebebiyle devletin yeniden yapılanmasında onun engin tecrübesi ve yeteneklerinden faydalanmaktı. Hasenek'in Mesud zamanında idam edilmesinin sebebi ise; her ne kadar Karmatilik ithamıyla Halifenin isteklerini yerine getirmek gibi görünürse de aslında, Mahmud zamanında Muhammed'in tarafını tutup Mesud'a muhalif davranması, Muhammed'in tahta çıkışında etkili olması ve onun saltanatı zamanında da Mesud aleyhindeki davranışları idi¹¹³⁹.

- c) **Vezirin görev ve yetkileri:** Vezir sultanın fermanı üzerine göreve başlardı. İcrai, teşrii ve kazai yetkileri kayıtsız şartsız elinde bulunduran hükümdarın vekili sıfatı ile vezir, devletin bütün işlerini sevk ve idare eden en yüksek memur idi.¹¹⁴⁰ Hil'at giydikten sonra Sultanın huzuruna çıktığı zaman sultan tarafından söylenen: "Hace bizim halifemizdir....., devlet ve memleketin menfaatine ait her

¹¹³⁸Muvadaanın tam metni için bk. Hâfî, Mucmal-i Fasîhî, II., 151-56. Bu tür muvadaalar sadece göreve atamada değil, vezir görevine devam ederken kendisine tevdi edilen herhangi bir görev sebebi ile de yapılıyordu. 432/1040 yılında Sultan Mes'ud oğlu Mevdut ve vezir Hace Ahmed Abdüşşamed ordu ile beraber Belh ve Toharistan'a gitmekle görevlendirdiği zaman, Vezir görevini hangi şartlara göre yapacağını belirleyen bir muvadaa imzaladıktan sonra sefere çıkmıştı (Bayhakî, s. 654.)

¹¹³⁹a.g.e., s. 181.

¹¹⁴⁰T.H. md. Vezir I.A. XIII, 309.

işte bizim fermanımızdan sonra onun fermanı **misali caridir**¹¹⁴¹ sözü vezirin yetkilerinin sultanın emri dahilinde sınırsız olduğunu ortaya koymaktadır.

Gazne Devletinin vezirleri şarktaki bütün muasırları gibi¹¹⁴² hükümdarın vekili olarak muayyen konularda ferman çıkarma yetkisini haizdir. Bizzat Sultan tarafından sadır olan emirler, **ferman**, **tevki** ve **misal** diye adlandırılırken vezirin emirleri sadece **misal** olarak zikredilmektedir. Vezirin misallerinin genellikle sultanın emri dahilinde sadır olduğu anlaşılmaktadır¹¹⁴³.

Sultan Mes'ud ve Maymandî arasında akdedilen muvadaa Gazneli vezirlerinin yetki ve sorumluluklarını tasrih etmek açısından önem taşır. Maymandî'nin talep ettiği şeyler: Vergi toplamakla mükellef olan kişilerin bu malı hazineye gönderirken herhangi bir yolsuzluk yapmamaları için onları denetleme yetkisi, divan-ı arz ve divan-ı vekâlet gibi iki önemli divanın sorumlularının kendine karşı mesul olmaları, sahib-i berid ve müşriflerin naiblerinin gittikleri yerdeki amillerle işbirliği yapıp vergi toplamada bir yolsuzluk yapmamaları için vezir tarafından divan-ı vezaret'in mutemed kişileri arasında gönderilmeleri v.s.¹¹⁴⁴.

Görüldüğü gibi vezirin sultandan talep ettiği şeyler daha ziyade mali konularla alâkalıdır. Şu halde vezirin mali bakımdan önde gelen görevi hazineye, gelir sağlamaktır. Bu sebeble vezir, gelir ve giderler ile yakından ilgilenir ve tahsil edilen malların tam olarak hazineye intikal etmesini sağlamaya

¹¹⁴¹ Bayhaqî, s. 156, 374.

¹¹⁴² Taneri, Aydın, Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik, s. 101; Taneri, Harezmsahlr vezareti, s. 23; Taneri, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş döneminde Vezir-i a'zamlık s. 17, 39.

¹¹⁴³ Bayhaqî, s. 155, 326, 364, 555.

¹¹⁴⁴ Hafî, Mucmal-i Fasîhî, II, 151-56.

çalışırdı. Eğer amiller topladıkları vergileri tam olarak merkeze göndermezlerse bunu ödemeye mecbur edilirler, ödemezlerse cebren alınırdı¹¹⁴⁵.

Hazineye gelir sağlamak sadece vergi tahsil yolu ile olmazdı. Vezirler hazineye gelir sağlarken genellikle müsadere yoluna da başvurlardı. Vezir Maymandī Horasan Sahib Divanı ‘Abu’l-Kāsim Kaṣīrī’yi yolsuzluk yaptığı gerekçesiyle sorgulayıp malını müsadere etmek istemiş, Kaṣīrī ancak sultanın tavassutuyla canını kurtarabilmişti.¹¹⁴⁶ Yine Sultanın emri ile Ârız Būsahlı Zavzani’nin malını müsadere etmiş,¹¹⁴⁷ bir şahsi meseleden dolayı Fakih Abū Bakr Ḥaṣīrī’den 500.000 dinar almaya kalkmış fakat Ḥaṣīrī’nin bunu verecek gücü olmadığından sultanın tavassutuyla ancak 300.000 dinar tahsil edebilmişti¹¹⁴⁸.

Şunu da söylemek gerekir ki vezirler hazinenin geliriyle yakından alakalı olmalarına rağmen zaman zaman sultanın tarhettiği ağır vergilere de karşı çıkabilirlerdi.¹¹⁴⁹

Vezirler hazineye gelir temini yanında, ondan sarf etmede de tam yetkili idiler¹¹⁵⁰. Muhtemelen tahsisat veya maaşın miktarını tayin ve ödeme şeklini de

¹¹⁴⁵ Bayhaqī, s. 365; Bosword, Ghaznavids, s. 72.

¹¹⁴⁶ a.g.e., s. 362-64.

¹¹⁴⁷ a.g.e., s. 326.

¹¹⁴⁸ a.g.e., s. 164.

¹¹⁴⁹ a.g.e., s. 460-62.

¹¹⁵⁰ a.g.e., s. 294, 437.

bizzat tesbit edebilirlerdi.¹¹⁵¹

Gazne Devletinin vezirleri bütün muasır meslektaşları gibi askeri yetkilere de sahip idiler. Ordulara bizzat kumanda edebilirlerdi. Mesud, veziri Aḥmed ‘Abd al-Şamad’i 426/1035 yılında Belh ve Taharistan’da çıkan karışıklıkları bastırması için 4 hacib, 10 serheng ve 1.000 techizatlı süvari birliğinin kumandanı olarak bölgeye göndermiş¹¹⁵² vezir karışıklıkları bastırılmış, zafer ve ganimetle geri dönmüştü¹¹⁵³.

Şunu da söylemek gerekir ki Beyhakî’nin ifadelerinden vezirin bizzat savaşa katıldığı anlaşılmıyor. Onun görevi bu sefer sırasında daha ziyade idari idi. Tayin edildiği bölgedeki orduları sevk etmek, bölgedeki ordularla birlikte, daha sonra oraya sevkedilecek ordunun ihtiyaçlarını temin etmek, vergileri tahsil etmek ve nihayet bölgenin asayişini sağlayacak görevlileri tayin etmekle de sorumlu ve yetkili idi.¹¹⁵⁴

Vezir herhangi bir vazife ile görevlendirildiği zamanlar dışında, hükümdarın yanında bulunur, seyahatlerinde ona refakat eder ve seferlerine de katılırdı¹¹⁵⁵. Ancak sultanın Hindistan’a sefer yapma durumunda ona vekil olarak Horasan’da kaldığı da vaki idi¹¹⁵⁶. Diğer durumlarda bu görev şehzadeler tarafından yerine getirilirdi.

¹¹⁵¹ Bayhakî, s. 394.

¹¹⁵² a.g.e., s. 403.

¹¹⁵³ a.g.e., s. 440.

¹¹⁵⁴ a.g.e., s: 23, 518-19, 521, 565.

¹¹⁵⁵ a.g.e., s. 60, 456-57, 503, 577, 612, 621, 625.

¹¹⁵⁶ a.g.e., s. 532.

5) **Vezirlerin Atanma Şekilleri:** Bir vezirin azli veya ölümü durumunda devlet işlerinin yüzüstü kalmaması için ilk fırsatta yeni bir vezirin tayini mecburi idi. Bu sebeble sultan yüksek rütbeli devlet ricaliyle bir istişari meclis kurar ve onlara durumu bildirirdi. Sonra meclis dağılır, sultan, sahib-i divan-ı risaletle başbaşa kalıp önceki sultanın vezir adaylarının listesini ister, bu liste üzerinde titizlikle incelemelerde bulunur ve buna göre bir kişi üzerinde karar kılar. Eğer aday uzakta ise kendi eliyle yazdığı mektupla durum ona bildirilir ve en kısa zamanda sultanın nezdine gelmesi emredilirdi¹¹⁵⁷. Adayın, sultanın bulunduğu şehrin yakınlarına geldiği haberi alınınca sultanın emriyle herkes onu karşılamağa giderdi. Şehre vasil olan aday sultan tarafından huzura kabul edilir, taht salonuna girmeden önce üç defa yeri öper ve ayakta dururdu. Sultanın işaretiyle hacib-i büzürk bir hacibe emir vererek adayın taht salonuna getirilmesini ve muayyen yerde oturtulmasını sağlardı. Aday sultana sunacağı hediye (bu genellikle çok değerli bir gerdanlık idi) hacib-i büzürke verir, hacib-i büzürk te bunu hacib-i saray vasıtasıyla sultana iletirdi. Sultanın hal-hatır sorma faslından sonra adayın huzurdan çıkmasına müsaade edilirdi. Saraydan ayrılması için künyesi söylenerek adaya bir at istenir (esb be künyet hastend)¹¹⁵⁸ ona bindirilip ikametgahına gönderilirdi. Sonraki üç gün adet olduğu üzere saraya gelip bağlılık (hidmet) sunardı.

Üç günden sonra taht salonunun yanındaki **taremde** oturtulur bu arada sultan da taht salonunda istişari bir meclis kurar ve sultanla vezir arasında vezaret konusunda haberler gelir-giderdi. Nihayet bir anlaşmaya varılınca

¹¹⁵⁷ Bayhakî, s. 366-68.

¹¹⁵⁸ Esb hasten; tayin veya görevlendirme işi ile alakalı bir tabir olup, kabul gününde padişah huzurunda bir kimseye ifihar edilecek bir makam, lakab veya memuriyet tevcih edildiğinde o kimse huzurdan ayrılacağı zaman bu iş ile görevli birisi, o makam, lakab veya memuriyetin atını yüksek sesle isterdi ki bu bir tür flân usulü idi. (Bahār, Şebk-i Şināsī, II, 82; Anvarī, İstifāhāt, s. 16-18; Bayhakî, 132, 271) Tabirin künye ile söylenmesi muhtemelen olayın henüz gerçekleşmediğini veya kişiye duyulan saygının nişanesi idi (a.g.e., s. 373, 374).

yeniden sultanın huzuruna çıkarılır ve sultanın iltifatlarına nail olurdu. Sonra adet olduğu gibi muvadaa yazmak için huzurdan çıkar, tekrar at istenilirdi. Vezir muvadaasını yazar sahib-i divan-ı risalet'e gönderir, o da sultana sunardı. Sultan kendi el yazısıyla (veya sahib-i divan-ı risalet eliyle) tek tek maddeleri cevaplar ve imzalarlı.

Ertesi gün hacib-i büzüük refakatinde câme-hâneye götürölür vezaret hil'atini giyer, yine hacib-i büzüükün refakatinde sultanın huzuruna çıkarılır ve hacib-i büzüük tarafından tahtın yakınında bir yerde oturtulurdu. Sultan tarafından tebrik edildikten sonra ayağa kalkar saygılarını sunar öncekinden çok daha değerli bir gerdanlığı, sultanın önüne koyar mukabilinde sultan da ona kendi isminin yazıldığı firuze bir yüzüğü verir ve "verdiğim bu yüzük **engüşter-i memleket** (memleket yüzüğü)dir, o bizim halifemiz (vekilimiz)dir,. tam bir kalp huzuruyla işleri eline almalıdır, bizim fermanlarımızdan sonra, onun fermanları caridir, devlet ve memleketin lehine olan her işte yetkilidir" der idi. Vezir: "Fermana mütîyim, gücümün yettiğince çalışıp, sultanın nimetinin hakkını vereceğim" diye karşılık verir, tekrar yer öperek huzurdan çıkardı. İkametgahına dönünce devlet ricali tarafından tebrik edilerek kendisine pekçok saçı saçılır, saçılan altın, gümüş ve değerli eşyalar ve kendisinin sahip olduğu nakidlerin hepsinin listesini çıkarıp sultana gönderirdi¹¹⁵⁹.

Vezirin **divan-ı vezaret'e** gelip göreve başladığı ilk gün makamında iki rek'at şükür namazı kılmasının ve namazdan sonra bir kağıda uzun sayılabilecek bir dua faslından sonra "sana şükretmek için basılmış paralardan 10.000 direm, ekmekten 10.000, etten 5.000, bezden 10.000 arşın fakirlere ve miskinlere vermemi bana müyesser eyle" diye yazıp imzalayarak **devatdara** vermesinin adet olduğu anlaşıyor.¹¹⁶⁰

¹¹⁵⁹Bayhağı, s. 373-74, ayrıca bk: a.g.e., s. 154-56.

¹¹⁶⁰a.g.e., s. 158.

Vezirliĝe atanan kişi ile sultan arasındaki irtibatı genellikle sahib-i divan-ı risalet saĝlardı.¹¹⁶¹ Zaten bir kişi vezarete tayin edildiĝi zaman, mutemet birisini bir tür müşaviri olarak seçerek sultana teklif eder (Mesud devrinde bu kişi genellikle sahib-i divan-ı risalet B  Naşr M şk n idi), sultan da bunu onaylardı.¹¹⁶² Bu muhtemelen sultan ile vezir arasında vuku bulabilecek bir fitne hareketinin önüne geçmek içindi.¹¹⁶³

d/ **Vezirlik Sembolleri:** Vezirin sembolleri hilati-vezaret, yüzük (mühür), divit, sarık, tıraz'dır.

Sultanın emriyle vezarete tayin edilen vezirin hil'atinin asıl unsurunu oluşturan elbise Baĝdat'ta dokunmuş ve çok ince nakışlarla işlenmiş beyaz renkli bir kaba idi¹¹⁶⁴. Fakat vezirin bu elbiseyi ( niforma) her zaman giyme mecburiyeti olmadıĝı anlaşılıyor. Muhtemelen çok özel günlerdeki resmi kabullerde giyerdi. Çünkü Maymand  vezaret hil'atini giydiĝinin ertesini günü kendi yaptırmış olduĝu elbiseyi giymiş ve başına Kayin  veya Nişabur  bir sarık koymuş olduĝu halde dergaha gelmiřti¹¹⁶⁵.

Hil'atin levazımından olarak verilen sarık da kaba ile aynı oranda deĝeri haiz idi. Buna ilave olarak büyük süslü bir zincir (zencire-i b z rk) ve firuzelerle süslenmiş 1000 miskallik bir kemer de hil'ati tamamlardı.¹¹⁶⁶

¹¹⁶¹ Bayhaki, s. 170-71, 181-82, 258-59, 481.

¹¹⁶² a.g.e., s. 151.

¹¹⁶³ a.g.e., s. 153.

¹¹⁶⁴ a.g.e., s. 155.

¹¹⁶⁵ a.g.e., s. 156.

¹¹⁶⁶ a.g.e., s. 155.

Vezire sadece vezarete tayinde değil, sefer v.s. sebeblerle de hil'at verilirdi. Ancak bu hil'atin levazımı vezaret hil'atinden farklı olup görevlendirildiği işle mütenasip idi¹¹⁶⁷.

Vezire iki yüzük verildiği anlaşılmaktadır. Yüzüklerden birisi, vezirin hil'at giyip sultan huzuruna çıktığı zaman bizzat sultanın kendi eliyle verdiği vezaret yüzüğüdür ki bunun üzerine sultanın ismi hak edilmişti.¹¹⁶⁸ Diğer ise hil'atin levazımından olan ve câme-hânede hil'at giyme esnasında hacib-i büzürk tarafından verilen yüzüktür¹¹⁶⁹. Bu ikinci yüzüğe vezirin isminin hak edilmiş olması mümkündür.

Vezaret diviti vasfedilmemiştir. Ancak muasır devletlerde olduğu gibi muhtemelen altından idi¹¹⁷⁰. Divit, göreve atanan vezirin divan-ı vezarete geldiği ilk gün, devatı taşımak ve muhafazasıyla görevli olan devattar tarafından vezirin önüne konulurdu¹¹⁷¹.

Gazneli vezirlerine diğer çağdaş İslâm devletlerinde adet olduğu gibi kılıç, nevbet gibi alametlerin verildiğine¹¹⁷² dair bilgilere Beyhakî Tarihi'nde tesadüf edemiyoruz. Fakat 422/1031 yılında Kirman'ın fethi ile görevlendirilen Ahmed Ali Nuştekin kumandasındaki ordunun kedhüdalığına tayin edilen Bul

¹¹⁶⁷ Bayhakî, s. 518.

¹¹⁶⁸ a.g.e., s. 156.

¹¹⁶⁹ a.g.e., s. 155.

¹¹⁷⁰ Uzunçarşılı, Medhal, s. 46.

¹¹⁷¹ Bayhakî, s. 158.

¹¹⁷² Taneri, Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik, s. 144.

Farac Farsi'ye verilen hil'at levazımında kılıcın bulunması^{1172/1} vezirlere de kılıç verilebildiğini göstermektedir. Yine kendisine ait bir seraperde veya çadırının olduğu kanaatine varılabilir¹¹⁷³. Ayrıca vezaret makamında bulunan ve **sadr** olarak adlandırılan minder veya seki de onun sembollerindendi.¹¹⁷⁴

Gazneniler ile çağdaş devletlerin vezirlerine gerek Hilâfet gerekse kendi hükümdarları tarafından verilen ünvan ve lâkabların oldukça fazla olmasına¹¹⁷⁵ karşın, Gazneli Vezirleri **Hace-i büzürk** ve **Vezir** dışında herhangi bir resmi ünvana sahip değil idiler. Maymandî **Şemsü'l-Kuffat**, Hasanek **Seyyidü'l-Kuffat** olarak anılırsa da bu tabirler tarihçilerden ziyade, şairlerin kullanmış oldukları gayr-i resmi takdir ifadeleri idi.¹¹⁷⁶ Sultan vezire **hâce** veya **H âce-i fâzıl** diye hitap eder, ayrıca zaman zaman "vezir babamız yerindedir" gibi sözlerle iltifat ederdi.¹¹⁷⁷

- e) **Vezirin makamının mahalli ve maiyeti:** Gazneli vezirlerinin kalemleri sultanın sarayında **divan-ı vezaret** adı verilen özel bir bölümde¹¹⁷⁸ ve aynı zamanda mesken olarak da kullandığı şahsi sarayında bulunmakta idi. Vezir saraylarının da tıpkı sultan sarayları gibi, onların ihtişamını temsil edecek şekilde oldukları anlaşıyor.¹¹⁷⁹

^{1172/1} Bayhakî, s. 430.

¹¹⁷³a.g.e., s. 626.

¹¹⁷⁴a.g.e., s. 158.

¹¹⁷⁵Siyasat-nāma, s. 193, 203; Sourdél, Le Vîzirat Abbaside, Damas, 1960, II, 678-82; Taneri, Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik, s. 145-46.

¹¹⁷⁶Bosworth, ThLiterature of the Early Ghaznavids, s. 227.

¹¹⁷⁷Bayhakî, s. 83, 90, 151.

¹¹⁷⁸a.g.e., s. 499.

¹¹⁷⁹a.g.e., s. 395.

Vezir devlet işlerini yürütmek için hergün **dergaha** gider ve görevini makamında icra ederdi¹¹⁸⁰. Sultanın temaşa ve av için saraydan ayrıldığı durumlarda eğer sultanla birlikte gitmemişse işleri kendi sarayında yürütürdü ve bu işlere öğle namazına kadar olan vakti tahsis etmişti¹¹⁸¹. Muhtemelen olağan durumlarda cuma günleri sultanın dergahında huzura kabul icra edilmezdi. Buna mukabil cuma günleri bu uygulamanın vezirin sarayında yapıldığı gibi bir manayı Beyhakî'nin satırlarında görmekteyiz¹¹⁸². Yine vezir hastalık gibi sebeblerle de görevini sarayında yerine getirirdi¹¹⁸³.

Sultanla beraber sefere iştirak ettiği zamanlar ordugâhta kurulan ve divanların bulunduğu Nim-i terk diye adlandırılan küçük çadırdaki resmi işleri hallederdi¹¹⁸⁴.

Vezirlerin maiyetlerinde, şahsi işlerini yürütmek üzere, sultan tarafından tayin edilen **hacipler**¹¹⁸⁵ yanında **debirler**, **mütercimler**,¹¹⁸⁶ **divitdar**,¹¹⁸⁷ ve

¹¹⁸⁰Bayhakî, s. 158.

¹¹⁸¹a.g.e., s. 246-47.

¹¹⁸²a.g.e., s. 164.

¹¹⁸³a.g.e., s. 362.

¹¹⁸⁴a.g.e., s. 460, 462.

¹¹⁸⁵a.g.e., s. 155.

¹¹⁸⁶a.g.e., s. 157, 246-47, 407.

¹¹⁸⁷a.g.e., s. 158.

perdedarlar¹¹⁸⁸ bulunduğu Beyhakîce zikredilmektedir. Bu itibarla **silahdar, taşdar, camedar, şaraptar, çaşnigir** gibi görevlilerinin de maiyetlerinde bulunduğu söylenilebilir.

Gazneliler ile muasır diğerk İslâm devletlerinde vezirlerin maiyetlerinde naib bulundurdıkları bilinmektedir.¹¹⁸⁹ Gaznelilerde böyle bir tatbikatın bulunduğuna dair Beyhakî'de sarıh bir bilgi yoktur. Yalnız vezir ve naib münasebetiyle ilgili olarak kaynağımızda bulunan tek ifade, Mahmud'un vezir adaylarından biri olarak adı geçen meşhur Hasenek'in Nişabur'da yazı ve hesap işlerini naiblerine gördürmüş olduğuna işaret etmektedir¹¹⁹⁰. Bu beyana dayanarak onun vezareti sırasında da bu tür işlerini gördürmek için naibler kullandığını söyleyebiliriz. Şunu da söylemek gerekir ki bütün bu görevliler yanında vezirlerin maiyetlerinde ayrıca çok sayıda köle de bulunmakta idi. Nitekim Hasenek'in kölelerinin sayısını 500-600 olarak verilmektedir.¹¹⁹¹

f) **Vezirin merasimlerdeki durumu:** Vezirlerin bütün merasimlerdeki hareket tarzı muayyen protokol kaidelerine tabi idi. Vezir sultanın huzurunda her daim yer öper, nadiren de sultanın iltifatına mazhar olduğz zaman sultan tarafından kucaklanırdı¹¹⁹².

Merasimlere göre vezirin bulunduğz mahal farklılık göstermektedir. 422/1031 yılında tahta geçen Halife al-Kāim Bî-Amrillāh adına hutbe okutmak üzere camiye gidilirken en önde 4000 saray kölesi (**gulāmān-ı saray**), onların

¹¹⁸⁸Bayhakî, s. 181.

¹¹⁸⁹Tanerî, Büyük Selçuklu İmparatorluğunda vezirlik, s. 148.

¹¹⁹⁰Bayhakî, s. 367.

¹¹⁹¹a.g.e., s. 395.

¹¹⁹²a.g.e., s. 327.

arkasında salar-ı gulaman-ı saray, onun arkasında has köleler (gulaman-ı has), bunların da ardından alâmet-i sultan, mertebedarlar, hacibler bu grubun arkasında hacib-i büzürk, hacib-i büzürkten sonra sultan, onun arkasında vezir, diğer haceler, ayan-ı dergah, en sonra da resuldar, kadılar, fakihler, ulema, Belh şehri a yanı ve Halife elçisi bulunmakta idi¹¹⁹³. Görüldüğü gibi bu tür resmi kortejlerde vezir hemen sultanın ardında yürürdü.

Sultanın avdan saraya dönüşünde yapılan istikbal merasiminde ise vezir sultanın sağ tarafında, sahib-i divan-ı risalet sol tarafında, diğer ileri gelenler de daha önde bulunmakta idiler.¹¹⁹⁴ Vezirin sultanın sağında bulunması onun diğer devlet erkanına göre mevkice yüksekliğini göstermektedir. Yine vezir, göreve atanma sebebiyle came-hanede hil'at giyip, sultanın huzuruna kanaatimizce devrin protokolu gereği kendisine refakat eden hacib-i büzürgün arkasında gitmiştir¹¹⁹⁵.

Halife elçisinin kabulünde sultanın huzurunda bulunanlar ayakta dururken vezire oturma izninin verilmiş olduğu ve elçinin verdiği selâmı muhtemelen sultan ve diğer hazır bulunanlar adına-alan kişinin de vezir olduğu anlaşılmaktadır¹¹⁹⁶. Ayrıca müstakil hükümdarlar, Gazne sultanı ile akdettikleri antlaşmaları bozarak sultanın kırınglığına sebep olmuşlarsa, özür dilemek maksadıyla sultan nezdine gelen elçilerinin huzura kabullerinde onların

¹¹⁹³Bayhaki, s. 290.

¹¹⁹⁴a.g.e., s. 170.

¹¹⁹⁵a.g.e., s. 155.

¹¹⁹⁶a.g.e., s. 289.

maruzatlarını dinlemek ve gerekli cevapları vermek için de muhatap vezir idi.¹¹⁹⁷

Devrin icabına göre henüz bir devlet kurmamış olan Selçuklular, durumları icabı sultanla muhatap olamadıkları için gerek yazışmalarda gerek elçi göndermelerinde daima vezirle muhatap olmuşlar ve sultandan isteklerinde veziri aracı kılmışlardır¹¹⁹⁸

Vezir sultanın özel meclislerine de iştirak eder ve erkânla birlikte kendilerine tahsis edilen sofraya otururdu. Ancak meclislere katılmakla beraber sultanın huzurunda içki içip içmediği Beyhakî'nin ifadelerinden net olarak anlaşılmamaktadır.¹¹⁹⁹

g) **Vezirlerin gelir kaynakları:** Beyhakî Tarihi'nde Gazneli vezirlerinin gelir kaynakları hakkında hiçbir malumat yoktu. Fakat maiyetlerindeki çok sayıda insanın giderlerini temin etmek, çeşitli mülk ve servete sahip olmak ve saraylarının ihtişamını sergilemek elbetteki büyük meblağları gerektirdi.

Bu sebeble onların gelirlerinin de aşağı yukarı muasır devlet vezirlerinin gelir kaynaklarıyla aynı yoldan temin edildiği söylenebilir. Buna göre bu kaynaklar devletin gelirlerinden ve ordunun elde ettiği ganimetten hissesine düşen pay ve buna ilave olarak muhtemelen çok yüksek maaşlarıydı.¹²⁰⁰

¹¹⁹⁷Bayhakî, s. 496.

¹¹⁹⁸a.g.e., s. 469, 490.

¹¹⁹⁹a.g.e., s. 225, 274. Selçuklu ve Harezmsahlı devletlerinde vezirler meclis-i şûrb (içki meclisi)lara iştirak etmekle beraber sultanın huzurunda şarap içemiyorlardı (Taneri, Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik, s. 133; Taneri, Harzemşahlı vezareti, s. 38).

¹²⁰⁰Büyük Selçuklu ve Harzemşahlarda vezirlerin zikredilen gelir kaynaklarına ilâve ikta sahibi oldukları bilinmektedir. (Taneri, Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik, s. 168; Taneri, Harezmsahlı Vezareti, s. 42).

2 - DİVAN-I RİSALET¹²⁰¹: Bizzat Beyhakî'nin ifadelerine göre Gazneliler devrinin dört büyük divanından biri olan¹²⁰² Divan-ı risalet devletin harici ve dahili bütün yazılı muhaberatının idaresi ve vesikaların hazırlanmasıyla görevli olup divanın âmiri de sahib-i divan-i risalet olarak adlandırılmakta idi. Bazı müelliflerce mahzen-i esrar olarak nitelenen¹²⁰³ bu divan Beyhakî Tarihi'nde çoğunlukla divan-ı risalet¹²⁰⁴ Nadiren de başkanının adıyla (divan-ı Būnasr) zikredilmiştir¹²⁰⁵.

Divan-ı risaletin asıl fonksiyonu devlete ait yazışmaları yürütmektir. Ancak bunun yanında enderun mektebi diyebileceğimiz bir vazifeyi de üstlenmiş olduğunu görmekteyiz. Genellikle debirler ve müstevfîler kendi çocuklarını tecrübe kazanmaları için bu divana verirler ve onlar burada bir müddet ücretsiz olarak çalışırlardı. Belli bir seviyeye gelen bu kişiler bilahere başka görevlere tayin edilirdi.¹²⁰⁶ Mesela Gazne Sahib-i Berid'i Abu'l-Kāsim

¹²⁰¹ Bu divan Abbasiler devrinde divan-ı resail veya divanü'l-mükatebat diye adlandırılmış olup onun başkanına da sahib-i resail, mütevellî-yi resail veya sahib-i mükatebat denilmiştir. Daha sonraları bu divana sahib-i divan-ı inşa adı verilmiş olup onun başkanı da reis-i divan-ı inşa diye isimlendirilmiştir. Samani devletinde bu divanın başkanı H ace-i amid (Hace amid), Selçuklular zamanında divan, divan-ı tuğra onun başkanı da tuğrai adını almıştır. Fatimiler devrinde katibüs-sır ve katibü'd-dest ve arapçala: mış şekliyle şahibu'l-kalemî'l-âla olarak adlandırılmıştır (Hasan Başa, Aşkâb al-İslâmiya, Kahire, 1957, s. 11).

¹²⁰² Bayhakî, s. 499.

¹²⁰³ Culfadakānî, Tarih, s. 343.

¹²⁰⁴ Tercüme-i Tarih-i Yeminide bu divan, divan-ı resail olarak geçer (a.g.e., s. 343. Beyhakî ise bu divanın Samaniler Devrinde de divan-ı risalet olarak adlandırıldığını söyler (Bayhakî, s. 107).

¹²⁰⁵ a.g.e., s. 322.

¹²⁰⁶ a.g.e., s. 146.

‘Alī Nūktī iki oğlunun divan-ı risalette çalışmasını Būnasr Muşkāndan rica etmiş o da sultan Mesud'un fermanıyla onları kendi divanına almıştı. Büyük oğlu Abū Maṣṣūr bir müddet divan-ı risalette çalışmış ve Emir Mecdut Hindistan Emirliğine tayin edildiği zaman (427/1036) onunla Lahor'a gönderilmiş ve orada ölmüştü. Diğer oğlu Abū Bakr divan-ı risalette çalışmak için bazı yeteneklere sahip olmakla beraber huyunun kabadayılığa meyilli olması sebebiyle bir müddet sonra divan-ı risaletten çıkarılmıştı. Fakat padişahların babasına gösterdiği hürmet sebebiyle Giri nahiyesinin işraflığına tayin edilmişti. Küçük oğlu Bunars ise bu divanda lâyük-ı vechile yetişmiş iyi bir katip olmuş, Mesud zamanında Gazne sahib-i beridliğine atanmış ve nihayet Ferruhzad zamanında divan-ı risaletin başkanlığına getirilmişti¹²⁰⁷.

Kendi istekleriyle divan-ı risalete müracaat edenler olduğu gibi bizzat sultanın güvenini ve iltifatını kazanan gençler de onun emri ile bu divana alınırlardı.¹²⁰⁸

Divanın başka bir fonksiyonu da dergaha gelen evrakların muhafazası idi. Bu mektuplar mühürlenerek bu bölüme bulunan **hizane-i hüccet** adı verilen bir yerde muhafaza edilirdi.¹²⁰⁹ Ayrıca divandaki görevlilerin isimleri, tayin edildikleri vazife ve bu vazifeler karşılığında aldıkları ücretler de **ceride** adı verilen defterlere kaydedilerek divanda saklanırdı.¹²¹⁰

¹²⁰⁷ Bayhaki, s. 272-73.

¹²⁰⁸ a.g.e., s. 145, 494.

¹²⁰⁹ a.g.e., s. 543.

¹²¹⁰ a.g.e., s. 273, 260.

Divan-ı risâlet'in salı ve cuma günleri tatil olup diğer günler kuşluk vaktinden öğle namazına kadar çalıştığı¹²¹¹ iddia edilmekle beraber Tarih-i Beyhakî'de divanın cuma günü de çalıştığına işaret edilmektedir.¹²¹²

Sahib-i divan-ı risaletleri de şöyle sıralayabiliriz:

Bû Naşr Muşkân (Şeyhu'l-Amid): Mahmud zamanında bu işe intisab etmiş olup (431/1040) ölünceye kadar (üç hükümdar zamanında -Mahmud, Muhammed ve Mesud-) aynı görevi uhdesinde bulundurmıştır. "devlet, nimet, akıl, parlak fikir, ilim.... hepsi vardı, ehliyet, belagat ve akıl yönünden en üstün kişi idi" diyen Beyhakî'nin ifadesine göre, öldüğü zamana kadar 30 yıl çalıştığı¹²¹³ gözönünde bulundurulursa 401/1010 yılında bu göreve başladığı anlaşılır¹²¹⁴. Daha önceki görevleri hakkında elimizde somut bir bilgi olmamasına rağmen, hiçbir idari görev almadan böylesine önemli bir vazifeye atanamayacağı düşünüldürse onun önceden de bu divanda görev aldığı söylenebilir.

Tahir debir: Rey'de Mesud'un Sahib-i Divan-ı risaleti olan Tahir Debir, Mahmud'un ölümünden sonra taht Mesud'da karar kılincaya kadar birkaç ay için bu göreve devam etmiştir¹²¹⁵. Muhammed tahtan indirilip tutuklandıktan

¹²¹¹Nâzım, Sultan Mahmud, s. 143.

¹²¹²Bayhakî, s. 355, 596.

¹²¹³a.g.e., s. 597.

¹²¹⁴Nitekim Mahmu'un Sahib-i Divan-ı risaleti olan Ahmed Hasan Maymandî'de bu tarihte vezarete atanmıştı. Bu itibarla Bû Naşr Muşkân Maymandî'den sonra bu göreve başlamıştır.

¹²¹⁵a.g.e., s. 7. Bu tarihlerde Bûnaşr-Muşkân da Gaznede Muhammedin sahib-i divan-ı risalet'i idi.

sonra Herat'taki Mesud'un yanına gelmiş¹²¹⁶ ve onun hizmetine girmişti¹²¹⁷. Fakat Mahmud'un adamı olmakla suçlanıp akibetinden endişe ettiği ve aynı zamanda da bu göreve Mesud tarafından resmen atanmadığı için görevi tam olarak üstlenmemişti.¹²¹⁸ Bū Naşr Muşkânın Mesud'un hizmetine girmesinden sonra da bir müddet gayri resmi olarak bu göreve devam etmi, Bū Naşr Muşkân divan-ı risalet'in başına resmen getirilince¹²¹⁹ kendisine Sistan Beridliği verilmiş¹²²⁰, 422/1031 yılında da Irak Kedhüdalığına tayin edilmişti.¹²²¹

Bu Sahl Zavzanî: Mahmud zamanında devlet idaresinde görev yapmış ve Mesud'un tarafını tuttuğu için Mahmud tarafından Gazne Kalesine hapsedilmişti. Mesud tahta çıkınca Gazne'den kaçarak Herat yakınlarında ona intisab etmiş¹²²² ve onun saltanatının ilk günlerinde bir vezir gibi işleri uhdesine almıştı¹²²³. Aḥmed Ḥasan Maymandî vezarete atanınca onun teklifiyle divan-ı arzın başına getirilmiş¹²²⁴ bu görevde iken Mesud'u Altıntaş Harezmşahı tutuklamaya teşvik etmiş, durum Altıntaş tarafından öğrenilince Bū Sahl

¹²¹⁶ Bayhākī, s. 52.

¹²¹⁷ a.g.e., s. 55-6.

¹²¹⁸ a.g.e., s. 94.

¹²¹⁹ a.g.e., s. 144.

¹²²⁰ a.g.e., s. 146.

¹²²¹ a.g.e., s. 339.

¹²²² a.g.e., s. 25.

¹²²³ a.g.e., s. 94.

¹²²⁴ a.g.e., s. 159.

azledilip, malları da müsadere edilmişti¹²²⁵. Altıntaş'ın ölümünden sonra affedilerek Mesud'a nedim olmuştu¹²²⁶. Sahib-i Divan-ı risalet Bū Naşr Muşkân'ın ölümü üzerine onun yerine tayin edilmiş¹²²⁷ ve Mesud tahtan indirilene kadar bu göreve devam etmiştir.¹²²⁸

Abu'l-Faẓl Bayhaḳî: Çalışmamıza esas olan eserin müellifi Beyhakî küçük yaşta divan-ı risalete girmiş, Bū Naşr Muşkânı'nın çok güvendiği bir debir olarak onun amirliği süresince divanda önemli işleri yürütmüştü. Bū Naşr'ın ölümü üzerine Mesud tarafından divan-ı risaletin başına geçirilmek istenmişse de gençliği sebebiyle¹²²⁹ bu mevkiye Bū Şahl Zavzanî atanmış Beyhakî de onun halifesi ve naibi olmuştu.¹²³⁰ O bu makama ancak Sultan Abdürreşid zamanında ulaşabilmiştir¹²³¹.

Hāca Bū Naşr Nūkî: Mesud zamanında babasının isteğiyle divan-ı risalete kabul edilmiş, burada kâtip olarak çalışmış, Gazne sahib-i beridliği, sahib-i

¹²²⁵Bayhaḳî, s. 326.

¹²²⁶a.g.e., s. 435.

¹²²⁷Bayhaḳî, s. 600-01.

¹²²⁸Beyhakî Tarih'inde Ferruhāz zamanında divan-ı risaletin başında olduğuna dair bir kayıt varsa da (a.g.e., s. 144) bu pek mümkün gibi gözükmemektedir. Çünkü yine Beyhakî'nin ifadesine göre "kendisinin eserini telif ettiği 451/1059 yılında bu görev Hāca Bū Naşr Nūkî'nin idaresinde idi (a.g.e., s. 273).

¹²²⁹Bu tarihlerde Beyhakî tahminen 45 yaşında idi.

¹²³⁰Bayhaḳî, s. 600.

¹²³¹a.g.e., s. 110.

berid-yi Leşker (ordu sahib-i beridliği) ve daha başka önemli işlere tayin edilmiş ve Ferruhzad zamanında sahib-i divan-ı risalet olmuştu¹²³².

a) Sahib-i Divan-ı Risaletlerin menşei, formasyonu ve görev süreleri

Görüldüğü gibi sahib-i divan-ı risaletler de İran asıllı olup genellikle adı geçen divandan yetişmiş kalem ehli (hudavendân-ı kalem veya ehl-i kalem) kişilerdi.

Göreve atanmalarında en önemli özellik tecrübe idi. Çünkü Bū Naşr Muşkān öldüğü zaman Debir Beyhakî bu göreve tayin edilmek istenmiş, fakat bu tarihlerde tahminen 45 yaşlarında olmasına rağmen genç görülerek görev Būşahl Zavzanî'ye verilmişti.

Sahib-i divan-ı risalet, makam itibarıyla sultana yakınlığı sebebi ile sultandan gördüğü olumsuzlukları düzeltmek için edeb dairesinde ona nasihatlar vermek, ikaz etmek gibi görevleri de yürütmek zorunda idi. Elbetteki bu işleri yapmak yaş itibarıyla genç olan birinin yapabileceği işler değildi. Beyhakî'nin ifadelerinden Bū Naşr Muşkān'ın zaman zaman haddini fazla aşmadan tatlı bir sertlik içinde bu görevi yerine getirdiğine şahit olmaktayız. Hatta bunu Mesud'un ondan talep ettiğini anlıyoruz.¹²³³

Tecrübe yanında mesleki becerinin de çok önemli olduğu anlaşılmaktadır. Şiir, edebiyat, debirlik gibi özel becerilerle beraber mektup yazan ve mektubun yazıldığı makamın da hakkını teslim etmek gerekirdi.¹²³⁴

¹²³²Bayhakî, s. 273, ayrıca bk: s. 501, 533.

¹²³³a.g.e., s. 66, 478, 531-32.

¹²³⁴a.g.e., s. 77-8, 183, 391, 548.

Tecrübe ve beceri yanında sadakat, doğruluk¹²³⁵ ve hatta irsiyet de¹²³⁶ önemli idi.

Şunu da söylemek gerekir ki bu göreve tayin edilen kişiler yaş itibarıyla müsait olsalar bile, makamlarının gerektirdiği yetenekten yoksun oldukları zaman onlara divandaki yetenekli ve işin icabını bilen debirlerden biri naib ve halife olarak tayin edilir ve o kişi görevini naibi vasıtası ile icra ederdi.¹²³⁷

- b) **Görev ve Yetkileri:** Sahib-i divanı risaletin en önemli görevi sultanın halife, müstakil ve yarı müstakil hükümdarlar ve diğer önemli devlet ricali ile olan yazışmalarını yürütmektir.¹²³⁸ Sultanın emriyle dergahtan sadır olan evraklar sahib-i divan-ı risalet tarafından dikte edilerek veya müsveddesi yapılarak debirler tarafından temize çekilir, imza için sultana sunulur ve ilgili makama gönderilirdi.¹²³⁹ Çok önemli mektuplar bizzat sultan tarafından dikte edildiği gibi¹²⁴⁰ çok mahrem konulardaki mektuplar da sultan tarafından yazılırdı.¹²⁴¹

¹²³⁵ Bayhaki, s. 66.

¹²³⁶ a.g.e., s. 273.

¹²³⁷ a.g.e., s. 600-01, 648-49.

¹²³⁸ a.g.e., s. 340, 354, 355, 557.

¹²³⁹ a.g.e., s. 389-90, 397-98, 492, 577.

¹²⁴⁰ a.g.e., s. 328.

¹²⁴¹ a.g.e., s. 317.

Dergaha gelen haberler önce bu divana gelir ve önemli haberler sahib-i divan-ı risalet eliyle sultana sunulurdu.¹²⁴² Eğer haberler sözlü olarak gelmişse bunlar onun tarafından önce yazıya aktarılır sonra sultana arz edilirdi.¹²⁴³ Yine sultanın hastalığı süresince divana gelen mektupların özetleri sahib-i divan-ı risalet tarafından çıkartılır ve içlerinden sultanı üzmeyecek olanlar sultana sunulurdu.¹²⁴⁴

Sipahsalarların, vezirlerin, müşrif ve sahib-i beridlerin şifreli (muammalı) mektupları da bu divanda ya divan başkanı veya bu şifreye vakıf olan yardımcısı tarafından deşifre edilirdi.¹²⁴⁵

Yeni halifenin, Gazne sultanının kendisine biat etmesi için gönderdiği biat-nâme ile sevgend-nâme ve tahta yeni oturan Gazne sultanı için halife tarafından tevcih edilen menşur ve mektupların önceden farsçaya tercüme edilip, Gazne sarayında Halifenin elçisinin kabulü dolayısıyla yapılan merasimde yüksek sesle okunması da sahib-i divan-ı risaletin görevi idi¹²⁴⁶. Aynı zamanda sultan saray dışında bulunduğu zamanlarda bir fetih haberi gelmişse bunun sultanın huzurunda yüksek sesle okunması işi de buna verilmişti.¹²⁴⁷

¹²⁴²Bayhaki, s. 319-20, 344, 365, 469, 477, 536.

¹²⁴³a.g.e., s. 486.

¹²⁴⁴a.g.e., s. 510, 511.

¹²⁴⁵a.g.e., s. 328, 437, 655.

¹²⁴⁶a.g.e., s. 289, 292, 372.

¹²⁴⁷a.g.e., s. 241.

Sahib-i Divan-ı risalet herhangi bir sebeble dergaha gelen elçilerle yapılan müzakerelere vezirle beraber iştirak eder ve görüşmelerin neticelenmesinde önemli rol oynardı¹²⁴⁸.

Saraydan bir eyaletin sipahsalarlağına veya kedhüdalığına tayin edilen kişiler ile müzakereler yapmak, gerekli yazılı evrakı hazırlamak ve imza için sultana sunmak ta görevleri arasında idi.¹²⁴⁹

Sultanın başkanlığında toplanan bütün müşavere meclislerine iştirak ettiği gibi sultan ve vezirin yanında mezalim meclislerine de katılırdı.¹²⁵⁰ Sahib-i divan-ı risaletin olmadığı zamanlarda onun yerine divandan vekil tayin edilen veya yardımcısı olan debir, mezalim meclislerine iştirak ederdi.¹²⁵¹ Yalnız "sahib-i divan-ı risaletin bu meclislerde fonksiyonu ne idi" tam bilemiyoruz. Meclise divit ve kağıt beraberinde olduğu halde gittiğine bakılırsa herhalde mazlumların şikayetleri hakkında gerekli notları tutup zapta geçirirdi.

Müşavere meclisinde görüşülen konu hakkında devlet ricali fikirlerini açıkça beyan etmekten çekindikleri zaman, sultanın müsaadesiyle başka bir mekânda toplanır ve konuyu müzakere ederlerdi. İşte bu meclis ile sultan arasındaki muhabereyi de sahib-i divan-ı risalet sağlardı.¹²⁵²

Divan-ı risalet idari sistemde önemli bir divan olmasına rağmen başkanı çok büyük yetkilerle donanmamıştı. Kendi divanıyla ilgili tayinleri bile sultanın

¹²⁴⁸ Bayhaqî, s. 291-92, 495, 496.

¹²⁴⁹ a.g.e., s. 269, 389.

¹²⁵⁰ a.g.e., s. 281.

¹²⁵¹ a.g.e., s. 651.

¹²⁵² a.g.e., s. 366-67, 481.

emriyle yapabilirdi.¹²⁵³ Hatta görevlerinden istifa edecek debirler istifalarını bile sultana sunarlardı.¹²⁵⁴ Bununla beraber "divandaki işe yaramaz hain debirleri" divandan atma yetkisine sahip olduğu¹²⁵⁵ ve tayinlerle ilgili olarak sultana tekliflerde bulunabildiği anlaşıyor.¹²⁵⁶

c) Divan-ı Risaletten sadır olan evraklar

- 1) **Menşur:** Padişah tarafından birine vezirlik, beylerbeyilik ve diğer mansıbın tevcihini veya serdarlığa tayinini mutazammın verilen ferman¹²⁵⁷ Gayri mahrem konularda yazılan, ferman kabilinden olan vesikalardır ki tevcih edildiği zaman açık olarak gönderilirdi.¹²⁵⁸ Genellikle makam veya görev tevcihi sebebiyle verilen menşurlar,¹²⁵⁹ sultanın emri ile sahib-i divan-ı risalet veya yardımcısı tarafından hazırlanarak bir debir tarafından temize çekilir ve sultanın tevkiine (imzasına) sunulurdu.¹²⁶⁰ Sultan menşur tevcih ettiği gibi kendisi de Bağdat halifesinden menşur alırdı.¹²⁶¹ Çünkü Halife kendisini İslam aleminin maddi ve manevi sahib ve hakimi addettiğinden kendisine ait bir kıtadaki hükümdarı

¹²⁵³ Bayhaki, s. 145, 245, 272, 404, 440, 519, 533, 547.

¹²⁵⁴ a.g.e., s. 601.

¹²⁵⁵ a.g.e., s. 145, 322.

¹²⁵⁶ a.g.e., s. 339.

¹²⁵⁷ Pakalın, Tarih Deyim ve Terimleri, II, 478.

¹²⁵⁸ Mu'in, Farhang-i Farisi, md. Menşur; Anvari, Istilahat, s. 171.

¹²⁵⁹ Bayhaki, s. 17, 146, 243, 355, 430, 530, 689.

¹²⁶⁰ a.g.e., s. 240, 268, 492.

¹²⁶¹ a.g.e., s. 49, 291, 370.

cismani umura vekil yapmasından dolayı müsaadeyi havi menşur ve sair hükümdarlık alametleri vermesi, hükümdarın da halifeden bu emanetleri alması zaruri idi¹²⁶².

- 2) **Ferman:** Bir iş veya maslahat siparişini mutazammın padişah tarafından verilen yazılı emir¹²⁶³ Beyhakî Tarihî'nde Ferman, çoğunlukla sultanın sözlü emirleri ve buyrukları yerine kullanılmakla beraber, çok mahrem konularda sultanın imzasıyla birlikte yazılı olarak verildiği anlaşılmaktadır.¹²⁶⁴
- 3) **Kuşad-name:** bizzat işi veya maslahatı yerine getirecek olan kişinin kendisine verilen ve görevinin mahiyeti açıkça zikredilen yazılı emir olup, bir nevi itibar-nâme idi.¹²⁶⁵ Sahib-i divan-ı risalet tarafından yazıldığı gibi ¹²⁶⁶ bizzat sultan tarafından da yazılabilirdi.¹²⁶⁷
- 4) **Sevgend-nâme:** Kasem-nâme, (yemin nâme),¹²⁶⁸ vezirlik, emirlik gibi yüksek göreve atanan kişilerin sultana ihanet etmiyeceklerine dair imzaladıkları vesikadır. Sahib-i divan-ı risalet tarafından yazılan sevgend-nâmenin metni, göreve atanan kişi tarafından vezir, sahib-i divan-ı risalet ve diğer ayanın

¹²⁶²Uzunçarşılı, Medhal, s. 4.

¹²⁶³Pakalın, Tarih Deyim ve Terimleri, I, 607.

¹²⁶⁴Bayhakî, s. 52, 364.

¹²⁶⁵Muhaḥḥik, İstīlāḥāt-ı İdarī ve Dīvanī der Tārīḥ-i Bayhakī, s. 62; Anvarī, İstīlāḥāt, s. 168; Bayhakī, s. 398 (Dipnot: 5); (Kuşadnamenin tam metni için bk. Bayhakī, s. 123.

¹²⁶⁶a.g.e., s. 398.

¹²⁶⁷a.g.e., s. 123.

¹²⁶⁸Anvarī, İstīlāḥāt, s. 254.

huzurunda şehadet etmeleri için okunarak imzalanır, sonra da muhafaza edilmesi için devaddara verildi¹²⁶⁹.

Tahta yeni çıkan halife tarafından da Gazne sultanına sevgend-nâme gönderilir, önceden sahib-i divan-ı risalet tarafından farsçaya tercüme edilen bu evrak elçinin huzura kabul merasiminde sahib-i divan-ı risalet tarafından okunur, sonra sultan tarafından imzalanırdı, devlet ricali de şahit olarak bu belgeye imza koyarlardı¹²⁷⁰.

- 5) **Ahid-nâme:** İki hükümet arasında sulh ve asayişe, siyasi, ticari v.s. işlere dair teati olunan mukavelelerle devletçe muhtelif hususlar için siyaseten tanzim olunan resmi evraktır¹²⁷¹. Gazneliler Devleti de gerek Türkistan Hanları gibi müstakil hükümdarlarla¹²⁷² gerekse vassal devletlerle¹²⁷³ ahid-nâmeler imzalamışlardır. Ayrıca vassal hükümdarlar da metbu sultanı incitmeyecek tarzda birbirleriyle ahdleşmişlerdir¹²⁷⁴. Ahid-nâmelerin metinleri de muhtemelen sahib-i divan-ı risalet veya mutemed debirlerce yazılıyordu. Hükümdar veya emirlerin kendi elleriyle yazdıkları da vaki idi¹²⁷⁵.

¹²⁶⁹ Bayhaki, s. 153-54, 269, 355.

¹²⁷⁰ a.g.e., s. 292-93.

¹²⁷¹ Pakalın, Tarih Deyim ve Terimleri, I, 29.

¹²⁷² Bayhaki, s. 214, 283, 426, 673, 674.

¹²⁷³ a.g.e., s. 495.

¹²⁷⁴ a.g.e., s. 135-36.

¹²⁷⁵ a.g.e., s. 136.

Ahid-nâmeler de esas itibariyle sevgend-nâmeden ibaretti¹²⁷⁶.

Şarkda hakimiyet alameti olmak üzere ahid-nâme verilmesi çok eskidir. Bu sebeble Gazne hükümdarları da ahid-nâmeler verdikleri gibi Abbasi halifelerinden ahid-nâmeler almışlardır¹²⁷⁷.

6) **Biat-nâme:** Bir hükümdarın hükümetinin kabul ve tasdik edilmesini ifade eden bir tabirdir¹²⁷⁸. Gazne hükümdarları için biat olayının varlığı kesinse de¹²⁷⁹ icra şeklini bilemiyoruz. Fakat Gazne hükümdarlarının Abbasi Halifesine biat'ı hakkında malûmata sahip bulunuyoruz. Gazne hükümdarları Halifeye biat'ı kendi saraylarında gerçekleştirdikleri için biat-nâmenin metni Bağdat'tan gönderilir, sultan yeni halife adına hutbe okuttuktan sonra ileri gelenler ve yüksek rütbeli devlet ricalinin de bulunduğu bir mecliste yüksek sesle okunan biat-nâmeyi imzalar ve böylece halifeye biat etmiş olurdu.¹²⁸⁰

Biat-nâmeler esasında muhteva bakımından ahid-nâme ve sevgent-nâme gibi olup arasındaki fark muhtevadan ziyade mahiyetiyle alakalıdır. Nitekim Beyhakî Tarih-i'nde de bu tabirler birbiri yerine kullanılmıştır¹²⁸¹.

Tarih-i Beyhakî'de bir başka biat olayına da tesadüf etmekteyiz ki 432/1041'de Mesud Hindistan'a gitmeye karar verdiği zaman, tahttan azlettiği

¹²⁷⁶Bayhakî, s. 136.

¹²⁷⁷a.g.e., s. 291-92. Ahid-nâme metni için bk: Bayhakî, s. 138.

¹²⁷⁸Pakalın, Tarih Deyim ve Terimleri, I, 228.

¹²⁷⁹Bayhakî, s. 135.

¹²⁸⁰a.g.e., s. 292-93.

¹²⁸¹a.g.e., s. 288, 292-93.

kardeşi Muhammed'in tutuklu bulunan çocuklarını kendi hizmetine almak için hapisten çıkarttığı zaman Beyhakî, sultana biat hususunda yazdığı bir sevgend-nâme'yi onlara yüksek sesle okutup imzalatmıştı¹²⁸².

7) **Fetih-nâme:** Zafer haberinin, ülkenin içinde ve dışında ilân edilmesi için yazılan mektuptur¹²⁸³. Mektup, sahib-i divan-ı risalet tarafından veya yardımcısı tarafından yazılırdı¹²⁸⁴.

8) **Nâme:** muhtelif konularda, muhtelif makam veya şahıslara yazılan yazı olup bazen muhtevası ile alakalı olarak isimlendiriliyordu. **Nâme-i taziyet-ı, nâme-i tehniyet,**¹²⁸⁵ **nâme-i mezalim**¹²⁸⁶ gibi. Genellikle sahib-i divan risalet veya yardımcısı tarafından yazılarak divan-ı risaletten sadır olurdu. Sultanın imzasını taşıdığı zaman name-i tevkîf diye adlandırılırdı.¹²⁸⁷ Sultan tarafından dikte edilince **nâme-i sultanî** adını alırdı¹²⁸⁸.

9) **Mülettefe:** Mühim konuların muhtasar bir şekilde yazıldığı mektup¹²⁸⁹ genellikle

¹²⁸²Bayhakî, s. 660.

¹²⁸³a.g.e., s. 460.

¹²⁸⁴a.g.e., s. 576-77. Fetih-nâme örneği için bk: a.g.e., s. 457.

¹²⁸⁵a.g.e., s. 286.

¹²⁸⁶a.g.e., s. 145. Nâme-i mezalim için bk: Anvarî, İstîlâhât, s. 171.

¹²⁸⁷Bayhakî, s. 83, 149, 687.

¹²⁸⁸a.g.e., s. 72, 75, 368. Ayrıca name örnekleri için bk: a.g.e., s. 88 v.d. s. 75 v.d.; s. 328 v.d.

¹²⁸⁹Anvarî, İstîlâhât, s. 170.

acil durumlarda yazılırdı.¹²⁹⁰ Sultan tarafından imzalandığı zaman **mülettefe-i tevkîî** adını alırdı.¹²⁹¹ Başkasının eline geçmesinden çekinilen durumlarda şifreli olarak yazılırdı.¹²⁹² Ayrıca debirlerin konuya muttali olmamaları istendiği zaman bizzat sultan tarafından kaleme alınırdı.¹²⁹³

10) **Ruk'a:** Küçük ve kısa mektuplar¹²⁹⁴ Tarih-i Beyhakî'de alel-usul kaleme alınan ve genellikle sultan ile divan başkanları arasında şahsi konularda yazılan mektuplar da bu isimle adlandırılmıştır.¹²⁹⁵

11) **Müşafehe:** Bir göreve tayin edilen kimse huzurda iken ona şifahi olarak söylenen sözlerin yazıya aktarılmış şeklidir. Müşafehe verilen kişi onda yazılanlara göre iş yapar ve söylenecek sözleri ona göre söylerdi.¹²⁹⁶ Daha çok elçilerle alakalı bir terim olduğu anlaşılmaktadır. Elçi tayin edilen kişiye, ona hitaben yazılmış olan müşafehe verilir ve gittiği yerde ona göre iş görmesi sağlanırdı.¹²⁹⁷

¹²⁹⁰ Muḥakkık, İstīlāḥāt-ı İdarī ve Dīvānī der Tārīḥ-i Bayhakī, s. 63.

¹²⁹¹ Bayhakī, s. 607.

¹²⁹² a.g.e., s. 643.

¹²⁹³ a.g.e., s. 317.

¹²⁹⁴ Anvarī, İstīlāḥāt, s. 168.

¹²⁹⁵ Bayhakī, s. 163, 164, 165, 595, 596.

¹²⁹⁶ Anvarī, İstīlāḥāt, s. 261.

¹²⁹⁷ Bayhakī, s. 496, 509-10, 629. Müşafehe örneği için bk: Bayhakī, s. 213-16.

- 12) **Muvadaa:** Sultan ile vezir, vassal hükümdar veya diğer mevki sahibi kişilerin arasında yapılan andlaşma olup her muvadaa metni, taraflar arasındaki soru ve cevaplardan oluşmakta idi.¹²⁹⁸

Yüksek bir makama tayin edilen veya bir işle vazifelendirilen kişi, mesleğini veya işini rahatça icra edebilmesi için göreve resmen tayin edilmeden, çalışma şartlarını maddeler halinde yazar, sultan da bu maddelerin cevaplarını sahib-i divan-ı risalet veya yardımcısına yazdırarak vesikayı imzalar.¹²⁹⁹ Bazan da göreve tayin edilen kişinin şahsına hürmeten ona güven vermek için cevapları kendi eliyle yazarak imza ederdi.¹³⁰⁰ Muvadaalar görevlendirilen kişide kalırdı.¹³⁰¹

- §) **Divan-ı Risaleti:** Atama Şekilleri ve Protokol Bakımından Durumu: Sahib-i divan-ı risalet'i: atama kararı müşavere meclisinde alınır ve bizzat sultan tarafından bu göreve tayin edilirdi. Tayin emri verilen şahıs diğer bütün yüksek rütbeli rical gibi sultan tarafından kendisine tevcih edilen hil'ati giydikten sonra görevine resmen başlamış olurdu. Hil'ati giydikten sonra sarayına veya evine dönen sahib-i divan-ı risaleti yüksek rütbeli rical burada tebrik ederdi. Ertesi gün hil'ati giymiş olduğu halde dergaha gelir ve işleri yürütürdü.¹³⁰²

¹²⁹⁸ Anvarî, İstilahat, s. 262.

¹²⁹⁹ Bayhaki, s. 269, 374, 389, 649, 653-55.

¹³⁰⁰ a.g.e., s. 152-54.

¹³⁰¹ Muvadaa örnekleri için bk: Hâfî, Mucmal-i Fasihi, II, 151-56, Bayhaki, s. 654.

¹³⁰² a.g.e., s. 600-01.

Sahib-i divan-i risalet bütün resmi ve özel kabullere katılır,¹³⁰³ bağlılığını (hidmeti) huzurda yer öperek gösterir ve sultanın özel meclislerinde huzurda otururdu.¹³⁰⁴ Ayrıca bir gönül alma nişanesi olarak özel meclislerde kendisine sultan tarafından şarap verilir ve sultanın huzurunda onun izniyle şarap içebilirdi.¹³⁰⁵ Sultanı karşılama merasiminde onun sol tarafında yer alırdı.¹³⁰⁶ Daha fazla kalabalığı gerektiren resmi kortejlerde sultanın arkasında diğer hacelerle (Hacegan) ile birlikte yürürdü.¹³⁰⁷

d) **Sahib-i Divan-ı risaletin sembolleri:** Sahib-i divan-ı risaletin en önemli sembolü göreve atama nişanesi olarak sultan tarafından kendisine tevcih edilen hil'atti. Beyhakî sahib-i divan-ı risalete fahir (değerli) bir hil'at verildiğini söylemekle beraber onun vasfı ve müştemilatı hakkında malumat vermez. Yine Beyhakî'nin ifadesine göre sahib-i divan-ı risalet, divanında hil'ati giymiş olarak çalışmakta idi.¹³⁰⁸ Ancak bunun bir mecburiyet mi yoksa tercih mi? olduğuna karar vermek güçtür.¹³⁰⁹

¹³⁰³ Bayhakî, s. 225, 274.

¹³⁰⁴ a.g.e., s. 319.

¹³⁰⁵ a.g.e., s. 596.

¹³⁰⁶ a.g.e., s. 170.

¹³⁰⁷ a.g.e., s. 290.

¹³⁰⁸ a.g.e., s. 601.

¹³⁰⁹ Ahmed Hasan Meymendi' vezarete atandığı zaman vezaret hil'atini giymemiş olarak saraya gelip çalışmıştı. Buna kıyasla hil'ati hergün giymenin mecburiyetten ziyade tercih olduğu söylenebilir (a.g.e., s. 156).

Sahib-i divan-ı risaletin diğ er önemli sembolü, etrafına siyah ipekten bir kumaşın yayılmış olduğu, g m şt en yapılmış büyük bir divit idi. Bu sembol makamında onun önüne konulurdu.¹³¹⁰

Bir diğ er sembol ise  nvanı idi. Beyhak 'nin ifadelerinde bu görevlinin genellikle H   ce bazanda H   ce amid olarak adlandırıldığını görüyoruz.¹³¹¹ Sultan ve üst rütbeli devlet erkanı kendisine H   ce diye hitap ederken divandaki debirleri tarafından da  stad olarak vassfediliyorlardı.

e) Sahib-i Divan-ı Risaletin Makamının Mahalli ve Maiyeti: Divan-ı risaletin yeri Dergah idi. Genellikle dış sarayın tarem  divan-ı risalet için tahsis edilmişti. Taremin en aydınlık olan yerinde sahib-i divan-ı risalet onun sol tarafında da diğ er önemli işlere bakan debirler otururlardı.¹³¹² Yazışmalarla görevli olan ve divana yeni alınan stajyer debirlerin de muhtemelen derecelerine göre kendilerine tahsis edilen yerleri vardı.

Sultan, sefer veya uzun süreli seyahatlere çıktığı zaman divan-ı risalet de beraberinde gider¹³¹³ ve mensupları ordug hda kendilerine tahsis edilen çadırlarda çalışırlardı.¹³¹⁴ Av, temaşa v.s. gibi sebeblerle kısa süreyle saraydan ayrıldığında ise sadece sahib-i divan-ı risalet onunla birlikte bulunurdu.¹³¹⁵ Eğer sahib-i divan-ı risalete sultan tarafından emredilmiş zamanla kayıtlı işler varsa

¹³¹⁰ Bayhak , s. 144.

¹³¹¹ bk. bu çalışmada  nvan ve lakaplar, s...55.

¹³¹² Bayhak , s. 144-45.

¹³¹³ a.g.e., s. 452, 494-95, 546, 666.

¹³¹⁴ a.g.e., s. 21, 251, 456, 472.

¹³¹⁵ a.g.e., s. 239, 241.

o zaman gitmeyebilirdi.¹³¹⁶ Sultan ve sahib-i divan-ı risaletin av gibi sebeblerle dergahda bulunmadığı durumlarda vezirin, bu divan vasıtası ile yürütülecek bir işi varsa, sahib-i divan-ı risaletin vekili olarak bir debir, vezirin yanında görevlendiriliyordu¹³¹⁷.

1° Debirler (kâtipler): Sahib-i divan-ı risaletin maiyetindeki en önemli görevliler debirler idi. Divan-ı risaletteki debirlerin sayısının oldukça fazla olduğu anlaşıyor. Fakat bunların hepsi sahib-i divan-ı risaletin emrinde ve onun divanında olmakla beraber yazışmalarla meşgul olmayıp beridlik ve müşriflik işlerini üstlenmiş idiler. Makamca yüksek olan bu tür debirlerin maaşları da oldukça yüksek olup Beyhakî'nin ifadesine göre ayda 70.000 direm idi.¹³¹⁸

Bunlardan başka divana yeni intisap etmiş debirler de vardı ki bunlar maaşsız olup zamanla divanda kazandıkları tecrübe ve üstlendikleri işlere göre maaşları tesbit edilirdi.¹³¹⁹

Debirlerin güzel ahlaklı, faziletli olması yanında edebiyat, şiir, hat bilmeleri¹³²⁰ debirlik sanatının¹³²¹ inceliklerinden de haberli olmaları

¹³¹⁶Bayhakî, s. 166.

¹³¹⁷a.g.e., s. 245.

¹³¹⁸a.g.e., s. 144-46.

¹³¹⁹a.g.e., s. 146.

¹³²⁰a.g.e., s. 144-45, 272-73.

¹³²¹Debirlik sanatı için bk: Arûğî, Çahar Makāla, s. 12-20.

gerekirdi.¹³²² Beyhakî'nin ifadesine göre Būnaşr Müşkân debirlik sanatında asrının üstadı idi.¹³²³

Būsahī Zavzanī, Būnaşr Müşkân'ın ölümü üzerine sahib-i divan-ı risalet olarak tayin edilmiş, fakat debirlik sanatındaki yetersizliği sebebiyle alay konusu olmuş ve onun bu eksikliği naibi olan debir Beyhakî tarafından tamamlanmıştı.¹³²⁴

Bütün bu özelliklerin yanında, debirlerin sadakatleri de önemliydi. Çünkü debirlerin resmi görevi yazışmalarla ilgili olmakla beraber, gayri resmi olarak sultan veya şehzadeler adına casusluk yaptıkları da vaki idi. Sultan şehzadelerin durumlarını kontrol etmek, taht üstündeki iddialarından haberdar olmak veya şehzadeler de babalarının kendileri hakkındaki düşüncelerini öğrenmek için onları görevlendirirlerdi. Bu gizli görevin açığa çıkması halinde casus debirlerin cezası sahib-i divan-ı risaletce divandan ihraçtı.¹³²⁵

Divan-ı risalette görevli olan debirlerden mesleğinin erbabı olan bir debir, amirinin yardımcısı olarak görev ifa ederdi. Bu debir aynı zamanda divan-ı risaletin başkasının naibi idi ve amirinin mesleki yönden yetersiz olduğu durumlarda bu göreve sultan tarafından resmen atanırdı.¹³²⁶ Bu yardımcı veya naib debir sultanla, sahib-i divan-ı risalet arasındaki muhabereyi sağlardı.¹³²⁷

¹³²²Bayhakî, s. 78, 183, 548, 601, 629-30.

¹³²³a.g.e., s. 78, 294.

¹³²⁴a.g.e., s. 601, 629-30.

¹³²⁵a.g.e., s.145, 322.

¹³²⁶a.g.e., s. 600.

¹³²⁷a.g.e., s. 511.

Naib sahib-i divan-ı risaletin karalamasını yaptığı veya dikte ettiği önemli evrakları temize çeker, sultan tarafından imza edilen bu evraklar ait olduğu makama gönderilirdi.¹³²⁸

İfşa edilmesinden sakıncalar doğacak bazı haberler ve buna mukabil yazılacak mektuplar, sultanın emri ile sahib-i divan-ı risalet tarafından naibine yazdırılır ve mektupların muhtevasına divandaki diğer debirler muttali olmazlardı.¹³²⁹

Önemli mektuplar naib tarafından mühürlenerek divandaki **hizane-i hüccet** (evrak hazinesi) de muhafaza edilirdi.¹³³⁰

Ordu sefere çıkacağı zaman, sefer süresince gelişmelerden sultanı haberdar etmek için debirlerden biri **sahib-i berid-i leşker** olarak tayin edilirdi.¹³³¹ Ordunun sultanın kumandasında sefere çıkması halinde başta sahib-i divan-ı risalet olmak üzere, naibi ve bazı debirler de sefere katılırlardı.¹³³²

Divanda normal çalışma saatleri dışında, acil durumlar için daima debirlerden birisi nöbetçi olarak kalır¹³³³ ve bu debirler **debir-i nevbeti** diye

¹³²⁸Bayhaki, s. 294, 486, 492.

¹³²⁹a.g.e., s. 554-55.

¹³³⁰a.g.e., s. 543, 627.

¹³³¹a.g.e., s. 440, 454.

¹³³²a.g.e., s. 566, 606.

¹³³³a.g.e., s. 397, 609.

adlandırılırdı.¹³³⁴ Sultan kısa süreli bir seyahat için saraydan ayrıldığı ve sahib-i divan-ı risalet onunla gidemediği zaman bir nöbetçi debir onun yerine giderdi.¹³³⁵

Daha önce söylendiği gibi divan-ı risalet bir tür enderun mektebi idi. Bu sebeble buradan yetişen pek çok debir hiyerarşide çok üst makamlara kadar çıkmışlar, bununla birlikte debir ünvanlarını da muhafaza etmişlerdir.

Debirlerin meslekleriyle tamamiyle zıd olan askerlik görevlerine de atandıkları anlaşıyor. Divandan yetişen Bū Ḥasan 'Irākī Debir Kürd ve Aral orduları kumandanlığına tayin edilmiş başarısızlığı sebebiyle azledilince tekrar Divan-ı risalette görev almıştı.¹³³⁶

2° Divanban: Divanda görevli olan diğer bir memur grubu da divanbânlar idi. Divanı korumakla mükellef olan¹³³⁷ bu görevliler aynı zamanda divanda muhafaza edilmesi gereken evrakları muhafaza eder¹³³⁸ ve sultana iletilmesi gereken çok önemli olmayan haberleri iletirlerdi.¹³³⁹

3° Muharrirler: Yazışmalarla meşgul olan ve debirlerden daha alt derecedeki memurlardı.¹³⁴⁰

¹³³⁴Bayhakī, s. 166, 484.

¹³³⁵a.g.e., s. 166.

¹³³⁶a.g.e., s. 520-21.

¹³³⁷Anvarī, Istīlāḥāt, s. 245.

¹³³⁸Bayhakī, s. 627.

¹³³⁹a.g.e., s. 344, 543.

¹³⁴⁰Muhakkik, Istīlāḥāt-ı Idārī ve Dīvanī'den Bayhakī, s. 51; Bayhakī, s. 157.

4° **Mütercimler:** Divanı risalette görev alan özellikle Hindçeyi bilen Hind asıllı görevlilerdi.¹³⁴¹

Bu görevlilerden başka sahib-i divan-ı risaletin sarayında veya evinde şahsi işlerini yürüten memurları da vardı. Beyhakî Tarihi'nde sadece vekil-i derin veya vekilin varlığına işaret edilmekle beraber görevleri hakkında fazla bilgi yoktur. Vekil-i derin muhtemelen onun sarayına ait işleri yürütmekle¹³⁴² vekilin ise bu şahsın başka şehirlerdeki taşınır ve taşınmaz mallarını idare etmekle mükellef olduğu¹³⁴³ söylenebilir.

Ayrıca diğer üst rütbeli devlet ricali gibi sahib-i divan-ı risaletin de hazinedar, camedar, perdedar ve sair şahsı ile alakalı memurları, nedim ve mutrip gibi görevlileri¹³⁴⁴ ve çok sayıda da kölesinin olduğu muhakkaktır.

¹³⁴¹ Bayhakî, s. 407.

¹³⁴² a.g.e., s. 164.

¹³⁴³ a.g.e., s. 399.

¹³⁴⁴ a.g.e., s. 147.

3_ DİVAN-I İSTİFA: Beyhakî Tarihi'nde **dar-ı istifa**¹³⁴⁵ ve **divan-ı istifa**¹³⁴⁶ olarak zikredilen bu divan,¹³⁴⁷ müstakil bir divan olmayıp divan-ı vezaretin muamelatı deftere kaydetmekle görevli olan biridir.¹³⁴⁸ Divanın amiri, devletin bütün malî memurlarının başı olan **müstavfi** olup icraatından vezire karşı sorumludur.¹³⁴⁹ Beyhakî Tarihi'nde kullanılmamasına rağmen amir makamında olan **müstavfi** muhtemelen **mütevfi-i küll-i memlakat** veya **mütevfi-i (küll-i) memalik** diye anılırdı.¹³⁵⁰

Tarih-i Beyhakî de mütevfi ünvanı ile birkaç kişiden bahsedilmekle beraber ayırıcı bir vasfa işaret edilmemesi, bu kişilerden hangisinin divan başkanı olduğu hususunda bir yargıya varmayı güçleştirmektedir. Mesud'un saltanatının ilk günlerinde Tahir ve Bül-Fatḥ Rāzī mütevfi olarak anılmaktadır.¹³⁵¹ Açıkça beyan edilmemesine rağmen Bül-Fatḥ Rāzī'nin

¹³⁴⁵Bayhakî, s. 129.

¹³⁴⁶a.g.e., s. 367.

¹³⁴⁷Hasan Anvarî İstīlāḥāt-i Dīvān-i Devr-i Gaznavi ve Selçukî isimli kitabında Ahmed Hasan Meymendî'nin önce sahib-i divan-ı risalet, sonra Mütevfi ve arız, en sonunda da vezaret makamına yükseldiğini misal göstererek divan-ı istifanın, divan-ı vezaretten sonra en büyük ve önemli divan olduğunu söylemesi (Anvarî, İstīlāḥāt, s. 56-7) bizce yanlıştır. Çünkü Maymandî Mahmud'un Horasan Emiri olduğu yıllarda onun risalet divanının başkanlığını yürütmüştür. Yoksa sultanlığı zamanında değil. Ayrıca divan-ı istifanın başkanının sultanın başkanlık ettiği müşavere meclislerine katılmaması da bunu doğrulamaktadır.

¹³⁴⁸Bosworth, The Ghaznavids, s. 68.

¹³⁴⁹Bayhakî, s. 158, 337.

¹³⁵⁰Anvarî, İstīlāḥāt, s. 65, Horst, s. 325.

¹³⁵¹Bayhakî, s. 94.

Mesud'un emirliği zamanında onun istifa divanının başkanı olduđu¹³⁵² Tahir'in de Muhammed'in istifa divanında aynı görevi üstlendiği ve Mesud'un saltanatını ilan etmesi üzerine ona intisab ettiđi¹³⁵³ ve bu sebeple adı geçen her iki kişinin bu görevi idareten yürüttükleri söylenebilir. Muhtemelen Mesud Divan-ı istifanın başına önce Bul-Faḥ Rāzī'yi tayin etmiş¹³⁵⁴ onun Arız olması üzerine de bu makama Tahir'i getirmiştir.¹³⁵⁵

Müstevfilerin atanma usulleri hakkında Beyhakī Tarihi'nde bir bilgiye rastlayamıyoruz. Ancak onların da benzer memurlar gibi, bizzat sultan tarafından atandıklarını ve hil'atlandırıldıklarını söylemek mümkündür. Müstevfilerin emri altında yine aynı adla birden fazla görevli vardı.¹³⁵⁶

Divan-ı istifanın görevi hangi yolla olursa olsun hazineye giren ve çıkan malı kaydetmekti¹³⁵⁷. Vergi toplamakla yetkili olan kişiler vergi mukavelelerinde belirlenen vergilerin hesabını divan-ı istifaya vermek zorunda idiler. Hazineye bu miktardan az ödeme yapan kişilerin hesapları gözden geçirilir ve zimmetine

¹³⁵²Bayhakī, s. 337.

¹³⁵³ünkü bu günlerde saltanat değişikliği dolayısıyla belli başla vazifelerin sahiplerini bulmasında bir müddet için karışıklığın hakim olduğunu aynı görevi iki kişinin birden yürüttüğünü görüyoruz (Bayhakī, s. 94).

¹³⁵⁴Bayhakī, s. 337.

¹³⁵⁵a.g.e., s. 367.

¹³⁵⁶a.g.e., s. 129, 291, 364.

¹³⁵⁷a.g.e., s. 259, 291, 412, 526.

mal geçirdiği anlaşılan kişinin malları müsadere edilirdi.¹³⁵⁸ Ancak sultanın emriyle bu vergi borçları müstevfilerce kayıttan silinebilirdi.¹³⁵⁹

Müstevfilerin sefer esnasında orduyla gitmeye memur edildiklerini, ayrıca şehzadelerin emirlik payesi ile vilayetlere tayin edildikleri zaman, emirlerine bir müstevfi verildiğini¹³⁶⁰ de Beyhakî'nin ifadelerinden anlıyoruz.

4- **DİVAN-I İŞRAF:** Tarih-i Beyhakîde dört büyük divanın arasında ismii zikredilmeyen divanlardan biri de **divan-ı işraftır**. Beyhakî işrafla beraber divan kelimesini kullanmayarak bu teşkilatın müstakil bir teşkilat olmadığını ortaya koymakla beraber hangi divanın birimi olduğunu da tasrih etmez. Ancak icra ettiği vazifeler dolayısıyla, Dr. Horst'ın tarifine göre divan-ı vezaretin teftiş işleriyle uğraşan bölümü olduğu söylenebilir¹³⁶¹. Bu dairenin başkanının vezaret divanında vezirin sol tarafında oturtulması da bunu gösterir.¹³⁶²

Şuğl-i işraf-i memlaket¹³⁶³ olarak zikredilen bu önemli¹³⁶⁴ dairenin

¹³⁵⁸ Bayhakî, s. 130, 230, 363-64.

¹³⁵⁹ a.g.e., s. 128, 129.

¹³⁶⁰ a.g.e., s. 501.

¹³⁶¹ Horst, s. 327.

¹³⁶² Bayhakî, s. 160.

¹³⁶³ a.g.e., s. 159, 242.

¹³⁶⁴ a.g.e., s. 336, 488.

amiri müşrif¹³⁶⁵ veya müşrif-i memlaket¹³⁶⁶ olarak adlandırılmakta idi.

Müşrifin tayini bizzat sultan tarafından yapılır, bu sebeble kendisine hil'at tevcih edilirdi. Ayrıca tayin esnasında kendisinin yardımcıları da tesbit edilir ve bütün dergahın müşriflerin (mûşrifân-ı dargâh) onun idaresinde oldukları bildirilirdi. Hil'ati giyen müşrif sultanın huzuruna çıkar bağlılığını (hidmet) gösterir, sultandan göreviyle ilgili talimatları alır, sonra huzurdan çıkarak divan-ı vezaret'e gidip makamına oturur, tebrik için gelenlerin getirdikleri hediye kabilinden şeylerin listesini yaparak hazineye gönderirdi.¹³⁶⁷

Devletin mali idaresini en üst seviyede kontrol ile mükellef olan işraf dairesinin başkanı olan müşrif bu görevi emrindeki aynı adı taşıyan görevlilerle icra etmekteydi. En yüksek makam olması itibari ile eyalet müşrifleri de buna bilgi verirlerdi.

Herhangi bir sebeble (ganimet, vergi, hediye, müsadere vb.) hazineye giren ve çıkan mallar bu divan tarafından kontrol edilirdi.¹³⁶⁸ Suistimal veya istenmeyen harcamalar ortaya çıktığı vakit teftiş yapılır hazineden usulsüz olarak sarfedilen mallar müstevfilerce tutulan raporlara uygun olarak tahsil edilmeye çalışılır, yanlış hesaplar düzeltilirdi.¹³⁶⁹

¹³⁶⁵Bayhaki, s. 491.

¹³⁶⁶a.g.e., s. 488.

¹³⁶⁷a.g.e., s. 159-60.

¹³⁶⁸a.g.e., s. 230, 241, 326.

¹³⁶⁹a.g.e., s. 257, 259.

Memuriyete tayinlerde, hazineye mal bildirimi mecburi idi. Bir memurun ölümü halinde, serveti müşriflerce tekrar gözden geçirilir ve bu beyana göre bir fazlalık çıkarsa, fazlalık hazineye intikal ettirilirdi.¹³⁷⁰

Bu tür mali kontrollerle görevli olan resmi müşrifler yanında müşrif olarak zikredilen başka görevliler de vardı ki bunların görevi teftiştan ziyade istihbarat idi. Bu görevliler:

1° **Müşrif-i dergâh:** Saraydaki israf işlerinden (**işraf-ı dergahdan**)¹³⁷¹ sorumlu görevli olup, emrinde vezir ve diğer saray erkânı gözetmekle görevli **müşrifan-ı dergâh**¹³⁷² adlı müşrifler bulunmakta idi.¹³⁷³

2° **Müşrif-i Gulaman-ı Sarayî:** Tabirden de anlaşılacağı gibi saray kölelerinin müşrifliğini yapmakta idi. Beyhakî'nin ifadelerinden, **müşrif-i gulaman-ı saray**'ın resmi görevi divan-ı risalette maaşlı debirlik idi ve müşriflik işini sultanın emriyle gizli olarak ifa etmekte idi. Bir tür muhbir olan bu görevli köle koğuşlarının levazım memurları vasıtasıyla kölelerin hal ve hareketlerini takip eder ve bunları özet halinde yazıp direkt olarak sultana arzederdi. Muhtemelen ihbar ettiği her haber için bahşiş (**sılat**) alırdı.¹³⁷⁴

¹³⁷⁰Bayhakî, s. 600.

¹³⁷¹a.g.e., s. 491, 230.

¹³⁷²a.g.e., s. 158, 160.

¹³⁷³Müşrifan-ı dergâh için bk: Nâzîm, Sultan Mahmud, s. 144; Anvarî, İstîlâhât, s. 153.

¹³⁷⁴Bayhakî, s. 272.

İşraf-ı evkaf-ı Gaznin: Gazne'deki evkafın teftişinden sorumlu olan görevlidir.¹³⁷⁵

Özellikle Mahmud ve Mesud zamanında ülkenin her tarafı casus ağıyla örülmüş, komşu devletlerin saraylarına bile el atılmıştır.¹³⁷⁶ Hatta sultan ve oğulları bile bu istihbarat işinden kurtulamamış olup, baba-oğul birbirleri üzerine en alt tabakadan en üst tabakaya kadar insanları muhbir olarak tayin etmişler ve bu sayede baba oğlu denetlerken, oğul da babanın kendisi hakkındaki düşüncelerinden haberli olmuştur.¹³⁷⁷

Sipahsalarlar ve emirler üzerine en yakın adamları casus olarak tayin edilmiş¹³⁷⁸ ve çoğunlukla neticede hoşla gitmeyecek olaylar vuku bulmuştur.

Casus bulundurma sistemi sarayın günlük hayatında da bir dereceye kadar rol oynamıştır. Sultan bir adamına şifahi bir emir iletme istediği zaman genellikle iki kişi göndermiştir. Bunlardan birisi mesajın ve cevabın doğru olarak ulaşmasını temin için gönderilen kişi diğerini ise kontrol için gönderilen eden müşrifdir.¹³⁷⁹

¹³⁷⁵Bayhaki, s. 254.

¹³⁷⁶a.g.e., s. 491.

¹³⁷⁷a.g.e., s. 121-22.

¹³⁷⁸a.g.e., s. 139, 252.

¹³⁷⁹a.g.e., s. 646-48.

5. DİVAN-I ARZ: Gazneliler Devrindeki dört büyük divandan biridir¹³⁸⁰. Beyhakî Tarihi'nde genellikle divan-ı arz olarak zikredilmekle beraber¹³⁸¹ bazan da şugl-i arz olarak geçmektedir.¹³⁸²

Ordunun umumi idaresine selâhiyetli olan bu divanın başında bulunan amire Arız¹³⁸³ veya sahib-i divan-ı arz¹³⁸⁴ denildiği gibi meslek olarak da Arız¹³⁸⁵ veya şugl-i arız¹³⁸⁶ olarak adlandırılmaktadır.

Merkezdeki bu divandan başka eyaletlerdeki emirlerinde divan-ı arzları vardı. Nitekim Bū Sa'īd Sahl, Sultan Mahmud'un Horasan Sipahsaları olan kardeşi Emir Nasr'ın arz divanını yönetmişti.¹³⁸⁷

Görevleri askerlikle alakalı gibi görünen arızlar da ehl-i kalem) sınıfından olup devlet yönetimdeki çeşitli kadrolardan geçtikten sonra bu makama atanırlardı. Mesud zamanında divan-ı arz'ın ilk başkanı olan ve daha

¹³⁸⁰Bayhakî, s. 499, 256.

¹³⁸¹a.g.e., s. 94, 257, 326, 336.

¹³⁸²a.g.e., s. 159, 337.

¹³⁸³a.g.e., s. 241, 281, 322, 473, 481.

¹³⁸⁴a.g.e., s. 1. Esas aldığımız nüshada bulunan bu ilk sayfanın asıl metinde bulunup bulunmadığı ihtilafı olduğundan başka hiçbir sahifede sahib-i divan-ı arz şeklinde geçmediğinden, bu tabirin Beyhâkî'nin ifadesi olmadığı düşünülebilir.

¹³⁸⁵a.g.e., s. 150, 520, 531.

¹³⁸⁶a.g.e., s. 242, 531.

¹³⁸⁷a.g.e., s. 129-30.

sonra divan-ı risaletin başına getirilen Būsahl Zavzanī, Mahmud zamanında devlet idaresinde görev almış bir kişi idi. Busahl'in azli ile bu makama tayin edilen Bu'l-Fath Rāzī ise bu göreve atanmadan önce müstevfi idi ve kendi ifadesine göre yirmi yıl bu işi yapmıştı.¹³⁸⁸

Arız da bizzat sultan tarafından tayin edilirdi. Ancak vezir onun bu makama tayini için teklifte bulunur ve görüşlerini arzederdi.¹³⁸⁹ Huzura kabulden sonra biri birunî diğeri derunî iki hacib refakatinde came-haneyeye götürülen arız, makamının hil'atini giyer sonra tekrar huzura gelip bağlılığını (hidmeti) gösterir, sultandan mesleğiyle ilgili talimatlar ve nasihatlar alır ve yer öperek ayrılırdı. Bütün üst kademeli ricalin tayinlerinde olduğu gibi, evine dönen arız diğer rical tarafından tebrik edilir ve kendisine pekçok hediyeler sunulurdu. O da getirilen hediyein listesini yaptırarak hazineye gönderirdi.¹³⁹⁰

Vezir ve sahibi divan-ı risalet gibi arız da hâce ünvanına sahip olup¹³⁹¹ sultanın resmi ve özel bütün kabullerine katılma hakkına sahipti.¹³⁹² Beyhakî Tarihi'nde bu tür meclislere katılan kişiler zikredilirken vezirden hemen sonra arızın zikredilmesi¹³⁹³ onun hiyerarşide sahib-i divan-ı risalete tekaddüm etmesine işaret sayılabilir. Ayrıca arız bütün meclislerde oturma hakkına da

¹³⁸⁸Bayhaki, s. 337.

¹³⁸⁹a.g.e., s. 150, 336.

¹³⁹⁰a.g.e., s. 159, 336-37.

¹³⁹¹a.g.e., s. 498, 94.

¹³⁹²a.g.e., s. 282, 370.

¹³⁹³a.g.e., s. 225, 274, 281, 282, 366, 481, 509.

sahipti.¹³⁹⁴ Sultanın tertiplediği özel meclislerde sahib-i divan-ı risaletle aynı sofraya oturur,¹³⁹⁵ sultanla birlikte şarap içebilirdi.¹³⁹⁶ Müşavere meclislerinde görüşülen konu hakkında fikri sorulunca beyan edebilirdi.¹³⁹⁷ Bunlara ilâveten mezalim meclislerine de iştirak eder¹³⁹⁸, sultanın sefer¹³⁹⁹ ve seyahatlerinde¹⁴⁰⁰ onunla birlikte bulunurdu.

Arız vezirle beraber askeri konularda sultanın baş müşaviri idi.¹⁴⁰¹ Asıl vazifesi ordunun refahını sağlamak ve ordunun yüksek derecede iş kabiliyetinde olmasını temin etmektir. Bunun için sultanla beraber muayyen zamanlarda orduyu denetler ve ordunun durumundan haberdar olurdu.¹⁴⁰²

Arız her rütbeden askerin tahriratını, tesbit edilmiş müddeti içinde tesbit edilmiş miktardaki maaşını (**bistegani**) mahalli hazineden öder veya ödenmesini sağlardı.¹⁴⁰³ Muhtemelen her kademedeki askere ödenecek maaşı

¹³⁹⁴ Bayhaki, s. 225, 370.

¹³⁹⁵ a.g.e., s. 225

¹³⁹⁶ a.g.e., s. 241.

¹³⁹⁷ a.g.e., s. 393, 473, 531.

¹³⁹⁸ a.g.e., s. 281.

¹³⁹⁹ a.g.e., s. 625.

¹⁴⁰⁰ a.g.e., s. 241.

¹⁴⁰¹ a.g.e., s. 94.

¹⁴⁰² a.g.e., s. 619.

¹⁴⁰³ a.g.e., s. 430, 498.

da arız tesbit ederdi.¹⁴⁰⁴ Hatta önceki hükümdar zamanında, orduya ödenmiş olan haksız cülüs bahşişlerini, askerın gelecekte ödenecek maaşlarına mahsub sayıp ödemeyebilirdi.¹⁴⁰⁵ Kendinden önceki arızın yaptığı yolsuzlukları ortaya çıkarmak ve onların hazineye iadesini sağlamak da onun işi idi.¹⁴⁰⁶

Zaman zaman arızların sultana hoş görünmek için asker maaşlarından keyfi olarak kesintiler yaparak hazinenin malını artırma gayretleri de görülmektedir. Ancak bu durum hoş karşılanmayan bir hal olup Vezir Ahmed Hasan Maymandî'nin ifadesiyle "Ordunun sayısının azalması, bu sebeble memleketin sarsılması ve yok olması....." gibi vahim sonuçların doğmasına sebep olabilirdi.¹⁴⁰⁷

Arız bütün askerın **caride-i arz** veya **caride-i divan-ı arz** adı verilen kütüklerini tutar, savaş esnasında sefere katılacak orduları bu defterlerden tesbit ederdi.¹⁴⁰⁸

Arızın harpteki görevi çeşitli durak yerlerinde askerlerin naklini ve lâzım gelen hazırlıkları yapmaktı. Bir seferden sonra sultanın huzurunda dağıtılan ganimetin toplanmasını kontrol ederdi. Ganimet olarak getirilen mallar yükler halinde getirilir ve askerlere rütbelerine göre dağıtılırdı.¹⁴⁰⁹

¹⁴⁰⁴Bayhaki, s. 487.

¹⁴⁰⁵a.g.e., s. 257.

¹⁴⁰⁶a.g.e., s. 337.

¹⁴⁰⁷a.g.e., s. 337.

¹⁴⁰⁸a.g.e., s. 94, 317, 393, 430, 651.

¹⁴⁰⁹Nazım, Sultan Mahmud, s. 139.

Arız bütün icraatından vezire karşı sorumlu idi. Vezir ihtiyaç hissettiği zaman arızla görüşerek defterleri kontrol eder, hesapları incelerdi.¹⁴¹⁰ Fakat arızların vezire danışmadan kendi başlarına iş gördükleri¹⁴¹¹ veya icraatlarından veziri haberli kılmadıkları da vaki idi.

Arızların **naib-i arız** denilen yardımcılarını vardı. Bunlar divanda arızın işlerine yardımcı olmakla birlikte, içlerinden biri sultanın iştirak etmediği seferlerde, merkeze müracaat zor olacağından ordunun bütün işlerini yerinde halletmek gereken bütün mühimmatı tedarik etmek için sultanın emriyle orduyla beraber gönderilir ve arızın bütün yetkilerine sahip olurdu.¹⁴¹² Ayrıca arızın azli veya ölümü durumunda merkezde onun işlerini yürütürdü.¹⁴¹³

6- **DİVAN-I BERİD:** Beyhakî'nin ifadelerinden anladığımız kadarıyla müstakil bir divan olmayıp, muhtemelen divan-ı risaletin bir ünitesi idi. Zaten Beyhakî Tarihî'nde de **divan-ı berid** yerine **şuğl-i beridi** tabirinin kullanılması¹⁴¹⁴ onun müstakil bir teşkilat (bakanlık) olmadığını göstermektedir. Bu sebeble bu teşkilatın amirinin de sahib-i divan-ı risalet olması gerekir.

Berid Teşkilatının görevi, devlete ait haberleri aleni veya gizli bir şekilde divan-ı risalete ulaştırmak ve böylece sultanı devletle alakalı işlerden haberdar

¹⁴¹⁰ Bayhakî, s. 326.

¹⁴¹¹ a.g.e., s. 338.

¹⁴¹² a.g.e., s. 498, 521, 652.

¹⁴¹³ a.g.e., s. 499.

¹⁴¹⁴ a.g.e., s. 488, 564, 596, 611.

etmekti.¹⁴¹⁵

Bir bakıma bugünkü istihbarat teşkilatının da karşılığı olduğunu söyleyebileceğimiz bu teşkilatın mensupları sahib-i divan-ı risaletin naibleri olup **sahib-i berid** diye adlandırılmakta idiler. Her vilayetin bir sahib-i beridi vardı ve görev bölgesinin ismi ile (sahib-i berid-i Rey,¹⁴¹⁶ sahib-i berid-i Belh,¹⁴¹⁷ sahib-i berid-i Nişabur,¹⁴¹⁸ sahib-i berid-i Gaznin,¹⁴¹⁹ sahib-i berid-i Toharistan, sahib-i berid-i Sistan¹⁴²⁰ v.b.) anılmakta idi.

Sahib-i beridlerin tayini, merkezdeki taht değişikliği¹⁴²¹ veya mahalli hükümetin yönetim kadrosunun değişmesi¹⁴²² ya da selefinin ölüm¹⁴²³ veya azli

¹⁴¹⁵ Bayhaki, s. 80-1.

¹⁴¹⁶ a.g.e., s. 466.

¹⁴¹⁷ a.g.e., s. 339.

¹⁴¹⁸ a.g.e., s. 545.

¹⁴¹⁹ a.g.e., s. 272.

¹⁴²⁰ a.g.e., s. 146.

¹⁴²¹ a.g.e., s. 146.

¹⁴²² a.g.e., s. 466.

¹⁴²³ a.g.e., s. 564.

durumunda¹⁴²⁴ bizzat sultanın emriyle¹⁴²⁵ divan-ı risaletten yetişmiş debirler arasından yapıldı.¹⁴²⁶

Her ne kadar Maymandī vezarete atandığı zaman "sahib-i beridlerin naiblerinin kendisi tarafından tayin edilmesini istemişse" de Mesud "babasının zamanındaki uygulamanın devam edeceğini ve buna tecavüz edilmemesi gerektiği" şeklinde cevap vererek¹⁴²⁷ tavrını ortaya koymuştur.

Sahib-i beridler de diğer yüksek görevliler gibi sultan tarafından tevcih edilen hil'ati giyerek göreve başlardı.¹⁴²⁸ Aynı zamanda görevlerinde gösterdikleri başarı sebebiyle de hil'atlandırılırdı.¹⁴²⁹

Sahib-i beridlerin azledilmesi de sultanın emriyle olur ve azledilen bir sahib-i berid tekrar görevine iade edilebilirdi.¹⁴³⁰

Bu makam çok büyük sadakat ve emniyeti gerektirdiği için¹⁴³¹ buna

¹⁴²⁴Bayhaki, s. 466.

¹⁴²⁵a.g.e., s. 263, 413, 564.

¹⁴²⁶a.g.e., s. 488; Siyasat-nama, s. 81.

¹⁴²⁷Hafi, Muḥmal-i Fasihi, II, 155.

¹⁴²⁸Bayhaki, s. 557, 564.

¹⁴²⁹a.g.e., s. 611.

¹⁴³⁰a.g.e., s. 356, 564.

¹⁴³¹a.g.e., s. 269, 282.

karşılık ücretlerinin de çok iyi olması gerekiyordu.¹⁴³²

Gazne sahib-i berid'inin sultanın şehre avdetinde Gazne Kalesi kutvali ile beraber belli bir menzilde onu karşılamak görevi de vardı¹⁴³³. İstisnai bir durum olmakla beraber Belh sahib-i berid-i Emirek Beyhakî'nin Selçuklu Davud'un Belh'e girmesi üzerine (431/1040) şehri müdafaa için gayret gösterip, tedbirler aldığı da görülmektedir.¹⁴³⁴ Bir eyaletin sahib-i berid'i aynı zamanda sefere çıkan ordunun sahib-i beridliğine (**sahib-i beridi-yi leşker**) de tayin edilirdi.¹⁴³⁵

Sahib-i beridliğe tayin edilen kimse bölgesine gitmeden, görev sahasında vuku bulan devletle alakalı olayların haberlerini hangi şartlarda olursa olsun doğru bir şekilde ileteceğine dair yemin eder (muhtemelen sevgend-nâme imzalar) ve çoğunlukla yeminine sadık kalırdı.¹⁴³⁶ Ancak bu görevlilerin zaman zaman imkânsızlık veya can korkusuyla doğru haber iletmeyi başaramadıkları gibi¹⁴³⁷ mahalli hükümdarla anlaşarak önemli haberleri merkeze iletmedikleri de vaki idi.¹⁴³⁸

¹⁴³²Siyasat-nāma, s. 81.

¹⁴³³Bayhakî, s. 255.

¹⁴³⁴a.g.e., s. 643.

¹⁴³⁵a.g.e., s. 342.

¹⁴³⁶a.g.e., s. 321.

¹⁴³⁷a.g.e., s. 230.

¹⁴³⁸a.g.e., s. 648, 680.

Sahib-i beridlerin genellikle haber iletiş şekli görev tayin esnasında sahib-i divan-ı risaletle müştereken tesbit ettikleri bir şifreye göre yazılmış mektuplardı.¹⁴³⁹

Beyhakî Tarihi'nde na'ib-i berid tabirine tesadüf edilmekte ise de bu görevlinin hangi memurun naibi olduğu açıkça anlaşılmamaktadır ve muhtemelen sahib-i berid'in naibi olarak kullanılmamıştır. Çünkü Beyhakî Harezmi Sahib-i Berid'i naib-i berid tabirini kullanmıştır.¹⁴⁴⁰ Kastedilen görevlinin tabirle alakalı olarak sahib-i berid'in naibi olabileceği mümkün görünüyorsa da yine Beyhakî'nin ifadesi ile bu kişi sahib-i divan-ı risaletin Harezmi vilayetindeki naibi idi. Nitekim yine Beyhakî Tarihi'nde Herat'taki berid işlerini yürüten memurun naib-i sahib-i divan-ı risalet (Na'ib-i ustadam) olarak zikredilmesi¹⁴⁴¹ bu fikri teyid edecek durumdadır. Dolayısıyla bütün vilayetlerdeki sahib-i beridler sahib-i divan-ı risaletin naibleri idiler. Anlaşıldığı kadarıyla ülke içindeki yazışmalar bu iki teşkilat arasında yapılır¹⁴⁴² ve bu divanlardan ilgili makamlara dağıtılırdı.

¹⁴³⁹ Bayhakî, s. 545, 643.

¹⁴⁴⁰ a.g.e., s. 320, 322, 323.

¹⁴⁴¹ a.g.e., s. 596.

¹⁴⁴² a.g.e., s. 269, 321-22.

Bütün resmi muhaberat kasıd (Kasıdan-ı Musri)¹⁴⁴³ Eskudar,¹⁴⁴⁴ Peyk (ulak),¹⁴⁴⁵ Rikabdar,¹⁴⁴⁶ Hayltaş¹⁴⁴⁷ tazend¹⁴⁴⁸ diye adlandırılan habercilerle sağlanırdı. Bu görevlilerden özellikle kasıdlar herbir sefer için maaşlarına ilâve ücret alırlardı.¹⁴⁴⁹

Bir haberleşme usulü olarak çok acil durumlarda haberin beklendiği vilayetle dergâh arasındaki güzergâha belli mesafelerle süvariler yerleştirilir ve muhtemelen haber birinden diğerine intikal ederek dergâha ulaştırılırdı.¹⁴⁵⁰ Bir haberin yerine ulaşmasının zamana bağlandığı, bu zamanın haberciye bildirilerek o süre zarfında bu işi yerine getirmek zorunda olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁵¹

¹⁴⁴³Zaruret ve acil durumlarda istifade edilen hızlı haberciler (Muḥakkik, İstīlāḥāt-ı İdarī ve Divanī der Tarih-i Bayhākī, s. 56). Ayrıca bk. Bayhākī, s. 18, 214, 220, 294, 318, 339, 497, 546, 575.

¹⁴⁴⁴Beyhākī Tarihinde çokça kullanılmasına rağmen manası kesin olarak anlaşılmamaktadır. Bazen ulak (a.g.e., s. 295, 318, 521, 539, 651) bazan da mektupların konduğu paket veya torba yerine kullanılmıştır. (a.g.e., s. 320, 344, 543, 649).

¹⁴⁴⁵Bayhākī, s. 469, 484, Fazla bilgi için bk. Anvarī, İstīlāḥāt, s. 191.

¹⁴⁴⁶a.g.e., s. 13, 26, 27, 211, 219, 398, 464, 659.

¹⁴⁴⁷a.g.e., s. 4, 122, 124, 125, 441; Hayltaş için bk. Anvarī, İstīlāḥāt, s. 132.

¹⁴⁴⁸a.g.e., s. 474.

¹⁴⁴⁹a.g.e., s. 360, 361, 555.

¹⁴⁵⁰a.g.e., s. 539, 542, 543, 566.

¹⁴⁵¹a.g.e., s. 123.

Önemli haberler Halke ber efkende ve ber der zede¹⁴⁵² diye adlandırılan ve "mektup konulan kesenin ağzının bağlanıp mühürlenmesi" şeklinde tarif edilen bir usulle¹⁴⁵³ yerine ulaştırılmıştır. Öyleki bu tür posta, divan-ı risalete geldiği zaman divandaki bütün görevliler onun önemli bir haberi havi olduğunu anlardı.¹⁴⁵⁴

Resmi habercinin yakalanıp mektuplara el konması tehlikesine karşı seyyahlar¹⁴⁵⁵ ve tacirler¹⁴⁵⁶ de haberci olarak kullanılmışlardır. Gizli haberleşmeyi sağlamak üzere çeşitli yollar vardı. Bazan mektup bal mumuyla kapatılıp atın eğeri altına gizlenir¹⁴⁵⁷ bazan atın eğerinin kumaşları arasına dikilir¹⁴⁵⁸ bazan da baston veya meslekle alâkalı aletlerin saplarının içi oyularak mektup konur, sonra talaş ile doldurulup üstü cilâlanarak başkalarının eline geçmemesine çalışılırdı.¹⁴⁵⁹ Elbetteki en yaygın şekil daha önce de söylendiği gibi şifreli mektuplarla sağlanırdı ve mektup ulaştığı yerde deşifre edilirdi.

¹⁴⁵²Tabir için bk: Bayhaki, s. 319 (Dipnot: 2); Bahar, Şek-i Şinâsi, II, 81 (Dipnot: 1).

¹⁴⁵³Akhlaquî, s. 96.

¹⁴⁵⁴Bayhaki, s. 319, 343, 344, 399, 543, 649.

¹⁴⁵⁵a.g.e., s. 442.

¹⁴⁵⁶a.g.e., s. 528.

¹⁴⁵⁷a.g.e., s. 27.

¹⁴⁵⁸a.g.e., s. 422.

¹⁴⁵⁹a.g.e., s. 528.

7- DİVAN-I VƏKALET: Beyhakî Tarihi'nde dört büyük divandan biri olarak adı geçmektedir.¹⁴⁶⁰

¹⁴⁶⁰a.ge., s. 256. Divan-ı Vekalet Saray işleri ile alâkalı olduğundan saray teşkilatı bahsinde anlatılmıştır bk: bu çalışmada Vekil-i has, s...193.

B)	TAŞRA TEŞKİLATI	287-306
1.	Eyalet İdaresi	287-295
2)	Bölge İdaresi	296-306

6) TAŞRA TEŞKİLATI

1. Eyalet İdaresi

Mesud zamanında devletin muhtelif çapta eyalet (vilâyet)lere taksim edildiği söylenilebilir. Fakat siyasi haritanın hep değişken olması sebebiyle eyalet taksimatı hakkında tam bir fikir vermek mümkün değildir. Eyalet sınırları tam olarak çizilmediği gibi bir eyaletin farklı şekillerde ifade edilmesi de bu zorluğu artırmaktadır. Meselâ Irak toprakları için bazan Irak denilirken bazan da Rey ve Cibâl ifadesi kullanılmıştır. Horasan ve Merv zaman zaman birbirinin yerini almıştır. İsfahan'ın müstakil mi yoksa Irak'ın içinde mi mütalâa edildiği kesin olarak anlaşılmamaktadır.

Kaynağımızın verdiği bilgilere göre Gaznelilerdeki idari taksimatı bir ikili sistem içinde mütalâa etmek uygun görülmektedir.

Bizzat sultan tarafından emir ünvanıyla tayin edilen şehzadeler veya Türk kumandanlar (sipehsalarlar) tarafından idare edilmekte olan bölgeler.

Beyhakî'nin ifadelerine göre bu vilâyetler: Horasan, Hindistan, Sind¹⁴⁶¹, Nimruz (Sistan), Harezm, Irak¹⁴⁶²dır.

Diğer bir iddiaya göre ise, Horasan (Belh hariç), Belh, Sistan, Harezm, Irak (Rey, Cibâl, Hemedan), Hindistan Mıntıkası ve Gazne (Merkezî idarenin bölgesi)¹⁴⁶³ olarak taksim edilmiştir.

¹⁴⁶¹ Sind için bk: T.W. Haig, md. Sind, I.A., X, 676.

¹⁴⁶² Bayhakî, s. 20.

¹⁴⁶³ Haşimî, History, s. 183.

Fetihden önceki idarenin yerinde bırakıldığı mahalli hanedanların hakimiyetinde olan eyaletler. Kaynağımızda muhtelif vesilelerle zikredilen bu vilâyetler: Mekran, Çağaniyan, Gurgan ve Taberistan ve Kusdar'dır.

Her iki kategoride bulunan idarecilerin (vassal hükümdarların), tabî oldukları Gazne hükümdarına karşı, hutbe okutmak, onun sarayında rehin bulundurmak, yıllık vergi vermek¹⁴⁶⁴ ve metbu istediği zaman asker göndermek¹⁴⁶⁵ gibi mükellifiyetleri vardı.

Birinci katagoriden olan hakimler genel olarak emir ve sipahaslar veya salar diye adlandırılırken¹⁴⁶⁶ ikinci katagoriden olan vassallar vali¹⁴⁶⁷ olarak adlandırılmışlardır. Aynı zamanda ikinci grup vassallar emir olarak vasfedilmişlerdi.¹⁴⁶⁸

Merkezden tayin edilen emir ve Sipahaslar ile belli vassallık şartlarını yerine getirdikten sonra metbu hükümdarın menfaatlerine zarar vermemek kaydı ile iç ve dış işlerinde müstakil olan tabi hükümdarların devletin taşra teşkilatını oluşturdukları düşünülebilirse de birinci gruptan olan idareciler (Emir

¹⁴⁶⁴Vergi vermek sadece ikinci gruptan olan vassallara aitti. Bunlar kendi vilâyetlerinin varidatından anlaşıma ile tesbit edilen belli bir miktarı metbu Gazne hükümdarına ödemek zorunda idiler. Birinci gruptan olan vassallar ise eyaletlerinin bütün gelirini merkezdeki hazineye göndermek zorunda olup, hazineden kendilerine tahsis edilen miktarı maaş olarak alırlardı (Siyasat-nāma, s. 272-74).

¹⁴⁶⁵Bayhaki, s. 331, 372.

¹⁴⁶⁶a.g.e., s. 132, Sipahsalar-ı Horasan (a.g.e., s. 27) Sipahsalar-ı Irak (a.g.e., s. 372), Salar-ı Hindistan (a.g.e., s. 220, 268, 400) Harezmin durumu farklı olup buraya tayin edilen emir ve sipahsalarlar Harezmsah olarak adlandırılmışlardır (a.g.e., s. 273, 355).

¹⁴⁶⁷Vali-yi Çağaniyan Gurgan ve Taberistan (a.g.e., s. 610), Vali-yi Mukran (a.g.e., s. 242) vs.

¹⁴⁶⁸a.g.e., s. 273, 465, 492.

ve Sipehsalarlar) merkeziyetçi Sistem içine dahil olduğundan bizim sözkonusu edeceğimiz taşra teşkilatı bununla ilgilidir.

Taşra Teşkilatı hakkındaki bilgiler de çok mahdut ve karışık olup, kesin bir hüküm vermeyi zorlaştırmaktadır. Bununla beraber genel olarak Taşra teşkilatının, merkezi hükümet modeli üzerine oturtulduğu söylenebilir. Bu itibarla taşra teşkilatını (Mahalli İdareyi) askeri, idari ve adli olmak üzere üç bölümde incelemek mümkündür.

Eyalet

a) Askeri Teşkilat :

Emir, Sipahsalar: Bir eyaletteki en yüksek askeri görevli olup aynı zamanda eyalet ordularının da kumandanı idi.¹⁴⁶⁹ Başka bir ifadeyle bu yüksek rütbeli görevliler esasında askeri vali makamında idiler. Çünkü Mesud Kirmanda çıkan karışıklıkları bastırmak aynı zamanda da bölgeye hakim olmak istediği zaman Ahmed Ali Nuştekin'i vali ve sipahsalar olarak Kirman'a göndermişti.¹⁴⁷⁰ Nitekim emir vali ve sipehsalarların hil'at levazımlarının çok az farkla birbirinin aynı olması da bunu gösterebilecek mahiyettedir.

Emir ve sipahsalarlar söylendiği gibi sultan tarafından atanır, hil'at giyme töreninden sonra bölgelerine hareket ederlerdi.¹⁴⁷¹ Şunu da söylemek gerekir ki emirler herhangi bir sebeble bölgeye gitmeyebilirlerdi. Bu durumda

¹⁴⁶⁹ Bayhaki, s. 281-82, 342, 440.

¹⁴⁷⁰ a.g.e., s. 430.

¹⁴⁷¹ a.g.e., s. 497, 501.

eyalet onların adına yine sultan tarafından tayin edilen naibler (halife)¹⁴⁷² veya kedhüdaları tarafından¹⁴⁷³ yönetilmekte idi.

Sipahsalarların vazifesi, bulundukları bölgeyi askeri bakımdan korumak, çıkan karışıklıkları bastırmak, özellikle Hindistan sipehsalarları için gazaya gidip haraç almak ve hazineye göndermektir.¹⁴⁷⁴ Askeri görevi yanında ahaliyi korumak ve onlara iyilikle muamele etmekle de mükelleftir.¹⁴⁷⁵ Ayrıca mezalim meclislerine de başkanlık ederdi.¹⁴⁷⁶

Emir ve sipahsalarların, sultanın müsadresiyle kullandıkları hakimiyet alametleri,¹⁴⁷⁷ kendilerine ait saray teşkilatları ve orduları vardı. Gelir kaynakları hakkında ise Beyhakî Tarihi'nde hemen hemen hiç bilgi yoktur. Nizamü'l-Mülk'ün ifadelerine göre Harzemşah Altıntaş merkezden maaş (camagi) almakta idi.¹⁴⁷⁸ Buna kıyasla bütün sipehsalarların da merkezden maaş aldıkları kat'i olarak söylenebilir.

Bunların görev süreleri konusunda edindiğimiz bilgiler kanaatimizce üzerinde durulmayı gerektirecek mahiyettedir. Mesud yaklaşık on senelik saltanatı müddetince Hindistan'ın idaresine üçü sipehsalar biri de oğlu Emir

¹⁴⁷²Bayhakî, s. 355.

¹⁴⁷³a.g.e., s. 392-93.

¹⁴⁷⁴a.g.e., s. 268, 401.

¹⁴⁷⁵a.g.e., s. 342.

¹⁴⁷⁶a.g.e., s. 39.

¹⁴⁷⁷a.g.e., s. 613.

¹⁴⁷⁸Siyasat-nāma, s. 272-74.

Mecdud olmak üzere dört askeri vali görevlendirmiştir. Anlaşılan odur ki bölgede güç kazanarak istiklalini ilan etme seviyesine gelen sipehsalarların, bir bahaneyle ya merkeze getirtilerek veya üzerlerine ordu gönderilerek hakimiyetlerine son verilmiş ve malları da müsadere edilmiştir.¹⁴⁷⁹ Horasan ve Irak için durum bundan farklı değildi. Harezm ise Altıntaş'ın ölümünden sonra Emir Sa'id'in idaresine verilmiş fakat fiili idareci Altıntaş'ın oğulları olmuş ve isyan alametleri gösterip Selçuklularla ittifak etmeleri sebebiyle devletin başını ağrıtmışlardır.

Eyalet

b) **İdari Teşkilatı:** Gazneli Devleti'nin eyaletlerdeki idari teşkilatı hakkında Beyhaki'nin verdiği bilgiler çok net değildir. Ancak daha aşağı seviyede olmak üzere bir eyaletin idari sisteminin merkezdeki idari sistem ile aşağı yukarı aynı olduğu söylenebilir.

1. Divan-ı vezaret: Eyaletlerdeki vezir makamında olan görevli Beyhaki Tarihi'nde **Kethüda** olarak zikredilmektedir¹⁴⁸⁰. Bizzat sultan tarafından tayin edilir ve kendisine vezirlere verilen hilat'e denk bir hil'atle beraber vezirliğin alametlerinden olan saltanat yüzüğü tevcih edilirdi¹⁴⁸¹.

Tıpkı merkezdeki vezir (Hâce-i buzurg) gibi askeri, idari ve hatta kazai yetkileri haizdir.¹⁴⁸² Vergileri toplamak, ordunun gerek maaş gerek malzeme yönünden ihtiyaçlarını tedarik etmek başlıca görevleridir.

Özellikle Irak'a tayin edilen kedhüdaların **amid-i irak** olarak

¹⁴⁷⁹ Bayhaki, s. 228-30, 404-409.

¹⁴⁸⁰ a.g.e., s. 216, 264, 283.

¹⁴⁸¹ a.g.e., s. 390-91.

¹⁴⁸² a.g.e., s. 392-93.

vasfedildiği¹⁴⁸³ ve diğer eyalet kedhüdalarına göre daha fazla yetkilerle donandığı, hatta emir ve sipahsalara onun emirleriyle hareket etmesinin emredildiği¹⁴⁸⁴ anlaşılmaktadır.

Harezm eyaletinin vezirleri **kedhüda-yı harezm**¹⁴⁸⁵ veya **kedhüda-yı Harezmşah**¹⁴⁸⁶ olarak adlandırılmışlardır.

Hanedan mensubu olan bütün şehzade ve emirlere sultan tarafından kedhüda tayin edildiği¹⁴⁸⁷ ve bu kedhüdaların muhtemelen Büyük Selçuklulardaki **atabey**¹⁴⁸⁸ ile aynı görevleri yüklendikleri söylenebilir.

2². Divan-ı İstifa: Eyalet divan-ı vezaretinin mali işlerden sorumlu olan birimidir. Başındaki görevli **sahib divan** olarak zikredilmektedir.

Mesud devrinde Horasan **sahib divanının** çok geniş yetkilerle donatıldığına şahit olmaktayız. Öyle ki Beyhakî tarafından **Sahib divan-ı Horasan** Abu'l-Fath Sūrî adeta sadece sultana karşı sorumlu yarı müstakil bir

¹⁴⁸³Bayhakî, s. 437.

¹⁴⁸⁴a.g.e., s. 282, 392.

¹⁴⁸⁵a.g.e., s. 680.

¹⁴⁸⁶a.g.e., s. 317.

¹⁴⁸⁷a.g.e., s. 93, 130, 216, 254, 535, 652-56.

¹⁴⁸⁸Atabeylik için bk: Uzunçarlı, Medhal, s. 47.

hükümdar gibi sunulmaktadır. İdari,¹⁴⁸⁹ askeri¹⁴⁹⁰ ve kazai¹⁴⁹¹ yetkileri yanında ülkenin batı kısımlarında toplanan bütün vergilerin Nişabur'da bulunan onun sorumluluğundaki ülkenin ikinci hazinesinde biriktirilerek buradan Gazne'deki asıl hazineye nakledildiği görülmektedir¹⁴⁹². Ayrıca savaş gibi olağanüstü durumlarda bu ikinci hazinenin muhafazası da onun vazifesi idi.¹⁴⁹³ emrinde kendisinin sultanın seferine iştirak sebebiyle bulunmadığı durumlarda işlerini yürütecek naibleri vardı.¹⁴⁹⁴

Sūrī, Mevdud zamanında Gazne'nin sahib divanlığına tayin edilmiş olup Horasan sahib divanlığı zamanındaki yetkileri tekrar elde etmek istediğinden işten el çektilir ve Gazne kalesine hapsedilmiş ve bilâhare orada ölmüştür.¹⁴⁹⁵

Beyhakî Tarihi'nde sahib divanlar içinde ilgi çeken diğer bir makam Gazne sahib divanlığı'dır. Mahmud ve Mesud zamanında Gazne Sahib divanı görevine ilâve olarak Gazne'deki **has emlakın** (Emlâk-ı hümayun) idaresini de uhdesinde bulundurmıştır.¹⁴⁹⁶

¹⁴⁸⁹Bayhakî, s. 612.

¹⁴⁹⁰a.g.e., s. 441.

¹⁴⁹¹a.g.e., s. 545.

¹⁴⁹²a.g.e., s. 340-411-12

¹⁴⁹³a.g.e., s. 541.

¹⁴⁹⁴a.g.e., s. 446, 611.

¹⁴⁹⁵a.g.e., s. 412.

¹⁴⁹⁶a.g.e., s.1 30.

Beyhakîce zikredilen bir ibareden Gazne sahib divanlığının sadece Gazne şehrine münhasır olmayıp Gazne ile birlikte civardaki şehirlerin ve Hindistan'ın Gazne'ye yakın bölgelerinin de onun görev sahasına girdiği anlaşılmaktadır.¹⁴⁹⁷

3° **Divan-ı İşraf:** Merkezdeki divan-ı işraf hakkında söylenenler, daha aşağı seviyede olmak üzere bir **eyaletin divan-ı işrafı** için de geçerlidir. İşraf-ı memleketin, eyaletlerdeki birimi olan bu divan, Beyhakî Tarihi'nde **işraf-ı Gaznin**,¹⁴⁹⁸ **işraf-ı Belh**¹⁴⁹⁹ gibi ait olduğu bölgenin ismi ile anılmaktadır.

Eyaletlerdeki divan-ı işrafların sorumluları da tıpkı **divan-ı işraf-ı memalik**'in sorumluları gibi **müşrif** olarak adlandırılır ve bizzat sultanın emriyle tayin edilirdi.¹⁵⁰⁰ Ancak bunların maiyetlerinde başka görevliler bulunup bulunmadığı hakkında kaynağımız bilgi vermemektedir.

Bu divan-ı işrafın başındaki kimse yani müşrif bütün işleri denetler, alınan vergilerin hazineye tam olarak intikal edip etmediğini kontrol eder ve bundan kethüda (vezir) vasıtası ile merkezi haberli kılardı.¹⁵⁰¹

4° **Divan-ı Risalet:** Eyaletlerdeki divan-ı risalet hakkında kaynağımızda bilgiler çok yetersizdir. Bulabildiğimiz tek malûmat Mesud'un Herat'taki emirliği

¹⁴⁹⁷ Bayhakî, s. 390-91.

¹⁴⁹⁸ a.g.e., s. 242, 488.

¹⁴⁹⁹ a.g.e., s. 318.

¹⁵⁰⁰ a.g.e., s. 142, 146.

¹⁵⁰¹ a.g.e., s. 402.

zamanında onun divan-ı risaletinin 'Abd al-Ğaffār Fāhīr'in uhdesinde olabileceğidir.¹⁵⁰²

Ayrıca Şamsü'l-Kuffāt Ahmed Hasan Maymandī'nin sultan Mahmud'un Horasan emirliği sırasında onun divan-ı risaletinin başkanı olduğu Gaznelilere çağdaş müellifler tarafından kesin olarak ortaya konmuştur.¹⁵⁰³

Eyalet divan-ı risaletlerinin eyalet hakiminin yazışmalarından mes'ul divan olduğu ve divanın başkanının da **Sahib-i divan-ı** risalet olarak adlandırıldığı söylenebilir.

5° Divan-ı berid: Merkezdeki divan-ı risaletin eyaletlerdeki ünitesidir.¹⁵⁰⁴

6° Divan-ı Arz: Beyhakî Tarihi'nde taşra teşkilatı içinde hakkında bir cümleden fazla bilgi verilmeyen diğer bir divan da **divan-ı arz**dir. Verilen tek bilgi de Mahmud'un kardeşi sipahsalar Emir Nasr'ın bir arz'a sahip olduğu ve bu şahsın aynı zamanda da Nasr'ın kedhūdası (veziri) olduğu yolundadır.¹⁵⁰⁵ Bu ibareden anlaşılmaktadır ki taşradaki hükümdarların da divan-ı arzları vardı ve bu divan bazan da eyalet veziri tarafından yönetilmekteydi.

Divanın görevinin merkezdeki divan-ı arz'a kıyasla eyalet hakiminin emrine verilen ordunun defterlerinin tutulması ve seferde ihtiyaçlarının tedarik edilmesi olduğu söylenebilir.

¹⁵⁰²Bayhakî, s. 7, 136.

¹⁵⁰³Curfadaḡānī, Tārīḡ, s. 343.

¹⁵⁰⁴Fazla bilgi için bk: Bu çalışmada Divan-ı berid, s...**277-285**.

¹⁵⁰⁵Bayhakî, s. 130.

2- Bölge İdaresi

Bölgeden kasıt, bir reisin memuriyet sahası olan bir mahal veya tevabii ve sahalarla birlikte bir şehir veya değişik büyüklükte bir yerleşim merkezidir.¹⁵⁰⁶

Beyhakî Tarihî'nde geçen bölgeler şunlardır: Gazne,¹⁵⁰⁷ Nişabur,¹⁵⁰⁸ Rey,¹⁵⁰⁹ Belh,¹⁵¹⁰ Büst,¹⁵¹¹ Tirmiz,¹⁵¹² Mükran,¹⁵¹³ Puşenk,¹⁵¹⁴ Gurgan ve Taberistan.¹⁵¹⁵

Bölge idaresindeki görevliler şöyle sıralanabilir:

¹⁵⁰⁶Horst, s. 340.

¹⁵⁰⁷Bayhakî, s. 205, 247, 534.

¹⁵⁰⁸a.g.e., s. 36, 44-5, 610.

¹⁵⁰⁹a.g.e., s. 42.

¹⁵¹⁰a.g.e., s. 269, 510.

¹⁵¹¹a.g.e., s. 110.

¹⁵¹²a.g.e., s. 241.

¹⁵¹³a.g.e., s. 242.

¹⁵¹⁴a.g.e., s. 359.

¹⁵¹⁵a.g.e., s. 340.

1° Reis: Yerli halkın soylu ailelerinden olup¹⁵¹⁶ bizzat sultan tarafından göreve atanır ve tayin alâmeti olarak kendisine din adamlarının kıyafetlerine uygun bir hil'at tevcih edilirdi.¹⁵¹⁷

Raiyetle hükümet arzında mutavassıt (aracı) olan reisler¹⁵¹⁸ bu göreviyle birlikte sultana nedimlik de yapabilir¹⁵¹⁹ ve statüleri itibariyle elçilik görevi için tercih edilirdi.¹⁵²⁰ Gazne Reisinin bu görevlere ilâve sultanın şehre avdetinde birkaç menzillik mesafede sultanı karşılama görevi de vardı.¹⁵²¹

Askeri mes'elelerde, reis şahnenin emrinde iş görürdü.¹⁵²²

Beyhakî Tarihi'nde reisü'r-rüesa¹⁵²³ diye bir tabir kullanılmış ise de bunun neye matuf olduğu anlaşılmamaktadır.

¹⁵¹⁶ Mahmud'un Hasenek adıyla marud veziri, Nişabur'un Mikâîlî sülalesine mensup olup önce Nişabur reisliği yapmış sonra da vezirlik makamına kadar yükselmişti (bk. bu çalışmada divan-ı vezaret, s...228-245).

¹⁵¹⁷ Bayhakî, s. 610.

¹⁵¹⁸ a.g.e., s. 36, 45, 241.

¹⁵¹⁹ a.g.e., s. 510.

¹⁵²⁰ a.g.e., s. 242, 510.

¹⁵²¹ a.g.e., s. 247, 534.

¹⁵²² a.g.e., s. 42.

¹⁵²³ a.g.e., s. 42.

Kaynağımızdaki reislik (riyaset) ile ilgili malumat bunlardan ibarettir.¹⁵²⁴

2° - Zaim: Muhtemelen şehirlere göre daha küçük yerleşim birimlerinin reisleri (Zaim-i nahiye) bu adla anılıyordu.¹⁵²⁵

Zaimlerin de Sultana nedimlik yaptığı,¹⁵²⁶ bir nahiye'nin zaimliğiyle beraber amilliğini de yürüttüğü,¹⁵²⁷ birden fazla nahiye'nin zaimliğinin aynı kişinin uhdesinde olabildiği ve bazı belli durumlarda görev bölgesine çok yakınlarından birini naib olarak gönderip kendisinin sultanla birlikte seferlere katıldığı anlaşılmaktadır.¹⁵²⁸

3° - Şahne¹⁵²⁹: Beyhakî Tarihi'ne göre Gazneli Devleti'nde Şahneler, şehirleri korumak¹⁵³⁰ ve onların asayişini sağlamakla¹⁵³¹ mükellef idiler.

¹⁵²⁴Reis hk. Fazla bilgi için bk. (1) Horst, s. 340-43. (2) Lambton, Ann K.S., The Administration of Sanjar's Empire as Illustrated in the *Atabat Al-Kataba*, BSOAS, XX (1057), s. 367-88. (3) Lambton'un trc. için bk: Lambton, Ann K.S; *Atabetü'l-Ketebe*'ye göre Sancar İmparatorluğu'nun yönetimi, N. Kaymaz, T.T.K_Belleten C. XXXVII Sayı: 147, Ankara 1973, s. 365-94.

¹⁵²⁵Bayhakî, s. 25.

¹⁵²⁶a.g.e., s. 203.

¹⁵²⁷a.g.e., s. 435.

¹⁵²⁸a.g.e., s. 491.

¹⁵²⁹Hasan Anvarî'ye göre Şihne'dir. (Anvarî, *İstilahat*, s. 223).

¹⁵³⁰Bayhakî, s. 432, 560.

¹⁵³¹a.g.e., s. 16, 22.

Sultan tarafından tayin edilen bu görevliler genellikle köle sistemine göre yetiştirilmiş sultanın özel hizmetlileri¹⁵³² ve hacibleri¹⁵³³ arasından seçilirlerdi. Ancak, istisnâî durumların olduğu da görülmektedir. Mesud, Mahmud'un ölümü üzerine tahta oturmak için İsfahan'dan doğuya doğru hareket ettiği zaman Rey şehrinin şahneliğine Cibâl-i Heratın emirlerinin büyüklerinden olan Hasan Sulayman'ı tayin etmişti. Sultanın huzurunda oturabilme imtiyazına sahip olan bu şahsın¹⁵³⁴ tercih edilmesinden maksat, bölgede henüz Gazne hakimiyeti tam sağlanmadığı için muhtemelen yerli bir aileden olan kişinin halk üzerindeki olumlu etki yapabileceğinin düşünülmüş olması idi.

Şahneler umumi görevleri yanında her tabakadan halka iyi muamele etmekle de yükümlü idiler.¹⁵³⁵

Şahnenin başkanlığında bir teşkilât (divan)'ın var olup olmadığına dair bilgiye sahip değiliz. Fakat sadece bir yerde zikredilen **kethûda-yı şahne-i Horasan**¹⁵³⁶ terkibinden hareketle, böyle bir divan olabileceği ve kethûda-yı şahnenin de bu divana bağlı işlerin yürütülmesi ve şahnenin emrindeki birliklerin maaşlarının ödenmesi gibi işlerden sorumlu olduğu düşünülebilir.

Şahnelerin emrindeki muhtelif sayıda birlikler olduğu anlaşılmaktadır. Mesud İsfahan'da iken onun bölgede bulunması sebebiyle Rey şahnesinin

¹⁵³²Bayhaki, s. 517, 643.

¹⁵³³a.g.e., s. 9, 11, 22, 519.

¹⁵³⁴a.g.e., s. 24.

¹⁵³⁵a.g.e., s. 24.

¹⁵³⁶a.g.e., s. 589.

emrinde 200 süvarinin olması yeterli görülmüştü¹⁵³⁷. Fakat Mahmud'un ölümü sebebiyle Mesud, bölgeden ayrılacağı için aynı şehrin şahnesinin emrine bu sefer 500 süvari verilmişti. 431/1040 senesinde Büst şahneliğine tayin edilen Nuştekin-i Nevbeti ise -sayıca tasrih edilmeyen- süvari ve piyadelerden mürekkep büyük bir orduyla bölgeye gönderilmişti. Bu örnekler göstermektedir ki şahnelerin sorumluluk sahalarının genişliğine ve siyasi durumuna göre birliklerin sayısı tesbit ediliyordu.

Genel savaş durumunda şahnelerin emrindeki birliklerle bölgedeki en üst rütbeli kumandanın ordusuna katılmak mecburiyetinde oldukları anlaşılmaktadır.¹⁵³⁸

4° - **Amil:** Amillerin görevi şehir ve kasabaların mali işlerine bakmak ve vergi tahsil etmek idi.¹⁵³⁹ Sultan tarafından dergâhdan tayin edilen amillerin seçiminde özellikle eyalet vezirlerinin teklifleri etkili olurdu.¹⁵⁴⁰

Vergilerin hesabını yapmak, sultanın herhangi bir sebeple ahaliye bağışladığı vergileri halka adil bir şekilde dağıtmak,¹⁵⁴¹ bölgenin askeri yetkilisi olan şahneye bağlı asker ve memurların maaşlarını ödemek,¹⁵⁴² gerektiği

¹⁵³⁷ Bayhaki, s. 22.

¹⁵³⁸ a.g.e., s. 372, 403, 441, 523.

¹⁵³⁹ a.g.e., s. 421.

¹⁵⁴⁰ a.g.e., s. 393-94.

¹⁵⁴¹ a.g.e., s. 241.

¹⁵⁴² a.g.e., s. 518.

zamanda da Rey kedhüdası Būsahlı Hamdūyî'ye mektup yazılarak gerekli işlemlerin yapılması için talimat verildiği Beyhakîde zikredilmektedir.¹⁵⁵⁰

6' - **Muhtesib:** İslâmın zuhurundan itibaren "amr bil-ma' ruf nayh 'ani'l-munkar = iyilikleri emr ve kötülüklerden vazgeçirmek" gayesiyle kurulan ihtisab müessesesi tarih boyunca az çok farklılıklar göstererek bütün ortaçağ İslâm devletlerinde varlığını devam ettirmiştir.

İhtisab müessesesinin gayesi şeriate uygun davranmayı sağlamaktır. Bunun için teşkilâtın başında bulunan **muhtesib** müslümanların yaşadığı şehirlerde, onların cuma namazları için camiye gitmelerine dikkat eder, kırk kişiyi aşkın topluluklarda cemaat teşkilâtının kurulmasını sağlardı. Ramazan ayında alenen oruç yiyenler, içki içenler, iddet beklemeden evlenen kadınlar, yasak mûsikî âletlerini çalanlar, kısaca şeriate muhalif hareket edenler ona hesap vermek zorunda idi. Umumi ahlâk kaidelerinin tatbikine nezaret de onun selâhiyetleri arasında bulunurdu.¹⁵⁵¹

İslâm'da önemli bir kurum olan ihtisab müessesesinin ve ondan sorumlu olan muhtesibin Gaznelilerde de bulunduğunu Beyhakî kendi eserinde kaydetmektedir. Fakat onun bu memur hakkında verdiği tek bilgi Muharrem 429/Ekim 1037'de Mesud'un içki içmeye tövbe etmesi, aynı zamanda da içkiyi yasaklaması ve bu yasağın takipçileri olmak üzere muhtesiblerin görevlendirilmesiyle alâkalıdır.¹⁵⁵²

¹⁵⁵⁰ Bayhakî, s. 437.

¹⁵⁵¹ Levy. md. Muhtesib, I.A., VII, 532. Daha fazla bilgi için bk. Kavakçı, Yusuf Ziya Hisbe Teşkilâtı, Ankara, 1975.

¹⁵⁵² Bayhakî, s. 533.

7° **Halife-i Şehr:** muhtemelen şehrin emniyetini sağlayan, askeri ve mülki kudrete sahip olan ve bugünkü emniyet amiri hükmünde bulunan görevlidir.¹⁵⁵³

Beyhakî Tarihî'nde bu isimle müsemma bir görevlinin varlığına işaret edilmektedir. Anlaşıldığı kadariyle görevi, suçluları mahkemeye ve hapishaneye götürmek¹⁵⁵⁴ ve idamlıklar için dar ağaçları kurmak¹⁵⁵⁵ idi. Yine Beyhakî'nin ifadelerinden anladığımız kadariyle şehirlerde aynı adla bir divanın (divan-ı halifet) varlığı söz konusu ise de¹⁵⁵⁶ divanın diğer görevlileri hakkında malumat yoktur.

8° **Cenbaş (Cenbaşan):**¹⁵⁵⁷ Beyhakî'nin ifadelerinden bunların olağanüstü durumlarda düzeni sağlamak için görevlendirilen memurlar oldukları anlaşılmaktadır.¹⁵⁵⁸

9° **Hatib:** Şehir memuriyetlerinden bir diğeri de hatiplikti. Hatib bayram ve cuma günlerinde hutbeyi okur¹⁵⁵⁹ bazan da cuma namazını kıldırırdı.¹⁵⁶⁰ Aynı

¹⁵⁵³Anvarî, İstîlahat, s. 222.

¹⁵⁵⁴Bayhakî, s. 164.

¹⁵⁵⁵a.g.e., s. 186.

¹⁵⁵⁶a.g.e., s. 322.

¹⁵⁵⁷Cenbaş kelimesi Tarih-i Beyhakî'nin Ahmed Adib-i Pişavari tarafından yapılan II. baskısında Çavuş (Çavuşan) şekline tebdil edilmiştir. Bayhakî, s. 533, (Dipnot: 3)

¹⁵⁵⁸a.g.e., s. 456, 533, 686.

¹⁵⁵⁹a.g.e., s. 4, 552-53.

¹⁵⁶⁰a.g.e., s. 291.

zamanda da hükümetle reaya arasında mutavassıt idi.¹⁵⁶¹ Hatta sosyal statüleri sebebiyle hükümetler adına elçilik yapmak için tercih edilirdi.¹⁵⁶²

10° Nakib-i Aleviyan: Beyhakî Tarihinde Nakib-i Aleviyan diye bir görevliden de bahsedilmekte olup ismi, reis, hatip gibi şahıslarla birlikte zikredilmektedir.¹⁵⁶³ Muhtemelen Osmanlıdaki Nakib-ül Eşraf'ın¹⁵⁶⁴ karşılığı olan bu görevli Peygamber soyuna mensup olanların umumi vasisi durumda idi.

11° Kutval: Beyhakî'nin yaşadığı çağda şehirler genellikle üç kısımdan müteşekkil olup¹⁵⁶⁵ Birinci kısım sağlam ve dayanıklı duvarlarla tahkim edilmiş kale adı verilen bir mahalle idi. Bu kalenin idaresinden sorumlu görevli **kutval** olarak adlandırılırdı.

Sultan tarafından tayin edilen¹⁵⁶⁶ Kutvaller aynı zamanda ordu kumandanlığı da yapar¹⁵⁶⁷ sultanla beraber seferlere iştirak edebilirlerdi.¹⁵⁶⁸

¹⁵⁶¹ Bayhakî, s. 21, 23, 42.

¹⁵⁶² a.g.e., s. 508.

¹⁵⁶³ a.g.e., s. 23, 552, 611.

¹⁵⁶⁴ Nakib ul-Eşraf için bk: Pakalın, Tarih Deyimleri ve Terimleri, II, 647.

¹⁵⁶⁵ Bir şehri oluşturan kısımlar: 1. **Kuhendiz:** Şehrin ortasındaki kuvvetli duvarlarla çevrilmiş kale, 2. **Medine** (**Şaristan**): Kale surları ile şehrin iç surları arasında kalan kısım olup bu bölümde emlak sahipleri ve eşraf oturmakta idi. 3. **Rebez:** İç surlarla dış surlar arasındaki kısım olup zanaatkar ve tüccarlar otururdu (Muḥakkık, *İstılahāt-ı İdarī ve Dīvānī der Tārīh-i Bayhakī*, s. 52).

¹⁵⁶⁶ Bayhakî, s. 120, 563.

¹⁵⁶⁷ a.g.e., s. 438, 658.

¹⁵⁶⁸ a.g.e., s. 566.

Kaleler -özellikle başkent mesabesinde olan Gazne ve Nişabur kaleleri (Kale-i Gaznin, Kale-i Mikâili)- tabii olarak devlet hazinelerinin¹⁵⁶⁹ ve hububat silolarının¹⁵⁷⁰ bulundukları yerler oldukları için bunların muhafazasından ve aynı şekilde tabii hapisane durumunda oldukları için de bunlarda tutuklu bulunan gerek hanedan mensupları gerek devlet ricali ve gerekse diğer tutukluların gözetiminden kutvaller mesul idi.¹⁵⁷¹ Yine tutuklunun bir başka kaleye sevki sırasında ona refakat etme ve onun gözetimini sağlamak da kutvalin uhdesinde idi.¹⁵⁷²

Bu görevleri yanında sefer sırasında ordunun sevki için lâzım olan köprüleri kurmak¹⁵⁷³, kar sebebiyle kapanan yolları açmak¹⁵⁷⁴ gibi işler de kutvale ait idi.

Gazne kalesi kutvalinin diğer kale kutvallerine göre ayrı bir statüye sahip olduğu, sultanın Gazne'ye avdetinde belli bir menzilde sultanı karşılama imtiyazına sahip olan kişiler arasında bulunduğu¹⁵⁷⁵ ayrıca sultanın Hindistan gibi bir bölgeye sefer sebebiyle Gazne'den uzakta bulunduğu zamanlarda

¹⁵⁶⁹Bayhaki, s. 542, 549, 639, 645.

¹⁵⁷⁰a.g.e., s. 609.

¹⁵⁷¹a.g.e., s. 12, 72, 94, 229, 237, 424.

¹⁵⁷²a.g.e., s. 74.

¹⁵⁷³a.g.e., s. 563.

¹⁵⁷⁴a.g.e., s. 534.

¹⁵⁷⁵a.g.e., s. 255, 534.

yerine vekil olarak Gazne'de bıraktığı şahzadenin müşavirliğini yaptığı¹⁵⁷⁶ anlaşılmaktadır.

Beyhakî'nin ifadelerine göre kutvallerin emrinde askeri birlik vardı. Genellikle bu askeri birliğin sayı ve mahiyeti tasrih edilmemekle beraber Muhammed'in Tekinabad kalesinden (Kale-i Kuhtiz) Mendiş kalesine nakli sırasında Kuhtiz Kalesi Kutvali'nin emrinde 300 kişilik tam techizatlı bir piyade birliği olduğundan bahsedilmektedir.¹⁵⁷⁷ Yine, kutvallerin kalede bulunmadıkları zamanlarda işlerini naibleri vasıtasıyla yürüttüklerine de işaret edilmektedir.¹⁵⁷⁸

¹⁵⁷⁶ Bayhakî, s. 432, 504.

¹⁵⁷⁷ a.g.e., s. 73.

¹⁵⁷⁸ a.g.e., s. 285, 566.

III. ASKERİ TEŞKİLAT 307-354

1. İnsan Unsuru 307-320

2. Teşkilat 321-339

3. Teçhizat 339-354

ASKERİ TEŞKİLAT

Genel kaide olarak İslâmî devletler askeri güç üzerine kurulmuşlardır. Bu yüzden Gaznelilerin de bu sistemin içinde olmaları pek tabii idi. Fakat devletlerin bekası sadece orduyla kaim olmayıp başarılı ve devamlı olabilecek bir sistemi gerektiriyordu. İşte ilk devir Gaznelilerinin (Sebüktekin, Mahmud, Mesud) Horasanın Selçukluların eline geçmesine kadar böyle bir sistemi kurma ve onu devam ettirebilme kabiliyetleri, kendi devirlerinin en başarılı askeri hanedanı olarak öne çıkmalarını sağlamıştır.

Bilindiği gibi orduların başarısı üç ana unsur üzerine kurulmuştur. İnsan, teşkilât ve techizat. Bu noktadan hareket ederek Tarih-i Beyhakî'de orduya ait zikredilen bilgiler bu üç başlık altında değerlendirilecektir.

1. İnsan Unsuru

Gazne ordusunun temelini gulamlar teşkil etmekte idi. Ancak ordunun temelini teşkil eden gulamlar yanında, **vassal güçleri**, **hür Türkmenleri** ve sadece savaş sırasında orduya katılan **gazileri** de göz ardı etmemek gerekir. Bu itibarla Gazne ordusunu oluşturan insani unsurları dört bölüm halinde incelemek mümkündür.

a) Gulamlar (Köleler)

Çağdaş müelliflerin ifadelerine göre muasırları içinde en başarılı bir şekilde köle sistemini işleten Gazne hükümdarları bu sayede Sasani İranından türeyen Müslüman İran hanedanlarının ordularını silip süpürmüşlerdir.

Köle birliklerinin değeri, onların köklerinin belli olmaması, mahalli bağılıklarının bulunmaması ve heran için sefere hazır olmalarından kaynaklanmaktadır. Küçük yaşlarında İslâm topraklarına getirilip beyinleri ve bedenleri efendileri tarafından terbiye edilmiş köleler, yerli ahalide bulunan

sosyal ve maddi bağılardan azade olup büyük bir sadakatle efendilerine bağlı idiler.¹⁵⁷⁹

Köle temini çeşitli yollarla yapılırdı. Bunun en yaygın şekli, satın alma, hediye yoluyla sahip olma veya savaşlarda ganimet olarak ele geçirme idi.

V/XI. asır müelliflerince askeri hizmete yarar genç köleler için, güneyde Türkistan'ın ziraate yarar eyaletleri ile bunlara sınırı olan güney doğu Avrupa ve Asya steplerinin, esas mahrec rolünü oynadığına dair bilgiler verilmektedir. Bu asırlarda belli başlı köle ticaret merkezleri güney-batı Avrupa'da İtil, Kafkasya'da Derbend ve Orta Asya'da Ürgenç ve İsficab idi.

Toptancı köle tüccarları sağlam ve genç delikanlıları bu şehirlerden tedarik etmekte idiler. Hatta Maverâ'ün-Nehr'de gulamları eğiten mekteplerin varlığından ve kölelerin gerekli eğitimi burada aldıktan sonra feodallerin saraylarında hususi muhafız olarak istihdam edildiklerinden bahsedilmektedir.¹⁵⁸⁰ Nitekim köle satın alınan yerler hakkındaki bu bilgileri, Beyhakî de doğrulamaktadır¹⁵⁸¹. Hediye yoluyla verilen köleler de yekun teşkil etmekte idi.

Mahmud'un 416/1025'de Alitekin'e karşı Maverâ'ün-Nehr'e yaptığı sefer sırasında Sultan Semerkand'a kadar gitmiş ve ganimet olarak 1000 kadar köle almıştır. Ayrıca Mahmud'un müttefiki Yusuf Kadir Han da ona Kaşgar ve Hotan'dan Türk köleler ve atlar temin etmiştir.¹⁵⁸²

¹⁵⁷⁹Bosworth, Military Organization, s. 40; Bosworth, md. Ghulam, El.

¹⁵⁸⁰Yakubovsky, Gazneli Mahmud, Ülkü, (Şubat 1939), s. 508.

¹⁵⁸¹Bayhakî, s. 402.

¹⁵⁸²Bosworth, Military Organization, s. 44.

Yine Karahanlı Arsan Han'ın karısının her yıl Mahmud'a seçkin bir köle ve bir cariye göndermek gibi bir adetin olduğunu Beyhakî kaydetmektedir.¹⁵⁸³

Hindistan'a yapılan seferler, Hindli gulamların tedarîği için bir kaynak olmuş ve çok miktarda Hintli köle bu sayede Gazne ordusunda görev almıştır. Hatta Mahmud'un Kannoç seferinden dönüşte (409/1018) 53.000 esirle geri döndüğü zikredilmektedir¹⁵⁸⁴. Sayı abartmalı olsa bile Hintli kölelerin Gazne ordusuna ne şekilde iltihak ettiklerini ortaya koyma yönünden değerlidir.

Bir başka köle grubu da Şelef'ten kalan kölelerdi. Fakat eski sultanın kumandanları ve onların emrinde olan köleler yeni sultanın kumandan ve kölelerine göre daha az güvenilir bir durumda idiler. Bunun için tahttaki değişiklik yüksek rütbeliler arasında bir değişiklik yapmayı gerektirirdi.

Kölelerin eğitimleri hakkında kesin bilgilere sahip değiliz. Her ne kadar Nizamü'l-Mülk köle eğitim sistemi hakkında bazı bilgiler vermekte ise de¹⁵⁸⁵ bunun bütün Gazne ordusundaki kölelere müteallik olduğunu söylemek zordur. Esasında sayıları yüzbinlere varan kölelerin böyle bir sistemle eğitildiklerini düşünmek de imkânsız gibi görünmektedir. Nizamü'l-Mülk'ün verdiği bilgilerin tavsiye veya ideal olmaktan öte bir tatbikat olduğu farzedilse bile bunun ancak sultanın hassa ordusu (gulaman-ı saray) için geçerli olması muhtemeldir.

Bir kölenin hangi üst makama yükselirse yükselsin, ne kadar servet ve mülk sahibi olursa olsun köle hukukuna göre efendisi tarafından azat edilmedikçe köle sayıldığı ve ölümü halinde şahsi köleleri dahil bütün servetinin efendisine intikal ettiği anlaşılmaktadır. Mahmud'un has kölelerinden olan ve

¹⁵⁸³Bayhakî, s. 252.

¹⁵⁸⁴Bosworth, Military Organization, s. 45.

¹⁵⁸⁵Siyasat-nâma, s. 134.

Mesud zamanında Merv vilayeti kendisine verilerek buranın şahneliğine tayin edilen Nuştekin-i Hasse Hadım'ın durumu buna güzel bir örnek teşkil etmektedir.¹⁵⁸⁶

Ölümü halinde İran asıllı hür ricalin (kalem ehlinin) kölelerinin de sultana intikal ettiği görülmektedir. Mahmud, Muhammed ve Mesud zamanlarında divan-ı risalet'in başkanlığını yapan Bū Naşr Muskān öldüğü zaman kölelerine Mesud tarafından el konulmuştu.¹⁵⁸⁷ Ancak şunu söylemek gerekir ki Bū Naşr Muskān hür bir kişi idi ve şahsi mülkü üzerinde tasarruf hakkı vardı. Onun daha hayatta iken kendi mülkünü¹⁵⁸⁸ ve sürülerini¹⁵⁸⁹ sattığına dair kesin bilgiler Tarih-i Beyhakî'de bulunmaktadır. Herhalde el konulan bu köleler ve mal, sultan tarafından hür devlet ricaline hayatlarıyla veya görev süreleri ile kayıtlı olmak üzere sadece kullanma hakkı verilmiş olan şeylerdi. Bu kişinin ölümü veya azli halinde bunlar tabiatıyla devlete yani sultana intikal ederdi.

Kölelerin genel bütünlüğü içinde özel bir grup vardı ki bunlar **gulaman-ı saray** diye adlandırılmakta olup sultanın hasse ordusunu oluşturmakta idiler. Her nekadar Bosworth bunların aynı zamanda **gulaman-ı has** veya **gulaman-i sultani** olarak adlandırılan kölelerle aynı olduğunu iddia ederse de¹⁵⁹⁰ bu iki tabirle vasfedilen kölelerin **gulaman-ı saray** içinden seçilmiş ve sultanın özel hizmeti ve muhafızlığıyla görevlendirilmiş¹⁵⁹¹ köleler oldukları anlaşılmaktadır.

¹⁵⁸⁶ Bayhakî, s. 517, 524-25.

¹⁵⁸⁷ a.g.e., s. 600.

¹⁵⁸⁸ a.g.e., s. 608-09.

¹⁵⁸⁹ a.g.e., s. 399.

¹⁵⁹⁰ Bosworth, Military Organization, s. 44.

¹⁵⁹¹ Bayhakî, s. 163, 288, 290, 395, 409, 410, 540, 567, 574, 620.

Nitekim gulaman-ı saray ile gulaman-ı has'ların kıyafetlerindeki bariz farklılıklar da bu fikri teyid edecek mahiyettedir.

Saray kölelerin yarısı iki dallı külâh, 10 miskallik (!) kemer, gümüş güzrlere, diğer yarısı ise dört dallı külâh, kemer, kılıç, okluk, yaylık gibi eşyalara sahip olup hepsi Şusteri ipeğinden elbiseler giyer ve ellerinde bir yay ve üç ok bulundururken¹⁵⁹² Has köleler iki dallı külâh, altın kemer, altın gürze sahip olup Seklâtun, Bağdadî ve İsfahanî elbiler giyerlerdi¹⁵⁹³. Hatta has kölelerin az bir kısmı mücevherlerle süslü kemer takarlardı.¹⁵⁹⁴

Kölelerin bu kıyafetleri genel kabul merasimleri dışında giyip giymediklerini bilemiyoruz. Fakat anlaşılan odur ki, saray köleleri yaptıkları işlere göre gruplanmış olup kıyafetleri onların ayırıcı özellikleri idi.

Başta sultan olmak üzere gerek askeri gerek mülki erkanın kendilerine ait köleleri, saraylarında bulunan **vusak** adı verilen koğuşlarda barındırdıkları anlaşılmaktadır.¹⁵⁹⁵ Sultanın has köleleri (gulaman-ı has) ise yine saray kompleksi içinde bulunan ve **saray-ı gulaman-ı has** adı verilen binada ikamet ederlerdi.¹⁵⁹⁶ Herhangi bir şekilde hiyanetleri sezilen veya biraz yaşlanan köleler sultan tarafından azad edilerek eyalet valiliklerine tayin edilen

¹⁵⁹²Bayhaki, s. 288.

¹⁵⁹³a.g.e., s. 288, 540.

¹⁵⁹⁴a.g.e., s. 288.

¹⁵⁹⁵a.g.e., s. 395, 495, 499.

¹⁵⁹⁶a.g.e., s. 270.

sipehsalarlara veya eyalet vezirlerine bağışlanmak suretiyle saraydan uzaklaştırılırlardı.¹⁵⁹⁷

Gulaman-ı saray orduda en etkili sınıf olup, gerek sultanın, gerekse bir kumandanın emrinde sefere iştirak ettiklerinde çoğunlukla ordunun merkezinde (kalb) savaşırlardı.¹⁵⁹⁸

Saray kölelerinin eğitimleri hakkında Tarih-i Beyhakî'de bilgiler bulamıyoruz. Bir iki istisna hariç kölelerin silsile-i meratibini de takip edemiyoruz. Ancak daha önce de söylendiği gibi Nizamü'l-Mülk'ün köle eğitim sistemi hakkında verdiği bilgiler saray köleleri için geçerli olabilir. Çünkü Devatdar, hazinedar, Ahur salar gibi görevlilerin ordu kumandanlıklarına kadar yükselmeleri Nizamü'l-Mülk'ün ifadeleriyle tıpatıp uyuşmasa bile Gazneliler için silsile-i meratibin olduğunu gösterir.

Muhtemelen tamamı Türk olan saray kölelerin sayısı hakkında Beyhakî genel olarak iki sayı verir. Ona göre 428/1037'ye kadar saray kölelerinin sayısı 4000 iken¹⁵⁹⁹ 430/1039'dan itibaren 6000'e yükselmiştir.¹⁶⁰⁰ Köle sayısındaki bu artışın Horasan'da giderek büyüyen Selçuklu tehlikesinden kaynaklanmış olduğu söylenebilir.

Gulaman-ı saray, **salar-ı gulaman**¹⁶⁰¹ veya **salar-ı gulaman-ı saray** adı verilen bir kumandanın emri altında idi. Salar-ı gulaman-ı saray Türk olup,

¹⁵⁹⁷ Bayhakî, s. 269-71, 282, 394.

¹⁵⁹⁸ a.g.e., s. 481, 482, 574, 603, 604, 621.

¹⁵⁹⁹ a.g.e., s. 288, 290, 374, 524.

¹⁶⁰⁰ a.g.e., s. 561, 568.

¹⁶⁰¹ a.g.e., s. 82, 287.

mevki itibariyle kılıç ehli arasında (ehl-i silah veya hudavendan-ı şemşir) hacib-i büzürkten sonra gelmekte idi. Sultanın başkanlık ettiği bütün istişari meclislere katılır¹⁶⁰² ve askeri konularda fikir beyan edebilirdi¹⁶⁰³. Hazerda kölelerin eğitimiyle meşgul olur¹⁶⁰⁴ onları her an sefere hazır bir halde bulundururdu¹⁶⁰⁵ ve bizzat ordu kumandanlığı yapabiliyordu.¹⁶⁰⁶

Emirlerin ve sipahsalarların sultanı takliden kendilerine ait köle birlikleri kurmalarına müsaade edilmiştir. Fakat güçlü casusluk sistemi sayesinde sıkı kontrole onların istiklallerinde etkili olacak sayıda köle edinmeleri engellenmiştir. Sadece Harezmi'nin asi valisi Harun'un ülkenin içinde bulunduğu karışık durumdan istifade ederek kendisini bağımsızlığa götürecektikinin kişilik gulam birliğini meydana getirmesine mani olunamamıştır.¹⁶⁰⁷

Kölelerin etnik menşei

Bizzat kendileri de köle menşeli olan Gazneliler, Türk, Arap, Kürt, Hind, Tacik ve Deylem gibi ırklara mensup askerler temin ederek çok uluslu bir güç meydana getirmişlerdi.¹⁶⁰⁸ Bu çok ulusluluk Nizamü'l-Mülk'e göre hizmette öne

¹⁶⁰²Bayhaki, s. 282, 287, 509, 530.

¹⁶⁰³a.g.e., s. 481-82.

¹⁶⁰⁴a.g.e., s. 436.

¹⁶⁰⁵a.g.e., s. 446.

¹⁶⁰⁶a.g.e., s. 483.

¹⁶⁰⁷a.g.e., s. 680-81.

¹⁶⁰⁸a.g.e., s. 8, 52-53, 237, 244, 257, 271, 288, 343, 354, 430, 497, 540, 624.

çıkmaq arzusuyla bir ulusa mensup askerin, diğər ulustan olanları denetlemesini sağladı.¹⁶⁰⁹

Çeşitli uluslardan müteşekkil olan bu askerler mensup oldukları ırkın veya bölgenin (Leşker-i Hind,¹⁶¹⁰ Leşker-i Kürd ve Arap,¹⁶¹¹ Leşker-i Horasan,¹⁶¹² Leşker-i Lahor¹⁶¹³ gibi) ya da şehrin (Belhî, Serahsî, Sekizî, Gazniçî¹⁶¹⁴ gibi) adıyla anıldıkları gibi aynı zamanda mensup oldukları hükümdar adıyla da anılabilirlerdi.¹⁶¹⁵

Türkler orduda temel teşkil etmiş olup genellikle her kademedeki kumandan bunların arasından çıkmıştır. İstisnaî durum olmakla beraber Hindli veya Arap asıllı bir kumandanın kendi ırklarından olan orduların maaşına (kumandanlığına) tayin edildikleri de vaki idi.¹⁶¹⁶

¹⁶⁰⁹Siyasat-nāma, s. 129.

¹⁶¹⁰Bayhaki, s. 52, 409, 494.

¹⁶¹¹a.g.e., s. 354.

¹⁶¹²a.g.e., s. 431, 518.

¹⁶¹³a.g.e., s. 270, 402.

¹⁶¹⁴a.g.e., s. 244, 281, 575.

¹⁶¹⁵a.g.e., s. 437.

¹⁶¹⁶a.g.e., s. 354, 409, 497.

Ordudaki Türk sayısı hakkında kesin bir rakam vermek mümkün değildir. Fakat büyük bir yekûn teşkil ettikleri ve genellikle süvari oldukları söylenebilir.¹⁶¹⁷

Gazneli ordusunda istihdam edilen Türklerin büyük bir kısmı daha önceden imparatorluk dahilindeki topraklara gelip yerleşmiş olan Türkler idi¹⁶¹⁸. Türklerin sadakat ve cesaretleri onların tercih edilmelerinde etkili olmuştu.

Ordudaki Hintlilerde vatan bağlarının olmaması ve sultana bağlılıkları sebebiyle çoğu zaman Türklere karşı bir denge unsuru teşkil etmişler ve Türklerden daha fazla güvenilir olmuşlardır. Nitekim Muhammedin kısa saltanatı sırasında başta saray köleleri olmak üzere diğer birliklerin Mesud tarafına geçmesine rağmen¹⁶¹⁹ Hind ordusu Muhammed'e sadık kalmıştır.

Gazne kuvvetleri içinde başka bir grup da Deylemî'ler idi. Bu sınıfın savaştaki fonksiyonunu bilemiyoruz. Ancak elli kadar Deylemî'nin sultanın sarayında bulunup onun muhafızlığını yaptıkları ve merasimlerde mücevherlerle süslü kalkan taşıdıkları anlaşılmaktadır¹⁶²⁰.

Araplar ve Kürtlere gelince, bu iki ırk genellikle tek bir güç olarak düşünülmüş ve aynı kumandanın emrine verilmiştir¹⁶²¹ 431/1040'daki Merv

¹⁶¹⁷ Bayhaki, s. 565.

¹⁶¹⁸ Bosworth, Military Organization, s. 54.

¹⁶¹⁹ Bayhaki, s. 82.

¹⁶²⁰ a.g.e., s. 288, 271, 524, 541.

¹⁶²¹ a.g.e., s. 497-98, 518.

seferinde bu ordu, öncü kuvvetlerini teşkil etmiştir.¹⁶²²

Mesud'un Gurgan seferinde (426/1035) Gurganlıların askeri gücünün tamamını teşkil eden 4000 Arap süvarisinin, kumandan (Mukaddem) ları ile birlikte Mesud'a iltihak ederek Gazne ordusuna alındıkları ve Tarih-i Beyhakî'nin yazıldığı yıllarda bunlardan geri kalanların halâ Gazne'de bulundukları Beyhakî tarafından zikredilmektedir.¹⁶²³

b) Vasaî Devletler: Vasallık şartlarından biri, metbu hükümdara istediği zaman ordu vermektir. Tarih-i Beyhakî'de vassalların bir sefer sırasında Gazne ordusuna ordu gönderdiklerine dair fazla bilgi yoktur. Bu durum muhtemelen Gazne ordusunun sayıca yeterli olmasından kaynaklanmakta idi.

424/1033'de Türkmenler intikam bahanesiyle Horasan'da karışıklıklar çıkarmış ve bu karışıklıkları bastırmak için Hacib-i büzürk Bilgetekin ve Horasan sipehsaları Ali Daye kumandasındaki ordular görevlendirilmişti. Bu olay sebebiyle Gurgan Emiri Bakālicār'dan Dihistana kuvvetli bir ordu göndermesi ve bir ribatta konaklayacak bu ordunun, yolları gözetim altında tutması istenmişti.¹⁶²⁴

Bu örnekten anlaşıldığı kadarıyla vassallar ancak sultanın ordu talebetmesi halinde Gazne ordusuna yardımcı oluyordu. Sultan talebetmeden orduya katılma mecburiyetleri yoktu.

c) Türkmenler: Hür Türkmenlerin Gazne ordusunda görev almaları ilk defa Mahmud zamanında olmuştur. Maverāü'n-nehr'de geçim sıkıntısı içinde bulunan Türkmenlerin ileri gelenleri, Mahmud'dan Horasan'a göçlerine

¹⁶²²Bayhakî, s. 603.

¹⁶²³a.g.e., s. 451.

¹⁶²⁴a.g.e., s. 372.

müsaade etmesi için ricada bulunmuşlar, istekleri kabul edilen Türkmenler bir süre sonra Horasan'da yağmaya başlayınca sultan tarafından Belhan-ı Kuh'a sürülmüşlerdi. Bir süre sonra ordunun sayısını artırmak maksadıyla tekrar geri getirilmişler ve liderleri Kızıl, Buka, Göktaş'ın emrinde bir takım hizmetlerde bulunmuşlardı. Mesud tahta çıkınca bu Türkmenler onun huzuruna gelerek bağlılıklarını bildirmişler, Mesud da onları hizmetine almıştı.¹⁶²⁵

Türkmenlerin Gazne ordusunda yaptıkları ilk önemli hizmet, Mekran'ın fethinde olmuştur. Mesud 422/1030'da Mekran bölgesinin hakimi olan İsa'nın yerine Mahmud zamanında Gazne sarayına sığınmış bulunan kardeşi Abu'l-Muasker'i geçirmek için oraya Hacib Camedar Yaruk-Toğmuş kumandasında bir ordu gönderdiği zaman Kızıl, Buka ve Göktaş emrindeki Türkmenleri de bu seferde görevlendirilmişti. Türkmenlerin gayreti sayesinde sefer amacına ulaşmış ve Mekran Gazne Devletine bağlanmıştı.¹⁶²⁶

Taş-ı Ferraş Irak sipehsalarlığına tayin edildiği zaman, Yağmur, Buka, Göktaş ve Kızıl'a mektuplar yazılarak Nişabur'a gelip Taş'a iltihak etmeleri ve kendilerine sipehsalar olarak tayin edilen Hacib Humartaş'ın emrine girmeleri istenmişti. Diğer taraftan Türkmenlerin hareketlerinden şüphelenildiği için Taş'a bu liderlerin tutuklanması için emir verilmişti. Vezir Türkmenlerin bir hacibin emrine verilmelerini uygun görmüş fakat onların tutuklanmalarının tehlikeli sonuçlar doğuracağını sultana arz etmişti. Buna rağmen sultan kararında ısrar etmişti. Ayrıca bir hacibin emrine verilmek de Türkmenleri incitmiş ve Gaznelilere karşı cephe almalarına sebep olmuştu.¹⁶²⁷

¹⁶²⁵ Bayhaki, s. 68-9.

¹⁶²⁶ a.g.e., s. 244.

¹⁶²⁷ a.g.e., s. 266.

Taş-ı Ferraş sultandan aldığı emir doğrultusunda Rey yolunda Yağmur ve Türkmenlerin ileri gelenlerinden elli kişiyi öldürmüştü. Bu davranış Belhan-ı Kuh'da bulunan diğer Türkmenlerin de Horasan'a gelerek karışıklıklar çıkarmalarına sebep olmuş, hatta durum ordudaki diğer Türkmenlere de sirayet etmiş ve sultanın aldığı bütün tedbirler etkisiz kalmıştı.¹⁶²⁸ Türkmenlere karşı takınılan bu muhalif durum ve alınan yersiz kararlar neticesinde nihayet Horasan Gaznelilerin elinden çıkmıştı.

Beyhakî'nin ifadelerine göre bu Türkmenler 4000 atlı idi ve muhtemelen müslüman değillerdi.¹⁶²⁹

Selçuklu Türkmenleri de değişik zamanlarda Mesud'a müracaat ederek onun ordusunda görev almayı istemişler¹⁶³⁰ fakat bu istekleri Mesud tarafından olumlu karşılanmamıştı. Şunu da söylemek gerekir ki Selçuklular Müstakil bir devlet kurma arzusunda idiler, onların bu tarzdaki siyasetleri sadece zaman kazanmak için idi, ve bu hal Gaznelilerce biliniyordu.

4.2) Bölge Kuvvetleri ve Gaziler: Seferberlik anında ordunun savaşan insan unsuru sadece kölelerden müteşekkil düzenli ordu ve vassal devletlerin gönderdikleri askerler değildi. Belirli seferlerde harp sahasına yakın bölgelerden toplanan piyadeler de yekûn teşkil ediyordu. Bölgedeki yetkili kişiler vasıtasıyla toplanan bu piyadeler şehirlerinin adıyla bilinirdi.¹⁶³¹

¹⁶²⁸ Bayhakî, s. 372, 397, 399.

¹⁶²⁹ a.g.e., s. 372, 399.

¹⁶³⁰ a.g.e., s. 471, 505.

¹⁶³¹ a.g.e., s. 244, 281, 430, 575.

Bunlara ilaveten özellikle Müslüman olmayan topraklara karşı düzenlenen seferlere civardaki şehir ve bölgelerden çok sayıda gazi adı verilen gönüllülerin katıldığı anlaşılmaktadır.

Savaşlarda gönüllü birliklerden faydalanma sadece Gaznelilere has bir özellik değildi. Ancak bu unsuru en iyi bir şekilde değerlendirme dehası Mahmud'a aittir. "Mahmud orta şark'ta cemiyet için zararlı ve işsiz kütleleri yabancı diyarlar üzerine atmak suretiyle hem imparatorluğunu sükûna kavuşturmuş, hem de onlara servet yollarını açmıştır."¹⁶³²

Gaziler diğer köle askerler gibi maaşlı (bisteganili) olmayıp yalnız ganimetlerden hisse alırlardı. Hindistan gibi zengin bir bölgeye yapılan seferlerde bu ganimet payının pek yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

Tarih-i Beyhakî'de Mesud zamanında Gazilerin Lahor'daki özel bir ordugâhda bulundukları net bir şekilde ifade edilmekle beraber¹⁶³³ Gazilerin Hint seferleri dışındaki seferlere katılıp katılmadıkları hususunda bir bilgi verilmemektedir. Yalnız Dandenekan seferinde, gazilerin kumandanı bulunan Abdullah Karatekin'in Mesud ile birlikte savaşa iştirak ettiğini görüyoruz.¹⁶³⁴

Gaziler, **Salar-ı gaziyan** diye adlandırılan Türk asıllı bir kumandanın emri altında idiler.¹⁶³⁵ Bu kumandan bütün ülke gazilerine mi kumandanlık ediyordu yoksa her vilayetin bir kumandanı mı vardı? Bu hususta kesin bir yargıda bulunmak zordur. Fakat bir münasebetle **salar-ı gaziyan-ı Gaznin'den**

¹⁶³²[. Kafesoğlu, md. Sultan Mahmud, I.A., VII, 182.

¹⁶³³Bayhakî, s. 401-02, 639.

¹⁶³⁴a.g.e., s. 626.

¹⁶³⁵a.g.e., s. 23, 531, 626, 639.

bahsedilmesi¹⁶³⁶ her vilayetin gazilerinin kendi kumandanı olduğu fikrini uyandırmaktadır.

Bütün bu kuvvetler yanında ahalinin önemine de temas etmek gerekir. Topraklarını müdafaa etmek için düşman saldırılarına karşı koyan ahali, düzenli bir ordunun yanında veya ordu kumandanının emrinde iş gördükleri zaman faydalı olmuşlardır. 421/1030 yılında Mesud'un Rey'den ayrılmasını fırsat bilen Büveyhiler Rey'i muhasara etmişler ve Şahne Hasan Süleyman'ın emriyle hareket eden ahali şehrin geri alınışında önemli rol oynamıştı.¹⁶³⁷ Aynı şekilde 425/1034'de Tus'luların Nişabur'u işgali, Ahmet Ali Nuşteki'nin planıyla hareket eden şehir ahali sayesinde önlenmişti.¹⁶³⁸

¹⁶³⁶ Bayhaki, s. 254.

¹⁶³⁷ a.g.e., s. 41-3.

¹⁶³⁸ a.g.e., s. 426-29.

2. Teşkilât

Orduların harp sahalarındaki başarılarının savaş tarzına göre tanzim edildiği malumdur.

Gaznelilere çağdaş olan İslâm devletlerinde Türk ve Sasanî tarzı diye adlandırılan iki savaş sisteminin hakim olduğu görülmektedir. Türk sistemine *cevk*¹⁶³⁹ (birlik, bölük, grup) savaş tarzı adı verilmektedir. *Kalb* (Merkez), *meymene* (sağ kanat), *meysere* (sol kanat), *mukaddem*, *talâye* veya *talîa* (öncü kuvvetler), *saka* veya *mayedar* (arda kuvvetler) olarak tertip edilen Sasanî sistemine belli bir ad verilmediği iddiasına¹⁶⁴⁰ rağmen, Beyhakîce bu sistemin *tabîye* olarak adlandırıldığı görülmektedir.¹⁶⁴¹

Gaznelilerin daha ziyade Sasanî sistemine itibar ettikleri söylenebilir.¹⁶⁴² Buna göre ordudaki baş kumandan (sultan, emir, sipehsalar) saray köleleriyle merkezde bulunur ve orduyu buradan idare edirdi. Merkezdeki kuvvetlerin görevi kanatlardan birinde bir bozgunluk zuhur ettiği zaman onları takviye etmekti. Kanatlardaki kuvvetler etkisiz hale geldikleri zaman merkez savaşa girerdi.

Sultanın iştirak ettiği seferlerde, ordunun sağ kanadının idaresi *Horasan sipahsalarına*, sol kanadın idaresi ise *hacib-i büzürk'e* verilirdi. Kanatların görevi muhtemelen düşman kuvvetlerini daire şeklinde bir kısıpaca alarak imha etmekti.

¹⁶³⁹Cevk, Bayhakî'de *Fevc* olarak zikredilmektedir. (Bayhakî, s. 493, 537, 547, 568, 588, 651, 657).

¹⁶⁴⁰Köymen, Selçuklu Askerî Teşkilâtı, s. 37.

¹⁶⁴¹Bayhakî, s. 485.

¹⁶⁴²a.g.e., s. 428, 483, 485, 573, 632.

Saka veya ardıcı kuvvetler, ordunun malzemelerinin düşmanın eline geçmesini engellemek ve savaştan kaçanları yakalamakla görevlendirilmiş idiler.¹⁶⁴³

Öncü kuvvetlerinin görevleri keşif yapmak, sefer güzergâhında emniyeti sağlamak ve gerektiği zaman düşmanın öncü kuvvetleriyle çarpışmak idi.¹⁶⁴⁴ Arap süvarilerin kabiliyetleri sebebiyle öncü ve baskın kuvvet olarak tercih edildikleri anlaşıyor.¹⁶⁴⁵ Zikredilen bu sistem yanında Gazneliler, Turan taktiği olarak ifade edilen ve aslı sahte ricate dayanan¹⁶⁴⁶ sistemi de uygulamışlardır. Nitekim Ahmed Ali Nuştekin 425/1034'de Nişabur'u işgal eden Tustuluları bu sistem sayesinde yenmişti.¹⁶⁴⁷ Yine Hacib Camedar Yaruk Toğmuş da Mekran'ı bu taktikle fethetmişti.¹⁶⁴⁸

Gazneli ordusundaki birliklerin sayısı hakkında Beyhakî Tarihi'nde kesin bilgiler yoktur. Diğer Muasır Müellifler de konuya açıklık getirmemişlerdir. Sadece kaynağımızda zikredilen "on kölelik bir vusak" ibaresinden¹⁶⁴⁹ hareket ederek birliklerin 10'lu sisteme göre teşkil edilmiş olduğu söylenilebilir.

¹⁶⁴³ Bayhakî, s. 346-47, 573, 633.

¹⁶⁴⁴ a.g.e., s. 345, 588, 606, 612.

¹⁶⁴⁵ a.g.e., s. 678.

¹⁶⁴⁶ Genç, Karahanlı Devlet Teşkilâtı, s. 309.

¹⁶⁴⁷ Bayhakî, s. 426-29.

¹⁶⁴⁸ a.g.e., s. 244.

¹⁶⁴⁹ a.g.e., s. 353.

a) Muharip Sınıflar:

Muharip sınıflar atlı ve yaya olmak üzere başlıca iki sınıftan oluşmakta idi. Tarih-i Beyhakî'de **Sevar** ve **piyade** olarak adlandırılan bu sınıfların sayı yönünden birbirine oranını bilemiyoruz. Fakat meydan savaşlarında süvarilerin piyadelere göre sayıca fazlalığı dikkat çekmektedir.

426/1035'de Türkmenleri Horasan'dan çıkarmak sebebiyle görevlendirilen Hacib Beydoğdu'nun ordusu 15.000 süvari ve 2000 saray kölesinden müteşekkildi.¹⁶⁵⁰ Yine aynı yıl Mesud Gurgan seferine çıktığı zaman emrinde 1500 köle ve 8000 süvari bulunmakta idi.¹⁶⁵¹ Ordudaki süvarilerin sayıca fazlalığı onların hareket kabiliyetinden kaynaklanmakta idi.

Sultanın daimi bir süvari gücü vardı. Türk ve Hindlilerden oluşan bu birlik **sevar-i sultanî sevar-i dergâhî** veya **sevaran-ı dergâhî** olarak adlandırılmakta idi.¹⁶⁵² Beyhakî Sevar-ı Sultanî'nin sayısı hakkında en fazlası 4000 olmak üzere¹⁶⁵³ muhtelif sayılar vermekte ise de gerçekte bu sayının daha yüksek rakamlara ulaştığı muhtemeldi.

Süvariler de kendi aralarında tek atlı (**yek Sevoregan**) ve çift atlı (**du esbe**) olmak üzere iki gruba ayrılmışlardı. Tek atlı Süvariler Meydan savaşında en etkili sınıf olup¹⁶⁵⁴ onların gerektiği ekilde gayret göstermemesi savaşın

¹⁶⁵⁰Bayhakî, s. 481.

¹⁶⁵¹a.g.e., s. 456.

¹⁶⁵²a.g.e., s. 69, 409, 452.

¹⁶⁵³a.g.e., s. 69, 342.

¹⁶⁵⁴a.g.e., s. 517.

kaybedilmesine sebebiyet verirdi.¹⁶⁵⁵ İki atlı süvariler hakkında teferruatlı bilgiler yoktur. Sadece, bu grubun ulaştırma (haber iletme) sınıfı olduğu söylenebilir.¹⁶⁵⁶

Beyhakî Piyadegan-ı kalat diye bir başka piyade grubundan da bahsetmektedir¹⁶⁵⁷ ki muhtemelen bu piyadeler terkipten de anlaşılacağı gibi kale müdafası ile görevli idi.

Ordu mensuplarının kullandıkları silahlara göre ihtisas sınıflarına ayrılıp aydılmadıklarını kesin olarak bilemiyoruz. Ancak **siperkeşan** (kalkancılar) diye adlandırılan bir sınıfın varlığından bahsedilmektedir.¹⁶⁵⁸ Ayrıca **errade endaz** (Topçu, Mancınıkçı) olarak vasfedilen bir kişi¹⁶⁵⁹ sebebiyle de orduda ağır silahları kullanan bir sınıfın varlığı muhtemel gibidir.

b) Gayri Muharip Sınıflar:

Daha önce de bahsedildiği gibi sultanın sefere çıkması durumunda bütün devlet teşkilâtı da beraberinde bulunurdu. Bu sebeple saray ve hükümet teşkilâtında zikredilen pek çok görevli ordunun gayri muharip kısmını oluştururdu.

¹⁶⁵⁵ Bayhakî, s. 620.

¹⁶⁵⁶ a.g.e., s. 457, 674.

¹⁶⁵⁷ a.g.e., s. 241, 646.

¹⁶⁵⁸ a.g.e., s. 228, 281.

¹⁶⁵⁹ a.g.e., s. 466.

Bunlar yanında bir de sadece sefer için görevlendirilen ve genellikle sultanın iştirak etmediği seferlerdeki orduda görev alan ve ordunun idari işlerini yürüten bir sınıf var ki bu sınıfın mensuplarını şöyle sıralamak mümkündür.

1° Kedhuda-yı Leşker: Sefer sırasında ordunun gayri nizami işleriyle meşgul olan görevlidir.¹⁶⁶⁰

Sefere çıkan her orduya bir **kedhüda-yı Leşker** tayin edilirdi.¹⁶⁶¹ Devrin şartlarına görev ordunun seferleri aylarca sürebilirdi. Bu sebeple kedhüda-yı Leşker merkezden uzakta bulunan ordunun her türlü ihtiyacını tedarik etmek, maaşlarını ödemek, harpte başarı gösterenleri mükafatlandırmak gibi işlerle ilgilenmek üzere sultan tarafından tayin edilirdi.¹⁶⁶²

Kalem ehli arasından seçilen bu sivil görevli eyalet veziri derecesinde idi. Hatta eyaletlere tayin edilen kedhüdalar da kedhüda-yı Leşker olarak adlandırılırdı.¹⁶⁶³

2° Sahib-i berid-i Leşker: Sefere çıkan ordunun davranışları, savaşın seyri, ganimetlerin paylaşılması gibi durumlardan sultanı haberdar etmek için, sefere çıkan orduyla beraber gönderilirdi.¹⁶⁶⁴

¹⁶⁶⁰ Anvari, İstifalâh, 259.

¹⁶⁶¹ Bayhaki, s. 339, 430, 441, 469, 474, 498, 535.

¹⁶⁶² a.g.e., s. 430, 483.

¹⁶⁶³ a.g.e., s. 361.

¹⁶⁶⁴ a.g.e., s. 273, 342-43, 402, 404, 440, 454.

3° Hakim-i Leşker: Hasan Enveri'ye göre terkipteki hakim kelimesi kâdının müteradifi olarak kullanılmıştır.¹⁶⁶⁵ Bu itibarla hakim-i leşker'in ordunun şer'i mes'elelerini halletmekle görevli olan kişi olduğu söylenebilir.

Hakim-i Leşker'in orduyla beraber sefere katıldığı, savaş esnasında ölen ordu mensuplarına ait dini vecibeleri yerine getirdiği¹⁶⁶⁶ ve sefere katılmadığı zamanlarda ise şer'i mahkemelerin tabii üyesi olduğu¹⁶⁶⁷ ayrıca vakıflarla da ilgili bulunduğu¹⁶⁶⁸ anlaşılmaktadır.

4° Pasban-ı Leşker: Tarih-i Beyhakî'de bu adla anılan bir görevliye işaret edilmekle beraber¹⁶⁶⁹ görevinin mahiyeti hakkında bilgi verilmemiştir. Muhtemelen ordunun ağırlıkları veya sultanın çadır ve hargâhını muhafaza ile görevlidir.¹⁶⁷⁰ Şunu da söylemek gerekir ki bizzat sultanın baş komutan olduğu seferlerde bu görevler, sultanın beraberinde sefere katılan merkezi idaredeki görevliler (divan mensupları) tarafından ifa ediliyordu.

Yukarıda zikredilen idari sınıftan başka, bir sınıfın daha var olduğu anlaşılmaktadır ki bugünkü tabirle istihkam sınıfı olarak adlandırabileceğimiz bu sınıf, Tarih-i Beyhakî'de Haşer olarak geçmektedir.

¹⁶⁶⁵ Bayhakî, s. 198.

¹⁶⁶⁶ a.g.e., s. 351-52.

¹⁶⁶⁷ a.g.e., s. 183, 185.

¹⁶⁶⁸ a.g.e., s. 256.

¹⁶⁶⁹ a.g.e., s. 452.

¹⁶⁷⁰ Anvarî, İstilahât, s. 137-38.

Divan-ı risalette kayıtları bulunan bu sınıfın mensupları ihtiyaç hissedildikçe göreve çağırılırlardı. Ordunun sevki için gerekli köprüleri kurmak,¹⁶⁷¹ kar sebebiyle kapanan yolları açmak¹⁶⁷² gibi işler yanında, sürekli avlarında hayvanları sürmek¹⁶⁷³ ve saray inşaatlarında çalışmakla¹⁶⁷⁴ da görevlendirilirler ve muhtemelen yaptıkları işe görev ücret alırlardı.

- c) **Rütbe ve Dereceler:** Beyhakî'nin ifadelerine dayanarak Gazne ordusundaki kumandanların rütbe ve dereceleri hakkında kesin ifadeler kullanmak zordur. Konu ile ilgili olarak önceden yapılmış olan çalışmalardaki bilgiler de maalesef sahih değildir.

Meselâ, Muhammed Nazım, Gazne ordusunun komuta zincirini şu şekilde vermektedir. "En küçük rütbe **hayltaş** olup muhtemelen 10 süvarinin kumandanıdır. Bunun üstündeki rütbeler, 100 kişilik süvari birliğinin kumandanı **Kaid**, 500 süvarinin kumandanı **Serhenk** ve ordu kumandanı olan **Hacib**dir."¹⁶⁷⁵

Halbuki Beyhakî'nin ifadelerinden anladığımız kadarı ile ordudaki en alt rütbe, 10 kölelik bir visak'ın¹⁶⁷⁶ başı olan ve muhtemelen **ser-i visak** olarak adlandırılan¹⁶⁷⁷ rütbe idi.

¹⁶⁷¹ Bayhakî, s. 563.

¹⁶⁷² a.g.e., s. 534.

¹⁶⁷³ a.g.e., s. 273.

¹⁶⁷⁴ a.g.e., s. 500.

¹⁶⁷⁵ Nazım, Sultan Mahmud, s. 141.

¹⁶⁷⁶ Bayhakî, s. 353.

¹⁶⁷⁷ a.g.e., s. 133.

Bundan sonraki rütbe muhtemelen **serhenk** olmalıdır. Bir ordudaki serhenklerle ordu sayısını oranladığımız zaman genellikle karşımıza 100 sayısı çıkmaktadır. Meselâ 422/1031 yılında Belh'e gelen Halife'nin elçisi Süleyman 3 Hacib, 10 Serhenk ve 1000 kişilik bir birlikle karşılanmıştı.¹⁶⁷⁸ Bu ve benzeri örneklere istinaden serheng'in 100 kişilik süvari birliğine kumanda ettiği söylenebilir.

Serhenkler ihtiyaç hissedildiği zaman İstişari meclislere çağırılır¹⁶⁷⁹ ve özel meclislere katılırlardı.¹⁶⁸⁰

Ayrıca **serheng-i sultani** veya **serheng-i sarayi** diye adlandırılan ve sayı itibariyle 50 civarında olan bir grubun varlığından da söz edilmektedir.¹⁶⁸¹

Serhenklerin altın ve gümüş kemerli olmaları¹⁶⁸² muhtemelen aralarındaki rütbe farkından kaynaklanmaktadır.

Beyhakî'nin ifadelerinden anladığımız kadariyle kalelerde de serhenkler bulunurdu ve bunlar da görev yaptıkları yere nisbetle **serhengan-ı kalat** diye adlandırılırlardı.¹⁶⁸³

¹⁶⁷⁸ Bayhakî, s. 287; Diğer örnekler için bk. a.g.e., s.393, 394, 404.

¹⁶⁷⁹ a.g.e., s. 481.

¹⁶⁸⁰ a.g.e., s. 274.

¹⁶⁸¹ a.g.e., s. 69, 229, 271, 619.

¹⁶⁸² a.g.e., s. 281.

¹⁶⁸³ a.g.e., s. 241, 566.

Harezmsah Altıntaş'ın öldürtölme girişimiyle alâkalı olarak anlatılan olayda sık sık **Kaid Mençûk** adlı bir kumandandan bahsedilmekte¹⁶⁸⁴ ise de buradaki **Kaid**'in bir rütbeden ziyade isim olduğu söylenebilir. Muhammed Nazim tarafından rütbe olarak yorumlanmasına rağmen bu kelimenin rütbe olduğuna dair kaynağımızda herhangi bir bilgiye tesadüf etmek mümkün değildir.

Serhenk'ten sonraki rütbe muhtemelen hacib olmalıdır. Yine Beyhakî'nin ifadelerine izafeten hacib'in en az 250 kişiye kumanda ettiği söylenebilir. Yukarıda da zikredilen Halife'nin elçisi Süleymân'ın karşılanması için görevlendirilen 1000 kişilik birliğe 10 serhenk ve 3 Hacib'in kumanda etmesi¹⁶⁸⁵ ve ayrıca Vezir Ahmed 'Abd al-Şamad'in çıkan karışıklıkları bastırmak için Toharistan'a 1000 kişilik süvari birliği, 10 serhenk ve 4 hacible gitmesi¹⁶⁸⁶ bu fikri teyid eder niteliktedir.

Nihayet en üst rütbe olarak da **Salar** ve **Sipehsalar** geçmektedir. Beyhakî'de Sipahsalarlar zaman zaman salar olarak vasfedilmekle beraber salarlar için sipehsalar teriminin kullanılmaması dikkat çekmektedir. Sipehsalar idari teşkilat bölümünde de bahsedildiği gibi eyaletler (veya büyük vilayetler)deki en yüksek askerî yetkili idiler. Bu itibarla, doğal olarak eyalet ordusu kumandanı mevkiinde bulunuyorlardı.

Sefer durumunda, bölgesinde baş kumandan mevkiinde olan sipehsaların emri altındaki ordu kumandanlarının **salar** olarak adlandırıldığı¹⁶⁸⁷

¹⁶⁸⁴Bayhakî, s. 317, 320-24, 330-32.

¹⁶⁸⁵a.g.e., s. 287.

¹⁶⁸⁶a.g.e., s. 404.

¹⁶⁸⁷a.g.e., s. 339.

ayrıca bölge veya şehirlerdeki en üst askeri yetkililere de **salar** denildiği anlaşılmaktadır.¹⁶⁸⁸

Sipahsalar ve salarların emri altında kaç kişilik bir ordu bulunduğu hakkında fikir beyan etmek güçtür. Bununla beraber eyaletin büyüklüğüne ve özellikle hazer ve sefer durumuna göre bu kuvvetlerin sayıca farklılıklar gösterdiği söylenebilir.

Dandenekan savaşından sonra Selçuklu Çağrı Bey'in Belh'e girerek Belh valisi Hacib Altıntekin'den kendisine itaat etmesini istemesi üzerine Gazne'den yardım istenmiş bu sebeple Mesud Hacib Altıntaş'ı 1000 kişilik bir süvari kuvvetinin saları olarak Belh'e göndermişti.¹⁶⁸⁹ 426/1035 yılında Türkmenler'in Nesa ve Feraveyi Gazne Sultanından istemesi sebebiyle çok kızan Mesud 10 saların emrindeki 15.000 süvari ve 2000 saray kölesinden müteşekkil kuvvetli Salar-ı Gulaman-ı saray Hacib Beydoğdu'nun kumandasında Nesa'ya sevkettirmişti.¹⁶⁹⁰ Yine Buhara hakimi Ali Tekin ile harbetmek üzere görevlendirilen Harzemşah Altuntaş'a yardım maksadıyla Ahûrsâlar Pîrî ve Bektekin Çevganî gibi iki saların emrinde 15.000 kişilik bir ordu görevlendirilmişti.¹⁶⁹¹ 429/1038'de Purtekin (Böritekin)'in Gazneli toprakları üzerindeki halka zarar vermesi sebebiyle Horasan Sipahsalar'ı Ali Daye 10.000 kişilik bir kuvvetle Huttelan'a gitmişti.¹⁶⁹²

¹⁶⁸⁸ Bayhaki, s. 552-54.

¹⁶⁸⁹ a.g.e., s. 644.

¹⁶⁹⁰ a.g.e., s. 481-82.

¹⁶⁹¹ a.g.e., s. 342.

¹⁶⁹² a.g.e., s. 559.

Sayıları çoğaltılabilecek bu tür örneklerden şu anlaşılıyor ki salarların emrinde en az 1000 kişi olmak üzere muhtelif sayılarda kuvvetler vardı. Sipehsalarların emrindeki kuvvetler ise 10.000 leri bulabiliyordu.

Sultan tabii olarak Gazneli ordusunun baş kumandanı olup önemli savaşlarda bizzat komutayı ele almıştır. Mahmud zamanında sultandan sonra en yüksek komutan **Horasan sipehsaları** idi. Onun ve oğlu Muhammed'in saltanatlarında bu görevi Mahmud'un kardeşleri Nasr ve Yusuf üstlenmişlerdi.¹⁶⁹³

Mesud zamanında Horasan sipahsaları yanında **hacib-i büzürk** ve **salar-ı gulaman-ı saray**'ın da baş kumandanlık mevkiinde bulundukları anlaşılmaktadır.¹⁶⁹⁴

Beyhakî Tarihi'nde Sipehsalar karşılığı olarak sadece bir yerde **sahibü'l-ceyş** terkihi de kullanılmıştır.¹⁶⁹⁵ Ordu kumandanı manasını taşıyan bu terkihin müteradifi, Oğuz Yabgu Devleti ve Karahanlılarda **subaşı** idi.¹⁶⁹⁶ Kaynağımızda subaşı olarak bir tabire tesadüf edilmekte ise de¹⁶⁹⁷ bunun da rütbe olmayıp bir isim veya ünvan olduğunu söylemek mümkündür.

Beyhakîde ordu kumandanı olan salarlardan başka iki salardan daha bahsedilmektedir ki bunlardan ilki **salar-ı hac** veya **salar-ı haciyandır**. Verilen bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Hac farizasını yerine getirecek kafilelere

¹⁶⁹³ Bayhakî, s. 130, 244.

¹⁶⁹⁴ a.g.e., s. 481-82, 498.

¹⁶⁹⁵ a.g.e., s. 231.

¹⁶⁹⁶ Sümer, Oğuzlar, s. 53; Genç, Karahanlı Devlet Teşkilatı, s. 318-19.

¹⁶⁹⁷ Bayhakî, s. 498.

refakat etmekle görevlendirilen bu kişinin rütbesi askeri değildi. Zaten kendisine sultan tarafından hâce muhatabasının verilmesi ve kalem ehlinin ünvanı olan Hacı ünvanıyla zikredilmesi¹⁶⁹⁸ bunu göstermektedir. Salar-ı Aleviyan olarak bahsi geçen¹⁶⁹⁹ saların görevinin mahiyeti hakkında ise, müellifimizin ifadelerine dayanarak bir bilgi vermek mümkün değildir.

Gazne ordusunda bu rütbelerden başka rütbelerin olup olmadığı hususunda kaynağımızın ifadelerinden bir netice çıkarmak mümkün değildir. Ancak üzerinde durulması gereken iki tabir vardır ki bunların rütbe veya sınıf olduğu araştırma konusudur.

Şu kadarı söylenebilir ki bu tabirlerden birisi olan Hayltaş Muhammed Nazim tarafından 10 kişilik süvari birliğinin komutanı olarak gösterilmekle¹⁷⁰⁰ beraber Tarih-i Beyhakî'de bu tabirin rütbe olduğuna dair bir işaret yoktur. Daha ziyade bir sınıf veya bir makama hasredilmiş bir tabir gibi görünmektedir. Hayltaşların iyi binici olmaları sebebiyle öncelikle haberci olarak kullanıldıkları anlaşılmaktadır.¹⁷⁰¹

Bu sınıfın kaç süvariden oluştuğunu söylemek mümkün değilse de en az 500 kişilik bir birlik oldukları ve söylendiği gibi binicilikteki maharetleri sebebiyle daha ziyade öncü birliği olarak tercih edildikleri ve bu durumlarda bir hacibin kumandasında bulundukları¹⁷⁰² söylenebilir.

¹⁶⁹⁸ Bayhakî, s. 357, 669.

¹⁶⁹⁹ a.g.e., s. 23.

¹⁷⁰⁰ Nazim, Sultan Mahmud, s. 141. Büyük Selçuklu Devleti'nde hayltaş (Hayl başı) 20 ilâ 25 kişilik bir kuvvetin kumandanı olarak gösterilmektedir (Köymen, Selçuklu Askerî Teşkilâtı, s. 41).

¹⁷⁰¹ Bayhakî, s. 4, 6, 7, 37, 51, 122, 123, 124, 125, 273, 372, 367, 368, 406, 511, 512, 589, 590.

¹⁷⁰² a.g.e., s. 568, 603, 604.

Hayltaşlar orduda imtiyazlı bir sınıf olup, Ramazan ve bayramlar münasebetiyle tertiplenen ziyafetlere katılırlardı.¹⁷⁰³ Bu ziyafetlerde serhenklerle aynı sofraya oturmaları onların rütbe itibariyle serhenklerle müsavi olduğunu göstermektedir.¹⁷⁰⁴

Tabirlerden ikincisi olan **nakib** ise ordunun bir bölük veya bir birliğinin hazırlanmasından sorumlu olan kişidir.¹⁷⁰⁵ ki buna göre nakibin de bir rütbe değil bir makam olduğu söylenebilir. Beyhak  her bölüğün (veya her milletten oluşan askerin) nakibinin varlığına işaret etmekle beraber¹⁷⁰⁶ özellikle Hintlilerden oluşan birliklerin nakibleri için **nakib-i Hindu** veya **nakiban-ı Hinduvan** tabirlerini kullanılır.¹⁷⁰⁷ Ayrıca Hayltaşların nakibinden bahsedilir. Bu makamın emirlerin hacib-i b z rlerinden daha aşağı bir makam olduğu ve bil hare orduda salarlık makamına kadar y kselebildikleri görülmektedir.¹⁷⁰⁸

Yukarıda da zikredildiği gibi nakiblerin görevi birlik veya bölükleri hazırlamak olmakla beraber, Beyhak 'nin ifadelerinden anladığımız kadarıyla daha ziyade harb veya ordunun arzı esnasında ordu kumandanının emirlerini birliklere tebliğ etmekle mükellef idiler.¹⁷⁰⁹

¹⁷⁰³Bayhak , s. 271.

¹⁷⁰⁴a.g.e., s. 274.

¹⁷⁰⁵Anvar , Istilahat, s. 139.

¹⁷⁰⁶Bayhak , s. 8.

¹⁷⁰⁷a.g.e., s. 251, 228.

¹⁷⁰⁸a.g.e., s. 615.

¹⁷⁰⁹a.g.e., s. 37, 346, 351, 352, 569, 574.

Haciblikten daha aşağı olan nakiblik (nikabet) makamı, hayltaşlıkla aynı mertebededir.¹⁷¹⁰

ç) **Orduda ücret sistemi:** İlk devir Gaznelileri, orduda kendilerine ait ücret sistemini kullanmışlardır. Muasırları olan diğer Müslüman devletlerinin yaptığı gibi askere ikta vermek yerine belli aralıklarla hazineden aylık vermeyi tercih etmişlerdir. **Bisteganî**¹⁷¹¹ olarak adlandırılan bu sistem sayesinde ordu daima her iş için hazır bir halde bulunmuş ve olumlu neticeler alınmıştır.¹⁷¹²

Ordunun toplanması ve dahili teşkilâtı gibi ödemeleri de **divan-ı arz** tarafından yapılmıştır.¹⁷¹³ Beyhakî'nin kayıtlarından anlaşıldığı kadarı ile bürokratik sivilere hatta şairlere aylık (**müşahare**)ler verilmesine rađmen¹⁷¹⁴ orduya daha uzun aralıklarla ödemeler tercih edilmiştir. Kaynaklara göre yılda dört defa olarak ödenen bu ücretin¹⁷¹⁵ Gaznelilerde olağanüstü durumlarda yıllık ve peşin olarak ödendiği anlaşılmaktadır. Muhammedin tevkif edilip Mesud'un tahta çıkışı kesinleştikten sonra Mesud'un ilk işi, Mekran'a yapılacak sefer için ordunun bisteganîlerinin ödenip ödenmediğini öğrenmek olmuştur. 421/1030 senesine ait bisteganîlerin tamamının ödendiğini ve askerin sefer

¹⁷¹⁰Bayhakî, s. 112, 271.

¹⁷¹¹Bisteganî için bk. Anvarî, *Istilahât*, s. 79-82.

¹⁷¹²Siyasat-nāma, s. 127.

¹⁷¹³bk. Bu çalışmada, *divan-ı arz*, s. 275.

¹⁷¹⁴Bayhakî, s. 146, 611.

¹⁷¹⁵Anvarî, *Istilahât*, s. 79.

hususunda bunu bahane edemeyeceğini öğrenmek Mesud'un tatmin olmasını sağlamıştır.¹⁷¹⁶

Ülkenin batı bölgesine yapılan seferlerde ödemeler genellikle **Horasan sahib divanı** tarafından Nişabur hazinesinden yapılmıştır.¹⁷¹⁷ Kirman seferi esnasında askerin maaşının Kirman gelirlerinden ödenmesi bir istisna gibi görünmektedir.¹⁷¹⁸ Harezm gibi uzak bölgeler söz konusu olduğu zaman ödeme ve birliklerin techizi işi oranın kumandanı veya valisi aracılığı ile Gazne'deki merkezî hazineden yapılmıştır.¹⁷¹⁹

Kaynağımızda askerin bistegani sistemiyle ücret aldığı kesin olarak ifade edilmekle beraber bu ücretin miktarı hakkında bilgiler verilmez. Fakat bazı üst rütbeli kumandanların mal varlığına bakarak ödenen miktarın oldukça yüksek olduğu ve muhtemelen rütbelere göre tesbit edildiği söylenebilir.

Beyhakî Tarihi'nde zaman zaman asker ücretlerinden kesintiler yapıldığına dair bilgiler verilmekte ve bunun asker üzerinde olumsuz tesirler yaptığından söz edilmektedir.¹⁷²⁰

Ordu mensuplarının gelir kaynağı sadece bisteganîleri değildi. Çeşitli vesilelerle özellikle cülûs sebebiyle **mal-î biat** ve **mal-i sılat** adı verilen bahşişler de önemli bir yekûn tutmakta idi. Öyleki bir sultanın ödediği bu türden bahşişler onun halefi tarafından ordunun bir yıllık maaşına mahsub sayılabilirdi.

¹⁷¹⁶Bayhakî, s. 59. Bu hususta diğer örnekler için bk. a.g.e., s. 394, 537, 549, 644.

¹⁷¹⁷a.g.e., s. 266.

¹⁷¹⁸a.g.e., s. 430.

¹⁷¹⁹a.g.e., s. 679; Siyasat-nâma, s. 272-74.

¹⁷²⁰Bayhakî, s. 487.

Bu ödemeler yanında askerin savaşlarda elde ettiği ganimetler de kendileri için önemli gelir kaynağı idi.¹⁷²¹

d) **Gazne ordusunun sayısı:** Gazne ordusunun tam olarak kaç kişiden ibaret olduğunu söyleyecek kesin kayıtlar yoktur. Vuku bulan savalar için farklı sayıda ordulardan bahsedilir. Mahmud, 407/1016-17'de Harezm hakimi Abu'l-Abbās Ma'mūn'dan kendi adına hutbe okutmasını istediği zaman, Ma'mūn'un devlet ricalinin bu duruma karşı çıkmaları üzerine emrindeki 100.000 kişi ve 500 filden müteşekkil ordusuyla Belh üzerine yürümüş ve arzusu yerine getirilene kadar bir müddet orada kalmıştı¹⁷²².

Debusiye savaşında Harzemşah Altıntaş'ın kuvvetlerini takviye için 15.000 kişilik bir yardımcı güç gönderilmişti.¹⁷²³ 426/1035'de Selçuklularda Nesa'da yapılan savaşta Gazneli ordusu 15.000 süvari ve 2.000 savaş kölesinden oluşmakta idi.¹⁷²⁴ 427/1036'da Horasan'da karışıklıklar çıkaran Selçuklular üzerine Hacib-i büzürk Subaşı kumandasında gönderilen ordunun sayısı toplan 15.000 kişi idi.¹⁷²⁵

429/1038'de Selçuklular'ın Nişabur'u işgal etmeleri sebebiyle onların üzerine yürümek için Gazne'den ayrılan Mesud'un emrinde 50.000 kişilik bir

¹⁷²¹ Bayhaki, s. 402, 429, 604.

¹⁷²² a.g.e., s. 674-75.

¹⁷²³ a.g.e., s. 342.

¹⁷²⁴ a.g.e., s. 481.

¹⁷²⁵ a.g.e., s. 498.

ordu bulunmakta idi.¹⁷²⁶ Aynı yıl vuku bulan Seraha savaşındaki Gazne ordusunun sayısı 40-50.000 civarında idi.¹⁷²⁷

Görüldüğü gibi Mesud zamanında sefere iştirak eden ordu sayısı için en yüksek rakam olarak 50.000 kişi verilirken Mahmud Devri'nde bu sayının 100.000 olduğu zikredilir. Muhakkak ki Mesud devrindeki tüm ordunun sayısı bu olmayıp çok daha yüksek rakamlara ulaşmakta idi.¹⁷²⁸ Çünkü Hindistan'da ayrıca bir ordu bulunduğu ve sipehsalarların da şahsi ordulara sahip olduğu bilinmektedir.

- e) **Sefer için gözönünde bulundurulan hususlar:** Sefere çıkış ve fetihlerde gözönünde bulundurulan birçok noktalar vardı. Bunların en önemlisi seferin yapılacağı mevsimle alâkalı idi. Hindistan gibi sıcak ülkelere yapılan seferlerde kış mevsimi tercih edilirken¹⁷²⁹ Orta Asya gibi soğuk ülkeler için ilkbahar, yaz veya hasat mevsimi tercih edilmiştir.¹⁷³⁰ 428/1037'de Mesud Hindistan'daki Hansi kalesini fethetmek istediği zaman seferi kış mevsiminde yapıp Nevruzdan önce Gazne'ye dönmeyi planlamıştı.¹⁷³¹ Hareket halindeki ordunun ihtiyaçlarını temin etmek için en uygun mevsim hasat mevsimi idi. Bu hususlar gözönüne alınmadığı veya yalnız hesaplar yapıldığı zaman ordu perişan

¹⁷²⁶ Bayhaki, s. 554.

¹⁷²⁷ a.g.e., s. 568.

¹⁷²⁸ a.g.e., s. 292.

¹⁷²⁹ Haşimi, History, s. 197.

¹⁷³⁰ Bayhaki, s. 563.

¹⁷³¹ a.g.e., s. 530-34.

olurdu.¹⁷³² Şevval 430/Haziran-Temmuz 1039'da Horasan'da vuku bulan kıtlık sebebiyle ordunun yiyecek ihtiyacının temininin zorlaşması Mesud'u Selçuklularla barış yapmak zorunda bırakmıştı.¹⁷³³ Mesud'un Dandenekan'da Selçuklulara mağlûp olmasının en önemli sebebi bilindiği gibi mevsimin kurak geçmesi sebebiyle ordunu ihtiyaçlarını temin edememesi ve ordudaki hayvanların telef olması idi.

Mevsim yanında diğer bir faktör ordunun her yönden savaşa hazır bulunması idi. Bu sebeple, ordu sefere çıkmadan önce sultanın huzurunda resm-i geçit yapar ve sultana arz edilen ordu onun denetiminden geçtikten sonra sefere çıkardı.¹⁷³⁴

Ordu sefere çıkmadan önce sefer güzergahındaki ilgili görevlilere haber verilerek ordu için gerekli olan malzemenin (asker ve hayvanların yiyecekleri) tedariki sağlanırdı.¹⁷³⁵ Ayrıca sefer güzergahı için en emniyetli ve elverişli yollar önceden tesbit edilir¹⁷³⁶ eğer nehir geçmek icab ediyorsa ordunun geçmesi için gerekli köprülerin yapılması ilgililere bildirilirdi.¹⁷³⁷ Ordugâh için öncelikle su kenarları tercih edilir ve bu surette ihtiyaçlar kolayca temini sağlanırdı.¹⁷³⁸ Ne

¹⁷³²Bayhakî, s. 566.

¹⁷³³a.g.e., s. 587.

¹⁷³⁴a.g.e., s. 342, 430, 435, 498, 503, 566, 590, 644.

¹⁷³⁵a.g.e., s. 444, 555, 605, 677.

¹⁷³⁶a.g.e., s. 473.

¹⁷³⁷a.g.e., s. 563.

¹⁷³⁸a.g.e., s. 571-72.

var ki akarsu mecrasının düşman kuvvetleri tarafından değiştirilerek rakib tarafı zor şartlarla karşı karşıya bıraktıkları da vaki idi.¹⁷³⁹

Savaş esnasındaki kritik durumlarda ordu kumandanı emri altındaki diğer kumandanlarla istişare yapmak durumunda idi. Başarısızlıktan ordunun bütünü mes'ul tutulurdu.¹⁷⁴⁰ Altıntaş ile Alitekin arasındaki mücadelede Altıntaş gece karanlığından istifade ile geri çekilmeye karar vermiş fakat diğer kumandanlarla istişare ve onların muvafakatinden sonra harekete geçilmiştir.¹⁷⁴¹

Son olarak da ordunu ahaliye karşı davranışı söz konusu idi. Sefere çıkan orduya gerek kendi, gerek düşman topraklarındaki ahaliye hiçbir şekilde kötü davranmamaları emredilir¹⁷⁴² hatta bunun için ordudan senet alınır ve böylece ahalinin devlete yakınlaşması öngörülürdü.¹⁷⁴³ Ne yazık ki bu durum her zaman uygulanmamıştır. Gurgan seferinde Mesud kumandasında sefere çıkan ordu, bölge ahalisine son derece acımasız davranmış ve onların Halife'ye şikayette bulunmalarına sebebiyet verdiği gibi Mesud'un da pişman etmiştir.

3- Teçhizat

Ordu mensuplarının savaşta kullandıkları bütün canlı ve cansız vasıtaların ordunu techizatını teşkil ettiği malûmdur. Bu itibarla Gazneli ordusunu da techizat yönünden iki grupta incelemek mümkündür.

¹⁷³⁹Bayhaki, s. 577-78.

¹⁷⁴⁰Hasimi, History, s. 187.

¹⁷⁴¹Bayhaki, s. 349.

¹⁷⁴²a.g.e., s. 342.

¹⁷⁴³a.g.e., s. 674.

a) **Silahlar:** Beyhakî'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre Gazneli ordusunun başlıca taarruz silahları ok ve yay, kılıç, mızrak, gürz ve benzeri silahlar, savunma silahları ise kalkan ve zırh idi. Ayrıca muhasaralarda mancınık, arrade gibi ağır silahlar kullandıkları da görülmektedir.

Gerek muhasara ve gerek meydan savaşlarında okun ilk sırayı almış olduğu görülmektedir. Bizzat Sultan Mes'ud savaşlarda ok kullanmış, hatta onun oku hedefe isabet ettirışı Beyhakîce övülmüştür¹⁷⁴⁴. Saray kölelerinin muhtemelen tamamı yay ve oka sahip olup, merasimlerde ok ve yaylarını ellerine alır, **şega** veya **kiş** (okluk) ve **nim-i Leng** (yaylık) olarak adlandırılan ok ve yay muhafazalarını bellerindeki kemerlere takarlardı.¹⁷⁴⁵ Ok ve yayın sadece meydan savaşlarında değil muhasara halinde de en etkili silah olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.¹⁷⁴⁶

Okun yanında mızrağın da önem arzettiğini görüyoruz. Beyhakî tarihinde, vasedilmeden sadece isim olarak zikredilen **neyze**¹⁷⁴⁷ **neyze-i**

¹⁷⁴⁴Bayhakî, s. 114.

¹⁷⁴⁵a.g.e., s. 288.

¹⁷⁴⁶a.g.e., s. 116, 118, 459.

¹⁷⁴⁷a.g.e., s. 575.

kutah, neyze-i dıraz,¹⁷⁴⁸ şel,¹⁷⁴⁹ hart,¹⁷⁵⁰ tirâd veya mitrad¹⁷⁵¹ gibi kelimelerle ifade edilen mızraklar daha ziyade yakın muharebe silahı olarak kullanılmışlardır. Köleler kısa mızrak kullanırken piyadeler ok yanında uzun mızrakla harbetmişlerdir.¹⁷⁵²

Bu tür mızraklar yanında Dandenekan savaşında Mesud'un kullandığı harbe-i zehragin diye adlandırılan bir silahtan daha bahsedilmektedir ki, ucu zehirli olan bu mızrağın çok etkili bir mızrak olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷⁵³ Ayrıca sapan (felahen)ın Gurlularca savaşlarda kullanıldığına dair bilgiler Beyhakîce verilmekte ise de¹⁷⁵⁴ Gazneli ordusunda bu aletin kullanıldığına dair işaret yoktur.

Kesici silahlardan olan kılıç (şemşir) balta (nacah, teber)da Gazneli ordusunda kullanılmıştır.¹⁷⁵⁵ Savaşlarda en mühim silah olarak kullanılan kılıcın sultan veya şehzadeler tarafından tercih edildiği anlaşıyor. Nitekim Mevdud

¹⁷⁴⁸Bayhakî, s. 474.

¹⁷⁴⁹a.g.e., s. 434. Şel: kanatlı mızrak (Anvarî, İstilahât, s. 144).

¹⁷⁵⁰Bayhakî, s. 126, Heşt: Ortasına takılan ipekten örülmüş halkaya işaret parmağı takılarak fırlatılan mızrak (Anvarî, İstilahât, s. 143).

¹⁷⁵¹Bayhakî, s. 38, 271, 657. Tirad veya mitrad: Av silahı olan küçük mızrak (Anvarî, İstilahât, s. 145).

¹⁷⁵²Bayhakî, s. 474.

¹⁷⁵³a.g.e., s. 624.

¹⁷⁵⁴a.g.e., s. 117.

¹⁷⁵⁵a.g.e., s. 324.

Dandenekan savaşında kılıç ile harbetmiştir.¹⁷⁵⁶ Başta saray köleleri olmak üzere bütün ordu mensupları savaşlarda kılıç kullanmış olup¹⁷⁵⁷ ayrıca saray köleleri merasimlerde de kılıç taşımışlardır.¹⁷⁵⁸

Kılıçların şekli ve özellikleri hakkında geniş bilgileri kaynağımızda bulamamakla beraber **Karaçulî** olarak adlandırılan özel bir kılıcın varlığına işaret edilmesi¹⁷⁵⁹ Gaznelilerce kullanılan kılıçların farklı türlerde olduklarını göstermektedir.¹⁷⁶⁰

Kılıç aynı zamanda bir hakimiyet sembolü idi. Abbasi halifesi tarafından Gazne sultanlarına hil'at levazım olarak verildiği gibi¹⁷⁶¹ sultan tarafından da devlet ricaline aynı sebeple tevcih edilirdi,¹⁷⁶²

Gaznelilerce kullanılan diğer bir silah türü de Gürz (**Debûs, Amûd**) idi. Mesud Gur üzerine yaptığı seferde 20 men ağırlığında bir gürz kullanmış,¹⁷⁶³

¹⁷⁵⁶Bayhaki, s. 624.

¹⁷⁵⁷a.g.e., s. 119.

¹⁷⁵⁸a.g.e., s. 288.

¹⁷⁵⁹a.g.e., s. 320.

¹⁷⁶⁰Ömer Hayyam'ın Nevruz-nâme adlı eserine istinaden kılıcın, ondört farklı türünün olduğu söylenmektedir. Anvarî, İstilahat, s. 144.

¹⁷⁶¹Bayhaki, s. 371.

¹⁷⁶²a.g.e., s. 430.

¹⁷⁶³a.g.e., s. 117.

yine Taberistan'a yaptığı seferde gürz ile savaşmıştır.¹⁷⁶⁴ Gürz savaş alanlarında kullanıldığı gibi¹⁷⁶⁵ savaş dışında da saray kölelerinin merasimlerde taşıdıkları silahlar arasında zikredilmektedir ki bu gürzlerin altın ve gümüşten imal edildikleri Beyhakîce kaydedilmektedir.¹⁷⁶⁶

Gazneli ordusunda savunma silahı olarak zırh (zırh, cevşen) ve kalkanı (siper) da zikretmek gerekmektedir. Mesud'un Gurgan seferinde zırh giydiği,¹⁷⁶⁷ Ulya-abad savaşında zırh giymiş 1000 saray kölesinin savaşın akışını değiştirdiği¹⁷⁶⁸ Dandenekan savaşı sonrasında ise yenilen Gazne ordusunun bıraktığı zırh, kalkan ve diğer silahlarla yolların dolu olduğundan bahsedilmektedir.¹⁷⁶⁹ Bu göstermektedir ki özellikle meydan savaşlarında başta ordu kumandanları olmak üzere, ordunun ekserisi zırh ve kalkanlar ile kendilerini savunmuşlardır. Bu önemli silahların Selçuklu ordusunda da kullanıldığı, Tuğrul Bey'in Dandenekan savaşı esnasında günlerce zırhını çıkarmadığı, geceleri ise kalkanını kendisine yastık yaptığını Beyhakîde kaydedilmektedir.¹⁷⁷⁰ Zırhın vücudun tümünü mü yoksa bir kısmını mı örttüğü hakkında kesin birşey söylemek mümkün değilse de muhtemelen ordu

¹⁷⁶⁴Bayhakî, s. 459.

¹⁷⁶⁵a.g.e., s. 468.

¹⁷⁶⁶a.g.e., s. 288.

¹⁷⁶⁷a.g.e., s. 458.

¹⁷⁶⁸a.g.e., s. 568.

¹⁷⁶⁹a.g.e., s. 626.

¹⁷⁷⁰a.g.e., s. 606.

kumandanlarının yekpare zırh giydikleri söylenebilir.¹⁷⁷¹

Kalkan savaş haricinde bir ihtişam alameti olarak da kullanılmıştır. Nitekim dergâhda 50 Deylemlî askerden müteşekkîl, altın ve mücevherlerle süslü kalkanlar taşıyan bir birliğin olduğu ve resmi merasimlere bu silahla katıldıkları anlaşılmaktadır.¹⁷⁷² Ayrıca sipehsalarların da kendi kölelerinden sayıları tasrih edilmeyen ancak 10 kişiden az olmayan kalkancı bir köle grubuna sahip oldukları ve bunların sipehsalarlar resmi kabullere katılmak için dergaha giderken onlara refakat ettikleri görülmektedir.¹⁷⁷³

Zikredilen bu hafif taarruz ve savunma silahları yanında muhasara silahları olarak nitelenen mancınık gibi ağır silahlar da Gazneli ordusunda kullanılmıştır. Mancınığın farklı türlerinin varlığı bilinmekte ise de¹⁷⁷⁴ Beyhakî Tarihî'nde sadece mancınık ve hafif mancınık olan arradeden söz edilir. Müellifin ifadelerine göre 426/1035'de Buhara hakimi Alitekin'in oğulları Mesud'un Horasan'dan uzakta bulunmasını fırsat bilerek Harezmin asi valisi Harun ile anlaşış Tirmiz kalesini fethetmek istedikleri vakit Alitekin'in oğullarının bu işle görevlendirdikleri "Evkar" adlı ordu kumandanı Gazneli ordusunun kullandığı arrade ile öldürülmüş böylece kalenin Ali Tekînîlerin eline geçmesi

¹⁷⁷¹ Bayhakî, , s. 439.

¹⁷⁷² a.g.e., s. 541.

¹⁷⁷³ a.g.e., s. 228.

¹⁷⁷⁴ Prof. Dr. M. Altay Köymen Fahr-i Mudebbir'in Âdâbu'l-Mulûk adlı eserine istinaden mancınıkların; **mancenik-i revan** (yürüyen mancınık), **mancenik-i hufte** (sabit mancınık), **mancenek-i yekrûy** (tek yönlü mancınık), **arrade-i gerdan** (dönen mancınık) isimleriyle bilinen türleri yanında **mancenik-i arus**, **mancenik-i dîv**, **Mancenik-i Gûrî** gibi özel adlı mancınıklardan da bahseder ki Mancenik-i arus ile dört yana atış yapılabilirdi. Mancenik-i dîv adından da anlaşıldığı gibi en ağır mancınıklara verilen ad idi. Mancenik-i Gûrî'nin ise özelliği hakkında bilgi verilmez (Köymen, Selçuklu Askerî Teşkilâtı, s. 49).

önlenmişti. Bu arrade ile fırlatılan taşların ağırlığı beş-altı men ağırlığında idi ve bu taşın bir kişiye isabet etmesi onun ölümüne sebep olabiliyordu.¹⁷⁷⁵ Bu örnek göstermektedir ki arrade nisbeten hafif taşların fırlatıldığı bir mancınık idi.

Mancınığa gelince arradeye göre daha ağır bir silah olup genellikle surların yıkılması veya lağım açmak için tercih edilmiştir.¹⁷⁷⁶ Ayrıca fırlattığı maddeler itibariyle de arradeden farklı olduğu görülmektedir. Arrade ile sadece taş fırlatılırken mancınıklarla taş, toprak ve muhtemelen patlayıcı maddelerin karışımından olan kütleler fırlatılırdı ve bu sebeple tahrip gücü arradeye nisbetle çok daha fazla idi.¹⁷⁷⁷ Nitekim 411/1020 yılında Mesud Gur üzerine yaptığı bir sefer sırasında Gurluların önemli kalelerinden birini mancınıklar sayesinde fethetmiştir ki bu mancınıklardan fırlatılan maddelerin isabet ettikleri yerlerde toz, toprak, duman ve ateş çıkarmaları yukarıdaki ifadeyi teyit eder mahiyettedir.¹⁷⁷⁸

Orduda kullanılan mancınıkların sayısı hakkında birşey söylemek güçtür. Fakat Mesud'un Gur seferinde zikredilen kalenin fethi esnasında, üç mancınık kullanıldığı ve bu mancınıkların savaş alanında hazırlandıkları zikredilmektedir.¹⁷⁷⁹

Mancınık dışında **Âlât-ı kal'at kuşâdan** diye bir silahtan da bahis getirilmekte fakat silahın muhtevası hakkında herhangi bir açıklama

¹⁷⁷⁵Bayhaki, s. 466.

¹⁷⁷⁶a.g.e., s. 118, 534.

¹⁷⁷⁷Anvarî, Istilahat, s. 146.

¹⁷⁷⁸Bayhaki, s. 118-19.

¹⁷⁷⁹a.g.e., s. 118.

yapılmamaktadır. Terkibin manasına göre kale surlarını yıkmak için kullanılan bir tür ağır silah olduğu muhtemeldir.¹⁷⁸⁰

Ayrıca **derrace** adı verilen başka bir silahtan daha söz edilmektedir ki¹⁷⁸¹ bunun taarruz silahı olmaktan ziyade savunma silahı olduğu ve askerin kaleye yaklaşmak için hareketli duvar görünümünde olan bu aleti kendilerine siper yaptıkları anlaşılmaktadır.¹⁷⁸² Bu ağır silahlar yanında kale muhasaralarında kullanılan diğer bir silah da **kemend** idi. Kemendin fonksiyonu piyadelerin kale burçlarına tırmanmalarını sağlamaktı.¹⁷⁸³

Ordunun ihtiyacı olan silahlar nasıl tedarik ediliyordu? Beyhakî Tarihi'ndeki bilgiler bunların vergi, hediye ve ganimet yoluyla elde edilişlerine aittir.¹⁷⁸⁴ Ganimet olarak askerin eline geçen her türlü mal askere bağışlanırken silahlar önce sultanın hesabına toplanır değerli olanlar hazine için alı konduktan sonra arda kalanlar askere paylaştırılırdı.¹⁷⁸⁵ Büyük bir orduya sahip olan Gazneliler için silah ihtiyacının tamamının, vergi, hediye ve ganimet yoluyla temin edilmesinin pek makûl olmadığı aşikardır. Fakat silahların imali hususunda mancınıkların savaş alanlarında hazırlanmaları dışında herhangi bir bilgi de kaynağımızda bulunmamaktadır.

¹⁷⁸⁰Bayhakî, s. 456.

¹⁷⁸¹a.g.e., s. 632.

¹⁷⁸²Anvarî, İstilahat, s. 143.

¹⁷⁸³Bayhakî, s. 116.

¹⁷⁸⁴a.g.e., s. 16, 115, 429.

¹⁷⁸⁵a.g.e., s. 119.

Silahlar **zerrad-hâne** diye adlandırılan silah-hânede muhafaza edilirdi.¹⁷⁸⁶ Sultanın sefere çıkması durumunda zerrad-hâne'nin muhtemelen bir kısmı beraberinde bulunurdu. Mesud'un 426/1035'deki Gurgan seferinde Zerrad-hânesini beşyüz deve taşıymıştı.¹⁷⁸⁷ Elbetteki bu miktar zerrad-hânenin tamamı değildi. Çünkü aynı sultan babası Mahmud'un ölümü üzerine tahta çıkan kardeşi Muhammed'den, kendisini tahtın gerçek varisi olarak görmesi itibarıyla ve aynı zamanda da batıda yapacağı fetihler için beşbin deve yükü silah istemişti. Bundan anlaşılmaktadır ki sultanın seferi esnasında gerekli görüldüğü kadar silah savaş bölgesine nakledilirdi. Ordunun bir kumandanın emrinde sefere çıkması halinde aynı durumun sözkonusu olup-olmadığını kesin olarak bilemiyoruz. Ordu mensuplarının seferlere kendi ferdi silahlarıyla katıldıkları ve gerekli görüldüğü durumlarda savaşın yapılacağı günün gecesinde askere takviye veya yedek olarak silah dağıtıldığı Beyhakî tarafından zikredilmekte¹⁷⁸⁸ ancak dağıtılan silahların türü hakkında bir bilgi verilmemektedir. Buna dayanarak bütün seferlerde zerrad-hânenin bir kısmının ordunun beraberinde olduğu söylenebilir.

b) Fil, at ve deve: Hintli emirler arasında filler bir kudret işareti olmuştur. Gazneliler sadece merasimlerde değil, harplerde de fillerin kullanılabileceğini Hindistan'da öğrenmişler ve bu unsuru Afganistan, Orta Asya ve Horasan gibi Hindistan dışındaki bölgelerde de kullanmışlardır.¹⁷⁸⁹

Fillerin ordudaki fonksiyonu öncelikle sultan ve başkumandanlar için binek hayvanı olarak tercih edilmeleri idi. Mesud hemen hemen bütün

¹⁷⁸⁶Bayhakî, s. 8, 80.

¹⁷⁸⁷a.g.e., s. 456.

¹⁷⁸⁸a.g.e., s. 117.

¹⁷⁸⁹Bosworth, Military Organization, s. 61.

seferlerinde file binmiş, savaş meydanlarında fil üzerinde bulunduğu halde ordunun merkezinde yer almış, av ve temaşa için saraydan ayrıldığında file seyahat etmiş, sahrada bulunduğu zamanlarda mezalim meclislerini fil üzerinden yönetmiş, hatta sefere giden ordu, fil üzerinde iken kendisine arzedilmiştir.¹⁷⁹⁰

Müslüman hanedanlar arasında harplerde ilk defa büyük oranda fil kullanan devletin Gazneliler olduğu iddia edilir.¹⁷⁹¹ Harp esnasında fillerin binek hayvanı olarak kullanım yanında çok daha önemli sebeplerle kullanıldıklarını Beyhaki'nin ifadelerinden anlıyoruz ki, bunlar şu şekilde sıralanabilir.

.. Savaşta özellikle ilk sıraya yerleştirilerek düşman tarafın moralini bozmak için¹⁷⁹²

.. Kale muhasaralarında tıpkı ağır silahlar gibi surları yıkmak için. Nitekim Rey'in müdafası ve Kakûyîlere karşı taarruz için Hâce Būsehl Hamdūyî kumandasında takviye güç olarak gönderilen orduda duvar yıkmak için eğitilmiş 5 erkek ve 5 dişi fil bulunmakta idi.¹⁷⁹³

.. Ormanlık arazilerde yol açmak için. 426/1035'deki Gurgan ve Taberistan seferinde Mesud'un ordusunda bu amaçla kullanılan 10 fil vardı.¹⁷⁹⁴

¹⁷⁹⁰Bayhaki, s. 116, 162, 281, 458, 568, 571, 573, 622.

¹⁷⁹¹Bosworth, Military Organization, s. 63.

¹⁷⁹²Bayhaki, s. 244.

¹⁷⁹³a.g.e., s. 394.

¹⁷⁹⁴a.g.e., s. 456-459.

Ordu kumandanı ve ordu kedhüdasının (Kedhüda-yı Leşker) rahatlıkla savân seyrini takip edebilmesi için¹⁷⁹⁵

Muhtemelen büyük yekûn oluşturan zerrad-hânenin nakli için.

Gazneli ordusundaki fillerin yekûnu hakkında Beyhakî'nin verdiği rakam 1670'dir. Bunların büyük oranda Hindistan seferlerinden elde edilen ganimet ve Hindli emirlerden alınan haraçlar yoluyla temin edildikleri anlaşılmaktadır.¹⁷⁹⁶

Filler Kabil civarlarında barındırılırlar ve senede bir kez Kabil'de sultan tarafından denetlenirdi.¹⁷⁹⁷

Savaşta kullanılan fil sayısı seferlere göre farklılık göstermektedir. Dandenekan savaşında orduda 12 filin varlığından söz edilirken,¹⁷⁹⁸ Ulya-abad savaşındaki fil sayısının 30 olduğu¹⁷⁹⁹ 429/1038'de Selçukluların Nişabur'u işgal etmeleri üzerine Gazne'den ayrılan Mesud'un ordusundaki fil sayısının ise otuzu bulunduğ u görülür.¹⁸⁰⁰

Savaş esnasında fillerin zırhlandırıldıkları anlaşılmaktadır. Dandenekan savaşındaki 12 fil zırhlı idi. Yine Ulya-abad savaşında, savaşın uzaması üzerine, bindiğ i zırhlı filden inen Mesud ata binerek savaşa bizzat iştirak

¹⁷⁹⁵ Bayhakî, s. 483.

¹⁷⁹⁶ a.g.e., s. 268, 494.

¹⁷⁹⁷ a.g.e., s. 282, 284.

¹⁷⁹⁸ a.g.e., s. 622.

¹⁷⁹⁹ a.g.e., s. 568.

¹⁸⁰⁰ a.g.e., s. 554.

etmiştir. Ayrıca arslan avı için kullanılan fillerin de yüzlerinin demir bir zırh (alınlık) ile örtülü olmasının adet olduğu zikredilmektedir.¹⁸⁰¹

Filler savaş dışında da başka amaçlarla kullanılmışlar ve sultan tarafından başta şehzadeler olmak üzere devlet ricaline hediye olarak verilmişlerdir¹⁸⁰².

Filler orduda önemli bir unsur olmakla beraber genellikle savaşlardaki temel unsurun at olduğu söylenebilir. Çünkü Gazneli ordusunun çoğunluğunu tek atlı süvari birlikleri oluşturmakta olup hareket kabiliyetleri sebebiyle atların savaşın kazanılmasında önemli rolü vardı. 431/1040 yılında Horasan'da vuku bulan kıtlık orduda kullanılan atların pek çoğunun bakımsız kalması ve telef olmasına sebep olmuş, bu yüzden Türkmenlerle yapılan savaşlarda başarı sağlanamamış, hatta Dandenekan savaşında deve üzerinde savaşmak zorunda kalan kölelerde isyan alametleri görülmüş¹⁸⁰³ ve neticede savaş Selçukluların lehine sonuçlanmıştı.

Mesud savaşlarda file binerek orduyu idare etmiştir. Fakat kendisinin bizzat çarpışmaya girmesi ihtimaline karşı çok sayıda yedek at (cenibet) da filin etrafından bulundurulmuştur. Nitekim 430/1039'da Serahs savaşında Mesud'un fili etrafında 50 yedek atın bulunduğu¹⁸⁰⁴, aynı yıl vuku bulan Ulyabad savaşında, savaşın uzaması sebebiyle kesin neticeye varmak isteyen sultanın filden inerek ata binip harbettiği¹⁸⁰⁵ ve Dandenekan yenilgisinden

¹⁸⁰¹ Bayhaki, s. 126.

¹⁸⁰² a.g.e., s. 430, 501.

¹⁸⁰³ a.g.e., s. 618, 623.

¹⁸⁰⁴ a.g.e., s. 573.

¹⁸⁰⁵ a.g.e., s. 568.

sonra düşmanın eline geçmek tehlikesine karşı savaş meydanından süratle uzaklaşan Mesud'un bir konaklık mesafede 16 at değiştirdiği¹⁸⁰⁶ Beyhakice zikredilmektedir.

Yedek atlar savaş haricinde murassa takımlarla techiz edilmiş olarak resmi merasimlerde bulundurulmuş¹⁸⁰⁷ vassal hükümdarların ve elçilerin karşılanma ve saraya getirilmelerinde kullanılmışlardır.¹⁸⁰⁸

Söylendiği gibi süvariler genellikle tek ve çift atlı olmakla beraber kritik durumlarda süvarilerin at sayısı iki-üç kat artırılmış¹⁸⁰⁹ yine herhangi bir sebeple isyanından çekinilen ordunun ellerindeki atlar da belli bir süre veya mesafe için toplanılarak bilâhare kendilerine iade edilmiştir. 423/1032'deki Debusiye savaşında Harzemşah Altıntaş'ın ölümü üzerine onun kölelerinin isyan edebileceği ihtimaline karşı Kedhüdası Aḥmed 'Abd al-Şamad kölelerin temsilcileriyle bir antlaşma yaparak onların atlarını toplamış ve Ceyhun nehrini geçip Amuy'a ulaşana kadar deve üzerinde giden kölelere burada atları geri verilmişti.¹⁸¹⁰

Gaznelilerde ordunun sayısıyla mütenasip olarak atların sayısının da çok fazla olduğu anlaşıyor. Mesud babasının ölümü üzerine tahta geçen kardeşinden batıda yapacağı fetihler için 20.000 at istemişti.¹⁸¹¹ At sayısının

¹⁸⁰⁶Bayhaki, s. 625.

¹⁸⁰⁷a.g.e., s. 37, 271, 281.

¹⁸⁰⁸a.g.e., s. 287, 288, 495.

¹⁸⁰⁹a.g.e., s. 464.

¹⁸¹⁰a.g.e., s. 353-54.

¹⁸¹¹a.g.e., s. 90.

yekûnünün bundan çok daha fazla olduğu muhakkaktır. Ancak bu atlar hangi yolla temin ediliyordu? Beyhakî'nin bu hususta verdiği bilgiler, vergi ve hediyeler ve ganimet yolu ile tedarik edildiği doğrultusundadır. Harezmi'nin Mahmud tarafından Gazne topraklarına katılma tehlikesi karşısında onu bu arzusundan vazgeçirmek için Harezmsah Mamun tarafından Mahmud'a verilen hediyeler arasında 3000 at vardı.¹⁸¹² Yine Mesud'un tahta geçmesi üzerine Isfahan Hakimi 'Alā 'al-Davla Kākūyī Gaznelilere ödeyeceği yıllık verginin içinde Arap atları da vermeyi deruhte etmişti.¹⁸¹³

Bu örnekler göstermektedir ki ordunun at ihtiyacının bir kısmı hediye ve vergi yoluyla sağlanırdı. At ihtiyacının tamamının bu yolla temin edildiği düşünülemez ise de kaynağımızda atların yetiştirilme veya satın alınma yoluyla temini hakkında bilgi yoktur.¹⁸¹⁴

Ordudaki at, deve ve diğer büyük baş hayvanların, onların sultana ait olduklarını gösteren ve **Dağ-i Sultanî** adı verilen bir damga ile dağlandıkları¹⁸¹⁵ Hazer'de sürüler halinde geniş otlaklarda semizleştirildikleri¹⁸¹⁶ seferde ise yem ihtiyaçlarının ait oldukları asker tarafından karşılandığı¹⁸¹⁷ anlaşılmaktadır.

¹⁸¹²Bayhakî, s. 675.

¹⁸¹³a.g.e., s. 16.

¹⁸¹⁴Fahr-i Mudabbir'in Ādābu'l-Mulūk adlı eserine göre Samanî ve Gazneliler devrinde at temininde ve yetiştirilmesinde en önemli merkez Huttelan idi. (Köymen, Selçuklu Askerî Teşkilâtı, s. 59-60; Bosworth, Military Organization, s. 59).

¹⁸¹⁵Bayhakî, s. 600, 603.

¹⁸¹⁶a.g.e., s. 356.

¹⁸¹⁷a.g.e., s. 535.

At ve fil yanında orduda kullanılan diğ er bir hayvan da deve idi. Develer genellikle savaş malzemesinin savaş bölgesine nakledilmelerinde kullanılmışlardır.¹⁸¹⁸ Bunun yanında at sıkıntısı çekildiği durumlarda, savaş esnasında saray kölelerinin binek hayvanı olarak da tercih edilmişlerdir ki bu durum Dandenekan savaşında uygulanmış olup deveye bindirilen kölelerin protestosuna sebep olmuştur.¹⁸¹⁹

Beyhak  Tarihi'nde **Cemmaze** (s ratlı giden deve) olarak zikredilen özel bir tür deveden daha bahsedilmekte olup, **M cemmiz** olarak adlandırılan binicileri, habercilikte kullanılmıřlardır¹⁸²⁰. Ayrıca tehlikeli durumlarda hazinenin nakli¹⁸²¹ ve savaş sebebiyle saray kölelerinin savaş bölgesine intikali¹⁸²² de bunlarla sağlanmıştır.

Gazne ordusunun techizat bakımından muasırlarına göre çok zengin ve gelişmiş olduğu söylenebilir. Binlerce deve yüküyle ifade edilen zerrad-h ne ile diğ er canlı ve cansız vasıtalar buna del let ettiği gibi Beyhak 'nin sık sık ordunun ağırlıklarından (techizatından) bahsetmesi de bunu göstermektedir. Ne varki bu zenginliğin kendileri için daima bir avantaj olduğunu söylemek de güçtür. Özellikle Selçuklular gibi techizata bağlı olmadan serbestçe hareket edebilen ordular karşısında, Gaznelilerin uğradıkları yenilgilere, onların ağırlıklarına bağlı olarak harbetmeleri sebep olarak gösterilmiştir. Mesud'un Beyhak ce kaydedilen ".....Onların (Selçukluların) techizatı hafiftir. İstedikleri

¹⁸¹⁸Bayhak , s. 80, 456.

¹⁸¹⁹a.g.e., s. 614, 618, 621.

¹⁸²⁰a.g.e., s. 72, 250, 372.

¹⁸²¹a.g.e., s. 620, 622.

¹⁸²²a.g.e., s. 603, 604.

yere gidip gelebiliyorlar. Biz ağırlıklarımızı korumaktan başka işlerle meşgul olamıyoruz...."¹⁸²³ tarzındaki sözleri techizatın Gazneli ordusu açısından önemini ortaya koymaktadır. Aynı şekilde Gaznelilerin bu zaafını farkederek Selçuklular da kendi güçlerinin yetersiz olmasına karşın Gazne ordusuna karşı koyabilme gücünü göstermişler¹⁸²⁴ ve neticede Gazne Devleti'nin yıkılışına sebep olmuşlardır.

¹⁸²³Bayhaki, s. 581.

¹⁸²⁴a.g.e., s. 570.

IV. ADLİ TEŞKİLAT	355-360

ADLİ TEŞKİLAT

Gazne Devletindeki adalet mekanizmasının şer'i ve örfi olmak üzere iki temel esasa oturtulduğu söylenebilir. Şer'i kanunları (evlenme, boşanma, miras vs.) kadılar yürütür, onlara hemen hemen sultan dahi müdahale edemezdi.

Muhtemelen her vilayet (eyalet)in merkezinde **Ḳāzī l-ḳuḏāt** diye adlandırılan bir baş kadı bulunur, eyaletin diğer şehirlerinde ise bu işleri görmekte vazifelendirilen bir veya birkaç yardımcı kullanılırdı. **Ḳāḏil-Ḳuḏāt** adına hükmeden ve onun bütün yetkilerini taşıyan bu kimselere naib denilirdi.¹⁸²⁵

Bizzat sultan tarafından tayin edilen kadıların¹⁸²⁶ yetki ve görevleri hususunda Beyhakî Tarihinde net bilgiler bulunmamakla beraber ehliyetli kişiler arasından seçilmelerine itina gösterildiği ve sultanların nezdinde itibar sahibi oldukları¹⁸²⁷ ayrıca şer'i meselelerde yetkili olmaları sebebiyle bu tür meseleleri aydınlatmaları için elçilik heyetlerinde bulunmalarına dikkat edildiği¹⁸²⁸ anlaşılmaktadır. Bunlara ilave olarak Gazneliler devrinde kadıların vakıflarla da alâkalı oldukları, en azından vakıfların durumunu sultana arz etmekte yetkili oldukları görülmektedir.¹⁸²⁹ Ayrıca kadıların bugünkü noterlerin vazifesini de

¹⁸²⁵ Bayhakî, s. 199, 210, 211.

¹⁸²⁶ a.g.e., s. 210, 211, 528-29.

¹⁸²⁷ a.g.e., s. 553-54.

¹⁸²⁸ a.g.e., s. 84, 212, 214-215, 242, 340.

¹⁸²⁹ a.g.e., s. 40-1.

gördükleri söylenebilir. Onların önünde adil şahitler huzurunda mukaveleler akdedilir ve kadılar hazırlanan vesikaları tasdik ederlerdi.¹⁸³⁰

Şer'i Mahkemelerin işleyiş şekli ve mahkeme hey'etinin kimlerden oluştuğu ve kadının fonksiyonu hakkında Beyhakî Tarihi sarîh bilgiler vermez. Ancak Vezir Hasanek'in yargılanması sebebiyle nakledilen olaydan anlaşıldığı kadarı ile bu mahkemelere vezir, divan sahipleri, hâce ünvanına sahip kişiler (Hace Şumaran) ayan, kadılar, eşraf, ulema, fukeha, muaddil ve müzekkiler¹⁸³¹ iştirak ederdi.¹⁸³²

Fakat bütün mahkemelere aynı kişilerin katıldığı elbetteki düşünülemez. Bunların sayısının davaların durumuna göre az-çok farklılık gösterdiği muhtemeldi. Şunu da söylemek gerekir ki kadının görevinin yalnız hüküm vermeye şamil olduğu ve icra ile alâkalı olmadığı genel kaide olarak bilinmektedir.¹⁸³³

Kadılar, müslümanların hayat ve mülkleri üzerinde yetki sahibi olmaları sebebiyle devlet idaresinde özel bir önemi haiz idiler.¹⁸³⁴ Bu sebeple liyakatlerine göre ücret almaları gerektiği tavsiye edilmektedir.¹⁸³⁵ Esasında İslâm fıkında kadılık yüksek bir mevki ve mertebe kabul edildiği için içlerinden

¹⁸³⁰Bayhakî, s. 185.

¹⁸³¹Muaddil ve müzekki: Şahitlerin adil olup olmadığını araştıran kişiler (Anvarî, İstilahat, s. 201.

¹⁸³²Bayhakî, s. 183.

¹⁸³³Ebu'l-ulâ, Mardin, md. Kadı, I.A. VI, 44.

¹⁸³⁴Nâzîm, Sultan Mahmud, s. 148.

¹⁸³⁵Siyasat-nâma, s. 52.

zengin olanların Beytül-malden ücret alamayacakları tasrih edilmekle¹⁸³⁶ beraber İslâm dünyasında daha başlangıçtan itibaren kadıların devlet tarafından maaşa bağlandıkları ve bu durumun devlet, zaman ve sosyal hayatın gerektirdiği şekilde değişik ve farklı olmakla birlikte bütün devletlerde olduğu hatta bazı devirlerde bu maaşın oldukça yüksek rakamlara ulaştığı bilinmektedir.¹⁸³⁷ Gazneliler devrinde de kadıların aylıklı olduklarına dair Beyhakî Tarihinde emareler var ise de¹⁸³⁸ maaşın miktarı hakkında bilgiler yoktur. Ancak şu kadarı söylenebilir ki bazı kadılar geçim sıkıntısı içinde bulunmalarına rağmen sultan tarafından kendilerine çeşitli vesilelerle yapılan yardımları kabul etmemişlerdir. Nitekim Büst Kadısı Abu'l-Mahāsın Būlānī'nin 428/1037'de geçim sıkıntısı içinde bulunduğu ve Mesud tarafından kendisine sadaka olarak verilen parayı kabul etmediği Beyhakîce kaydedilmektedir.¹⁸³⁹

Bütün yetkilerine rağmen kadıların dokunulmazlığı olduğu söylenemez. Haklarında bir suistimal şüphesi ortaya çıktığı zaman sultanın konuyu bizzat takip ettiği ve şüphe gerçekleşir gerçekleşmez ilgilinin ağır cezaya çarptırılarak görevinden uzaklaştırıldığı muasır müelliflerce kaydedilmektedir.¹⁸⁴⁰

Adli sistemin diğer önemli unsuru olarak bilinen örfi hukuk ise Müslüman devletlerinin ortak adli-müesseselerinden olan **mezalim meclislerince** yürütülürdü. Kökü İran hatta Cahiliye devrine kadar uzanan **mezalim**, İslâm devletlerinde adaletli bir toplum düzeni kurmak gayesiyle

¹⁸³⁶Ebul'ulâ Mardin, md. Kadı, İ.A. VI, 44.

¹⁸³⁷Kazıcı, İslâm Müesseseleri Tarihi, s. 121-22.

¹⁸³⁸Bayhakî, s. 210.

¹⁸³⁹a.g.e., s. 512.

¹⁸⁴⁰Siyasat-nāma, s. 109.

ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan "genel idarenin merkez ve taşra teşkilatlarında yer alıp, hem siyasî, hukukî ve iktisadî alanlarda hem de idarî ve adlî yargı alanlarında devletin yüksek memurlarının katıldığı bir kurul halinde görev yapan bir devlet organı" şeklinde tarif edilmektedir.¹⁸⁴¹

Gaznelilerde Mezalim meclisleri öncelikle sultan tarafından yürütülmekte olup bu meclislerin haftada iki kez tertip edildiği anlaşılmaktadır.¹⁸⁴² Sultan bulunduğu her mekanda Mezalim meclisleri kurmuş rütbe ve makam gözetmeden tebaya adaletle muamele etmiştir.¹⁸⁴³ Sefer sebebiyle Gazne dışında bulunduğu zamanlarda bu görev, yerine vekil olarak tayin ettiği şehzâde tarafından ifa edilmiştir.¹⁸⁴⁴ Şunu da söylemek gerekir ki sultanlar sadece Mezalim meclislerinde değil, bu meclisler dışında da kendilerine müracaat eden Mütezallimlerin şikâyetlerini dinlemiş ve suçluları cezalandırmışlardır.¹⁸⁴⁵

Sultan yanında vezir (hace-i büzürk) ve mahalli idareciler (sipahsalarlar, valiler) de mezalim meclisleri kurmakta yetkili olup kendi teşkilatlarıyla ilgili veya derin hukuk bilgisi istemeyen meş'elelerde hüküm vermişlerdir.¹⁸⁴⁶

¹⁸⁴¹Kazıcı, İslâm Müesseseleri Tarihi, s. 135.

¹⁸⁴²Bayhaki, s. 39.

¹⁸⁴³a.g.e., s. 159, 281, 645.

¹⁸⁴⁴a.g.e., s. 432.

¹⁸⁴⁵a.g.e., s. 449, 450-51.

¹⁸⁴⁶a.g.e., 39, 245, 680.

Sultan tertipleği mezalim meclislerine başta vezir olmak üzere diğer divan sahiplerinin, hacib-i büzürk ve salar-ı gulaman-ı saray'ın da iştirak ettiği zikredilmektedir.¹⁸⁴⁷ Ancak başkanın, hem kurulun yöneticisi hem de karar vericisi olduğu, kurulun diğer üyelerinin genellikle danışma amacı ile bulunduğu söylenilebilir.

Cezalar:

Suçun cinsine göre verilmiş çeşitli ceza şekilleri vardır. Karmatilikle ithame dilen bir vezirin cezası önce dar ağacında taşlanmak, sonra da idam idi. İdam olayından sonra cesed teşhir için yıllarca dar ağacında bırakılmıştır.¹⁸⁴⁸

Sıkça gerçekleştirilen diğer bir ceza türü ise müsadere idi. Bir görevli kötü idare ve suistimalden suçlu bulunursa genellikle azledilir ve malı da müsadere edilirdi.¹⁸⁴⁹ Askeri başarısızlıklar ve hatalar da azil ve müsadere için sebep idi.¹⁸⁵⁰ Müsadere olaylarında suçlunun saklayabileceği malın ortaya çıkarılması müstahric¹⁸⁵¹in işi idi.¹⁸⁵² Azil ve müsadere yanında taziyane,

¹⁸⁴⁷ Bayhaki, 281, 651.

¹⁸⁴⁸ a.g.e., s. 179-88.

¹⁸⁴⁹ a.g.e., s. 267.

¹⁸⁵⁰ a.g.e., s. 646-48.

¹⁸⁵¹ Abbasilerde "Mutalib" veya "Munazır" memuriyetine tekabül eden gizli ve saklı mal ve mülkün ortaya çıkarılmasıyla görevli memurlar. Müstahric için bk: Anvarı, İstilaḥāt, s. 109.

¹⁸⁵² Bayhaki, s. 362.

ukabeyn ve çubzedden tabirleriyle zikredilen aleni kamçılanma, falaka ve sopa ile dövme olayları da vaki idi.¹⁸⁵³

Vergilerin azalması veya halktan gayr-i kanunî vergi toplamak çok ağır suçlardan olup, failleri katledilirdi.¹⁸⁵⁴ Adam öldürmenin en hafif cezası hadım etmek idi ve muhtemelen sadece köleler için tatbik edilirdi.¹⁸⁵⁵ Düşmanla işbirliği yapanlar en ağır cezalara çarptırılır, derileri ustura ile soyularak öldürüldüğü gibi cesetleri de teşhir için günlerce gübreliklere atılırdı.¹⁸⁵⁶

Hükümdara isyan edip, onu öldürmenin cezası da en ağır cezalardan olup isyancıların elebaşları yüksek makam sahibi olsalar bile fillere çiğnettirmek suretiyle öldürülür, daha sonra cesetleri yine fillerin ağızlarına verilerek, münadilerin "Padişahlarını öldürenlerin cezası budur" şeklindeki ilânları eşliğinde sokaklarda dolaştırılarak teşhir edilirdi.¹⁸⁵⁷

¹⁸⁵³ Bayhaki, s. 318, 441-42.

¹⁸⁵⁴ a.g.e., s. 437.

¹⁸⁵⁵ a.g.e., s. 375.

¹⁸⁵⁶ a.g.e., s. 588-89.

¹⁸⁵⁷ a.g.e., s. 440, 678.

KÜLTÜR	361-371
1. Dil	361
2. Edebiyat ve İlim	362
3. Eğitim ve Öğretim	366
4. İmar Faaliyetleri	368
5. Resim, Heykel	370
6. Astroloji	370

GAZNELİLERDE KÜLTÜR

1. Dil: Gazneli Devleti kuruluş derinde Samanilerin teşkilatına varis oldukları gibi, onların resmi dili olan Arapçayı benimsemekte de bir beis görmemişlerdir. Fakat gelişme döneminde Mahmud'a vezirlik yapan Abu'l-Abbās Fāzī Isfārāyī'nin¹⁸⁵⁸ rivayete göre Arapçayı iyi bilmemesi sebebiyle resmi yazışmalarda Farsça kullanılır olmuştur. Fāzī'nin yerine vezir olan Abu'l-Kāsim Aḥmed Arapçayı tekrar resmi dil yapmış, ancak Arapça bilmeyen biri için yazılacak yazıların Farsça olmasına müsaade edilmiştir.¹⁸⁵⁸ Beyhakî Tarihindeki bilgilerden Mesud zamanında da aynı durum^{un} devam ettiği^{ye} Halifelik makamı ile olan yazışmalar Arapça yapılırken Karahanlılarla olan yazışmaların Farsça olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸⁵⁹ Yine divanlarda Hindli mütercimlerin bulunması¹⁸⁶⁰ Hindistan bölgesiyle yapılan yazışmaların muhtemelen Hintçe olduğu zannını vermektedir. Durum böyle olmakla beraber Farsçanın edebiyat dili olarak kullanılması ve bir kültür dili olarak gelişmesi de bu hanedan sayesinde olmuştur.

Resmi dilin Arapça olması Farsçanın sultanların teşvikiyle gelişip yayılması yanında Türkçenin de bu diller seviyesine asla ulaşmamakla beraber zaman zaman sultan ve Türk asıllı rical ve görevliler arasında konuşma dili olarak önemini koruduğu görülmektedir.¹⁸⁶¹ Hatta İran asıllı bazı ricalin de bu dili konuştuklarına işaret edilmektedir.¹⁸⁶²

¹⁸⁵⁸Curfādakānī, Tārīh, s. 345-46.

¹⁸⁵⁹Bayhakī, s. 77.

¹⁸⁶⁰a.g.e., s. 404-05.

¹⁸⁶¹a.g.e., s. 163, 166, 450, 624.

¹⁸⁶²a.g.e., s. 655.

Ayrıca mahalli lehçelerin de yazışma dili olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Harezm vilayetinde bu bölgenin mahalli dili ve Türkçenin bir lehçesi olan Harezmce'nin kullanıldığı ifade edilmektedir.¹⁸⁶³

2. Edebiyat ve İlim: Gazneliler devri ilmi ve edebi yönden oldukça parlak geçmiştir. Bunda en büyük amil, Gazne sultanlarının bu zümreye karşı gösterdikleri teveccüh ve teşviktir. Sultan Mahmud daha Samanilerin sipahsaları olduğu dönemlerde, Gazne devletini kurmayı amaçlamış ve bu sebeple gittiği her yerde sanatında üstad olmuş kadın, erkek herkesi Gazne'ye göndermiştir.¹⁸⁶⁴

İlim erbabına böylesine ilgi duyan sultanlar da zamanlarının ilmi ve edebi terbiyesini en üst seviyede almışlardır. Sultan Mahmud Kur'an öğrenmiş,¹⁸⁶⁵ onun kardeşi Yusuf, oğulları Mesud ve Muhammed mektepte eğitilmişlerdir.¹⁸⁶⁶ Hatta Mesud'un çok iyi Farsça öğrendiği, Gazneli sultanlarından hiçbirinin Farsçayı okuyup-yazmada onun seviyesine ulaşamadıkları, ayrıca hendese ve mimaride asrının bir harikası olduğu Beyhakîce zikredilmektedir.¹⁸⁶⁷

İlk devir Gazne sultanlarının, özellikle Mahmud'un şair ve alimlere gösterdiği ilgi, onlara verdiği değer ve sarayında himaye ettiği şairler hakkındaki bilgiler kendi muasır müelliflerce kaydedilmiştir. Onun halefleri şair

¹⁸⁶³ Bayhakî, s. 672.

¹⁸⁶⁴ a.g.e., s. 208.

¹⁸⁶⁵ a.g.e., s. 491.

¹⁸⁶⁶ a.g.e., s. 111-12.

¹⁸⁶⁷ a.g.e., s. 292, 499.

ve alimleri himaye etmekle beraber asla onun seviyesine çıkamamışlardır ve şair ve ediplerin sayısı giderek azalmıştır.¹⁸⁶⁸

Beyhakî'de muhtelif vesilelerle, Mesud ve onun haleflerinin aynı özellikleri taşıdığına işaret etmiş, özellikle Mesud'un şair ve alimlere karşı ne kadar cömert davrandığını, onlara verdiği caizelerin miktarını belirterek ortaya koymuştur. 'Unşurî, Farrûhî, Ascadî gibi meşhur saray şairlerini yanında, adları tezkire ve edebiyat tarihlerinde genellikle zikredilmeyen şairlerin isimlerinden ve bu sanattaki başarılarından bahsetmiştir.

Onun ifadelerine göre, Şair 'Alavî Zaynabî'nin Mesud'un saray şairleri arasında özel bir yeri vardı. Öyle ki 421/1031 yılı Ramazan bayram münasebetiyle bu şair Mesud'dan 50.000 direm caize alırken diğer şairler 20.000 direm almışlardır.¹⁸⁶⁹ Başka bir olay sebebiyle aynı şaire sultan tarafından fil yüküyle ölçülen miktarda direm bağışlanmış ve bu caize file yüklenerek 'Alavî'nin evine gönderilmiştir.¹⁸⁷⁰

Mesud devrindeki bir diğer önemli şairin de Mas'ud Rāzî olduğu anlaşılmaktadır. Şair, Selçuklu tehlikesinin giderek büyümesi üzerine "Düşmanların karınca idiler, şimdi yılan oldular. Sen yılan haline gelen karıncadan intikam al, onlara fırsat ve zaman verme, vakit kaybetme. Çünkü yılan zamanla ejderha olur" mealinde nasihat-amiz bir kaside yazmış ve bu sebeple sultanı kızdırdığı için Hindistan'a sürülmüştür.¹⁸⁷¹ Bir yıl sonra

¹⁸⁶⁸Bayhakî, s. 274-75.

¹⁸⁶⁹a.g.e., s 274.

¹⁸⁷⁰a.g.e., 131.

¹⁸⁷¹a.g.e., s. 594.

şefaatchiler yardımıyla affedilmiş, kendisine 300 dinar, Sıla ve Ceylem muamelâtından her ay 1000 dinar miktarında aylık bağlanmıştır.¹⁸⁷²

Ancak Mesud'un saltanatının ilk yıllarında gösterdiği bu cömertliğin giderek azaldığı, devletin yıkılışa yüz tutması sebebiyle saltanatının son yıllarında şairlere daha cimri davrandığı, Beyhaki'nin ifadesiyle "artık o bulutun yağmur yağdırmaz olduğu" anlatılmaktadır.¹⁸⁷³

Bu şairlerden başka Ferruhzâd ve İbrahim zamanlarında yaşamış ve Gazneli Hanedanı hakkında şiirler yazmış iki önemli şairden daha bahsedilmektedir ki bunlardan ilki Alevi lakâbıyla maruf şerif Abu'l-Muzaffar b. Aḥmed b. Abu'l-Kâsım Hâşimî'dir. Şeref ve nesebi ile tanınmış olan bu fazıl ve şair zatın Gazne Devleti ve geçmiş padişahlar hakkında söylenmiş 100.000 şiiri olduğundan bahsedilmektedir.¹⁸⁷⁴ Bir diğeri Fakih Abū Ḥanīfa İskāfî'dir. Fazıl, edip ve ilimden nasipli olan bu şahıs Beyhakî'nin isteği üzerine Mahmud'un ölümü, Muhammed'in tahta çıkması, Mesud'un İsfahan'dan hareketle saltanat tahtına oturması hakkında oldukça güzel bir kaside yazmış, sultan İbrahim daha tahta çıkmadan evvel zindanda iken onun kendi yazısı ile yazdığı birkaç kitabını görmüş, onun yazısını ve sözlerini beğenmiş ve onlardan fal tutarak zindandan kurtulacağını öğrenmiş idi. Tahta geçtiği zaman Abū Ḥanīfa'yi araştırıp bulmuş ondan bir şiir söylemesini istemiş, Abū Ḥanīfa de şiir söyleyerek ilk defa caize almıştır. Caize ve aylık almayan diğer şairler arasında

¹⁸⁷²Bayhakî, s. 611.

¹⁸⁷³a.g.e., s. 594.

¹⁸⁷⁴a.g.e., s. 201.

Abū Ḥanīfa hepsinden daha ziyade teveccühe mazhar olmuş,¹⁸⁷⁵ İbrahim'in sarayına intisab etmiş, ayrıca Temek'in işraflığı da kendisine verilmiştir.¹⁸⁷⁶

Gazneliler devrinde devlet ricalinin de ilim ve edebiyata ilgi duydukları ve bizzat şiirle uğraştıkları görülmektedir. Beyhakî çeşitli vesilelerle devlet ricalinin söylediği şiirleri kitabına derc etmiştir. Meselâ Bū Naşr Muşkân'ın Vezir Maymandi'nin ölümü üzerine mersiye yazdığı,¹⁸⁷⁷ Busahl Zavzani'nin, Hasanek'in vezareti zamanında onun için şiirler söylediği¹⁸⁷⁸ Nişabur sahib-i berid'i Cumhî'nin, Sahib divan Sūrî'nin yaptığı yolsuzlukları şiir şeklinde vezir Ahmed Abd al-Şamad'e gönderip sultanı durumdan haberdar ettiği¹⁸⁷⁹ bunlara örnek olarak verilebilir.

Ayrıca devlet erkânının meclisler tertiplediği, bu meclislerde edebi müzahabeler yapıldığı, katılanların karşılıklı olarak birbirlerine şiirler söyledikleri de Beyhakîce kaydedilmektedir.¹⁸⁸⁰

Bilindiği gibi Gazneliler devri ilmi yönden de oldukça parlaktır. ^{a/-} Bîrûnî, ^{a/-} Saalébî gibi meşhur alimler yanında, kökleri Ebu Hanife'nin talebesi ve aynı zamanda Abbasi Halifesi Harun Reşid'in kadılarından olan Ya'qub Abū Yūsuf Anşārî'nin ^{Yusuf} talebesi Abu'l-Abbās Tūbānî'ye kadar uzanan Tubanî ailesine mensup birkaç kişinin ismi Beyhakî tarihinde zikredilmiştir. Bunların her birinin

¹⁸⁷⁵ Bayhakî, s. 380-84.

¹⁸⁷⁶ a.g.e., s. 635; Ebu Hanife-i Iskafî için bk: Safa, Tarih-i Adabiyat dar İran, II, 398-03.

¹⁸⁷⁷ Bayhakî, s. 165.

¹⁸⁷⁸ a.g.e., s. 184-85.

¹⁸⁷⁹ a.g.e., s. 413-14.

¹⁸⁸⁰ a.g.e., s. 590-94.

tedrisle uğraştıkları, her ilimde zamanın imamı oldukları, ayrıca Mahmud ve Mesud nezdinde büyük bir itibara sahip bulundukları ve kendilerine maaş bağlandığı anlaşılmaktadır.¹⁸⁸¹

Tarihi eserler bakımında da bu devrin ayrı bir önemi vardır. Özellikle konu olarak aldığımız Abu'l-Fa'zl Bayhaki'nin eseri, İran Edebiyatının şaheserlerinden sayılır. Kendinden sonra yazılmış olan pekçok esere kaynaklık etmiş olan bu eserin olayları nakledişindeki gerçekçilik ve güvenilirlik onu tarihi yönden çok değerli kılmaktadır. Cüvayni'nin Tarih-i Cihāngüşā'sı istisna edilirse İran edebiyatında hiçbir tarihçinin onun mertebesine ulaşamadığı söylenebilir. O sadece Gazneliler için değil, Abbasi, Saffari, Samani, Selçuklu ve Harzemşahlar ve diğer hanedanlar hakkında ihtiva ettiği bilgilerle bu devletlerin tarihiyle uğraşanlar için müracaat edilecek kaynak kitaplardandır. Ayrıca müellif, eserini zenginleştirmek için kendilerinden bahsettiği şairler ve bunlardan aldığı şiirler ile bir taraftan edebiyat tarihçilerine yardımcı olurken diğer yandan da zikrettiği pekçok coğrafi bilgi ile bu saha ile uğraşanlara yol göstermektedir.¹⁸⁸²

Ayrıca günümüze kadar ulaşmamış veya gün ışığına çıkmamış bazı eser ve sahiplerine de işaret ederek bizleri bilgilendirmektedir ki bu eserlerden birisi muhtemelen Gazneliler devrinde yaşamış ve Mahmud'un oğulları Mesud ve Muhammed için Muhtaşar-ı Sa'îdî adında bir kitap kaleme almış olan Kāzî Abu'l-Ālā Sa'îd'dir.¹⁸⁸³

¹⁸⁸¹ Bayhaki, s. 198-200, 210-11. Tubaniye kıssası.

¹⁸⁸² Tarih-i Beyhaki'nin Tarihi değeri için bk: Yūsuf, Guzār Şukr-i Hakikat, (Dīdārī bā Ahl-i Kalam) s. 3-49; Akhlaqui, s. 73-8.

¹⁸⁸³ Bayhaki, s. 198.

Elbetteki Gazneliler devrindeki en önemli tarihçi sadece Beyhaki değildi. Onun kadar olmasa bile eserleri günümüze kadar ulaşan ve yaşadıkları çağa ışık tutan 'Utbi ve Gardizi de Fars Edebiyatındaki önemli tarih yazıcılarındandır.

3.- Eğitim ve Öğretim: İslâm dünyasında daha başlangıçtan beri ilim ve ilim adamlarına büyük rağbet gösterildiği bir gerçektir. Çünkü alimlerin, peygamberlerin varisi olduğu anlayışı bütün müslümanlar için İslâm devletlerinin hemen tamamında farklı isimlerle de olsa eğitim müesseseleri tesis edilmiştir.

Genellikle Nizamü'l-Mülk'ün Nizamiye medreseleri adıyla bilinen medreseler manzumesinin ilkinin Bağdad'da açıldığı 459/1066 yılı İslâm eğitim tarihi açısından bir dönüm noktası olarak kabul edilir.¹⁸⁸⁴ Halbuki Nizamiye Medreselerinde uygulanan sistemin bu kadar gelişmiş olmasa bile Gazneliler zamanında da uygulandığı, sahalarında sivrilmiş ilim adamlarının bu medreselerde ders okuttukları, Gazneli sultan ve devlet ricalinin bu hususa çok önem verdikleri ve bu alimleri kendi medreselerine çekebilmek için oldukça gayret gösterdikleri tarihi gerçeklerdir.

Nitekim Mahmud'un Gazne'de büyük bir medrese inşa ettirdiği ve bu medreseye bir kütüphane ile ders okutan ve okuyanların giderlerini karşılamak üzere vakıflar tahsis ettiği bilinmektedir.¹⁸⁸⁵ Onu kardeşi Emir Nasr da Horasan sipahsaları iken Nişabur'da Medresatü'l-Saiddiyya adıyla bir medrese kurdurmuştur.¹⁸⁸⁶ Yine Mahmud'un Hasenek adıyla maruf vezirinin Nişabur'da

¹⁸⁸⁴Kazıcı, İslâm Müesseseleri Tarihi, s. 220.

¹⁸⁸⁵Curfadağani, Tarih, s. 386.

¹⁸⁸⁶Kazıcı, İslâm Müesseseleri Tarihi, s. 238.

mükellef bir medrese inşa ettirmeyi ve bu medresede İmam Bu Sadık Tubanî'yi tedris ile görevlendirmeyi tasarladığı Beyhakî tarafından zikredilmektedir.¹⁸⁸⁷

Mesud'un ilim adamlarına gösterdiği ilgi ve teveccüh bilinmekle beraber onun eğitim hususundaki girişimleri Beyhakî Tarihi'nde yoktur. Ancak zamanında Huttelan'da vakıflarıyla beraber yirmi küsür medresenin bulunduğu ve bunların sultan tarafından desteklendiği anlaşılmaktadır.¹⁸⁸⁸

4. İmar Faaliyetleri: Gazneliler devri imarı yönden oldukça gelişmişti. Beyhakî Tarihi'nde zikredilen pek çok saray, köşk, bağ, bahçe ve kervansaray (ribat) ismi buna delâlet etmektedir. Yakın zamanlara kadar sadece yazılı kaynaklardan bilinen Gazneli sarayların bir kısmı son yıllarda yapılan kazılar sonunda gün ışığına çıkarılmışlardır.¹⁸⁸⁹ Gazne sultanlarının saraylara oldukça önem verdikleri, hatta mimari dehaya sahip olan Mesud'un, sarayının plânlarının kendisinin çizdiği, dört yıl gibi bir zamanda tamamlanmış olan bu saraya büyük bir meblağın sarfedilmiş olduğu bilinmektedir.¹⁸⁹⁰

Saraylar yanında camiler, medreseler ve türbeler de dikkat çekmektedir. Beyhakî tarafından varlığına işaret edilen Sebüktekin ve Mahmud'a ait türbelerden¹⁸⁹¹ bazı kalıntılar günümüze kadar gelmiş olup, çeşitli müzelerde muhafaza edilmektedirler.¹⁸⁹²

¹⁸⁸⁷ Bayhakî, s. 239.

¹⁸⁸⁸ a.g.e., s. 210.

¹⁸⁸⁹ bk. Aslanapa Oktay, Türk Sanatı, s. 41-7.

¹⁸⁹⁰ Bayhakî, s. 499-500.

¹⁸⁹¹ a.g.e., s. 256.

¹⁸⁹² Aslanapa, Türk Sanatı, s. 40.

Gazne sultanları halka dönük olarak çarşı, köprü, sebil, ribat vb. imar eserlerine de önem vermişlerdir. Bunlardan Mahmud'un Büst'te yaptırdığı Bāzār-ı Āşīkân adlı çarşı¹⁸⁹³ ve Ceyhun nehri üzerine kurdumuş olduğu köprü¹⁸⁹⁴ örnek olarak verilebilir. Sultanlar yanında devlet ricali ve halkın ileri gelenleri de kendi güçleri ölçüsünde imari faaliyetlere katkıda bulunmuşlardır.

İlk devir Gazneli vezirlerinin yaptırmış oldukları saraylarının ihtişamının sultanların saraylarından geri kalmadıkları anlaşılmaktadır.¹⁸⁹⁵ Vergi toplamakta halka çok zülmetmiş olan Horasan Sahib divan'ı Sūrī bu zalimliğine rağmen Tus'da 'Alī b. Mūsā al-Rīzā A.S.'in türbesine bazı ilâvelerle birlikte ayrıca bir minare yaptırmış ve bunlara bir köy vakfetmiştir. Nişabur, Nesa ve Ferave'de pek çok benzeri eserler vücuda getirmiştir.¹⁸⁹⁶

Yine Arap ve Kürt birliklerine salarlık yapmış olan Bu'l-Hasan Irakî Debir Tus'da su yolu (keriz) ve kervan sarayar yaptırıp bunların giderleri için köy vakfetmiştir.¹⁸⁹⁷

Sultanlar yeni eserler vücuda getirmekle kalmayıp Ramazan ayı münasebetiyle özellikle memleketin her tarafındaki mescitlerin tamir edilmeleri hususunda da titiz davranmışlardır.¹⁸⁹⁸

¹⁸⁹³ Bayhaki, s. 551.

¹⁸⁹⁴ a.g.e., s. 563.

¹⁸⁹⁵ a.g.e., s. 395, 519.

¹⁸⁹⁶ a.g.e., s. 413.

¹⁸⁹⁷ a.g.e., s. 539.

¹⁸⁹⁸ a.g.e., s. 271.

5. **Resim, heykel:** Mutaassıplıkları ile bilinen Gazne sultanları İslâm'da pek fazla itibar edilmeyen resim ve heykel sanatına da ilgi duymuşlardır. Son devirlerde yapılan kazılarda ortaya çıkarılan Büst şehrindeki Mahmud'a ait olan sarayın taht salonunun duvarlarındaki çok renkli duvar resimleri (freskler) uzmanlarca yenilik olarak nitelenmektedir.¹⁸⁹⁹

Mesud da Herat'ta emirlik yaptığı sıralarda, sarayının harem kısmının duvarlarına çıplak kadın ve erkek resimleri çizdirmiş ve babasının durumdan haberli olduğunu öğrenince duvarları boyatmak suretiyle onun gazabından canını kurtarmıştır.¹⁹⁰⁰ Yine Mesud'un yaptırmış olduğu muhteşem tahtında tavandan asılı bir zincire takılı bulunan tacı tutmak için ellerini uzatmış şekilde yapılmış insan heykelleri bulunmakta idi.¹⁹⁰¹

6. **Astroloji:** Gazneli sarayında astroloji günlük olaylara yön vermekte oldukça etkili olmuş, sultan ve rical çoğu zaman yıldızların durumuna göre kendilerini yönlendirmişlerdir. Dandenekan yenilgisinden sonra Belh kapısına kadar gelen Selçukluların Gazne'ye gireceklerinden korkan Mesud Hindistan'a gitmeye karar vermiş, bu fikri doğru bulmayan vezir, onlara karşı konulmasını, sultanın Hindistan'a gitmesinin kötü sonuçlar doğuracağını söyleyince Mesud "Bu kuş talihimiz yolunda değil, müneccimler böyle söylüyorlar, bahar gelince başka türlü hareket ederiz" cevabını vermiştir.¹⁹⁰²

Vezir Maymandî ve Ahmed Abd al-Şamad'ın da astrolojide oldukça yeterli oldukları anlaşılmaktadır. Maymandî vezaret makamına getirildiği zaman

¹⁸⁹⁹Aslanapa, Türk Sanatı, s. 43.

¹⁹⁰⁰Bayhaki, s. 121-24.

¹⁹⁰¹a.g.e., s. 540.

¹⁹⁰²a.g.e., s. 680.

hil'at giymek için came-hâne'ye gittiğinde kuşluk vaktine kadar beklemiş sonra yıldızlara göre kendisi için uygun olan zamanda hil'ati giymişti.¹⁹⁰³ Aḥmed 'Abd al-Şamad da 426/1035'de Selçuklular üzerine ordu göndermenin doğru olmadığını iddia etmiş¹⁹⁰⁴ elbetteki o bu iddiayı astroloji bilgisine dayanarak yapmıştı.

Astrolojiye göre hareket etmek her zaman olumlu sonuçlar doğurmuyordu. Selçuklular daha Horasan'a gelmeden önce bir müneccim Harezmsah Harun'a Horasan emiri olacağını müjdelemiş, bu doğrultuda hareket eden Harun isyan etmiş neticede hayatını kaybetmişti.¹⁹⁰⁵

Astrolojinin sadece Gazne sarayında revaç bulmadığı, Selçukluların daha kuruluş devirlerinde bu ilme göre hareket ettikleri hatta Dandenekan galibiyetlerinden önce bir müneccimin onlara devlet kuracaklarını müjdelemiş olduğu ve bu zaferin kazanılması üzerine müneccimin Selçuklu liderleri tarafından mükâfatlandırıldığı Beyhakî'nin kayıtları arasındadır.¹⁹⁰⁶

¹⁹⁰³Bayhakî, s. 155.

¹⁹⁰⁴a.g.e., s. 482.

¹⁹⁰⁵a.g.e., s. 680.

¹⁹⁰⁶a.g.e., s. 627-28.

41848

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ FARSI DİLİ ve EDEBİYATI
ANABİLİM DALI

**Beyhaki Tarihi'ne
göre
GAZNELİLERDE DEVLET TEŞKİLATI
ve
KÜLTÜR**

41848

(Doktora Tezi)

Genel İndeks

Güller Nuhoğlu
88/5961

Yöneten
Doç.Dr.Tevfik Rüştü Topuzoğlu

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

İSTANBUL - 1995

ÖZEL ADLAR

Abbasiler, 1, 43, 75, 211, 231, 366.

‘Abd al-Cabbār, 141.

‘Abd al-Ġaffār, bk: Abū Saïd ‘Abd al-Ġaffār.

‘Abd al-Ḥamīd, 230, 232.

‘Abd al-Karīm b. Ḥavāzin al-Ḳuşayrī, 41.

‘Abd al-Malik Nūḥ, 7.

‘Abd al-Raḥmān al-Sulamī, 41.

‘Abd al-Razzāk, 65, 120, 230, 232.

‘Abd al-Salām, 141.

‘Abd Allāh Pārsī, 141.

Abdullah Karatekin, 319.

Abdürrezzak, 180.

Abdürreşid, XXV, 24, 138, 250.

Abū ‘Abd Allāh Ḥusayn al-Mikā’īlī, 65.

Abū ‘Alī Ḥasan b. Muḥammed b. ‘Abbās b. Mikā’īl Nīşābūrī, bk: Hasanek.

Abū ‘Alī Ibn Sīnā, 36.

Abū Bakr (Nūkī), 247.

Abū Bakr b. Muḥammed b. Muḥammed el-Sulaymānī al-Ṭūsī, 137, 152, 328, 329.

Abū Bakr Ḥaşīrī, 235.

Abū Bakr Sulayman, bk: Abū Bakr b. Muḥammed b. Muḥammed al-Sulaymānī al-Ṭūsī.

Abū Ḥanīfa, 365.

Abū Ḥanīfa İskāfī, 364.

Abū Mansūr (Nūkī), 247.

Abū Mansūr Muḥammed al-Ansarī, 41.

Abū Muḥammed Hāşimī, 136.

Abū Muḥammed Mas'adī, 141, 197.
 Abū Rayḥān Bīrūnī, 36, 365.
 Abū Sā'id Abd al-Gaffār, 62, 74, 138, 295.
 Abū Ṣādīk Ṭūbānī, 140, 146, 368.
 Abū Sahl Ḥamdūyī, bk. Bū Sahl Ḥamdūyī.
 Abū Ṣalīḥ Ṭūbānī, 162.
 Abū Ṭāhir Ṭūbānī, 139, 140.
 Abu'l-ʿAbbās Ma'mūn b. Ma'mūn, 69, 77, 149, 153, 336, 352.
 Abu'l-ʿAbbās Ṭūbānī, 365.
 Abu'l-ʿAbbās Isfarāyīnī, 162, 228, 361.
 Abu'l-ʿAlā' Sa'id, 366.
 Abu'l-Farac Rūnī, 40.
 Abu'l-Kāsim Aḥmed, bk: Aḥmed Ḥasan al-Maymandī.
 Abu'l-Kāsim, 165 (Dipnot: 795).
 Abu'l-Kāsim ʿAlī Nukī, 172, 246, 247.
 Abu'l-Kāsim Ḥaṣīrī, 66, 139.
 Abu'l-Kāsim Ḥaṣīmī, (Ṣaḥīf Abu'l-Muẓaffar b. Aḥmed), 364.
 Abu'l-Kāsim Kaṣīr, 48, 235.
 Abu'l-Kāsim Nūḥ, 5, 6.
 Abu'l-Kāsim Rāzī, 96.
 Abu'l-Kāsim Ibrāhīm b. ʿAbd Allāh Ḥaṣīrī, bk: Abu'l-Kāsim Ḥaṣīrī.
 Abu'l-Maḥāsin Būlānī, 357.
 Abu'l-Muʿaskar, 13, 142, 317.
 Abul-Ḥāris Maṣṣūr b. Nūḥ, 6, 7.
 Abu'l-Faḥr Bayḥakī, bk: Beyhakī.
 Afganlilar, 9.
 Aḥmed (emir), 166.

Aḥmed ʿAbd al-Şamad, 15, 16, 18, 48, 49, 50, 64, 65, 78, 88, 148, 156, 173, 230, 231, 236, 329, 351, 365, 370, 371.

Aḥmed al-Ḥarakānī, 40.

Ahmed Ali Nuştekin, 14, 17, 120, 203, 240, 289, 320, 322.

Aḥmed b. İsmāil, 2.

Aḥmed Ḥasan al-Maymandī, 13, 14, 48, 111, 160, 193, 197, 229, 231, 235, 239, 241, 249, 269, 270, 281, 295, 361, 365, 370.

Ahmet Yinaltekin, 15, 16, 49, 148, 151, 204.

Aḥmed b. Muḥammed b. ʿAbd al-Şamad Şirāzī, bk: Aḥmed ʿAbd al-Şamad.

al-Ḳādir Billāh, 7, 12, 15, 58, 59, 67, 76, 77, 136, 137, 154, 158, 160, 230.

al-Ḳāim Bi amrillāh, 15, 55, 58, 60, 67, 71, 77, 136–138, 154, 157, 158, 243.

al-Muʿtaẓid, 189.

al-Muktadir Billāh, 190.

ʿAlāʾ al-Davla Muḥammed b. Duşmanziyār, 11, 16, 18, 19, 136, 352.

ʿAlāʾ al-Dīn Ḥusayn (Cihān-Sūz), 25.

ʿAlavī Zaynabī, 363.

ʿAli b. Mūsā al-Riẓā, 369.

Ali Daye, 316, 330.

Ali Karip, 62, 184, 186 (Dipnot: 880), 187.

Ali Tekinler, 344.

Alitekin (Karahanlı), 12, 15, 60, 63, 64, 148, 162, 208, 308, 330, 339.

Alptekin (Karahanlı), 141.

Alptekin (Gazneli), 2, 3, 4, 44, 58, 88, 203.

Altıntaş (hacib), 330.

Altıntaş (Harezmsah), 15, 48, 62, 87, 113, 131, 135, 176, 187, 202, 208, 219, 230, 249, 291, 329, 330, 336, 339, 351, 371.

Altintekin, 330.

Arslan Han, 141, 164, 171, 309.

‘Ascadi, 36, 363.

Aslânşâh, 25.

‘Azîz Bū Şahne, 301 (Dipnot: 1549).

Bākālincār, 14, 50, 82, 142, 151, 155, 165, 169, 316.

Barthold, 195.

Bediüzzaman (Badi‘ al-zamān) Hamadānī, 36.

Behramşah, 25, 26, 39.

Beydoğdu, 17, 83, 140, 142, 149, 155, 156, 166, 191, 323, 330.

Beyhakî, XXV, XXVI, 28, 32, 39, 250, 251, 366.

Beytekin (Bektekin) Çevgani, 202, 208, 330.

Bilgetekin (Hacib-i Büzürk), 120, 316.

Bilgetekin, 4.

Böritekin (Purtekin) (Karahanlı), 20, 48, 63, 330.

Börütekin (Gazneli), 4 (Dipnot: 14), 5.

Bū ‘Alī (Gazne Kutvali), 95, 172.

Bū Ḥasan ‘Irakî Dabîr, 267, 369.

Bū Na‘îm (Nedim), 49, 221.

Bū Naşr (hacib), 187.

Bū Naşr (Sahib-i berid), 196 (Dipnot: 926).

Bū Naşr Muṭavva‘a, 143.

Bū Naşr Muşkân, XXV, 65, 127, 219, 231, 239, 247–251, 265, 365.

Bū Naşr (Nūki), 247, 250.

Bū Naşr Sîni, 143.

Bū Sa‘îd ‘Abd al-Ğaffār Fāḫir b. Şa‘îf, bk: Abū Saïd ‘Abd al-Ğaffār.

Bū Sahl Ḥamdūyî, 65, 131, 218, 302, 348.

Bū Sahl Zavzanî, XXV, 48, 158, 197, 201, 219, 235, 249–251, 265, 276, 365.

Bū Sa‘îd Sahl, 275.

Bu'l-Ḥasan Sayyārī, 301.
Buğra Han, 139, 140, 163, 164.
Buka, 14, 317.
Bu'l Farac Fārisī, 241.
Bu'l-Faṭḥ Rāzī, 269, 276.
Bu'l-Ḥasan Karcī, 205.
Büveyhiler, 9, 17, 35, 41, 53, 65, 126, 203, 218, 320.
Cumḥī, 365.
Cuvaynī, 366.
Çağrı Bey, 330.
Dāvūd, 63, 92 (Dipnot: 451), 282.
Dānişmand-i Samarkandī, 140.
Devletşah, 37.
Deylemīler, 315.
Ebu Hanife, bk: Abū Ḥanīfa.
Ebu Nasr Muşkan, bk. Bū Naşr Muşkān.
Ebu İshak İbrahim, 4.
Emeviler, 75.
Emirek Beyhakī (Amīrak Bayhakī), 282.
Ertekin, 191.
Evkar (Avkār), 344.
Faruḥī, 36, 195, 363.
Ferruhzad, XXV, 24, 57, 138, 247, 251, 364.
Firdavsī, 36, 38.
Ġanī, XXVII.
Gardīzi, 39, 195, 367.
Ġāzī, 12, 66, 123 (Dipnot: 626), 171.

Gazneliler, 2, 3, 4, 15, 17, 19, 25, 26, 32, 35, 43, 102, 132, 137, 143, 147, 149, 170, 226, 231, 313, 347, 366.

Göktaş, 14, 317.

Gurlular, 25, 32, 341, 345.

Ḥāca ʿAbd al-Razzāk Ḥasan, bk: ʿAbd al-Razzāk.

Ḥāca ʿAlī Mīkāilī, 120.

Hafız Ebru (Ḥāfız Abū), 28.

Hahamenişiler, 177 (Dipnot: 840).

Ḥalīl Ḥatīb Rahbar, XXVIII.

Handan b. Altıntaş, bk. İsmail Handan.

Harezmsâhlar, 41, 366.

Harun (b. Altıntaş), 15, 16, 62, 131, 148, 151, 208, 313, 344.

Ḥarun Reşid (Ḥārūn Raşīd), 365.

Ḥasan Maymandī, 229.

Ḥasan Sulaymān, 299, 320.

Ḥasan-ı Sipāhānī (Sarban), 142, 227.

Hasanek, 14, 138, 181, 201, 230, 231, 241, 243, 356, 365.

Hinduşahiler, 4 (Dipnot: 14).

Humartaş (hacib), 317.

Hurra-i Ḥatali, 88, 161.

Hurre Gevher, 166.

Ḥusrav Dihlavī (emir), 40.

Hüsrevmelik, 26, 32, 125.

Hüsrevşah, 26, 90, 125.

Huşeng (Huşang), 177 (Dipnot: 841).

İbn Miskavayh, 36.

İbn-i Funduk, XXVI.

İbrahim, XXVI, 24, 29, 31, 39, 57, 232, 364, 365.

İbrahim Yinaltekin, 20, 53.

İlik Han, 33, 53, 141.

‘İrākī Dabīr, bk: Bū Ḥasan ‘İrākī Dabīr.

‘İsā (Mekran Emiri), 142, 317.

İsmā‘īl Handan b. Altıntaş, 16, 19, 148.

İsmā‘īl Şābūnī, 68.

İsmail, 6, 132.

Ḳābūs b. Manūçahr, 74.

Kabulşahlar, 4.

Kaid Mençuk, 329.

Kakuyiler, 10, 348.

Karahanlılar, 6, 7, 16, 19, 144, 163, 167, 331, 361.

Karmatiler, 30.

Ḳaṭrān-ı Tabrīzī, 40.

Kumaş, 211.

Ḳuṭb al-Dīn Muḥammed (Gurlu), 25.

Kızıl, 14, 317.

Levik Hanedanı, 4.

Levik, 3, 4, 5.

Mahmud, 5–11, 27–30, 33–38, 44, 47, 54–56, 74, 119, 126, 134, 147, 149, 161, 166, 184, 222, 229, 230, 249, 295, 316, 336, 362.

Manşūr b. Nūḥ, 3.

Mas‘adī, bk: Abū Muḥammed Mas‘adī.

Mas‘ūd b. Sa‘d Salmān, 40.

Mas‘ūd Rāzī, 363.

Mecduḍ, 23, 129 (Dipnot: 654), 148, 247, 291.

Melikşah, 194.

Memuniler, 78, 149, 187.

Mengitrak, 187.

Merdanşâh, 83, 123 (Dipnot: 625), 125, 155, 156, 166, 168.

Mesud, XXV, 10–23, 30, 33, 39, 47, 48, 50, 54, 60, 66, 67, 74, 82, 88, 89, 96, 111, 114, 120, 122, 125–127, 132 (Dipnot: 674), 134, 142–144, 146, 149, 151, 154, 155, 157, 158, 160–162, 164, 166, 168, 170, 171, 173, 176, 179, 181, 185, 191, 193, 201–203, 211, 212, 221, 229, 231, 249, 250, 270, 294, 302, 316–318, 344, 362, 370.

Mesud II., 23.

Mesud III., 25, 29, 125.

Mevdud, 23, 62, 65, 88, 129 (Dipnot: 654), 132, 133 (Dipnot: 676), 155, 164, 180, 230, 232, 293, 341.

Minuçihri, 36.

Morley, XXVII.

Mu'izz al-Dīn b. Sām (Gurlu), 26.

Muhammed Nāzīm, 329.

M. Altay Köymen, 42.

Muhammed, 10, 11–13, 22, 23, 59, 66, 88, 96, 119, 125, 126, 132, 133, 135, 163, 164, 166, 184, 202, 213, 221, 306, 315, 362.

Musatekin, 140.

Muzaffer Tâhir, 48.

Naşr, 96, 134, 165, 275, 295, 367.

Naşr b. 'Alī, 7.

Nizâmü'l-Mülk, 56, 150, 192, 195, 198, 199, 212, 217.

Nūḥ b. Manşūr (I), 228, 229.

Nuḥ b. Manşūr (II), 70.

Nuştekin (Hassehadım), 17, 123 (Dipnot: 627), 310.

Nuştekin Nevbeti, 49, 213, 221, 300.

Oğuzlar, 26, 46, 161 (Dipnot: 780).

‘Osmān-ı Muhtārī, 40.
Pīrī (āhūr sālār), 202, 203, 330.
Purtekin, bk: Bōritekin (Karahanlı).
Reşid (b. Altıntaş), 148.
Şāīd (Kadı), 53, 81 (Dipnot: 398).
Şa‘alibī, 36, 365.
Sāīd, 15, 62, 131, 133, 141, 161, 165, 180, 291.
Sāīd Nafīsī, XXVII.
Saffariler, 366.
Samanīler, 2, 3, 7, 27, 43, 228, 231, 366.
Şanā’ī, 40.
Sasaniler, 1, 43, 75, 186.
Satılmış Hacib Arslan, 204.
Sayf al-Dīn Sūrī (Gurlu), 25, 32.
Seyyid Hasan Gaznavi, 40.
Sebüktekin, 4, 5, 9, 10, 30, 44, 58, 125, 132 (Dipnot: 672), 228.
Selçuklular, 16–21, 25, 30, 140, 142, 143, 149, 170, 307, 366, 370.
Selçuklu Türkmenleri, 318.
Sencer, 25, 26.
Sayyid Aḥmed Adīb-i Paşāvārī, XXVII.
Sittī (b. Altıntaş), 151.
Subaşı, 18–20, 185, 336.
Subaşı Tekin (Karahanlı), 53.
Sūrī, 17, 34, 50, 63, 82 (Dipnot: 398), 148, 178, 181, 292, 293, 365, 369.
Şahmelik, 19.
Şirzād, 25.
Taherti (Tāhartī), 147.

Tahir Debir (Tāhir Dabīr), 65, 131, 218, 248, 269.

Taş-i Mahruyi, 124 (Dipnot: 627).

Taş-ı Ferraş, 14, 92, 131, 175, 205, 225, 317, 318.

Tilak, 16, 64, 91.

Tuğrul (Kafir-i nimet), XXV, 24, 221, 222.

Tuğrul Bey, 20, 22, 63, 68, 69, 81 (Dipnot: 398), 92 (Dipnot: 451), 114, 343.

Tuman, XXV.

Türkistan Hanları, 137, 138, 153, 169, 170, 174, 257.

Türkmenler, 9, 12, 15, 17, 18, 20, 48, 112, 140, 181, 185, 316–318, 350.

‘Unşurī, 36, 37, 363.

‘Utbī, 38, 39, 367.

Ya‘kub Abū Yūsuf Anşārī, 365.

Yabgu, 63, 92 (Dipnot: 451).

Yağmur, 14, 317, 318.

Yaruk Toğmuş (camedar), 206, 317, 322.

Yusuf, 11, 13, 14, 61, 64, 133, 134, 166, 221, 362.

Yusuf Kadir Han, 60, 144, 155, 163, 164, 308.

Zeynep, 139, 163.

Ziyariler, 9, 41, 142.

YER ADLARI

Abbasi Sarayı, 189, 190.

Afganistan, 347.

Amul, 50, 169, 170.

Amuy, 351.

Bağ-ı Şadiyah, 172.

Bağdad, 50, 135-138, 153, 158, 160, 169, 239, 258, 367.

Badgis, 60.

Bağlan, 120.

Bahlem, 120.

Baverd, 60, 67, 143.

Bazar-ı Aşikan, 33, 53, 369.

Bedahşan, 120, 154.

Belh, 3, 6, 7, 10, 14, 15, 23, 28, 33, 48, 53, 88, 89, 120, 129 (Dipnot: 654), 137, 158, 160, 165, 236, 282, 287, 296, 328, 330, 336, 370.

Belhan-ı Kuh, 317, 318.

Beyhak, XXV, 171.

British Museum, XXVII.

Buhara Sarayı, 196 (Dipnot: 927).

Buhara, 2, 3, 4, 7, 53, 165.

Büst, 4, 6, 7, 33, 81, 87, 89, 141, 296, 369.

Cengi Kalesi, 62.

Ceyhun nehri, 8, 165, 351, 369, 370.

Cibal, 10, 65, 287.

Cibal-i Herat, 299.

Cürcan, bk: Gurgan.

Cüzcan, 20.

Çağaniyan, 140, 165, 288.

Dandenekan Kalesi, 21.

Dandenekan, 338.

Debusiye, 15, 64, 203, 208.

Dehistan, 17, 19, 63, 143, 149, 316.

Derbend, 308.

(Debiki) Debka, 76, 153.

Dunpur (celâl-abad), 23.

Feravâ, 17, 63, 69, 143, 149, 330, 369.

Firuz-kûh, 26.

Garcistan, 9, 26.

Gazne kalesi, 249, 293, 305.

Gazne sarayı, 177, 180, 186, 189, 190, 211, 212, 215, 218, 220, 223, 253, 317.

Gazne, 3, 4, 6, 7, 8, 10, 11, 13, 14, 19, 22, 23, 25, 26, 28, 29, 32, 33, 36, 40, 44, 66, 67, 70, 87, 89, 120, 126, 127, 129, 131, 134-136, 138, 140, 145, 156, 157, 171, 172, 293, 296, 305, 316, 330, 337, 367, 370.

Genc-i Rusta, 60, 67.

Gerdiz Kalesi, 4.

Giri Kalesi, 23.

Giri nahiyesi, 247.

Gur, 5, 8, 24, 342, 345.

Gurgan, 9, 50, 74, 134, 288, 296, 316.

Guzganen, 11, 134.

Gürgenc, 69.

Hansi Kalesi, 19, 112, 337.

Harezm, 8, 15, 16, 19, 69, 148, 173, 187, 287, 291, 362.

Haris-abad, XXV.

Hemedan, 10.

Herat, 7, 13, 18, 33, 40, 60, 67, 78, 81, 87, 89, 134, 176, 224, 249, 294, 370.

Hindistan, 4, 5, 8, 13, 16, 19, 22, 24, 25, 27, 32, 88, 111, 148, 180, 287, 290, 305, 347, 370.

Horasan, XXV, 1, 2, 4, 6, 8, 10, 12, 13, 17, 19, 24, 32, 33, 50, 52, 67, 78, 88, 89, 111, 126, 134, 138, 140, 143, 147, 154, 287, 291, 307, 312, 317, 318, 344, 347, 350.

Hotan, 308.

Hubyan, 23.

Huttel, 12.

Huttelan, 154, 173, 330, 352 (Dipnot: 1814), 368.

Irak, 9, 19, 89, 131, 205, 287, 291.

İsfahan, 10, 11, 16, 18, 59, 70, 88, 136, 161, 171, 287, 299.

İsficab, 308.

İtil, 308.

Kabil, 226, 349.

Kale-i Gaznin, bk: Gazne Kalesi.

Kale-i Kuhtiz, 13, 306.

Kale-i Mikâili, 218, 305.

Kaşgar sarayı, 164.

Kaşgar, 139, 140, 146, 308.

Kervan-ı Ribat.

Kirman, 9, 10, 14, 17, 52, 203, 240, 289.

Kuhtiz kalesi.

Kusdar, 5, 9, 14, 64, 227, 288.

Kuzey Hindistan, 10.

Lahôr, 26, 89, 90, 247, 319.

Marikala, 22.

Maveraünnehr, 1, 2, 4, 50, 165, 308, 316.

Medresetü'l-Saiddiyya, 367.

Mekke, 50.

Mekran, 10, 13, 50, 64, 142, 206, 227, 288, 296, 317, 322, 334.

Mendiş kalesi, 306.

Merv, 17, 21, 100, 143, 179, 185, 228, 287.

Meymend, 120.

Meşhed'de Faziliya Medresesi, XXVII.

Meşhed, XXVIII.

Multan, 23, 53, 132, 134.

Nagz Kalesi, 64.

Nahcir, 120.

Natil, 50, 169.

Navvab Medresesi Kütüphanesi, XXVII.

Nesa, 17, 18, 60, 63, 67, 69, 140, 142, 143, 148, 149, 330, 369.

Nimruz, bk: Sistan.

Nizamiye medreseleri, 367.

Nişabur kalesi, bk: Kale-i Mikâili.

Nişabur, XXV, 3, 12, 19, 20, 21, 29, 31, 33, 40, 59, 66, 69, 76, 81, 87, 89, 126, 136, 138, 155, 157, 173, 185, 228, 243, 293, 296, 317, 320, 322, 369.

Orta Asya, 347.

Paşaver, 5, 23, 32, 88.

Pencâp, 26.

Piruz, 120.

Puşenk, 48, 60, 67, 296.

Rey, 9, 10, 12, 19, 65, 70, 74, 126, 134, 171, 218, 248, 287, 296, 299, 318, 320.

Ribat-ı Marikala, 22.

Rıbat-ı Karvan, 94, 172.
Saffari Sarayı, 195 (Dipnot: 920).
Selçuklu Sarayı, 192.
Semerkant, 163, 308.
Serahs, 21, 60, 67, 143.
Sind, 287.
Sistan, 8, 23, 24, 287, 301.
Sumnat, 8, 59.
Şabhar Ovası, 175.
Taberistan, 9, 17, 19, 74, 288, 296, 343.
Tahran, XXVIII.
Talhab, 19, 20.
Talkan Meydanı, 172.
Tekinabad kalesi, bk: Kale-i Kuhtiz.
Tekînabad, 13, 67.
Ternek, 365.
Tirmiz kalesi, 344.
Tirmiz, 7, 50, 140, 296.
Toharistan, 5, 120, 173, 236, 329.
Türkistan, 139, 141, 308.
Tûs, 40, 60, 67, 369.
Ürgenç, 308.
Yemenâbâd, 120.
Zabulistan, 5.
Zemindaver, 5, 6.

TERİMLER

Â yān-ı davlat, 104, 173.

Â yān-ı sipāh, 105.

Ağaçi hadım, 199.

Ağaçi, 199, 201.

Ahid-nāme (‘Ahd-nāma), 74, 145, 257.

Ahl-i basat (Ahl-i basāt), 119.

Ahl-i Han (Ahl-i Hān), 119.

Ahūr sālār (Āhūr sālār), 202, 244.

Alamat-ı Mancuk (‘Alāmat-i mancuk), 91.

‘Alāmat-i şîr, 91.

Alamet, 90, 92.

Alâmet-i sultan (‘Alāmat-i sultān), 244.

Alamet-i şîr (‘Alāmat-ı şîr), 91.

Ālāt-i ƙal’at kuşādan, 345.

Alem (‘alam), 90, 198, 208.

Aman (vermek), 84, 197.

Aman-nāme, 84, 85.

‘Amīd, 64, 65.

‘Amīd-ı Irāk, 65, 291.

Amil (‘Āmil), 178, 234, 298, 300.

Arizî (‘Ārizî), 275.

Arkān-ı davlat, 104.

Arrade endaz (‘Arrāda andāz), 324.

Arrade (‘Arrāda), 340, 344.

Arrade-i gerdan (‘Arrāda-i gardān), 344 (Dipnot: 1744).

Ariz (‘Āriz), 110, 159, 270, 275, 276, 279.

Atabey, 292.

Ayan (A^ʿyān), 68, 104, 106, 109, 157, 180, 356.

Ayan-ı dergah (A^ʿyān-ı dargāh), 104, 244.

Balta, 341.

Bār, 105, 106.

Bār-dādan, 102, 103.

Bār-i ʿām, 103, 113, 114.

Bār-i ḥāṣ (=Maclis-i ḥāṣ), 118, 119.

Bārgāh, 97.

Batınî(ler), 9, 31.

Bayrak, 55, 90, 93, 94, 121, 183.

Beylerbeyilik, 255.

Beytü'l-mal (Baytu'l-māl), 357.

Bī'at (Bī'at), 125, 126, 147, 154, 253.

Biat-nāme (bīat-nāma), 58 (Dipnot: 286), 137, 157, 159, 253, 258.

Bisteganî, 277, 334.

Bisteganili, 319.

Buda dini, 46.

Būk, 86.

Bûkî (būkî), 157.

Buzurgān, 121.

Cāmagī, 290.

Came-hane (cāma-ḥāna), 185, 205, 206, 216, 238, 240, 244, 371.

Camedar (cāmadār), 205, 206, 243, 268.

Camedarlık Silsile-i meratibi, 206 (Dipnot: 980).

Caride-i divan-ı arz (carida-i dīvan-i ʿarż), 278.

Cariye, 123.

Cemmaze (Cammāza), 353.
Cenbaş (= Cənbaşān), 303.
Cənibet (canibat), 350.
Ceride-i arz (carida-i‘arz), 278.
Ceride (carīda), 247.
Cevk (=birlik, bölük, grup), 321.
Cevşen, bk: zırh.
Cülûs (culûs), 114, 125, 126, 157.
Cülûs bahşışleri, bk: Māl-i bī‘at.
Cuma mescidi, 160.
Çadır, 55.
Çavuş, 216 (Dipnot: 1045).
Çaşginir, 212, 213, 243.
Çetr (Çatr), 55, 94, 121.
Çevgan (çavgān), 123, 208, 209.
Çubzeden (Çūbzadan), 360.
Dağ-i Sultanî (Ṭāğ-i Sultānī), 202 (Dipnot: 260), 352.
Damga (Ṭamğa), 73.
Dandān-ı muzd, 118.
Dar-ı istifa (dār-ı istifā), 269.
Dār al-Mulk, 87.
Debdebezen (Dabdabazan), 157.
Debir (dabīr), 224, 242, 246, 263, 264.
Debir-i guləman (dabīr-i ğulāmān), 202.
Debir-i nevbeti (dabīr-i navbatī), 266.
Debir-i Saray (Dabīr-i sārāy), 202.
Debirlik sanatı, 264.

Dehl (Dahl), 86.

Der (dar), 194 (Dipnot: 916).

Derban (Darbān), 194 (Dipnot: 916).

Dergāh (dargāh), 97, 98, 115, 142, 148, 163, 194 (Dipnot: 916), 214, 239, 242, 247, 261, 263, 300.

Dergah-ı alî (Dargāh-ı ālî), 97, 98.

Derrace (Darrāca), 346.

Devaddar (davāddār), 207, 238, 240, 242.

Devat-hane (davāt-hāna), 207.

Devvac (Davvāc), 76, 153.

Dihkan, 63.

Divān-ı ā lā, 109.

Divān-ı arz (Dīvān-ı Ārz), 193, 234, 249, 275, 295, 334.

Divān-ı berid (Dīvān-ı Barīd), 274, 295.

Divān-ı işraf-ı memalik (Dīvān-ı işrāf-ı mamālik), 294.

Divān-ı resail (Dīvān-ı rasā' il), 246 (Dipnot: 1201, 1204).

Divān-ı risalet (Dīvān-ı Risālat), XXV, 246, 247, 285.

Divān-ı tuğra (Dīvān-ı tuğrā), 246 (Dipnot: 1201).

Divān-ı vekalet (Dīvān-ı Vakālat), 193, 234, 286.

Divān-ı vezaret (Dīvān-ı Vazārat), 228, 234, 238, 240, 241, 271, 291.

Divān-ı vezir (Dīvān-ı vazīr), 228.

Divān-ı istifa (Dīvān-ı İstifā), 269, 270, 292.

Divān-ı işraf (Dīvān-ı İşrāf), 271, 294.

Divanban (Dīvānbān), 267.

Divanü'l-mükatebat (dīvānu'l-mukātabāt), 246 (Dipnot: 1201).

Divit, 239, 263.

Divit-hâne (Divit-hāna), 170.

Divitdar, bk: Devaddar.

Du esbe (dū asba), 323.

Ehl-i kalem (ahl-i kalam), 231, 251, 275.

Ehl-i silah (ahl-i silāh), 313.

Elî, 76, 135, 214.

Emir (Amīr), 56, 128, 196, 287, 289.

Emir-i hares (Amīr-i ḥaras), 191, 198.

Emirlik, 128, 130, 185, 186 (Dipnot: 880), 204.

Enderun mektebi, 246, 267.

Enguŝter, bk: Yüzük.

Engüşter-i memleket (anguŝtar-i mamlakat), 238.

Esb be künyet hastend (asb ba kunyat ḥāstand), 237.

Esb hasten (Asb ḥāstan), 237 (Dipnot: 1158).

Eskudar (Askudār), 284 (Dipnot: 1444).

Evliya (avliyā'), 105, 114, 122, 134, 157, 169, 177.

Eyalet müşrifleri, 272.

Eşraf (aŝrāf), 356.

Farmān-i tavkī'ī, 73.

Ferman (farmān), 71, 234, 256.

Ferraş, 223, 225.

Ferraş-ı Sultan (Farrāŝ-ı Sultān), 224.

Fetih-nāme (Fath-nāma), 170, 171, 259.

Fevc (Favc), 321 (Dipnot: 1639).

Filbānān (=Pilbānān), 226.

Fukahā' (fakihler), 68, 114, 154, 157, 161, 244, 356.

Gaziler, 27, 307, 318, 319.

Gazne Kalesi Kutvali, 282.

Gazne sahib-i beridliği, 247, 250.

Gaşıye (Ġāşıya), 95, 96, 211.

Gönüllüler, 30.

Gül afşanî (Gul afşānī), 118.

Gulaman-i sultani (ġulāmān-i sultānī), 310.

Gulaman-ı has (ġulāmān-ı hāş), 221, 244, 310, 311.

Gulaman-ı saray (ġulāmān-ı sārāy), 243, 309, 311, 312.

Gulamıar, 186, 307, 308.

Gürz, 340, 342, 343.

Guzganan Emiriği, 221.

Hac sipahsalarlığı, 96.

Hace (Hāca), 61, 241, 244, 263, 276, 332.

Haca Amid (Hāca ‘Amīd), 64, 65, 246 (Dipnot: 1201), 263.

Hace Şumaran (Hāca Şumārān), 356.

Hace-i büzürk (hāca-i buzurg), 61, 146, 159, 241, 291, 358.

Hacegan (Hācagān), 262.

Hacib (Hācib), 61, 68, 81, 106, 134, 188, 199, 200, 236, 237, 242, 244, 327, 328.

Hacib-i biruni (Hācib-i bīrūnī), 189.

Hacib-i büzürk (Hācib-i buzurg), 68, 81, 104, 159, 183, 184, 198, 215, 237, 240, 244, 313, 321, 331, 359.

Hacib-i dergāh (Hācib-i dārgāh), 192.

Hacib-i deruni (Hācib-i darūnī), 189.

Hacib-i Hacegān (Hācib-i hacagān), 188 (Dipnot: 888).

Hacib-i nevbeti (Hācib-i navbatī), 190.

Hacib-i saray (Hācib-i sārāy), 104, 191, 192, 237.

Hacibilik, 187, 206.

Hadım (hādīm), 198.

Hadım (=Tavaşı)¹²³, 199.

Hadım-ı has (ḥādīm-i ḥāṣ), 227.

Hadıman-ı Harem-i Sultani (Ḥādīmān-i Ḥaram-i Sultānī), 227.

Hakim-i Leşker (Ḥākim-i Laşkar), 326.

Hali Kardan (Ḥālī Kardan=ḥalvat kardan), 109.

Ḥalife-i Şehr (Ḥalīfa-i Şahr), 303.

Halke ber efkende ve ber der zede (Ḥalka bar afkanda va bar dar zada), 285.

Halvet meclisleri, bk: Müşavere Meclisleri.

Han-ı Sultani (Ḥān-i Sultānī), 119

Han-ı yağma, 115 (Dipnot: 583), 178.

Harbe-i zehragin (ḥarba-i zahrāgīn), 341.

Harem (Ḥaram), 123, 124, 199, 201, 227.

Hares (ḥaras), 197.

Hares emirliği, 198.

Harezmşah, 62, 288 (Dipnot: 1466).

Hargâh (ḥārgāh), 99, 201.

Has köleler (ḡulāmān-i ḥāṣ), 68, 207, 210.

Has meclisler, bk: Meclis-i has (Maclis-i ḥāṣ).

Has nedimler, bk: Nediman-ı has (Nadīmān-i ḥāṣ).

Hassa Ordusu (ḡulāmān-ı sārāy), 3, 309.

Hassa ordusunun kumandanı (Sālār-ı ḡulāmān-ı sārāy), 191.

Ḥāssagān, 122.

Ḥassagān-ı Laşkar, 122.

Hasse hadım, 199.

Haşem (ḥaşam), 105, 109, 114, 122, 134, 157, 169, 177, 180.

Haşer (Ḥaşar), 122, 326.

Haşiyet-i dergâh (Ḥāşiyat-i dārgāh), 154.

Hatib (Ḥaṭīb), 76, 157, 303.

Hatt-ı Alī (Ḥatt-ı ‘Ālī), 56.

Hatun, 124, 155.

Havaic keşan (Ḥavā’ic kaşān), 225.

Hayl başı, 332 (Dipnot: 1700).

Hayltaş, 156, 177, 180, 284, 327, 332, 333.

Hayme (Ḥayma), 99.

Hayme-i büzürk (Ḥayma-i buzurg), 99.

Hayme-i hares (Ḥayma-i ḥaras), 197 (Dipnot: 930).

Hazine hamalları, 145.

Hazinedar (Ḥazīnadār), 145, 159, 203, 204, 218, 268.

Hazret (Ḥaẓrat), 87, 97.

Hediye (Ḥadiya), 151, 155, 159, 168, 204, 214, 237.

Hidmet (Ḥidmat), 105, 107, 108, 116, 181, 237, 262, 272, 276.

Hil’at (Ḥil’at), 7, 67, 74-81, 100, 102, 138, 152, 154, 155, 159, 168, 204, 205, 261, 371.

Hilati-vezaret (Ḥil’at-i vazārat), 238, 239, 240.

Hindistan Emirliği, 247.

Hindistan sipehsalarlığı, 15, 49.

Hizane-i hüccet (Ḥizāna-i ḥuccat=evrak hazinesi), 247, 266.

Horasan emareti, 229.

Horasan sipehsalarlığı, 6.

Hudavandan-ı kalem (Ḥudāvandān-ı ḳalam), 105, 313.

Hudavandan-ı şemşir (Ḥudāvandān-ı şamşīr), 105, 313.

Hutbe (Ḥuṭba), 55, 66, 131, 137, 154, 157.

Hünkar imamı, 223.

Ikta (İktā’), 18.

Irak Kedhüdalığı, 218, 249.

Irak Sipehsalarlığı atı, 176.

Irak sipehsalarlığı, 14, 225, 317.

İhtisab müessesesi, 302.

İşraf-ı Belh (İşrāf-ı Balḥ), 294.

İşraf-ı dergah (İşrāf-ı dārgāh), 273.

İşraf-ı evkaf-ı Gaznin (İşrāf-ı avkāf-ı Gaznin), 274.

İştisari meclisler, bk: Müşavere meclisleri.

İtibar-nâme (itibār-nāma), 256.

Kadı (Kādī), 68, 76, 114, 157, 161, 244, 355, 356.

Kaid (Kāid), 327, 329.

Kalb (Kalb =Merkez), 321.

Kalem ehli, bk: ehl-i kalem.

Kalkan (siper), 340, 343.

Karaçuli (kılıç), 342.

Karamat, 59

Karmatilik, 14, 138, 230, 233, 359.

Kâse pil (Kāsa pīl), 86.

Kasem-nâme (Kasam-nāma), 256.

Kasid (Kāsid=Kāsidān-ı Musīf), 284.

Katibü'd-dest (Kātibu'd-dast), 246 (Dipnot: 1201).

Katibüs-sır (Kātibu's-sir), 246 (Dipnot: 1201).

Kavm, 105.

Kāzi l-kuzāt (~~Kāzī l-kuzāt~~), 355.

Kedhüda (kadḥudā), 64, 65, 131, 134, 290, 291, 294, 325.

Kedhüda-yı Harezm (Kadḥudā-ı Hārazm), 292.

Kedhüda-yı Harezmşah (Kadḥudā-ı Hārazmşāh), 292.

Kedhuda-yı Leşker (Kadhudā-i Laşkar), 325, 349.

Kedhüda-yı şahne (Kadhudā-i şahna), 299.

Kedhüda-yı şahne-i Horasan (Kadhudā-i Şahna-i Horāsān), 299.

Kemend, 346.

Kemer, 239.

Kerramilik (Karrāmī), 30.

Kiş (kīş), 340.

Köle koğuşlarının levazım memurları, 273.

Köle sistemi, 186, 205, 231, 307.

Kös (kūs), 86, 87, 176, 183, 198.

Kuhendiz (Kūhandīz), 304 (Dipnot: 1565).

Kus-i cank, 86.

Kutval (kutvāl), 121, 201, 304, 305.

Kılıç (şemşir), 154, 240, 241, 340.

Lafz-i Alî (Lafz-i Ālī), 56.

Lakab (Laḳab), 55.

Levazım memurları, bk: Havaic keşan.

Leşker-i Hind (Laşkar-i Hind), 314.

Leşker-i Horasan (Laşkar-i Horāsān), 314.

Leşker-i Kürd ve Arap (Laşkar-i Kurd va Arab), 314.

Leşker-i Lahor (Laşkar-i Lahor), 314.

Liva (Liva), 77, 80, 90, 136, 138.

Mabeynci, 199.

Mahzen-i esrar (Maḥzan-i asrār), 246.

Mal-i bi at (Māl-i bī at), 204, 278, 335.

Mal-i sılat (Māl-i şilāt), 335.

Mancenek-i yekrûy (Mancanīk-i yakrûy), 344 (Dipnot: 1774).

Mancenik-i arus (mancanīk-i ʿarūs), 344 (Dipnot: 1774).
 Mancenik-i div (mancanīk-i dīv), 344 (Dipnot: 1774).
 Mancenik-i Gûrî (Mancanīk-i Ġūrî), 344 (Dipnot: 1774).
 Mancenik-i hufta (mancanīk-i hufta), 344 (Dipnot: 1774).
 Mancenik-i revan (mancanīk-i ravān), 344 (Dipnot: 1774).
 Mancuk, 91, 92.
 Mancınık, 340, 344.
 Mani dini, 46.
 Manşūr-i tavkîʿî, 73.
 Mashareler (Mashāra=Maskara), 223.
 Matbah-ı hāş, 212.
 Mayedar (māyadār), 321.
 Meclis (Maclis), 103.
 Meclis-i emaret (maclis-i amārat), 134.
 Meclis-i has (maclis-i hāş), 217, 220, 221, 224, 277.
 Meclis-i husrevanî (Maclis-i Husravānî), 178.
 Meclis-i şarab (maclis-i şarab), 118.
 Meclis-i şurb (maclis-i şurb), 245 (Dipnot: 1199).
 Medine (Madīna=Şāristān), 304 (Dipnot: 1565).
 Mehd (Mahd), 79, 80, 90, 136, 138.
 Menşur (manşūr), 67, 76, 136, 138, 139.
 Mertebadar (martabadār), 68, 174, 215, 216, 244.
 Mescid-i Adina (Mascid-i Ādīna), 67.
 Meymene (maymana=sağ kanat), 321.
 Meysere (maysara=sol kanat), 321.
 Mezalim (mazālim), 129, 357.
 Mezalim meclisleri, 47, 254, 277, 290, 348, 357, 358.

Meşveret Meclisleri, bk: Müşavere Meclisleri (Müşavere Meclisleri), 341.

Misal (miṣāl), 234.

Miṣāl-i tavkīlī, 73.

Mitrād (miṭrād), 341 (Dipnot: 1751).

Muaddil (mu'addil), 356.

Mücemmiz (Mucammiz), 353.

Muhaddis (Muḥaddis), 222.

Muharrir (Muḥarrir), 267.

Muhataba (Muḥataba), 62-64.

Muhtesib (Muḥtasib), 302.

Mühür, 71.

Mukaddem, (Muḳaddam=öncü kuvvetler), 321.

Mukaddeman (Muḳaddamān), 105, 316.

Mukaddem-i haciban (muḳaddam-ı ḥācibān), 183.

Mukaddem-i Pilbanan (Muḳaddam-i Pilbānān), 226.

Munazır (Munāẓir), 359 (Dipnot: 1851).

Mutalib (Muṭālib), 359 (Dipnot: 1851).

Mülettefe (mulattafa), 259.

Mülettefe-i tevkiī (mulattafa-i tavkīi), 260.

Münhi (Munhi), 96

Müsadere (muṣādara), 49, 221, 234, 250, 271, 359.

Müstahric (mustahric), 359.

Müstehis (Mustahis), 301.

Müstevfi (Mustavfi), 246, 269, 271, 272.

Müstevfi-i küll-i memlakat (mustavfi-i kull-i mamlakat), 269.

Müstevfi-yi memalik (mustavfi-i mamālik), 229.

Mütercim (Mutarcim), 242, 267.

Mütevellî-yi resâ' il (~~M~~utavallî-i rasâ' il), 246 (Dipnot: 1201).

Müstevfî-i (külli-i) Memalik (mustavfî-i kull-i mamālik), 269.

Mütezellim (~~M~~utazallim), 129, 358.

Mutrib (~~M~~utrib), 115, 117, 122, 178, 220, 268.

Mutrib-i has (Mutrib-i hās), 220.

Mutriban-ı biruni (Mutribān-ı bīrūnī), 220.

Mutriban-ı saray (Mutribān-ı sārāy), 220.

Muvadaa (~~M~~uvāda'a), 193, 207, 232, 233 (Dipnot: 1138), 234, 238, 261.

Müzekkiler (~~M~~uzakki), 356.

Müşafahe (~~M~~uşāfaha), 145, 260.

Müşahare (~~M~~uşāhara), 334.

Müşavere Meclisleri, 103, 191, 207, 217, 231, 237, 254, 261, 277, 328.

Müşrif (~~M~~uşrif), 234, 253, 272, 273, 294.

Müşrif-i Gulaman-ı Sarayî (Muşrif-i Ġulāmān-ı Sārāyī), 273.

Müşrif-i memleket (~~M~~uşrif-i mamlakat), 272.

Muşrifan-ı dargāh (~~M~~uşrifān-ı dārgāh), 272, 273.

Müşrif-i dergāh (Muşrif-i dārgāh), 273.

Mızrak, 340.

Nacah, bk: balta.

Naib (~~N~~ā'ib), 243, 252, 290, 293, 355.

Naib-i Arz (~~N~~āib-i āriz), 279.

Naib-i berid (~~N~~ā'ib-i bārid), 283.

Naib-i sahib-i divan-ı risalet (~~N~~ā'ib-i şāhib-i dīvān-ı risālat), 265, 283.

Naibler sofası, 178.

Nakib (nakīb), 180.

Nakib-i Aleviyan (Nakīb-i Ālaviyān), 304.

Nakib-i Hindu (Nakīb-i Hindū), 333.

Nakib-ül Eşraf, 304.

Nakiban-ı Hinduvan (nakībān-ı Hinduvān), 333.

Nakiblik, 334.

Nāmahā-i tavkīī, 73.

Name (nāma), 259.

Nāme-i mezalim (nāma-i mazālīm), 259.

Nāme-i sultanī (nāma-ı sultānī), 259.

Nāme-i taziyet (nāma-i ta'ziyat), 259.

Name-i tehniyet (nāma-i tahniyat), 259.

Name-i tevkiī (nāma-i tavkīī), 259.

Nayla, 154 (Dipnot: 756).

Nedim (nadīm), 76, 109, 115, 117, 122, 163, 178, 268, 298.

Nediman-ı has (Nadīmān-ı hāş), 66, 178, 220.

Nevbet (Navbat), 55, 85, 87, 129, 198, 240.

Neyze (nayza), 340.

Neyze-i dıraz (nayza-i dirāz), 341.

Neyze-i kutah (nayza-i kutāh), 340.

Nil (Nīl), 154 (Dipnot: 756).

Nim-i Leng (Nīm-i Lang), 340.

Nim-i Terk (Nīm-i Tark), 99, 242.

Nişabur hazinesi, 335.

Nişabur reisliği, 230.

Nu ut, 59.

Nu'ūt-i Sultānī, 59.

Ok, 340.

Özel meclisler, bk: Meclis-i has.

Pasban-ı Leşker (Pāsbān-ı Laşkar), 326.

Pay-i taht (Pay-i taht), 87.
 Perdedar (Pardadār), 156, 199, 200, 243, 268.
 Perdedar-ı has (Pardadar-ı hāş), 200.
 Peyk (Payk=ulak), 284.
 Pilban, 226.
 Pilban-ı has (Pilbān-ı hāş), 226.
 Pişnamaz-ı Sultan, bk: Sultan imamı.
 Piyade (piyāda), 323.
 Piyadegan-ı kalat (piyadagān-ı kal'at), 324.
 Ra y-ı Alî (Ra'y-i 'Ālî), 56.
 Ra y-ı refî (Ra'y-i Raf'î), 56.
 Rayet (ra'yat), 90.
 Rayet-i ali (Ra'yat-i 'Ālî), 90.
 Rayet-i mansur (Rayat-i manşūr), 90.
 Rebez (Rabaz'), 304 (Dipnot: 1565).
 Rehine (rahina), 147-151.
 Reis (Rā'īs), 76, 297.
 Reis-i divan-ı inşā (rā'īs-i dīvān-ı inşā), 246 (Dipnot: 1201).
 Reisü'r-rüesa (rāis al-ru'asā'), 297.
 Resul (Rasūl), 135.
 Resuldar (rasuldār), 68, 146, 214, 215, 244.
 Rikab-ı Alî (Rikāb-i 'Ālî), 56.
 Rikabdar (Rikābdār), 211, 284.
 Ruk'a (Ruk'a), 260.
 Sadr (sadr), 241.
 Sahib divan (şāhib-i dīvān), 292.
 Sahib divan-ı Horasan (Şāhib-i dīvān-ı Horāsān), 292.

- Sahib-i berid (ṣāhib-i barīd), 234, 253, 280, 281.
- Sahib-i berid-i Belh (ṣāhib-i barīd-i Balḥ), 280.
- Sahib-i berid-i Gaznin (ṣāhib-i barīd-i Ġaznīn), 280.
- Sahib-i berid-i Harezmi (ṣāhib-i barīd-i Ḥārazmī), 283.
- Sahib-i berid-i Leşker (Ṣāhib-i barīd-i Laşkar), 266, 325.
- Sahib-i berid-i Nişabur (ṣāhib-i barīd-i Nīşābūr), 280.
- Sahib-i berid-i Rey (ṣāhib-i barīd-i Ray), 280.
- Sahib-i berid-i Sistan (ṣāhib-i barīd-i Sīstān), 280.
- Sahib-i berid-i Toharistan (ṣāhib-i barīd-i Toḥāristān), 280.
- Sahib-i berid-i leşker (ṣāhib-i barīd-i laşkar), 251, 282.
- Sahib-i divan-ı arz (ṣāhib-i dīvān-ı ‘arz), 229, 275.
- Sahib-i divan-ı inşa (ṣāhib-i dīvān-ı inşā), 246 (Dipnot: 1201).
- Sahib-i Divan-ı Risalet (ṣāhib-i dīvān-ı risālat), 49, 110, 113, 145, 146, 159, 171, 237-239, 246, 251-259, 261, 264, 279.
- Sahib-i mükatebat (ṣāhib-i mukātabāt), 246 (Dipnot: 1201).
- Sahib-i resa il (ṣāhib-i rasā’il), 246 (Dipnot: 1201).
- Sahibü'l-ceyş (ṣāhibu'l-cayş), 331.
- Sahibu'l-kalem'i a'la (ṣāhibu'l-ḳalam-i a‘lā), 246 (Dipnot: 1201).
- Saka (saka), 321, 322.
- Salar (sālār), 173, 175, 186, 288, 329, 330.
- Salar-ı Aleviyan (Sālār-ı ‘Alavīyān), 332.
- Salar-ı gaziyan (Sālār-ı ġāziyān), 319.
- Salar-ı gaziyan-ı Gaznin (sālār-ı ġāziyān-ı Ġaznīn), 319.
- Salar-ı gulaman (sālār-ı ğulāmān), 312.
- Salar-ı gulaman-ı saray (sālār-ı ğulāmān-ı sārāy), 104, 159, 244, 312, 331, 359.
- Salar-ı hacyan (sālār-ı ḥāciyān), 331.
- Salar-ı Hindistan (sālār-ı Hindistān), 288 (Dipnot: 1466).

Salari-i hac (sālārī-i ḥāc), 331.
 Salarlık, 206, 208.
 Saltanat çadırı, 99.
 Sapan (felahen=falāḥān), 341.
 Sārāy-i ğulāmān-i ḥāṣ, 311.
 Saray köleleri kumandanlığı, 231.
 Saray köleleri, 22, 68, 91, 175, 177, 192, 201, 216, 311, 315.
 Saray perde-i nevbeti (Sārāy parda-i navbatī), 175, 223.
 Saray (sārāy), 97.
 Saray-perde (Sārāy-parda), 99, 100, 175.
 Sarban (Sārbān=Suturbān), 226.
 Sarık, 239.
 Sâsânî sistemi, 321.
 Sefer sera-perdesi, bk: Saray-perde-i nevbeti.
 Ser-i visak (sar-i viṣāk), 327.
 Sera-perde (Sērā-parda), 99, 241.
 Serdarlık, 255.
 Serheng (Sarhang), 157, 177, 216, 236, 327, 328.
 Serheng-i sarayi (sarhang-i sārāyī), 328.
 Serheng-i sultani (sarhang-i sultānī), 328.
 Serhengan-ı kal at (sarhang-i kal at), 328.
 Sevar (Savār), 323.
 Sevar-i dergâhî (savār-i dārgāhī), 323.
 Sevar-ı sultanî (savār-ı sultānī), 323.
 Sevaran-ı dergâhî (savārān-ı dārgāhī), 323.
 Sevgend-name (savgand-nāma), 74, 207, 253, 256, 282.
 Silah-hâne (silāḥ-hāna), 209, 347.

Silahdar (silāhdār), 209, 210, 243.

Sim-i germabe (Sīm-i garmāba), 174.

Sipahdār (sipāhdār), 156, 216, 217.

Sipahsâlâr (sipāhsālār), 87, 104, 150, 153, 175, 188, 204, 216, 253, 287-290, 329, 358.

Sipahsâlâr-ı Horasan (Sipāhsālār-ı Ḥorāsān), 288 (Dipnot: 1466).

Sipahsâlâr-ı Irak (Sipāhsālār-ı ʿIrāk), 288 (Dipnot: 1466).

Siperkeşan (siparkaşān), 324.

Sistan Beridliği, 249.

Siyah pūşān, 187.

Sikke (sikka), 55, 69.

Siper, bk: Kalkan

Sofracı köleler, 178.

Subaşı, 331.

Sultan imamı, 223.

Sultan İmamı, bk: Pişnemaz-ı Sultan.

Sılat (şilāt), 273.

Şahinşah, 57.

Şahne (şahna), 297, 298.

Şamanizm, 46.

Şarap-hane, 194, 213, 214.

Şayḥ al-ʿAmīd, 65.

Şega (şagā), 340.

Şel (şal), 341 (Dipnot: 1749).

Şemşir, bk: Kılıç

Şemşirdar (şamşirdār), 211.

Şeref hil'ati, 137.

Şuğl-i arzî (Şuğl-i ʿArizî), 275.
Şuğl-i arz (Şuğl-i ʿArz), 275.
Şuğl-i berid (Şuğl-i barîd), 279.
Şuğl-i işraf-i memleket (Şuğl-i işrâf-i mamlakat), 271, 294.
Tabiban-ı hasse, 222.
Tabîye (ṭabîya), 321.
Tabl (ṭabl), 86, 87.
Tac (ṭāc), 55, 81, 83, 102, 154.
Tahkir usulü, 181.
Taht (taht), 55, 81, 102, 121.
Taht salonu, 237.
Talaye (Ṭalāyî), 321.
Talia (Ṭallā), 321.
Tanguk, 120 (Dipnot: 610).
Tarem (ṭaram), 237.
Tavaşi (Ṭavāşî), 123 (Dipnot: 627), 199, 200.
Tazend (ṭāzand), 284.
Taziyane (ṭāziyāna), 359.
Taşdar, 212, 243.
Teber (Tabar) bk: balta.
Terkci hacib, 190.
Tevki (Ṭavkî), 71-73, 129, 234.
Tömbek (Tunbak), 87.
Tuğra (Ṭuğrā), 71, 72.
Tuğraî (Ṭuğrāî), 246 (Dipnot: 1201).
Turan taktiği, 322.
Tiraz (Ṭirāz), 55, 74, 75, 239.

Ukabeyn (Uḳabayn), 360.

Ulema (alimler), 68, 157, 161, 244, 356.

Üstadü'd-dâr (Ustāzu'd-dār), 194.

Ünvan (ʿunvān), 55, 128.

Vali, 150, 288, 358.

Vassal devlet, 178, 257.

Vassal hükümdar, 196.

Vekil (vakīl), 193-196, 268.

Vekil-i der (vakīl-i dar), 193, 194, 196, 197, 268.

Vekil-i has (Vakīl-i ḥās), 193-195.

Veliahdlık Müessesesi, 125, 128, 132.

Vezalet diviti, 240.

Vezalet hil'ati, bk: Hil'at-i vezalet.

Vezalet yüzüğü, 240.

Vezir, 49, 68, 110, 113, 145, 228, 231, 236, 238, 241, 244, 291, 358.

Vezirlik müessesesi, 194.

Vusak (=viṣāk), 311.

Yay (keman), 341.

Yek Sevaḳregan (yak savāragān), 323.

Yüzük, 84, 239.

Zaim (zaʿīm), 68, 298.

Zaim-i nahiye (Zaʿīm-i nāhiya), 298.

Zaimü'l-Hüccab (Zāimu'l-Ḥuccāb), 183.

Zaim-i Hüccab (Zāim-i Ḥuccāb), 183.

Zeamet-i Hüccab (Zaʿāmat-i ḥuccāb), 183.

Zeamet-i Pilbanan (Zaʿāmat-i Pilbānān), 226.

Zencire-i büzürk (zancira-i buzurḳ), 239.

Zerrad-hâne (zarrād-hāna), 209, 347, 349, 353.

Zırh, 340, 343.

Ziya-i has (Ziyā-i hāş), 195.